TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBRI

EDITIONEM PRIMAM CURAVIT

GUILELMUS WEISSENBORN

EDITIO ALTERA, QUAM CURAVIT

MAURITIUS MÜLLER

PARS I. LIB. I—VI.

EDITIO STEREOTYPA.

MCMX

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

LIBRI I—III.

SCRIPTURAE ED. WEIDMANN. BEROL. MDCCCLXXXV (LIB. I), MDCCCXCIV (LIB. II) ET MDCCCC (LIB. III) A NOSTRA DISCREPANTIS INDEX ADDITO APPARATU CRITICO.

Praefatio. *§ 3* (et ipsum *PFUD*¹. me ipsum *codd. rell.* (*R*¹ ²*?*) *In M est* me, *M*² e ipsum, e *m. 2 leviter in & mutatum.* et me ipsum *D*²) | (in obscuro sit *codd.* in obscuro est *M.*) | (eorumme *MPFU.* eorum *RD.*) | (consoler *MPRFU.* me consoler *rell. codd.*) *5* (prisca illa tota *RDU*, prisca tota illa *MPF.*) | (posset *codd.* possit ϛ *Madv.*) *6* (decora *codd.* decorata (at *in rasura a m. 2*) *M.*) *9* (desidentis *ed. vet.* dissitentis (-tes *U*) *codd.*) *13* (orsis tantum operis *M*¹ *R*¹ (?) *PFU.* orsis tanti operis *M*²*R*²(?). *Ceterum substantivum* orsa (= *dicta*) *habet Vergil. Aen. 7, 435. 10, 632.* exorsa (= *coepta*) *10, 111.*)

Lib. I. Cap. I, 1 (fuerunt *codd.* (ferunt *P*¹*F*), fuerant *RM*²*P*² *Madv.*, *Frigell.*) *3* (et in quem *codd.* ei in quem *Madv. Em. p. 46*) | (primum *M*, primo *codd. rell.*) *4* (tenuisse *RDPF*, venisse *M*, tendisse *U*) *5* (Troia *codd.*, Troiae *Gron.*, *Drak.*, *Madv.*) | (ibi *codd.*, ubi *M.*) | (superessent *PF*, superesset *codd. rell.*). 7 Laurentem *MRD*, Laurentinum *codd. rell.*). *8* (urbi *codd.*, urbis *M.*) *9* (ibi *codd.*, ubi *M.*) *10* (res utique *codd.*, utique res *M.*) *11* (stirpis *MDPFU Helmst. 1*, stirps *codd. rell.*) *II, 1* petiti] *sic M*, simul petiti *codd. rell.* *6* (operum mortalium *codd.*, mortalium operum *M.*) | Numicum fluvium] *sic M*, Numicum flumen *codd.* *III, 2* (hicine *P*¹*FU*, hiccine *MRP*², hicne *D.*) *3* (reliquit *codd.*, relinquid *P.*) *4* Lavinium] *sic codd.*, Lavinium ⟨conditum⟩ *Harant, quod recepi.* | (coloniam deductam *codd.*, deductam coloniam *M.*) *IV, 4* (forte quadam divinitus *codd.*, forte quadam ⟨an⟩ divinitus *Gruter, Madvig.*) *5* eluvie *Gronov.*, alluvie (adluvie) *codd.*) *6* (quo iam expositi *M*, quo expositi *codd.*) *V, 1* (in Palatio monte *PFDU*, in palâtio monte *M*, in palatino monte *R*, in Palatio [monte] *Madv.*

2 (ea loca *Mikenda ex nonnullis codd. apud Drakenb., fort. recte, cf. c. 7, 4. 8 saepius.*) *4* (impetus *Gron.*, impetum *codd.*) | (Numitori ad supplicium *codd.*, ad supplicium numitori *M.*) *5* (aperire *PFU*, aperiri *MRD, Madv.*) *6* eodem *codd.*, eo dein *Lipsius*, eo denique *Crévier.*) *7* (vim apertam *codd.*, apertam vim *M.*) | (obtruncant *D*, obtruncat *codd. rell.*) *VI, 1* scelus] *sic M*, scelera *codd. rell.* *4* (ad inaugurandum *codd.*, ad inde augurandum *D*, ad augurandum *unus cod. det.*) *VII, 1* (se ostendisset *codd.*, sese ostendisset *M.*) *4* (laeto reficeret *codd.*, laetiores efficeret *M.*) *7* (vadentem ad speluncam *codd.*, ad speluncam vadentem *M.*) *12* (ibi tum ς, ibi dum *codd.*) *15* partae *R*[1] (?), *Sobius, Gruter, Gronov,* parta///// *R*[2], parta *codd. rell.*) *VIII, 3* apparitores hoc genus *Jak. Gronov*, apparitores et hoc genus *codd.*, apparitorum hoc genus *Heumann.*) | (sumpta est, ⟨et⟩ *Heumann.*) *5* (adiciendae *codd.*, alliciendae *ed. Ascens. 1513, Madvig.*) | (descendentibus *codd.*, densis sentibus *R*[2] ς, descendentibus . . . ⟨sinistra⟩ est *Jordan.*) *IX, 3* (quas sua *cod. Laur. 1, Ald.*, qua sua *codd.*) | (opes sibi *codd.*, sibi opes *M*, *in quo* sibi *supra additum* (*m.*[2] (?), *Madv.*) *5* (a plerisque ς; *in. R et D scriptum fuit* ac . . , *deletum* c, ac plerisque *codd. rell.*) *6* (vocat *PF*, vacat *RD*, vocavit *U*, *om. M.*) *7* (concelebrant *codd.*, concelebrat . . faceret *Madv.*) *9* (iam *codd.*, etiam *Scheibe, Madv.*) *10* (eo *codd.*, ei *Novak.*) *13* (scelus *Grunauer*, foedus *codd.*, (violatum hospitii) foedus *Perizon.*) *Pro* violati *1888 volebam* violari, *app. ed. meae p. 164, cf. et 30, 31, 5* lacessere.) *X, 1* (tum maxime *MPU*, tunc maxime *F*, cum maxime *RD*, tum ⟨cum⟩ maxime *coni. HJM.*) *5* (escendit *MP*, ascendit *codd. rell.*) *XI, 8* (fabula *Glareanus*, fabulae *codd.*) *XII, 3* (*Madv. interpunctione mutata:* fusaque est. ad veterem portam Palatii Romulus . .) *6* (monumentum *codd.*, *Madv. ex P* monumento, *quod ab ipso librario postea in* monumentum *mutatum videtur*) | (praesenti ope servatum *codd.*, praesenti opseruatum *M*, praesentia perservatam *M*[2], praesenti ope reservatam *U.*) *7* (velut si *M et codd. recc.*, velutis *P*[1], veluti si *P*[2]*U*, veluti *RDF.*) *XIII, 5* (equus Curtium *Sabellicus*, equus *P*[2] *in margine*, equos (eques) *codd. rell.* ('*prima terminatio in M et R deleta est*'.), equum *M*[2]*R*[2]*D*[2], Curtios *P*[1], Curtius *P*[2] *et codd. rell.*) *XIV, 7* (*Recepi Doeringii incertam coniecturam* circa densa [obsita] virgulta, *codd.* circa densa obsita uirgulta. *Venit mihi in mentem scribere:* locis circa (*adverb.*), ⟨per⟩ densa obnata vi⟨ae vi⟩rgulta obscuris, subsidere . . . (per *pro abl. instr., ut haud raro apud Liv. v. ad 2, 42, 10 ed. meae*, obnata viae *cf. 23, 19, 11* obnata ripis salicta), *sed et haec emendatio dubitationem habet; vera emendatio loci totiens temptati* (*v. HJM append. p. 261*) *adhuc non inventa est.* *9* quique cum eo equites erant] *sic HJM*

ex cod. rec. et ed. Paris. 1510, codd.: quique cum eo uisi erant *vel* quique cum eo abierant, *v. Jahresb. 1877 p. 180, 1891 p. 173. Dedi* quique cum eo erant *ex codd. recc. ap. Drakenb. Et h. l. vera emendatio adhuc desideratur.* *XV, 4* (nulla arte *Nannius*, nulla ab arte *Gifanius, Heynacher, quam coni. Frigell. Epil. p. 32 probare videtur; nec* adiuvari ab aliqua re (*sed* aliqua re) *nec* ab arte (-ibus) *Livianum est. cf. praeterea 38, 21, 6 Et 42, 17, 8 pro* arte *in Vindob. est* parte, nulla parte *codd.*) *XVI, 4* (sed perobscura *MRD*, sed obscura *P*, subobscura *FV*.) *6* (venerabundus *M*, venerabundusque *codd. rell., quod recipiendum censet Frigell Epil. p. 15.*) *8* fides] *sic codd.*, fidei *cod. Einsidel, Gronov, Hertz, Madv.; v. HJM. append. p. 262.* *XVII, 1* (ad singulos *Graevius*, a singulis *codd.* factionibus . . certabatur *cf. 7, 21, 2*, seditionibus . . certatum est. *33, 48.* *11* (civitate) factionibus discordi.) *2* aequa] *sic codd.*, quia *M*[1], qua *M*[2], aequam *Madv. Em. 51, quod recepi.* *3* (regnari ς, regnare *codd.*) *8* (retinerent ς, detinerent *codd., quod probat Frigell Epil. p. 33. At Livius semper dicit* detinere aliquem, *non* aliquid; *et* detinere *apud eum idem significat, quod:* morari, impedire, coërcere, *4, 55, 3.* (*V*: deretinenda, *Mommsen* retinenda) *8, 38, 6. 10, 34, 6. 27, 12, 2. 36, 39, 7. 44, 35, 16.*) *11* (iuberentque ut *codd.*, iuberentque *M*[1], iuberentque quod *M*[2].) *XVIII, 2* (Crotona *Glar.*, crotonam *codd.*, grotonā *M. Alibi Livius habet* Crotonem *23, 30, 6. 24, 2, 2. 29, 36, 9. 44, 35, 3. 4. 5. Nom.* Croto *24, 2, 5; 3, 1. Gen.* Crotonis *24, 2, 4; 3, 8. Abl.* Crotone *24, 2, 8; 3, 15.*) *3* (quae fama in Sabinos? aut . . *interp. Wex.*, quae fama in Sabinos aut . . *Madv.*, quae fama in Sabinos ⟨adlata esset⟩? aut . . *Novák.*) *7* (*Regell. N. annal. phil. 1881 p. 618 sqq. verba* dextras . . . dixit *glossema esse censet.*) *8* (quoad *Weiss.*, quod *codd.*, quo *P*[2] *Gron., Madv.*, quõ *M.*) *XIX, 6* (discribit *Bücheler N. annal. phil. 87 p. 782*, describit *codd.*) | (desuntque dies *codd.*, desuntque * dies *Wesenberg.*) | (intercalariis *Heerwagen*, intercalares *codd.*) *XX, 4* (Salios ς, alios *codd.*) *XXI, 1* pro anxio] *sic Madv. Em. p. 51* pro obnoxio *Madv. ibid.*, proximo *codd. Alii alia temptaverunt:* pro caeco *Zingerle*, pro[ximo] *Novák* (*HJMüller*), pro timore *Hauler*, pro summo *Gronov.*, pro pristino *Golling. Locus adhuc non persanatus est.*) *3* (ibi *Nannius*, sibi *codd.*) | (consilia *MR*[2], concilia *codd. rell.*) *4* (soli *del. Sigon. Rycquius, ut ortum ex* sollemne ⟨in Ca⟩pitolio *coni. Harder. Harant:* quod earum sibi concilia cum coniuge sua Egeria essent et soli. Fidei sollemne instituit.) *XXII, 5* (comiter *U Harl. 1 HJMüllero et Frigellio probantibus.* comi fronte comiter *PF*, concomi fraterniter *M*, comi fronte *Madv. probante Riemann.*) *XXIII, 3* (Cluilia *Gruter*, cluili *M*, ciuilia *R*, ciuilii *U*, ciuili *codd. rell.*) *5* (quam proxume

codd., qua proxime *U, Gronovio et Madv. probantibus.*) *6* (tamen, si vana adferantur *JHVoss*, tametsi vana adferebantur *codd.*, tametsi vana adferri rebatur *Tan. Faber*, *Madv. At v. quae dixi in ed. mea 1888 append. p. 164 sq.*) | (structi *codd.*, instructi *ed. princ.*, *Parm. 1480*, *Paris 1510.*) | (procedunt *PFU*, prodeunt *codd. rell.*, prodeunt procedunt *M, v. HJM Jahresb. XV p. 8 not.*) *8* (propior es Tuscis *Stroth*, proprior uulscis *M*, proprior uulsis *P*¹, propior uulscis (volscis *U*) *P²FU*, propio ≡ uul scis *R*, propio ≡ es uulscis *D*, propior es uulscis *R²*ς. *Heyne del.* uulscis *probante Frigellio.*) *XXIV, 3* (cuius ς, cuiusque *codd.*) *5* (puram *codd. Delet Ussing, Madv., Weidner coni.* privam. *V. quae dixi in append. ed. meae p. 165.*) *7* (audito *Krupp, Schenkl, Zingerle*, audiat *HJM, ut c. 32, 6*, audi, tu *codd.*) *8* illo die, Iuppiter] *sic* ς, illo die, Diespiter *Weissenb.*, ille dies iuppiter *MPRDF* (*'in M* iup *erasum est, scalptum et quod praecedit* ς*'; ille in illo mutatum M²*) *XXV, 1* (cum sui *codd. plerique*, armati cum sui *PFU.*) *2* (animos intendunt *HJM; cf. Jahresb. XXIII p. 19, Frigell Epil. p. 40 sq.*, animo incenduntur *codd.*, animo intenduntur *Harl. 1, Hertz, Madv.*) *4* (concrepuere *HJM*, *v. Jahresb. XV p. 2. XXIII, p. 19,* increpuere *codd.*) *6* (vice *codd.* vicem *Gron., Madv.*) *9* (Curiatios *M*, curiatis *P*, curiatiis *codd. rell., Madv., Zingerle.*) | (qualis . . solet *codd.*, qualis ⟨esse⟩ . . solet *Madv.*, qualis esse in spectaculo . . solet *Giers.*) *12* (causae *Gron.*, causam *codd. De dativo* Manibus *v. Weissenb. ad 4, 19, 3.*) *13* quod prope] *sic Wesenberg*, quo prope *codd.* *XXVI, 1* (ex foedere icto *et ad* roganti (*ut 32, 21, 9*) *et ad* quid imperaret *pertinere potest* (*ut 33, 34, 7*), *cf. 38, 32, 8; 13, 8. v. quae dixi in ed. mea ad 1, 23, 7.*) *5* (in ius *R*ς, initus *M*, intus *codd. rell.*) | (ac secundum *Rhenan.*, ad secundum *codd.*, aut secundum *codd. recc. ed. vat.*) *6* (vel extra pomerium *om. M*¹, pomerium *post* extra *om. M²*.) *7* (⟨i⟩, lictor ς (*Modius 1588*), lictor *codd., v. quae dixi ad 2, 36, 2 append. I p. 142.*) *9* ([de] provocatione *Tan. Faber*, de provocatione *codd.*) | (in filium ς, in filiam *codd.*) *XXVII, 1* (fuerat *R²*ς, fuerit *codd.*) *2* (ex edicto *codd.*, ex indicto *coni. Duker.*) *5* in acie *Weissenborn*, et in acie *codd.*) *8* (invadant *P¹FU*, invadat *RDP²*, invada *M, ubi alia manu adscriptum* nt) | (item *Weiss.*, idem *codd.*) | (erigerent *Helmst. 1*, erigere erigerent iubeat *M*, erigerent iubeat *PFU*, erigere iubet *vel* iubeat *codd. rell.*) *10* (ut quis coloni additi Romani essent *coni. W. C. G. Th. Koch.*) *11* (*pro* fuga inclinavit *Cornelissen coni.* pugna inclinavit, *v. Jahresb. XVI p. 171.*) *XXVIII, 4* (hesterno id proelio fuit *coni. Novák.*) *6* (inde *haud iniuria Madvigio suspectum videtur.*) *7* (redeat *codd.*, redeant *M.*) *XXIX, 3* (obliti *uncis inclusit Madv.; si genuinum est, lacuna subesse videtur.*)

6 (urbe *Madv.*, urbem (egressisque urbem *RD*) *codd.*) *XXX, 2* (Iulios *Sabellicus*, Tullios *codd.*) *5* (suos *codd.*, *Madv. coni.* suos ⟨servos⟩ *vel* ⟨servos⟩ suos.) *XXXI, 1* (pluvisse *Priscian. X, 2, 11*, pluisse *codd.*, *v. Hildebrand progr. Dortmund 1865, p. 6.*) *5* (oreretur *MPF*, oriretur *codd. rell.*) | (inplicitus *codd.*, inplicatus *M.*) *8* (iis sacris *ς*, his sacris *codd.*) *XXXII, 2* (longe antiquissimum *ς*, *Gron.*, longeque antiquissimum *codd.*) | (regis *codd.*, regiis *Madv.*) | (relata *Sabellicus*, elata *codd.*) *8* suprascandit] *sic codd.*, superscandit, *ut 7, 36, 2; Br. Keil, cf. Jahresb. XIV p. 93.* | (fuit *Wesenb.*, fuerit *codd.*) *9* (Iane *Perizon.*, Iuno *codd.*) *10* tum [is] nuntius] tum *Hachtmann*, [is] *HJM*, cum his (is, hiis) nuntius *codd.*, cum nuntius *R*, *v. Jahresb. 1875, p. 91.* *11* (rex his *Gruter*, rex ex his *codd.*) | (quarum rerum, litium causa condixit *Madv. coni.*) | (hominibusque *MPFDU*, omnibusque *Rς*.) | (Priscis Latinis *ed. vet.*, priscis uel latinis *codd.*) | (dari, solvi, fieri *Ald.*, *Madvig*, dari, fieri, solvi *codd.*) *12* (sanguineam praeustam *codd.*, praeustam sanguineam *Madvig.*) *13* (hominesque *Sigon.*, hominesue *codd.*, homines *M.*) *XXXIII, 2* (veterum *M. Harl. 1*, ueterem *codd. rell.*) *5* (potens *codd.* potitus *M²R² Aldus*, *Drakenb.*) | (primum vincit *codd.*, *Madv. praef. p. IV sq.*: '*Iure Crev. excidisse aliquid suspicatur et a Livio in hanc formam scriptum fuisse:* acie primum vincit; ⟨deinde urbem vi capit;⟩ inde . . *Neque enim ex acie praeda fuit nec tamquam duo rei gestae gradus coniungi possunt:* acie primum vincit; inde Romam redit.') *6* (muro *codd.*, muniri *coni. HJMüller.*) | (in Tiberi *codd.*, in Tiberim *M.*) *XXXIV, 4* (ea, quo *Weissenb.*, ea cum *codd.*) *5* (exule *Ald.*, exulem *codd.*) *6* (potissimum *codd.*, potissima *Gronov.*, *Madv.*; *dubium autem est, usurpaveritne Livius hanc formam, quae apud Plinium et Tacitum aliquotiens occurrit. Büttner:* ⟨apta⟩ potissimum, *quod recepit Zingerle; puto Livium potius dicturum fuisse* aptissima, *ut Heumannus apud Drak. voluit, cf. 10, 20, 9. 25, 9, 1. 44, 13, 11. Frigell:* ⟨opportuna⟩ potissimum, *1888 temptavi* opportunissima, *cf. 4, 31, 8.*) *8* (leniter *unus cod. rec. et edd. vett.*, leviter *codd.*) *12* (bello *codd.*, belli *Gron.*, *Madv.*) *XXXV, 3* (cum *del. Duker, Heumann.*) | (quisquam . . posset *codd.*, quispiam *Kleine*, *Madv.*, possit *Siesbye*, *Madv.*) *10* (⟨et⟩ porticus *coni. Madv.*) *XXXVI, 4* (augurio *Tan. Faber*, in augurio *codd.*, *cf. Flor. 1, 5.*) *6* (*Gronov. coni.* vocati ⟨de⟩ summa rerum, *quod Madv. non improbat.*) *7* (alterum tantum *R²*, *Lipsius*, *J. Fr. Gron.*, tantum alterum *codd.*) | (mille et octingenti *M*, mille et CCC *codd. rell.*, mille et ducenti *Weissenb.*, mille ac CC *Glarean.*) *2* (et fusis *Jac. Gron.*, effusis *codd.*) | (impediit *R²*, impedit *codd.*) *6* (iere *PR²*, ire *codd. rell.*) *XXXVIII, 4* (Medullia *Aldus*, Medulla *codd.*) *6* (qua *RDP*, quā *MFU.*) | (munierat

codd., munita erat *coni. Wex.*) | (cloacis *R*ς, secloacis *M*[1], ecloacis *M*[2]*PFU ed. vet.*) *XXXIX, 1* (visu ς. visum *codd.*) *2* (eam *Gron.*, iam *codd.*) *3* (videntu *M*[2] *probante Gron.*, videsne *FUP*[2], vidinetu *MRD,* uidi . . *P*, uidesne tu ς, *Zingerle.*) *4* (cordi esset *codd.*, cordi est *Gruter, Madvig.*) *5* (viro occiso ⟨Ocrisiam⟩ uxorem *coni. R*, *Leijds.*) | Prisci Tarquini ⟨in⟩ domo] *sic Curio (1549*), tarquinii domo *codd.*, ⟨in⟩ Prisci Tarquinii domo *Curio, Gruter, Gron., Crév.*, Tarquinii domi *Madv. XL, 1. 2, Locum suspectum Novák quinquiens mutando emendare conatur:* tum Anci filiis duobus . . . [tum] impensius [iis] indignatio crescere . . *Lacunam subesse et in hunc fere modum scribendum puto:* Duodequadragesimo anno, ex quo regnare coeperat Tarquinius, non . . modo, sed . . maximo honore Servius Tullius erat, ⟨cum ad regnum occupandum capiunt cona⟩tum (*vel:* ⟨cum regni occupandi (repetendi, recipiendi) capiunt consili⟩um Anci filii duo. Etsi antea semper pro indignissimo habuerant se patrio regno . . pulsos . . ., tum impensius iis indignitas crescere . . . (conatum capere ad aliquid faciendum *occurrit 9, 4, 1* ad erumpendum, *v. Weiss. ad h. l.*) Indignitas = indignatio *ut c. 59, 11. 5, 16, 4; 45, 6. 7, 7, 2*). *3* (tum impensius *codd.*, *cf. 22, 27, 1. 37, 56, 10* tum . . . . inpensius, tamen impensius *Madv. ex H.*) | (quod *Madv.*, quam *codd.*) | (seruus *R*[2]*FU*[1], seruius *codd. rell.*, *Riemann, Zingerle.*) *5* (quibus *MPFU*, qui *RD.*) | (consueti erant *codd.*; *fort.* adsueti erant, *et alibi semper*) | (tumultuosissime *codd.*, tumultuosissimae *Madv.*) *7* (dum *codd.*, cum *Gron.*, *Madv.*) *XLI, 1* (populi, mirantium ς, populi mirantum *U*, populi mirandum *codd. rell.*, [populi] mirantium *Madv.*) | (eicit *R*[2], *ed. vet.*, eiecit *codd.*) *3* (mea [consilia] *Modius Frkf. 1588.*) *4* (uersas *Frob. 2*, uersus *codd.*) *6* (factum est *Weissenb.*, factum et *codd.*, factum ex *ed. Paris 1510, Gruter.*) *7* (cum conprensis . . vivere *cod. Barberin. saec. XV, Klix*, conprensis (conprehensis) . ut vivere *R*[2]*P*[2]*U*, ς, cum conprensis . . ut vivere *codd. rell.*, cum *del. Winkler, Zingerle; V. Jahresb. XVII p. 173 sq.*) *XLII, 2* (quin *R*ς, qui cum *PF*, cui cum *U*, quicum in *M*, quin tum *coni. Schenkl*, ⟨uti⟩que cum *Novák.*) *5* (discripsit *R*, descripsit *codd. rell.*) *XLIII, 3* in bello facerent] *sic Lipsius*, in bello ferrent *codd.*, *v. quae dixi in append. ed. meae lib. I p. 166 et Frigell Epil. p. 61 sq.*, *qui coni.* in bello offerrent. *Sententia h. l. est:* in bello *h. e. temporibus belli, cum bellum esset* (*cf. 6, 23, 11*) *munere machinas fabricandi vel reficiendi fungerentur. Alii alia pro* ferrent *coniecerunt* (ferrarent, *cuius verbi praeter participium perf. passiv. nulla forma occurrit*, struerent, pararent, curarent, tractarent, obirent); fabricarent? *cf. Verg. Aen. 2, 46* aut haec in nostros fabricata est machina muros; fabricare *apud Liv. saepius: 1, 10, 5. 29, 6, 10. 21, 26, 7 etc.*

Vera emendatio verbi corrupti adhuc non inventa est. 5 (quinquaginta *Sobius* (*1525*), in quinquaginta *codd.*) | (et hae *Gruter*, et haec *codd.*, et eae ς.) 7 (his *Perizon.*, in his *codd.*) | (tubicinesque *ed. Ascens. 1513*, tibicines *codd.*, tobicinesque *M.*) | (duas centurias *Sigon.*, *Lange*, tres centurias *codd.*) 11 (primum peditum vocabantur, *quod est in codd.*, *notavit Sigon.*, [primum] peditum vocabantur ς, *Frigell.*) | descenderent] *sic codd.*, descenderunt *Sigon.* 13 (regionibus collibusque *RD*ς, regionibusque (regionibusquae *M*) collibus *codd. rell.*, [regionibusque] collibus *Winkler.*) *XLIV*, 2 (is censendo *ex cod. Mureti Gron.*, in censendo *codd.*) 3 (Esquilias *codd.*, Esquiliis *Gron.*, *Madv.*) *XLV*, 1 (aucta civitate ⟨et⟩ magnitudine urbis *coni. Madv. fort.* aucta ⟨cum⟩ civitate magnitudine urbis, *cf. c. 44, 3* ad eam multitudinem urbs . . amplificanda visa est.) 2 (iam tum *RD*, tantum *M*, uel tamtum P^1, ueltantum P^2FU.) 5 (civis PR^1, cives *codd. rell.*) | (immolasset *Rhenanus*, immolassent *codd.*) 6 (Sabinusque *codd.*, Sabinus *Ald.*, *Madv.*) *XLVI*, 1 (dubie *RDF*, dubium *PU*, dubiem *M*, *quod ex* dubium *ortum videtur*, *v. Heraeus quaest. crit. p. 78.*) 6 (auersa *cod. Haverk.* m^1, *Gebhardt*, aduersa *MRD*, uersa *PFU*.) | (muliebri cessaret audacia *codd.*, ⟨a⟩ mul. cessaret audacia *Crév.*, *Wesenb.*, *quod Madv. non improbat, addens tamen: 'sed videtur* cessare audacia *dici posse de audacia non expromenda.' Cornelissen coni.:* muliebri⟨ter⟩ cessaret audacia, *cf. 38, 57, 7.*) 7 (*In P et Harl. 1 est:* ut . . esse (*Alsch.*), *rell. codd.:* ut . . esset. *De h. l. v. Frigell Epil. p. 65 sq.*) 9 Arruns] *sic codd.*, Lucius *Ursinus; v. Drak. et quae dixi ad h. l. app. ed. meae p. 131, Frigell ib. p. 166.* *XLVII*, 4 (quin *RD*, qui non *PU*, qui *M*.) 5 (revoluere *coni. HJM*, *v. append. p. 269.*) | (fratris similior quam patris *Alsch.*, fris imilior quam patris *M*, fratri similior quam patri *codd. rell.*, *cf. Hildebrand progr. Dortmund 1865 p. 22, Frigell epil. p. 17.*) *XLVIII*, 3 (iam etiam ipsa *codd.*, iam ipsa *Ald.*, *Madv.*, *Zingerle*, iam et ipsa *Weiss.*) | (deicit R^2. ς, deiecit *codd.*) | (redit ς, rediit *codd.*) 4 exanguis ab iis] *sic Drak.*, *Heerwagen*, exanguis cum semianimis regio comitatu domum se reciperet peruenissetque ad summum cos primum vicum ab his *codd. alii alia temptarunt, vera emendatio adhuc non exstat. V. Jahresb. XVI p. 154 not. Recepi Alschefskii incertam coniecturam* exanguis cum sine regio comitatu domum se reciperet, ab iis . . (iis *Drak.*, his *Alsch.*) 6 (cum se domum reciperet *codd.*, cum regio comitatu se domum reciperet *Madv. addens: 'verba* regio comitatu *codices h. l. omittunt, supra § 4, ubi hinc aliqua errore praecipiuntur, servant.'*) *XLIX*, 7 (traditum *Frob. 1*, ut traditur *codd.*) 9 (perque eas M^2P^2R, perque meas M^1, per quem et P^1U,

cf. Frigell Epil. p. 69.) L, 2 (toto die *PU Bamb.*, tota die *codd. rell.*) LI, 2 (ut in R^2ς, in *codd.*) 3 una nocte] *codd.*, *quod Hachtmann n. annal. phil. 1896 p. 71 sqq. iure improbat et scribendum censet* prima nocte. *At* prima nocte *non est ex usu Livii* (*sed* primo silentio noctis *5, 41 1; 7, 12, 1* primis tenebris *1, 57, 8 saepius*). *Lectio* multa nocte (*cf. 5, 26, 6. 35, 4, 5*), *quam Hachtmann repudiat, praestare mihi videtur* (cūmulta). *Possis etiam* concubia (c̄cubia) nocte, *ut 25, 9, 7. HJM* una *hic et 25, 35, 7 delere mavult.* 9 (deiectus RD^2, delectus $M^1D^1P^1$, delatus P^2F, deletus M^2U.) LII, 2 (eo *Perizon.*, in eo *codd.*) | (quo ab *codd. praeter* MPR^1U, *in quibus est* quod ab.) | (coloniis *Weissenb.*, colonis *codd.*) 3 ([id] magis *Madv. auctore Ussing.*) LIII, 3 (divendita *ed. Mog.*, diuidenda (diuidenta *M*) *codd.*) | (refecisset *Gron.*, refecisset coepisset *M*, refecisset ac recepisset *RD*, reque cepisset P^1F, recepisset P^2, recoepisset *U*.) 5 (iaciendis *ed. Vascos. et Parm. 1480*, faciendis *codd.*) 8 (se *notavit Gron.*) 10 (infensus *codd.*, incensus *Madv.*) LIV, 1 (auctor esse et *Alschefski*, auctor esset *codd.*) 5 (Gabiis R^2ς, p gabiis (p gabinis *PF*) *codd.*, prope Gabiis *coni. Hildebrand pr. Dortm. 1865 p. 25*, prae⟨ter ceteros⟩ Gabiis *Cornelissen*, prae ⟨aliis⟩ Gabiis *scripserat Hertz, quod non est ex usu Liviano.*) | (ei *notavit Fügner Berl. phil. WS. 1891 col. 1107.*) 9 aut] *sic codd.*, alii *Cornelissen, probante HJMüller Jahresb. XVI p. 171.* (divisui RDP^2, diuisi P^1F, diuisa(?) *M*.) LV, 1 (nouisse M^2R^2, *codd. recc.*, uoluisse *codd. rell. et* M^1R^1.) 2) inaedificaretur *MPF*ς, in ea aedificaretur *RD*.) 7 (Pomptinae *MFU*, promptine *P*, pontinae *codd. rell.*) 9 (summam *Glarean.*, quia summam (quia summa *in exitu versus M*) *codd.*) | (nullorum ne huius *Reiz.*, nullius ne horum *codd.*, *Riemann coni.* nullius ne horum quidem magnificentiae ⟨inauditae⟩. *Loci corrupti vel lacunosi vera emendatio adhuc non inventa est.*) LVI, 2 (quam postquam *Bekker*, quae (que) postquam *codd.*) | (sub terra *PU*, sub terram *codd. rell.*) 4 (in regia *Bauer*, in regiam *codd.*) 7 (alius ingenio *codd.*, alius ingenii *Madv.*, *at v. Fügner lex. p. 875.*) | (interfectos *Madvig*, interfectum *codd.*) 11 (Tarquinii, ut Sextus *edd. vett.*, tarquinius sextus *codd.*) | (ignarus *PF edd. vett.*, ut ignarus *codd. rell.*) | (redissent M^2ς, redisset M^1 *et codd. rell.*) | (matri *nonnulli codd. recc.*, patri *codd.*) LVII, 2 (ministeriis *codd.*, ministerio *M et codd. Rhenani.*) 4 (*HJM scribendum censet* in stativis, *codd:* in his stativis.) 5 (*pro* terebant, *quod est in codd., Zingerle scribit* trahebant *ex cod. rec., cf. Jahresb. XIV p. 93.*) LVIII, 2 (tuta ⟨omnia⟩ circa *Aldus.*, tuta circa ⟨omnia⟩ *Novak*, tuta circa *codd.*) 5 velut vi atrox] *sic Harant, HJMüllero et Riemanno probantibus*, velut vi trux *scripsi 1888*, vel vi victrix

Madv., velut victrix *codd.* 7 satin salvae] *sic* R^2, *cf. Georges n. annal. phil. 1878 p. 830*, satin salve *codd. praeter* R^2, *v. Heraeus progr. Offenbach 1899 p. 33; cf. etiam Horat. sat. I, 9, 5.* *LIX, 1* (manantem ς, manante *codd.*) | denique] *sic HJM ex coni. Madvigii Em. p. 67*, dehinc *codd.* | (exacturum *Mog.*, exsecuturum *codd.*) 5 (parte praesidio relicta *Heerwagen*, pari (paris *P*, patri paris *F Bamb.*) praesidio relicto *codd.*) | [ad portas] custodibusque datis] *sic HJM*, ad portas custodibusque datis *codd. Dedi* custodibusque ad portas locatis *ex coni. HJMülleri append. p. 271, cf. 9, 37, 8. 22, 4, 3. 23, 17. 1. Dionys. 4, 71* διὰ φυλακῆς τὰς πύλας ἔχωμεν, ἵνα μηδὲν τῶν ἐν τῇ πόλει λεγομένων τε καὶ πραττομένων κατὰ τῆς τυραννίδος αἴσθηται Ταρκύνιος. *10* (caedis *MR*, caedes *codd. rell.*) *LX, 2* (*fort.* qui exulatum . . ierat.) | (conciverat *RD*, concierat *M*, concitaverat *PFC Bamb.*). —

Lib. II. *Cap. I, 2* (multitudinis *MRL*, multitudini *PFU*.) *6* (possent *Ald.*, posset *codd.*) *10* (*pro* plus virium in senatu . . . faceret *Karsten scribendum censet* senatui *vel* senatu (*Dat.*), frequentia facit plus virium in senatu *idem est atque* frequentia efficit ut plus virium in senatu sit. *Et in c. abl. et dativ. Livian. est; cf. 3, 25, 2* in quaestoribus maior vis . . . erat *et 43, 14, 4* (*praetores*) quibus . . . vis imperii minor . . . esset. *22, 35, 3* parum fuisse virium in competitoribus. *9, 16, 16. 22, 40, 2.*) *11* (novum senatum *codd.*, in novum senatum ς, *Sigon.*, novum in senatum *coni. Drenkhahn probante Frigellio.*) *II, 1* (necubi ς, necubi ibi *codd.* (*M:* necubi ubi, *altero* ubi *eraso* (*Alsch.*) *vel* nec ubitibi (*Frigell.*) necubiubi (*Riemann*).) | (sacrificulum *Campanus*, sacrificolum *MFU*, sacrificorum *PD*, sacrificiorum R^1ς, sacrificum R^2.) *3* (offenderet *Bauer*, offenderit *codd.*) *4* (hic *Gruter*, hinc *codd.*) | (datus *codd.*, dilatus *Cornelissen, cf. 34, 49, 6; et* sermonem dare per . . . *et* sermonem differre per . . . *ἀπ. εἰρ. est.*) *6* (reciperatam M^1PF, recuperatam M^2URD.) *10* (postmodum *codd.*, postmodo *P.*) *III, 2* (nec ii ς, nec hi *codd.*) *6* (alia *Crév.*, alii alia *codd.*, alia alia *P.*) *IV, 5* (cenatum *Duker*, et cenatum (caenatum) *codd.*) *V, 1* regiis *Gruter*, regis *codd.*) | (ii victi *Madv., praeeunte Alsch.* (hi), isti (illi) ς, *Frigell.* ibi . . .) *2* (inmissi *HJM Jahresb. XX p. 80 sqq.*, inmissa *codd.*, inmissam *Perizon.*) *4* (haesitantis *codd.*, haesitantes *Madv.*) | tam] *sic codd.*, iam *Gron. probante HJMüllero Jahresb. XXI p. 46.* *8* (eminente *codd.*, ⟨non⟩ eminente *Sartorius*, ⟨minime⟩ eminente *HAKoch.*) *10* (*pro* observatum, ut . . . *Karsten scribendum censet* hoc servatum, ut . . .; observare = *aliquid ratum habere, sequi, usu recipere 'auf etwas halten, etwas beobachten' hic locum habet.* (*cf. 42, 24, 8* fines observare). *VI, 2* ne se ⟨ex ipsis⟩ ortum] *sic Zingerle praeeunte Sigonio*

(ne se ⟨ab ipsis⟩ ortum). *Tarquinius ex Tarquiniensibus, non ex Veientibus, certe ex Etruscis vel Tuscis ortus erat; quare, collato altero loco c. 9, 1, praeeunte ex parte Weinkauffio dedi* ne se ortum e Tus⟨cis, eius⟩dem sanguinis. Tusci *et* Etrusci *alternis ap. Liv. occurrit, velut c. 9, 4. 7, 1. 2. 3. et alibi. Antea scribendum putabam* ne se ortum ⟨indidem⟩. *Alii alia coniecerunt: Madvig:* ne se ⟨ab so⟩ ortum. *Bitschofsky:* ne se ortum ⟨inde⟩. *9* (*pro* per parmam *Reiz. coni.* praeter parmam; *ego* (*1878*) super parmam.) *VII, 3* (quisquam *MP,* quicquam *FRD.*) *6* (alto *M*, *Zingerle*, ibialto *FUR,* ubialto *P.*) | (inexpugnabilem fore ς, inexpugnabilem fieri fore *codd.*, inexpugnabilem fieri *Alsch*) *7* (escendit MP^2, ascendit P^1FRD.) *9* (vobis *Gron.*, a vobis *codd.*) *10* (pendet *codd. praeter RD:* pendere. *Frigell coni.:* meam . . famam pendere. *Karsten scribendum censet* ⟨ex⟩ tam levi momento pendet, *ut postea Liv. semper dicit;* pendere *c. abl. interdum apud poetas occurrit. Livii hic usus nondum constitit; similiter et alibi apud nostrum constructio huius verbi* (*alia significatione*) *variat, ut* pendere spe *44, 27, 7 et* pendere ex spe *37, 49, 5.*) *12* (aedes *addidit Siesbye;* p///e *M*, pocae *PFUR.* *VIII, 3* (in his *codd.*, in iis *Madv.*) tum deinde] *sic codd.*, tum demum *Alsch.* *5* (memoriam ς, memoria *codd.*, *Frigell.*) *IX, 1* (Porsinnam *codd.*, *in codd. modo* Porsinna *modo* Porsenna *est.*) *6* (Volscos *codd.*, *alibi et* Vulscus *in codd. occurrit.*) | (venibat R^2ς, veniebat $PFUR^1D$, veniebant *M.*) *6* [in publicum omni sumptu] *sic HJM. Scripsi* (*1878*)*:* in publicum omni su⟨scepto su⟩mptu, *Weissenb. praeeunte Clerico:* in publicum omni sumptu ⟨recepto⟩, *Madv. Gronovio praeeunte:* in publicum omne sumptum. *Velke Dissertat Marb. 1877 coni.* veniebat in publicum, cum omni sumptu ademptum privatis, *praeeunte ex parte Fulv. Ursino, qui proposuit* venibat in publicum, cum omni sumptu ademptum, *omissa voce* privatis | (plebes *Gron.*, plebe *codd.*) | educerent] *sic Latinius. Dedi cum* ς (*Sigon.*) educarent, *quod* educere *hac significatione alibi semper passiv.* (eductus *et* educendus) *invenitur apud Liv.: 1, 39, 6. 21, 43, 15. 24, 4, 5. 27, 19, 9. 35, 36, 8. 42, 19, 4. forma activa: 39, 24, 3* liberos educare. *1, 39, 3* educamus. *3, 47, 7* educavi. *Codd.:* educent. *X, 4* transitum [pontem] *sic Clericus, Weissenb.; codd.:* transitum pontem, *v. quae dixi ad h. l. in ed. mea 1878.* transitum per pontem *duo codd. dett., Zingerle. Vielhaber:* [transitum] pontem. *Possis etiam* ⟨ad⟩ transitum pontem, *cf. 36, 15, 9* ad transitum calles inveniant: *36, 16, 6* colles inveniret ad transitum. *26, 45, 9* ad transitum mare verterent et stagna auferrent *vel.:* si transitum patentem . . . reliquissent. *5* (pugnae *codd.*, pugna *Gron.*, *Madv.*, *nec* cedere pugnae *nec* cedere pugna *alibi Liv dicit, v. quae dixi in ed. mea; possis comparare:* loco iniquo

cedere *8, 38, 9.* hiemi — tempori iniquo *5, 2, 4.* flammis *4, 33, 3.*) *11* ita armatus] *sic Harl. 1 m. 2.* ita sic armatus *codd. Recepi coni. Heerwagenii* ita, sic ⟨ut erat⟩ armatus, *v. 42, 52, 4* armatos, sicut erant,... vocavit. *27, 43, 4* litteris sicut erant signatis *etc.* *XI, 2* (traiceret ς, *Gron.*, *v. HJM Jahresb. XX p. 82*, traicerent *codd.*) *8* (P. Lucretius *M.*, T. Lucretius *codd. rell.*) *9* (consurgit *R. Schneider,* concurrit *codd.*) *10* (vagandi *Ald.*, evagandi *codd.*, avagandi *P. V. quae dixi in ed. meae append. p. 141.*) *XII, 2* populum] *notavit HJM; eius modi pleonasmum vel μακρολογίαν apud Livium tollere aliquid dubitationis habet; v. 3, 55, 8* hac lege... *§ 9* hac lege, *§ 11* eadem hac Horatia lege. *25, 27, 4* ventos ...idem venti, *§ 6* idem..venti; *cf. 9, 33, 8. 9* lex...eam legem. eam legem...ea lege. *28, 7, 12* eiusdem Philippi. *5, 36, 4. 23, 37, 10. 6, 1, 1* ab condita urbe ad captam urbem eandem. *45, 9, 2* hic finis belli...fuit idemque finis...regni. *7, 37, 3* militibus dono dedit...isdem militibus...*Retinui codd. lect.* eundem populum. *3* (itaque *codd.*, *om. Madv.*) *7* (eumque *Ald.*, eum *MPF*, eū ue *RD,* et eum *coni. HJM.*) *9* (*Cobet coni.* inquit; cives C. Mucium vocant, *v. quae in ed. 1888 dixi ad h. l.*) *12* (infensus *codd.*, incensus ς, *Madv.*) *13* (vident *codd.*, ambiunt *Karsten contra usum Livian.* Ambire, *quod bis apud Liv. invenitur, 2, 3, 6. 27, 18, 6* (*aliud significans*), *nusquam sic usurpatur.*) *15* (ut *codd.*, at tu *coni. Madv.*) *16* utcumque ceciderit primo] *sic D*ς, utcumque ceciderit primi *MP. Dedi cum Madv. em. p. 68 sq.* ut cuiusque...primi, *pro* ceciderit *cum Queckio* exciderit *scripsi.* *XIII, 2* (⟨a⟩ quo *Heumann,* quo *codd.*.) *8* (⟨intactam⟩ inviolatamque *Frob. 1,* inviolatamque *codd.*) *10* (et virginitati *codd.*, virginitati *M.*) *11* (posita *Novak,* fuit posita *codd.*) *XIV, 2* (*verba* bona hostiliter vendendi *spuria esse censet Karsten*; *nec vacant offensione.*) *4* (potestate *PFU,* potestatem *MRD.*) *XV, 1* P. Lucretius inde et P. Valerius Publicola tertium, post eos Sp. Larcius et T. Hermenius] *sic HJM praeeuntibus Gronov. Madv. Recepi Madv. lect.:* P. Lucretius et P. Valerius Publicola, Sp. Larcius inde et T. Herminius. *Codices:* publius (purius publius M^1, spurius publius M^2) lucretius inde et publius valerius publicola (publicola *deest in F*) *MPFU* spurius (purius *DL*) lucretius inde et (inde et *deest in L*) titus ermenius (erminius *R teste Frigellio* ermenius *Riemannio*) p̄. valerius publicola *RDL. Gron. coni.:* M. Horatius iterum et P. Valerius Publicola, tertium, tum Sp. Larcius et T. Herminius. *3* (quam regibus portas *RD*ς, quam portas regibus MP^1FU *cod. Rhen.*, portas quam regibus P^2.) | (ea esse vota *Hertz.*, eam (ea *P*) esse voluntatem *PFRD*, eam ea esse vota esse voluntatem *M cod. Rhen.*, ea esse vota omnium, eam esse voluntatem *coni. Rhenan Al-*

schefsk., ea esse vota omnium, eam voluntatem *Novák.* Voluntas est, ut *non videtur esse Livianum.*) 7 (ita *Ussing.*, *Madvig delent*, *Weinkauff.:* ita Romanis pax fida...) *XVI, 2* (oretur **M^1**, oreretur *R^1*, *quae forma Livio utitatior esse videtur quam* oriretur.) *4* (Attus *Drak.*, *Madv.*, Attius *codd.*) ab Inregillo *Weiss.*, ab Regillo *R^2*ς, *Frigell*, ab ciñ (c̄n, c̄) rigillo (regillo *U*) *codd.*) *5* appellati] *sic Madv. Em. p. 69,* appellata *codd.* *6* (timeri posset *Duker*, timere possent *codd.*) *7* (funeri *codd.*, funeris *RD.*) *9* (a caedibus *HJM, Jahresb. XX p. 83,* caedibus *codd.*) *XVII, 3* (sed utrum *Lipsius,* sed uerum *codd.*) | (nomen *del. Freudenberg,* sed uerum nomen *defendit Bitschofsky.*) *4* (relatus *Duker*, relictus *codd.*, *Crévier.*) | (maiore [bellum] ς, maiore bellum (belli *R^2*) *codd.*, maiore bellantium *Zingerle.*) *6* (foeda... passi *Madv. Em. p. 70,* foede ... passim *codd.*) *XVIII, 1* (Postumum *Sigon.*, postumium *codd.*) *3* (super *Duker*, supra *codd.*) | (Latini *codd.*, Sabini *duo codd. recc.* (*Harl. 2, Haverkamp.*) *Donjatius.* '*Livius aut scripsit aut scribere oportuit* Sabini' *Madv.*) | (quo anno *del. Madv. Em. p. 70, fort. recte.*) | (quibus consulibus *Rhenanus,* quibus facti (facta *U,* factis *D*ς) consulibus *codd.*) *5* (consulares legere [ita] lex iubebat ... *coni. Karsten, v. Jahresb. XXIII p. 8.*) *6* (M. filium *Rhen.*, marci fufium *M*, m̄. f. ufium *P*, m̄. fufiū *F*, m̄. ū. filium *U*, fufium *RD.*) *7* (quin. si *Lehnert*, qui si *$MRUP^2$*, quis in *P^1*, quia si *Voss. 2, Madv.*) *XIX, 5* (ipsi *R^2*, *Gronov.*, ipsis *codd.*) *6* (et viribus *notavit Karsten.*) *7* (contra quem *codd.*, contraque *Madv.*) *8* (venientium *codd.*, se invehentium *coni. Karsten.*) *XX, 9* (veruto *UM^2*, verruto *rell. codd.*) *XXI, 4* (temporum ⟨rationem⟩ *ex incerta coni. Wölfflin. Possis etiam* ⟨memoriam⟩ temporum, *cf. 29, 14, 9,* temporum *codd.*, *v.* error nominis *1, 24, 1, cf.* error viarum *24, 17, 4.*) | (secundum quos *Crév., qui etiam* quosnam *coni.*, secundum quosdam *codd.*, *v. Madv. Em. p. 71 sq.*) *7* (una et viginti *F,* una (*deest in M*) et XXX *codd.*) *XXII, 4* (clades *U*ς, cladis *codd.*) *5* (reicerent *Frob. 2,* traicerent *codd.*) *6* (circumfusa *non recte notavit Karsten, v. 8, 35, 8. 27, 51, 3. 26, 22, 3. 22, 7, 12, cf. Fügner, Jahresb. f. Altertumswissensch. 1898 II p. 75. Verg. Aen. II, 63. 64. XI, 546.*) *XXIII, 3* (malorum *Lipsius*, maiorum *codd.*) *7* (continet *ed. vet.*, sustinet *codd.*, tenet *Madv. Et* se tenere *et* se continere *c. abl. loci Livianum est, v. append. ed. meae p. 156 sq.*) *8* (nexi *R^2*ς, inexsui *M.* nexu *rell. codd.*) *14* tandem curia] *codd.*, tandem inde curia *U*, iam curia *Gron.*, [tandem] curia *auctore Wesenb. Madvig, quem secutus sum.* *XXIV, 2* (plebes *MP^2*, plebis *P^1*, plebs *rell. codd.*) *5* praeverti se] *sic Weissenb.*, praeverti *Hertzio auctore Madvig, quod recepi,* praevertisse *codd.*, puertisse *M* *5* (aut patribus *HJM,* neque

patribus *codd.*) | (postmodo *codd.*, postmodum *U, v. append. ed. meae lib. I p. 173.*) *6* (fieret, neu *PFU*, fieret ne *MRD.*) *XXV, 1* (posset *MFP*, possit *RD.*) *6* (*Madvig auctore Créverio*: decedentem [Romam].) *XXVII, 2* (aut ut auxilio *codd.*, aut auxilio *'cod Veith.' apud Drakenb., Madv. Em. p. 72.*) *3* (cogebat *MRD*, cogebant *PFU.*) | (praeceps erat *Campanus*, praeceps ierat *edd. vett. Gronovio et Drakenborchio probantibus*, praeceperat (preceperat) *codd.*) *4* adaequasse] *sic M. Recepi lectionem codd.: PFURD* aequasse, *quia* adaequare *bis in lib. I c. 29, 6*; *56, 2* (*bis* aequare *c. 25, 11; 53, 1*), *inde a lib. II semper* aequare (*2, 3, 3; 9, 3; 20, 11*) *nam 4, 53, 5 lectio dubia est; v. lexic. Liv.* *7* (instituerant *codd.*, institerant *Klock.*) *9* periculum libertatis] *sic codd. praeter M, in quo est* periculum, *probante Gronovio, Madv. Em. 28, quam lectionem recepi. Non erat, quod creditores* (*patricii*) libertati suae *timerent; neque enim verisimile erat fore, ut a debitoribus aliquo in custodiam darentur, vel in custodia apud pauperes dubitores haberentur, sed statim verberibus, vulneribus, morte poenas crudelitatis suae concitatae et exacerbatae multitudini daturi erant* ('cum violarentur'), *ut alibi, cf. c. 55, 8.* *XXVIII, 2* senatum consulere] *sic HJMüller.* delatam cons. *codd.*, delata cons. *Perizonius*, delata consulere ⟨patres⟩ *Frigell.* delata ⟨senatum⟩ consulere *Zingerle.* delata consulere ⟨eos⟩ *Novák. Scripsi:* sed de ea tum consulere *v. quae dixi Jahresb. XXVII p. 33 sq.* *3* (consilium ς, concilium *codd.*) *4* ([in] Esquiliis *Nipperdey em. Tacit. p. 5 opp. 202, v. Heraeus Jahresber. p. 129, Madvig,* in Esquiliis *codd. Wecklein verba* cum ... fiant concilia *spuria esse censet.*) *6* (escendunt *MP*, ascendunt *FU*, descendunt *RD. Livius semper dicit* in tribunal: *3, 47, 4. 28, 26, 13. 30, 15, 11.* in rostra ... *23, 23, 1. 30, 17, 3. 34, 56, 3. 39, 15, 1, cf. 8, 33, 9* escendere.) *9* (propere *M*¹ς, prope *codd., Novák delet* prope. *Pleonasmus* propere convolare *ab usu Livii non abhorret, cf.* citatum agmen rapere *3, 23, 3. 23, 36, 3. 25, 35, 1. 2, 10, 3* citatos decurrere, *6, 30, 4* citati feruntur, *24, 26, 12* cursu se proripere.) | (convolavere *codd.*, convolare *M.*) *XXIX, 12* (violarit *R*², *Crévier*, violavit *codd.*) *XXX, 1* Larci [putabant sententiam], quae] *sic HJM ex coni. Gebhardi. Scripsi* Larci putabant esse eam, quae, *ut in edit. mea 1878. Codd.:* Larci putabant sententiam quae, *W. Heraeus coni.:* Larci putabant sententiam ⟨eam⟩, quae. *Wex.:* Larci repudiabant sententiam, quae. *4* ut ⟨magistratus⟩ imperio suo vehemens] *sic Heerwagen*, ut imperio suo vehemens *codd. Mutato verborum ordine recepi Heerwageni coniecturam. Madv.:* ut imperii vis vehemens, *Koch:* ut imperio suo vehemens ⟨munus⟩, *Seyffert:* ut imperio suo vehemens ⟨res⟩. *Frigell:* ut imperium sua vi vehemens. *5* (M', ς, *Sigon.*, M. *codd.*)

XXXI, 1 (exuitq. M., sed expuncto q., exuit codd., exuitque Madv.) 2 (quam LHarl. 1, qua MPFURD.) | (parum apte introrsum ordinibus [aciem] firmaverant] aciem del. Gronov., Wittmann coniecit aptis pro apte; Novák: parum apte introrsum ordinibus actis; at nec apti ordines, (i. e. idonei ad rem gerendam, fortes, ut 10, 25, 4, hic locum habent, sed satis apte introrsum locati, i. e. densati vel cohaerentes, nec ordines agere ex usu Livii est, v. Lexic. Liv. Scripsi: quam . . . parum apte in⟨structis in⟩trorsum ordinibus [aciem] firmaverant, v. quae dixi Jahresb. XXVII p. 34 sq.) 4 missi et colonia deducta] sic codd. V. quae de hoc l. dixi in ed. 1878 append. p. 142; nomen oppidi, quo colonia deducebatur, excidisse videtur, cf. 8, 14, 8 et Antium . . . colonia missa. 6 (aversas T. Faber, Gron., adversas codd.) | (ubi codd., ibi cod. Haverk., T. Faber, Madv.) XXXII, 1 (iurassent codd., iurasset Ussing, Madvig.) 2 (Karsten coni. religionem solvi pro exsolvi at v. Jahresbericht XXIII p. 9; praeter locos a HJMüller citatos (24, 18, 5. 40, 54, 4) v. etiam fragm. 14 sterilitatem exsolvere, (cf. fidem exsolvere saepius). Similiter Livius habet et iusiurandum exsolvere 24, 18, 5 et iure iurando se exsolvere 22, 61, 4.) 8 (placuit codd., sic placuit M.) 9 (consentientia Heerwagen, consentiant codd., consentiunt U.) 10 (dentes conficerent $PFUR^2$, dentesquae R^1D, dentesq. M^1, dentes⟨deni⟩que coni. Freudenberg, dentes quem (i. e. aliquem sc. citum) conficerent Aug. Thenn. (p. litteras). Fortasse: ⟨malae⟩ dentesque conficerent.) XXXIII, 2 (Albinus codd., Albinius Hearn., Oxon. B et C., Sigonius, Madv.) | (in his codd., in is P^1, in iis P^2.) | in his Sicinium, [fuisse]] sic Novák. Scripsi: in his Sicinium fuisse ⟨constat⟩ — possis etiam ⟨satis constat⟩ —, cf. 38, 57, 5, v. quae dixi Jahresb. XXVII p. 35. Codd.: in his Sicinium fuisse. 3 (Postumus Sigonius, Postumius codd.) | (inierant Reiz., inierunt codd.) 5 (Poluscam, item Sigon., mucamitem codd., muscamitem P.) 7 caedeque in proxima ⟨parte⟩ urbis] sic ed. Camp., HJM, caedeque in proxima urbis codd. Madv. secutus dedi inrupit in proxima urbis caedeque facta, cf. 10, 42, 4 ingressi proxima, ea parte . . . quievere; caedeque in proximo urbis ς. | (arreptum ς, abreptum codd.) 8 (primum orto Madv. Em. p. 74, primo ortu codd., primum ortus Gron.) | (cui ed. Mog., qui codd.) 9 (⟨in⟩ columna HJM, columna codd.) 10 (omni vita ς, omnium vita codd., omni in vita Jac. Gronov.) XXXIV, 2 (qualis clausis solet codd., qualis clausis ⟨esse⟩ solet Madv.) 3 (sed [quaesitum] codd., quaesitum del. Crévier.) 6 (clade ⟨adeo⟩ coni. Cornelissen.) | (Norbam Duk., norbae (norbe) codd.) 9 (cur ergo P^1R^1, cur ego P^2R^2.) 10 (tertio anno ⟨ante⟩ Weissenb., tertio ⟨ante⟩ anno Wesenberg, tertio anno codd. V. Richter progr. Oldenburg 1880, p. 18.) | (fruantur ς, fruantur

utantur *M*, utantur *codd. rell.*) *12* (condicionibus laxandi annonam *codd.*, *Karsten coniecit:* condicionibus (*Abl. modi 'unter Bedingungen'*) laxando annonam. *At non opus est mutatione.* 'Condicionibus laxandi annonam' (= *durch das Mittel der Bedingungen, Gegenforderungen, für die Herabsetzung des Getreidepreises'*) *est ablat. instrumenti.* Demere aliquid aliqua re *ut 4, 10, 6. 25, 37, 19, cf. 34, 4, 13.* Condiciones *c. gen. similiter: 31, 58, 1* condiciones... amicitiae iungendae, *37, 12, 2* tradendae urbis, *21, 13, 2* salutis, *34, 31, 10* societatis.) *XXXV, 4* (adversae invidiae *HJM*, adversa invidia *codd.*, adversus invidiam *coni. Cornelissen; at Livius nusquam* resistere adversus —, *semel* contra *3, 13, 4* contra vim, *quia dativus* vi *non exstat*, *alibi semper* resistere alicui rei *habet.*) *6* (benigne R^2ς, benigni *codd.*) *XXXVI, 2* (iret, ea *codd.*, *fortasse delendum* ea, *v. quae dixi in append. ed. meae p. 142. Madv. Em. p. 74* iret ⟨et⟩ ea, *Novák* iret ac, *at v. Jahresb. XXI p. 42.*) | magistratuum timorque] *sic HJM, scripsi* magistratuum ⟨cum⟩ timore, *v. append. ed. meae p. 143, cf. 7, 10, 12. 21, 20, 3.* ... timorem *codd.*, ... et timor *Madv. Em. p. 75.* *6* ⟨in⟩ somno] *Palat. sec. Wesenberg*, somno *codd.* | (dubio *Ald.*, dubie *codd.*) *XXXVII, 4* (quam vellem *Wesenberg*, quam velim *codd.*) *8* (urbe *Harl. 1*, ς, urbem *codd.*) *XXXVIII, 1* (veniret *Frob. 1*, eueniret *codd.*) *2* Volscorum **] *sic Weissenborn*, exorsus ⟨in⟩ ... *Duker*, exorsus ⟨adversus⟩ ... *Madvig; at v. quae dixi append. p. 143. Scripsi, ut ibidem*, orationem exorsus veteres ... Volscorum. ⟨commemoravit. Tum⟩: ut omnia ... *4* (eos *ante* qui huic *delendum censet Karsten*) | (quo, si intersimus ς, *Madv.*, quod, si intersimus *codd. Idem Madv.:* merituri; ideo) | (sede *notavit Karsten.*) *XXXIX, 3* transgressus] *sic codd.*, *Mommsen röm. Forsch. II, 126* 'transgressurus'. *Niebuhr verba* in Latinam viam transversis tramitibus transgressus *post* deinceps *§ 4 legenda esse censet, fort. haud iniuria.*) | novella] *sic Sigon.*, nouellam *codd.*, Mugillam *ex incerta coni. Jac. Gronovii, cf. Dionys. 8, 36; alii coni.* Bovillas. Haec Romanis *in parenthesi posui, cf. 1, 38, 4. Totus locus* (*§ 3. 4*) *corruptelam seu lacunam sapit.* *4* (Vitelliam *Gruter*, ueteliam *codd.*) *XL, 1* parum invenio] *sic codd.*, parum convenit *HJMüller*, *v. Jahresb. XX, 85. Cornelissen:* parum ⟨liquet; apud auctores utrumque⟩ invenio. *3* (primo *Ald.*, in primo *codd.*) *7* (perveneras *dubitanter uncis inclusi auctore Novákio; videtur corruptum esse ex substantivo ad* minaci, *vel adiectivo ad* fines *pertinente.*) *8* (nec mihi miserius R^2ς, quam mihi miserius *codd.*; *Tittler:* ⟨quid⟩quam ⟨aut⟩ mihi miserius, *Hartung:* ... ⟨in⟩quam, nec mihi miserius, *ipse in ed. mea append. p. 143 proposui:* turpius ⟨us⟩quam nec mihi miserius.) | ut sum] *sic M*, ut sim *rell. codd.* *12* (monumentoque *Gron.*,

monumento quoque *codd.*) *XLI, 4* uulgatum a civibus esse] *sic RD*, vulgatum: a civibus isse *v. Madv. Em. p. 75; PFU, pro* isse *habet* egisse *M. Weissenborn:* exisse; *cum neque* ire *neque* exire ab (*de personis*) *apud Livium exstat* (*v. Fügner lex. s.* a, ab) *scripsi* abisse (*cf. c. 36, 3*); abire ab *aliquotiens apud Liv. occurrit, v. Fügner lex. p. 20, 49—53.* 5 (acceperint *Fr. 1*, acceperant *codd.*) *6* (attinuisse ς, attinuisset *codd.*) | (ducem *PU*, duce *M, cf. HJM. Jahresb. XX, 86.*) *9* (*praeeunte Kochio HJM* (*delato* in) *verba sic transposuit:* propter suspicionem insitam animis hominum regni ... munera eius respuebantur, *codd.:* propter suspicionem insitam regni ... munera eius in animis hominum respuebantur. *v. Jahresb. XX, 86 sqq. Vielhaber verba* insitam *et* in animis hominum *delenda esse censet. Cornelissen scribit* insitam in animis hominum [regni].) *XLII, 5* (⟨a⟩ Postumio *du Rieu*, Postumio *codd.*) *6* (furoris in multitudine *codd.*, favoris immultitudinem *M.*) *8* (*pro* expertos *Karsten coni.* exercitos; *at* expertus (= '*erprobt*') *c. abl. aliquotiens invenitur ut 29, 24, 12. 31, 46, 10. 26, 14, 2; v. praeterea HJM, Jahresb. XXIII p. 9.*) *10* (ita *codd.*, ira *R*²ς.) *11* (tamen *codd.*, tandem *coni. Madv. Em. p. 76.*) | (Iulius *Sigon.*, tullius *codd.*) *3* (spurius (purius *R*¹) publius licinius *RD*, sp. licinius *rell. codd.*, Sp. Icilius *Mommsen, cf. Dion. 9, 12* Σπόριος Σικίλιος.) *4* (ipsius *M*, ipsius eius *PFURD.*) *8* (etsi *codd.*, si *Muret, Madv.*) | (stare *Muret*, instare *codd.*) *11* (Manlius ς, manilius *codd.*) *XLIV, 1* (auctorem *codd.*, actorem *R, at* actor *ap. Liv. est* histrio.) *XLV, 1* (nihil [praeterea] aliud *HJM*, nihil praeterea aliud *codd. Cornelissen v.* praeterea *transposuit:* praeterea memoria ... *Fort.* nihil aliud praeterquam, *cf. 3, 40, 5. 4, 48, 13. 5, 29, 6.*) | (proximo *codd.*, proximi *M.*) | (exempli *codd.*, exemplo *M*¹) *7* (abdenda *Gebhard*, addenda *codd.*) *12* (Manli ς, manili *codd.*) *13* (certum est atque decretum *PFU*, certum atque decretum est *codd. rell.*) *16* ([Fabia gens] *Schaefer.*) *XLVI, 1* (pugnaverint *codd.*, pugnarint *M.*) *3* ordines] *R*², *Gron., Madv.*, ordinis *codd.* *4* (insigne *codd.*, insigni *Reiz, Madv.*) | (cadit *ex coni. HJMülleri, v. Jahresb. XX p. 88 sqq.*, abiit *codd.*, labitur *Cornelissen.*) | (Caeso *ed. Mog., cod. Edelbergensis*, gaius (c̄ *U*) *codd.*) *7* (infestis ς, infensis *codd.*) | (moverunt *codd.*, prouehunt *Cornelissen*, rapiunt *Novák*, promoverunt *Fügner.*) *5* (dum *codd.*, cum *Gron., Madv.*) *11* rediit] *sic codd.*, redit ς, *Madv.* *12* (ulla [re] *Gruter, Madv.*) | (arte *Gruter*, parte *codd.*) *XLVIII, 1* Caeso *R*²ς, g̱ *vel* c̄ *codd.*) | (belli *Duker*, bella *codd.*) *5* (proxime *Frob. 2*, proxime in *codd.*, proxime iam *Zingerle.*) *6* quam recens] *codd.*, quam ⟨dum⟩ recens *Harant, cf. Jahresb. XXIV p. 2 sq.* | (moturos esse *Seyffert*, moturos se *codd.*, moturos *Madv.*) *XLIX, 4* sperneret] *sic*

codd. Dedi sperneres, egregius q. t. senatus *auctore Madv. Em. p. 77, v. quae dixi append. ed. meae 1878 p. 144.* *11* (*Karsten coni.* ordines instruunt *pro* introeunt, *quod est in codd. fort. recte, nam* ordines introire *ἅπ. εἰρ. est*); *vel:* ordines introeunt subsidiaque locantur.) *L, 1* (⟨in⟩ incursantes *Goebel*, incursantium *FU*, incursantes ium *P*, incursantes lupi *M*, occursantium *coni. Karsten. Fort. in* -ium *latet participium, velut* incursantes ⟨excipient⟩ium *vel* ⟨impugnantium⟩, *vel* ⟨propulsant⟩ium *sc. Veientium.*) | (conlatis[que] *Karsten, cf. Jahresb. XXIII p. 10;* aequo campo conlatisque signis *simili pleonasmo dictum ac 32, 33, 11* in bello non congredi aequo campo neque signis collatis dimicare. *22, 24, 11* iusta acie et collatis signis. *28, 32, 9* in acie ac signis collatis. *40, 40, 2* ordinata acie et signis collatis. *7* (circumdatus *coni. Madv. praef. p. 8*, circumlatus *codd.*) | (accidebant *Frob. 2*, accedebant *codd.*) *11* (prope puberem aetate *codd.*, prope puberem aetate *M*, propter impuberem aetatem *Kreyssig, Madvigio et Wölfflino adstipulantibus.*) *LI, 1* (est *Crév.*, esset *codd.*) *4* (proxima pugna *Gron.*, proximam pugnae *codd.*) | (ab arce Ianiculo *Madv.*, ab arce ianiculi *codd.*) *LII, 4* (ea oppressit *Gron.*, eam oppressit *MPFU*, eam oppresserunt *RDς*, reum oppressit *Freudenberg.*) *5* (multam dixerunt *Leid. 2*, multam edixerunt *codd.*, multae dixerunt *RLeid. 2 in margine, Madv.*) *8* (animi *Klockius*, animum *codd.*) *LIV, 5* (quod[si] *Karsten*, quod si *codd.*) | (nunc *M*, tunc *PFU.*) *6* (proponat *Ald.*, proponant *codd.*) *7* (consilia *codd.*, concilia *Gron.*, *Madv.*) | (habuere *MRLHarl. 1*, habere *rell. codd., Madv.*) *LV, 1* (sub hanc ...victoriam *Gron.*, sub hac...victoria *codd.*) *LVI, 2* (permissurum *RDς*, permissurum administraturum *M*, administraturum permissurum *PU*, administ... (*relicta lacuna*) *F. Corruptela subesse videtur.*) *4* (nec quae una vis *U*, neque (neq.) una vis *codd.*, nec, quae una via *Koch, Ussing, Madv.*) *6* (auctor *codd.*, actor *coni. Madvig, at v. quae dixi ad 44, 1.*) *7* (accusationem *Crév.*, in accusationem *codd.*, in accusationem conversus *Seyffert*, in accusationem exortus *Queck.*, ipsam *pro* ipse in *coni. Linsmayer.*) *8* (⟨tam⟩ facile *ed. Mog.*, facile *codd.*) *12* (facile ς, facile et *codd.*) *14* (hominum *delendum censet Madv. auctore Forchhammero.*) | (concitata multitudine *Morstadt.*) *LVII, 2* (avocabantur *Klockius*, advocabantur *codd.*) *LVIII, 1* (additos *Mog.*, addito (attito *P*) *codd.*) *5* (se *Rhenan.*, quod se *codd.*) | (impedierint *Rhenan.*, impedierunt *codd.*) *7* (omnes *U*, omne *MPF*, omnem *RD.*) *LIX, 3* (alibi *Weissenb.*, alii *codd.*, aliter *M. Haupt*, alia *Crévier, Madv.*) *6* (remissa *codd.*, omissa *Madvig, at v. quae dixi ad h. l. in ed. mea.*) *LX, 2* praeda. ea omnis *Wesenb.*, praedae omnis (praede eadomnis M^1, praede ea omnis M^2)

codd.) *LXI, 1* (Ti. Aemilio *Gruter, Madv.*, T. Aemilio *codd.*) *7* (prodicerent *Gron.*, prodiicerent *M*, producerent *PFUR*, p̄ducerent *D*, p̄dicerent ς.) *8* (praedicta *codd. praeter MFP*, prodicta.) *LXII, 2* (velut ς, vel *codd.*) *LXIV, 2* (consules habent *codd.*, [consules] habent *Gron.*, *Crév.*, *Madv.*) | (tranquilla *codd.*, *Karsten coni.* tranquillum. Tranquilla *non referendum ad* initia, *sed substantivi loco est* = tranquilla res. *Fort. tamen scribendum* ⟨omnia⟩ tranquilla, *cf. § 11. 35, 6, 2.*) *LXV, 3* (*Novák hic et 9, 7, 3 pro* in terram *scribendum censet* in terra, *ut 8, 8, 10; at* figere *ap. Livium etiam 10, 29, 7* in *c. acc. habet:* pilis in scuta...in corpora fixis.) *5* (restitere *R*ς, reisistere *vel* reiistere *P*, resistere *rell. codd.*) | (refecerant *Weissenb.*, ferebant *codd.*, reficiebant *Madv.*, terebant *Harant.*)

Lib. III. *Cap. I, 1* (T. Aemilius *codd.*, Ti. Aemilius *Gruter, Madv., cf. 2, 61, 1.*) | (Fabius *Ald.*, fabius quinctius (quintius) *codd.*) *4* (T. quincti ς, l. quincti *M*, l. quinti *P*, l. quintii *U*.) | (captum *Cobet*, capti *codd.*) *5* (propinquam *del. Madv.*) *II, 1* (stativa habuit ς, stativa habuit castra *codd.*, stativa habuit. castris...(tenuit) *Gron.*, stativa habuit. intra castra *ed. Campana*) *10* certaminis] *sic MRD. Recepi* certamini *ex PFU* (*Madvig*); *utrumque et* moram facere alicuius rei *et* alicui rei *Livianum est; cf. tamen 42, 7, 5* moram certamini fecit. *4, 53, 6* se moram dilectui non facere. *6, 31, 5* mora dilectui non est facta. *III, 1* (*Cornelissen verba sic transposuit:* praesidio castris egressi; *at* egressi *absol. saepe apud Liv. v. HJM, Jahresb. XVI, 173;* relicto castris praesidio *cf. 3, 60, 4. 22, 59, 9. 34, 13, 2. 37, 39, 12.*) *4* (proxumi (proximi) *Sobius*, proxume *MRD*, proximum *PFU*, proxime ς.) *8* (Quincti ς, quinti *codd.*) | (in urbem *MRD*, in urbe *PFU*.) *9* (septingenta (dcc) *Weissenb.*, *cf. Perioch.*, acc. *MPF*, ac. c. *U*, & cc. *RD*.) *IV, 1* (A. Postumius *R* (?), an postumius *M*, postumius *rell codd.*) | (Fusus *Sigon.*, fuscus *codd.*) | (Furios Fusios *Sigon.*, furios (furius *M*) fusios fabios *codd.*) *V, 1* (carpere *MR*, capere *PFU*.) *5* (subsistit *M*, substitit *rell. codd.*) *6* (ab tergo *MR*, a tergo *PFU*.) *8* (*pro* cum conpulsi *habet H* (*Crévier, Madvig*) quin conpulsi.) | (cum *ante* Latino *del. Madv.*, cum latino *codd.*) | (caedes *U*ς, *Madv.*, caedis *codd. rell.*) *10* (cum saucio ς, cumasaucio *MPF*, cumausatio *R*, cum///saucio *D*, tumasaucio *U*.) *13* (Romanorum *vel* ⟨ex⟩ Romanis *HJM*, Romanos *codd. Possis etiam* ⟨ab⟩ Romanis, *cf. 22, 16, 3* CC ab Romanis, DCCC hostium cecidere. *25, 19, 5* plures ab Romanis ceciderunt. *42, 60, 1* cecidere ab Romanis CC equites. Ab *post* summas *facilius intercidere potuit quam* ex.) | (octingentos *Weissenb.*, u. acc. *MPF*, ū. ac. CC *U*, V. M. CCC *R*, /////a. CCC *D*.) *14* (ut Romam reditum est iustitium remissum est *MPFU*, in Romam

...*RDL*, inde Romam...*cod. rec. Frigell*, ut Romam reditum et iustitium remissum est (caelum...) *Drak.*, *Madv.*) | (aut vanas *codd.*, aut ⟨audita⟩ vanas *Nettle ship.*) *VI, 3* (conluvio *ed. Mog. 1518*, con(l)luvione *codd.*) *6* (reportantes *V*, referentes *codd.*) *8* (patrum maior pars *glossema esse censet Karsten, v. Jahresb. XXIII, 10, at haec verba genuina sunt;* patres *hic* = *senatores, cf. § 5* infrequens senatus, principes = *proceres, primores civitatis, cf. 2, 16, 5* Appius inter patres lectus, haud multo post in principum dignationem pervenit, *21, 31, 7* senatus principumque, *v. Weiss. ad h. l.* *VII, 2* (nullam spem *codd.*, nulla spes *U.*) | (animus ς, animos *codd.*, spem capere *ἀπ. εἰρ. esse videtur; alibi Liv. dicit* spem concipere; *fort. et hic scribendum* concepit (c̄cepit.) *4* (moti, si nec *DU*, motisinet *M*, motis nec *R(?)DL*, moti sine *JV.*) *5* (Tusculano *PFU*, *Madv.*, tusculana *codd. rell.*) *6* (M'. Valerius *Pighius, v. 2, 30, 5*, m. ualerius *codd.*) | (Rutilus *Sigon.*, rutilius *codd.*) *7* (iussi *codd.*, iussos *V*, iussit *Luterb.*) *VIII, 6* (demissum *Gron.*, dimissum *codd.*, missum *V.*) *7* (re subita *Nannius*, in re subita *codd.*, res subita *V.*) | (urbi. is *MR*, urbis *PF*, urbi *U.*) *8* suis] *codd., aptam sententiam non praebet*; satis *Sörgel, Wölfflino, Luterbachero probantibus; pertinet ad* instructum, *cf. 6, 32, 11. 7, 23, 5. 29, 24, 7*; *ad* exploratis *hoc additamento non opus est, v. 27, 41, 2. 38, 41, 2, cf. 23, 42, 9. 27, 2, 12 etc.* *Madv. delet* suis. *IX, 8* (rei publicae *PR*, reimp̄. *M*, rep̄. *U*, e republica *Ald.*, *Madvig.*) *9* (licere *MR*, liceret *PFU.*) *10* (non illum *Frob. 1*, non illud *codd.*) *10* (placatam *M*, pacatam *codd.*) *13* (Terentilio *Niebuhr*, terentillo *codd.*) *X, 6* (carne *MVorm.*, carnem *codd.*) *8* (accisae res sint *Ascensius*, abscisae res sint *MRD*, abscissae res sint *P*, abcesserint *F*, abscesserint *U.*) *10* (eludi *Rhenan.*, ludi *codd.*) *XI, 2* (spes et *PFU*, spe et *MRD.*) *3* (se *addidit Luterb., sed post* patres, *transposuit post* sic *HJM*) *11* (*pro* incidunt (*codd.*) *Karsten coni.* incumbunt *vel* inclinant; *at timeo ne sic mutando nativus color orationis deteratur;* incidunt *haud inepta translatione dictum; similis translatio 36, 29, 8* Aetolorum prava consilia... in ipsorum caput semper recidentia. *25, 31, 4* sed pleraque eorum (*maleficiorum*) quo debuerint reccidisse. *Cic. p. Rosc. Am. 79* omnem suspicionem in vosmet ipsos recidere intelligas; *cf. Liv. 2, 2, 10. 21, 10, 10* Sagunti ruinae...nostris capitibus incident.) | (resistebatur *codd.*, resistebat *Karsten.*) *13* rem peragendam] *sic codd.*, reum peragendum *Cobet non improbante HJMüllero; cf. 4, 42, 6* si reum perago. *Valer. Max. 6, 2, 4. l. 2 pr. 1. 5, Dig. 48, 5, l. 6 § 2 l. 15 pr. Dig. 48, 16. Tac. Ann. 4, 21.* *XII, 4* (missum *V*, ipsum missum *codd.*, et ipsum missum ς, et ipse missum *Frigell.*) *5* (L. *V*, p. *codd.*) *9* (verecundia, *parum verisimilis Weissenbornii interpretatio;*

si veriti essent, ne tantum virum laederent, precibus eius obsequi debebant; verebantur potius, ne apud sui corporis homines sibi invidiae esset, si precibus principum satisfecissent.) *XIII, 3* (rem exsequi *codd.*, exsequi rem *V.*) *6* (ni sistatur *V*, nisi sistatur *codd.*) *8* (dari *Madv.*, dare *codd.*) | (tribus milibus *codd.*, tria milia *V.*) | (publico *Gron.*, publicos *codd.*, *v. Madv. Em. p. 11.*) *10* (veluti *codd.*, velut *V.*) *XIV, 3* (sodalicium *V*, sodalium *codd.*) *6* (incommodi *Madv.*, *Siesbye*, incommoda *codd.*, incommodā *R*[1], incommoda (*Nom.*)...mansuefecerat *Harant.*) *XV, 4* (a Volscis *MRD*, ad uolscis *P*, ab uolscis *FU.*) *5* (occupavere *MR*, occupaverunt *PFU.*) *8* (satis fidum *codd.*, *cf. 35, 31, 2* (*Achaeos*) ad cetera quoque satis fidos censebant esse; satis firmum *coni. Luterbacher.*) *XVI, 4* (quiescere *Linsmayer*, quiesse *Schellero auctore Madvig*, queesse *codd.*) *6* (avocato *Ald.*, advocato *codd.*) *XVII, 3* (urbis, Quirites *Sabellicus*, urbisq. *codd.*) *3* Iunoque *Madvig*, iuno *codd.*) *XVIII, 1* (et Tusculum *codd.*, et *Madv. delet.*) *3* (demerendi *edd. vett.*, demerendo *vel* de merendo *codd.*) *6*) edoceri se sissent *Rhen.*, se doceri sensissent *codd.*) | (quo *Gron.*, quod *codd.*) *11* (efferretur ς, referretur *RD*, ferretur *MPUV.*) *XIX, 1* (pace parta *DV*, parta (parte *P*) pace *MPFU.*) | (⟨C.⟩ *addidit HJM.*) | (deos *notavit Novák.*) *2* (hae *codd.*, haec *V.*) *3* (et modum *deest in V.*) *4* (domo *V*, modo *codd.*) *6* (bellum *Madv.*, bella *codd.*) *10* (humana ope *codd.*, ope humana *V.*) *11* (die, quo *codd.*, die, cum *V, Frigell.*) | (si tuleritis *Madv. Em. p. 88sq. delevit.*) *12* (fato *UDV, cf. 26, 41, 9. 30, 30, 3*, facto *codd. rell.*, pacto ς.) *XX, 1* (actiones *Heerwagen*, actionem *codd.*, ⟨rei⟩ actionem *Frigell.*) | (in peragendis (peragentis *M*) consularis officii (offici *V*) *MRDV*, in peragendis consularis (consularibus *U*) consularem officii *PFU*, in peragendis ⟨consiliis⟩...*Sigon. non improbante Madvigio*, in peragendis consularibus officiis...*Frigell*; *cf. 2, 8, 4* consularia munera.) *6* de proferenda [exercitu] agere] *sic Lipsius*, de proferendo exercitu agere *codd.*, de proferendo exitu agere *Perizon.*, *Madv.*, de proferendo die exercitui agere *Harant. Scripsi* de proferenda ⟨profectione⟩ exercitus agere, *cf. 35,43,2.* *XXI, 2* (senatus consulta fiunt, ut *V*, s. c. fiunt *MPUR*, senatus consultum fit, ut ς.) | (eosdem *V*, eos *codd.*) *4* (quippe qui, quia *Madv. ed. III* ʻ*e vestigiis V, in quo est*: quippe quia quia'; quippe quia *codd.*) | (in continuandis *codd.*, continuandis *Madv. Em. 89*; in continuandis *vere Livianum*, *cf. 35,48,8. 26,43,3.*) *6* (peccate *Klock.*, peccetis *Ald.*, peccatis *codd.*) *7* (et ipse *MRV*, ipse *PFU.*) *XXII, 2* (principio statim anni *Novák*, *cf. Fügner lex. Liv. s. v.* annus. *Jahresb. XXI, 46*, principio anni statim *codd.*) *3* (Cornelio *Sig.*, Cornelius *codd.*) *6* (observare *codd.*, observari *Madv.*) *9* (caedes *M*[2]*F*[2]*U*, caede *M*[1], caedis

PRL, caedi *F*¹.) | (ni *codd.*, nisi *M.*) *XXIII, 2* datum auxilium] *sic codd., scripsi* latum auxilium *ex usu Livii.* *5* (qua *Gron., cf. 8,29,10,* quo *codd.*) *6* (reducto *V,* relicto *codd.*) *XXIV, 5* (nec iis *Madv.*, nec his *codd.*) | (frequentem ς, *cf. 23, 15, 14. 39, 53, 11;* frequente *V,* frequentemque *codd.*) | (multi priuatim *RD,* multi multi | priuatim multis priuatis *M*, multi priuatim multis priuatis *PU,* multi priuati in multis priuatis *F.*) *6* (eae *F²D²*, eas *codd*) *10* (ferunt ς, fuerunt *codd*) *XXV, 1* (C. Nautius *codd. praeter MPU, in quibus est* l. nautius.) *3* (Mani *Sigon.*, ualeri *codd.*) *4* (ex tribunis *M,* et tribuni *PRD,* et tribuni ex tribunis *FU.*) *6* (Labicanum *Cluver.. Gruter,* lanuuinum *codd.*) | (ex foedere *D*ς, ex eo foedere *codd.*) *XXVI, 2* (reddidit *codd., cf. 9, 60, 5* reddidit inlatum antea terrorem. *9, 21, 6* ut parem dolorem hosti redderent. *24, 17, 7* accepta redderetur hosti clades. *27, 49, 5. 24, 20, 2* haud multo minorem reddidit hosti cladem. *Cobet coni.* edidit; vastitatem edere *non inveni ap. Liv. alibi dicit* vastitatem facere). *4* (senserant *codd.*, senserunt *Ald, Madvig.*) *5* (qui *PRD*, quia *M.*) | (effuse ς, effusae *codd.*) | (afluant *cod. Vat. R*¹, atfluant (affluent *PU*) *codd.*) *9* (palae *Sabellicus*, palo *codd.*, paleae *V.*) | (uerteret *UD²V,* uerterat *MP*, euerterat *RD*¹.) | satin salvae] *Vulg.*, satin salue *PV. v. quae dixi ad 1, 58, 7,* satiam satis | ne salua essent omnia | in saluem *M,* satine salua essent omnia *R*, satisne salua essent omnia *FUD.* *12* (ipso *Christ,* in ipso *codd.*) *XXVII, 1* (Tarquitium *Sigon.*, tarquinium *codd. In M deest 27, 1* dicit — *28, 7* ne.) *3* (Martio in campo *codd.*, in campo *Madv.*, in campo Martio *coni. Luterb.*, in Martio campo *HJM. Aliquid dubitationis habet hic verborum ordinem mutare; nam praepositio* in *interdum interponitur: saepe post* medius; *9, 37, 11* metu in magno, *27, 48, 4. 5* dextro in cornu, *26, 46, 2* parte in alia, *29, 15, 1* dubiis in rebus, *31, 29, 9* excelso in suggestu, *37, 25, 16* toto in orbe *sim.*) *6* (*Madv. coni.* apte.) *7* (perveniri posset *F²*, peruenire posset *codd.*, pervenire possent ς.) *XXVIII, 2* (iacere *RD*, *cf. 30, 10, 1,* facere *PFU.*) *6* (legionibus ς, legiones *U*, a legionibus *RD.*) *9* (iussi; is *Ruperti,* iussis *codd.*) | (infensus *R* (?) *L,* insensus *M,* incensus *PU.*) *10* (sanguine non egere *coni. Novak*; sanguinis non egere *codd.*, egere *praeter h. locum et 52, 9 semper abl. habet,* egens *ablativum: 3, 56, 8. 4, 30, 7. 5, 36, 3. 21, 52, 6, genitivum: 22, 31, 3; 61, 2. 32, 14, 8;* indigere auxiliis *2, 34, 3;* indigens *semper c. gen. 29, 35, 9. 45, 30, 2.*) *11* (sub hoc iugum *Duker,* sub hoc iugo *codd.*) *XXIX, 6* (in exilium ς, exilium *codd.*) *7* (Fabius *Frob. 1,* fabius quinctius *MRV,* fabius quintius *PFD,* fabius quintus ς.) *XXX, 1* (M. Horatius *codd.*, C. Horatius *Sigon., Madv.*) *2* (animis *codd.*, animi ς.) *5* (perculit

codd., perpulit *Gron., Madv.)* 7 (*Frigell. coni.* tribunis.) *XXXI, 1* (laboratum est *codd.,* laboratum *V.)* 2 (celebrabant *RDLV,* celebrant *MPFU.)* 4 (eademque *Uς,* ea denique *MPFR.)* 5 (Sp. Tarpeio *ς,* spurio p̄ tarpeio *codd.)* | (A. Aternio *Alschefski,* a. aeternio *MF,* a. eternio *P,* ã ethernio *U,* a&ernio *R., cf. c. 65, 1.)* | (Calvio *RD,* claudio *PFU,* caluio claudio *M.)* 8 (laturum *Klock.,* daturum *codd.)* *XXXII, 5* (Sestius *Glarean.,* sextius (textius P^2F, sextilius *D*) *codd.)* 7 (Icilia *Glarean.,* acilia *codd.)* *XXXIII, 3* (Sestius *Glarean.,* sextius *codd.)* | (Romilius *ς, Sigon.,* romulius *codd.)* 5 (habiti *codd.,* additi *Veith., Harant.)* | (*Harant coni.* simul ⟨quod⟩ peritos.) 7 (favore R^2F^2, pauore (auore *P*) *codd.)* 8 (populo *MRD,* populi *PFU.)* | (est *Döring,* esset *codd.)* | (erat *FR,* erit *MPU.)* 9 (Sestium *ς,* p. sextium *PFUR,* sextium *M.)* 10 (iure *ς,* ex iure *codd. Harant. coni.* ei (*h. e. populo*) iure *addens:* 'decedere alicui aliqua re *non Livius modo sed omnes dixerunt'; exemplum non addidit.* Decedere alicui aliqua re *sic non inveni apud Livium; nam aliter se habet 6, 23, 5* quid accessurum suis decessurumve hostium viribus? *Alibi hac significatione apud Liv. exstat* cedere alicui aliqua re: *3, 45, 2* cui dominus possessione cedat. *45, 11, 11* nisi sibi... agro...cederetur. *24, 6, 8. 42, 50, 10, vel* concedere alicui aliqua re *velut 22, 25, 7* quo ... agro Poenis concessum sit.) *XXXIV, 5* (non iussisse P^1UR^2, inuasisse, ñ. iussisse *M,* non inuasisse P^2R^1.) 6 (editos *Duker,* edito *codd., Harant, qui addit:* '*in* edito *ille...sensus subesse videtur*: prout unumquodque legum caput edebatur.' *Huic interpretationi obstat quod non singulae leges vel legum capita paulatim, sed decem tabulae simul omnes edebantur (proponebantur). Fort. ex parte conferendum est 35, 2, 6* negare ad rumores...confictos...senatus consulta facienda esse. *Vellem tamen pro* 'rumores' *aliud Livius scripsisset, velut* reprehensiones, optata *sim. Fortasse autem hac voce magnam decemvirorum indulgentiam et facilitatem significaturus erat.* Rumores *idem fere valore puto atque* sermones *§ 4.)* 6 (qui...fons *V,* quae...frons (fons *R*) *codd.)* 8 (perosa erat *RV,* peroserat *MP,* perosum erat *U.)* | (appellationi *Duker,* appellatione *codd.)* *XXXV, 2* (contenderant R^2*ς,* contenderent *codd.)* 3 (demissa *Gron.,* dimissa *codd.)* 5 (Duillios *ς,* duellios *codd.)* | (Iciliosque *Ald.,* siliciosq. *codd.,* siciliosq. *V.)* 7 (obsecundando *RDLV,* obsequendo secumdando *M,* obsecundo | obsecundando *P,* obsequendo obsecundando *FU.)* 8 (haec *MPUV,* ea haec *RDL.)* 9 (coitionem *Sigon.,* contionem *codd.)* 11 (inprobabant *PRL,* inprobant *MV,* improbrant *U.)* | (K. Duillius *ς,* c̄. duilius *PUV,* c̄. duillius *M,* eduilius *R.)* *XXXVI, 1* (personam ferre *dictum ut c. 72, 4.)* 3 (inito igitur magistratu *Duker,* initio igitur

magistratu *codd.*, initio igitur magistratus ς.) 5 (in populo *Ald.*, in populum *codd.*) 6 (ab se *D*, ad se *codd.*) *XXXVII*, . (lapsos *Gronov.*, elapsos *codd.*) 3 cumulare] *sic codd.*, cumulari *Madv. Em. p. 92.* 5 (plebes R^2, plebe PR^1(?)*DL*, plebem *FU.*) 5 [rem intermissam]] *delet HJM.*, rem *notavit Karsten; intermissam (potestatem tribuniciam) genuinum esse videtur. cf. Caes. b. g. 7, 33, 4* intermissis magistratibus; *fort. in* rem *latet adverbium* (temere = *'ohne Not', cf. 36, 5, 4?*) 6 (circum *codd.*, circa *Novák.*) | (obsederant *codd.*, obsedebant *M.*) 7 (cum fortuna, qua quicquid c. foret, — potentioris esset *codd.*, cum fortuna aequa, quicquid c. foret potentioris esset *Madvig*, cum fortunaque ⟨et⟩ quicquid ... *Harant. Corruptela subesse videtur.* 8 (caedi, alii *codd.*, caedi ⟨alii⟩, alii, *ed. Parm. 1480, HJM, chiastica collocatio rarissima est, v. lex. Liv. 945, 6.*) *XXXVIII, 4* (addit *MPFU*, addidit *RDLV.*) 5 (legati ea *V*, legati *codd.*, *Madv.*) 6 (perculit *codd.*, perpulit ς, *Madv.*) 9 (civitati *e coni. Drakenborchi codice V confirmata*, ciuitatis *codd.*) 10 (caput fieri libertatem repetentium *codd. in qua lectio ne non sine causa Madvigius haesit, v. Em. p. 94; ut alia in incerto relinquam concedendum est* caput (dux) fit, *non addito subiecto, q. d., dici vix posse. Verba, quae Madv. substituit:* patefieri libertatem repetendi viam *incerta sunt, sed eorum sententia aptior huic loco, quam lectionis vulgatae.*) 11 (fremunt plebes *codd.*, *cf. 24, 2, 8;* plebes *notavit Fügner.*) | amissa publica] *sic codd. Admodum dure ad* publica *ex* rerum *suppletur* re; *praeterea quid sit* amittere rem publicam, *difficile dictu est; mendum subesse videtur; dubitanter scripsi:* omissa publica ⟨cura⟩, *cf. 24, 4, 4* (animum) convertere ad publicam a privata curam. Amittere *et* omittere *in codd. saepe permutantur.* *XXXIX, 1* (esse *unus cod. det.*, *Freudenberg*, est *codd.*, [est] *Madv.*) 4 (nominis *U*, nomen is *P*, nom̄ his *F*, nomen *MRD.*) | (reges *Weissenb.*, reges appellatos *codd.*) 5 in rege tum * eodem] *HJM*, in rege tum eodem *codd.*, in rege *Bekker*, in rege et uno quondam *Zingerle*, in ⟨uno et⟩ rege [tum] eodem *Novák*, in uno et eodem rege; *recepi incertam coniecturam Madvigii* in rege et uno eodem (*qui postea scripsit* in rege et in eadem audenti filio). *Locus nondum persanatus.* 7 (fortior *codd.*, ferocior *D*ς.) | (in libertate R^2D^2ς, libertate *codd.*) | (in iniusta *PFR*ς, iniusta *MU.*) 9 (nunc *Scheller*, tunc *codd.*) *XL, 2* (similior *Ascensius*, similis *codd.*) 5 (aliud *codd.*, alios *Madv.*) 7 (coire *FU*, coniuere coire *M*, cocomiuere ire *P*, comiuere *RD.*) 7 (quodcunque *Madv. Em. p. 95*, quoscunque *MPUR*, quicumq. *F*, non eos R^2.) | (iudicabant *codd.* (*deletum in* R^2), iudicabat ς.) 8 (labante ς, *Madv.*, labente *codd.*) 9 (aut soli *Crév.*, *Madv.*, aut socii *codd.*) 10 (fecerit *U*, fecerint *codd.*) 11 (nec enim *Weissenb.*,

etenim *Madv.*, neminẽ *codd.*) | (fieri *HJM*, haut fieri *Madv.*, auferri *codd.*, neminem ... adferre *Sigon.*, *Weissenb.; HJM coniecit:* neminem ... verum ⟨indicaturum⟩ esse *vel* neminem ... ⟨pass⟩urum esse, *Harant:* ceterum nemini ... verum esse praeiudicium rei tantae; auferri sibi placere; de eo... *Fuitne:* ceterum minime, maiore cura occupatis animis, verum esse praeiudicium tantae rei fieri. Sibi placere...? *cf. 10,18,13* minime consentaneum est. *Locus adhuc non persanatus.*) | (de eo quod *F*, eo quo *codd.*) *12* (decemvir *U*, xuirum *codd.*) *14* (decemuiros *M*, et decemuiros *codd.*) *XLI, 4* (cui *Rhenanus*, quid cui *M*, quid *PFRD*, quod *L*ς.) *7* (conparant *Cobet*, conparabant *codd.*) *8* minus in bono constans potius] *sic HJM ex altera coni. Madvigii (1875), transposito post* constans *verbo* potius. *Recepi Madv. lectionem priorem (1861, 1873)* magis non...constans, *mutato verborum ordine:* magis in bono ⟨non⟩ constans. *In codd. est* minus in bono constans. *Puto librarium quendam* magis...non *inepte mutasse in* minus; *praeterea* magis *et* minus *interdum in codd. permutantur, v. Drakenb. ad 45, 25, 7. HJM append. p. 169 coniecit*: minus ... constans, ⟨nequa⟩quam navum ... *Interpunctionem post* motus *cum Luterbachero mutavi, quo facilius intelligatur hoc Livii, non decemvirorum iudicium esse* (...ingenium esse = ingenium erat, *v. HJMülleri adnotationem.*) | (malitia *codd.*, militia ς, *Frigell.*) *10* (Duillio *MP*, duellio *RL*, duilio *U*, *v. ad c. 35, 5.*) | (M. Sergio ς, l. sergio *codd.*, sergio *U.*) *XLII, 2* (noxia *M*, *Vorm.*, noxa *codd.*) *4* (nusquam *MPF*, nunquam *RLUV.*) *4* (certamine *codd.*, certamini *V* (*Madv.*) *Ad h. l. cf. 5, 18, 8. 25, 33, 9.*) *5* (contulerat *FUD* (*in FU ante* quae tamen), contulerant *rell. codd.*) *7* (ac supplementum *Gron.*, *V*, ad supplementum *codd.*) | (degressos *Gron.*, digressos *codd.*) *XLIII, 6* (armatum *V*, armatumque *codd.*) *XLIV, 1* (ab libidine *MP*, a libidine *RDLU.*) *3* (desponderat *codd.*, desponderant *V.*) *4* (amens *PFUV*, ardens mens *M*, ardens *RL.*) | (animadvertit *V*, animaduerterat *codd.*) *5* (vindicias *PUV*, uindictis *MRL.*) | (ratus *om. V.*) *6* (tabernaculis *M Vorm. V*, tabernis *P.*) | (iniecit *codd.*, inicit *V.*) | (serva sua natam servamque appellans sequique se ς, seruam suam natam seruamque appellans esse sequique se *codd.*, serua sua natam seruamque appellans sequi *V.*) | (cunctantemque *codd.*, cunctantem *V.*) *7* (celebratur *RDL*, celebratum *V*, celebrabatur *MPFU.*) *9* (auctoribus qui aderant *codd.*, *cf. 28, 29, 11, HJM coni.* auctoribus iis, qui aderant.) | (sequeretur ς, sequerentur *codd.*) *XLV, 1* (praefatur *Luterbacher*, praefatus *codd.*) *4* (arcessiri *codd.*, arcersiri *F*, accersiri *U*, arcessi *Drak.*, *v. Neue II², 416, Georges Lex. d. lat. Wortformen s. v.*) *9* (referes *codd.*, perferes *coni. Madv.*) *XLVI, 3* ius eo *PU*,

insto *MRD(?)L.)* • *XLVII, 2* (fortiter *Duker, Doujatio, Wölfflino probantibus*, ferociter *codd.*) *4* (escendit M^1P^1, ascendit M^2P^2FUR.) | (⟨ius⟩ sibi ς, sibi *codd.*) *5* (*anacoluthon, q. d.,* :quem ... praetenderit, forsan ... tradiderint *non puto a Livio commissum esse; videtur potius post* praetenderit *aliquid intercidisse, velut:* incertum, dubium est *sim.*) *7* (promiscue $M^2R^2F^2$ς, promisce *codd.*) *XLVIII, 1* (alienato ς, *Madv.*, alienatus *codd.*) *3* (i, inquit, lictor R^2D^2ς, inquit lictor *MPFU*, ii inquit lictor R^1D^1.) | (da uiam, *cf. 25, 36, 11. 5, 34, 4. 38, 18, 9.*) *4* (si quo *Weissenb.*, si quod (quot) *codd.*, si quid ς, *Madv.*) *XLIX, 3* (conaretur *U*, conarentur *codd.*) *4* (escendit M^2P^1, ascendit (aescendit M^1) *codd.*) *6* (ad quae *Stroth*, atque *codd.*, per quae *Novák.*) *L, 2* (ibi *M*, ubi *codd.*) *6* (sua ς, suae *codd.*) | (liberae ac pudicae ς, libere ac pudice (pudicae *F*) *codd.*) *7* (nec se *MR*, nec *PFU.*) *8* (honestam mortem P^2R, honestam morte MP^1.) *10* (eadem ς, cum eadem *codd.*, simul eadem *Zingerle.*) | potuerint] *codd.*, oportuerit *Madv.*, debuerint *Döring.* *11* (insecutique *Gron.*, insecutosque *codd.*) *12* (discurrunt. et *codd.*, discurrunt. sed *Madv.*) | (leniter ς, leviter *codd.*) *14* (seditioni *V*, *ex usu Livii;* locum dare *semper dat. substantivi, aut gen. gerundii vel gerundivi, aut* ad *c. gerundio vel gerundivo habet: 39, 15, 4* neglegentiae, *1, 9, 6* cui, *25, 40, 10* consilio, *42, 56, 5* obsidioni, *25, 31, 1* fugae, *3, 9, 2* actionibus; — *4, 59, 6. 3, 47, 4. 49, 2. 6, 4, 10.* — *43, 22, 3. 27, 18, 17. 5, 11, 8.* seditionis *codd.*) *16* (quod responderetur *V*, *v. 6, 15, 11; 17, 3, cf. 45, 41, 8*, quid (qui R^1D^1L) responderetur *codd.*) | (iis *F*, his *codd.*) *LI, 1* (responsum *RDL*, responsumque *rell. codd.*) *2* (rei *DV*, rei. p̄. *rell. codd.*) | (appellari *Gruter*, appellare *codd.*) *7* (reuocata *RDL*, renouata *rell. codd.*) *8* (praerogativam *V*, praerogatiua *codd.*) *9* (ei potestati *Rhenanus*, et potestati *codd.*) *10* (agmine *codd.*, *in V est* ... entia agmine, *Mommsen coni.* ingenti agmine, *Wodrig*: silenti agmine; *quod Weissenborn ed. IV. dicit:* 'ingenti *würde nicht nötig sein. da nur die Ordnung bezeichnet werden soll*', *verbis* sub signis *satis significatur agmen instructum et ordinatum incessisse. Jung coniecit:* continenti agmine; *at in V ante* -enti *tres litterae excidisse videntur, non sex.*) *LII, 1* (Duillium ς, duilium *codd.*) *2* (Duillio ς, duilio *codd.*) *2* (sciturosque *codd.*, scituros quam *Rhen.*, sciturosque, qua *Madv. alii alia temptarunt.*) | (tribunicia *addidit Gronov.*) | (resne queant *ex incerta coniectura Harantii; alibi Livius particulam* ne *semper adiungere videtur verbo, quod premere vult, cf. 6, 25, 8. 8, 34, 5;* res nequeant *codd. Fort. hic scribendum*: redigi...res ⟨nec⟩ne queant. *cf. 1, 51, 6* id vanum necne sit, extemplo sciri posse.) *3* (Ficulensi ς, Figulensi *codd.*) *5* (plures ς, pluresque *codd.*) | (aliorum *Frob. 1*, alio-

rumque *codd.*) | (moveamur ς, moueatur *codd.*) *9* nunc dulcedine] *Octavius Pantagathus* (*v. Drak.*), *HJM*, *qui etiam* nedum *proponit*, ne nunc d. *codd.*, ne⟨dum⟩ nunc d. *Harant. Scripsi* nedum ⟨ha⟩c dulcedine. Ne *pro* nedum *non videtur esse Livianum.* Dulcedo *absol. non invenitur apud Liv.*, *sed semper genitivum secum habet. Possis etiam* nedum dulcedine ⟨eius⟩ semel capti... *LIII, 2* (iis ς, his *codd.* (*om. RD.*) *8* (quiescet ς, quiescit *codd.*) *9* (humilis *codd.*, humili *P*, *Madvig.*) *LIV, 10* (convellunt *P et Vorm. in margine*, *Gronov.*, conuertunt *codd.*) *11* (L. Verginium *Sig.*, aulum uerginium *codd.*) *13* (Ap. *codd.*, P. *Sigon.*, *Madv.*) *LV, 3* (plebes *Drak.*, plebis *codd.*) *5* (noxiae *PFU*, noxae *rell codd.*) *8* (eorum *P*, deorum *codd.*) | (cuiquam *U*, cuiquem *M*, cuiquãcui *F*, quecui *P*, quem *RD*, *Madvig:* sed cum quis eorum cuipiam nocuerit, id sacrum sanciri.) | (Io⟨vi⟩ *HJM*, id *codd.*) *9* sacro sanctoque] *sic MR*, *HJMüller*, sacrosancto *PFU*, *Madvig*, *Luterbacher*, *Zingerle*. *12* (fuerit *codd.*, fuerat P^1.) *LVI, 5* (tamen *Madv.*, attamen *codd.*) *12* (appellationis *V*, appellationis causa *codd.*) | (in quod *Crév.*, in quam *codd.*) | (at se *Jac. Gronov.*, ait se *codd.*) *LVII, 5* (ferre, ni *V*, ferrene *MRD*, ferrent *PF*, ferre ut *U*.) *10* (urbe *PFU*, urbem *MRV*.) *LVIII, 2* (virum ς, uerum *codd.*) *11* (felicioris *Guilielmus*, feliciores *codd.*) *LIX, 1* iam iidem ς, iam in die *R*, iam inde *codd.*) | (Duillius *M*, duilius *PUR*.) *3* (cum *cod. Gaertner.*, *Rhenanus*, cum et (et cum *M*) *codd.*) *LX, 5* (reddit *MR*, reddidit *PFU*.) *LXI, 8* (e campo *PURL*, de campo *MV*.) *11* (laetitia *V*, laetitia modo *codd.*) *12* (excursionibus *V*, excursionib. sufficiendo *codd.*) | (levibus *V*, lenibus (lenius *FU*) *codd.*) *13* (recurrentesque *codd.*, recursantesque *V*.) *LXII, 2* consilio P^2V, consilio consulto *M*, consilio consilto P^1, consulto *RDLH*.) *3* (mihi feceritis *Crévier*, *v. Madv. Em. p. 102*, mihi (*intervallo relicto*) feceritis *P*, milites. geritis *M*, mihi tegeritis *RL*, milneffeceritis *F*, mihi effeceritis *U*, mihi, milites, feceritis *coni. Frigell.*) *6* nuper nova] *sic codd.*, nova nuper *dedi cum V*, *Luterb.*, *Zingerle; v. quae dixi in ed. mea ad praef. § 2.* *8* (sescenti ς, sescentis *V*, ac (a. č. *R*) *codd.*) *LXIII, 3* (opera edebant *codd.*, *cf. 1, 16, 1. 4, 24, 3. 30, 35, 10*; operam edebant ς, *Madvig.*) *4* recipit] *codd.*, recepit *V*, *Luterb.* *5* (supplicatum *Frob. 1*, supplicatumque est *codd.*) *6* (*Madv. delet* Martium.) | (evocavere *codd.*, uocauere *V*.) *7* (Apollinare *V*, apollinarem *codd.*) *9* (tribunum *V*, tributum *codd.*) *11* (a ceteris $PFUR^2V$, ceteris *M Vorm.*, R^1D.) *LXIV, 1* (consules *Madv. Em. p. 104*, consulibus *codd.*, conss. *V*.) *2* (tribunorum plebis *V*, plebis *codd.*, *Madv.*) | (labefactata ς, labefactatum *V*, labefacta *codd.*, *Madv.*) *3* (factionis suae *Madv. Em. p. 103*, factiones suas *codd.*, factionis sua *V*.) *4* (Duillio

MV, duilio *PFUR*.) 6 (haud popularis *Stroth*, haud populares *codd.*, haud populari *V*, *probante Mommsenio*.) 7 (rerum *Gron.*, rerumque *codd.*, quae rerum *V*.) 9 (tribuni *V*, tribunis *codd.*) 10 in quo sic ⟨erat⟩] *sic HJM*, in quo si *codd.*, in quo est (quost) *dedi cum Madv. Em. p. 104, cf. Cic. leg. 2, 40* deinceps in lege est, *2, 60* qua in lege cum esset, *Liv. 39, 36, 9* in vestro foedere erat; st *pro* est *haud raro in codd.* | (tum ut ii *Weissenb.*, tum uti *V*, ii tum uti *M Vorm.*, *RLD*, iis (his) tum uti *PFU*.) | (quos hi *V*, quos *codd.*) | (cooptassint *Rhenan.*, cooptassent *codd.*) | (legitimi *V*, ut illi legitimi *codd.*) *LXV, 1* (Aternium *Sigon.*, aeternium *MPFRL*, aeternum *H*.) 4 (usque eo *MD*, usu eo *RL*, usque *PFU*, adeo *V*.) | (plebi faceret *ς*, *Drakenb.*, plebei faceret *MPF*, plebeios faceret *U*, faceret *RDL*, pl. faceret *V*.) 5 (M. *codd.*, cn̄. *M*.) | (Macerinus *Sigon.*, m̄ acrinus *MPF*, macrinus *U*, m̄. agrinus *RDL*, *V h. l. deest.*) | (contentiones *V*, contiones *codd.*) 6 (otio foris quoque *V*, quoque otio foris *codd.*) 11 (ab nobis *M*, nobis *V*, a nobis *codd. rell.*) *LXVI, 3* (quorum *Kraffert*, quarum *codd*) | (Aequi ac Volsci *codd.*, aequi uolsciquae *V*.) | (*fort. ante* simul quod *alterum membrum enuntiati intercidit, velut*: ⟨simul ab odio⟩.) *LXVII, 1* (in conspectum vestrum *V*, in contionem vestram *codd.*) 2 (is status rerum est *delevit Cobet.*) 3 (Roma me consule *codd.*, me roma consule *V*.) 5 (si in vobis *URDV*, sin uobis *MP*, sin in vobis *Alschefski*.) 6 est venenum] *sic codd.*, et uenenum *V*, *Madv. Em. p. 105.* | (nos *V*, hos *codd.*) | (illis *Clericus*, illi *codd.*) 9 (*pro* plebi (*genitiv.*) *HJM scribendum censet* plebei.) | vidimus] *sic codd. Dedi cum Harantio:* . . (iniquum patricium . . . fieri) sivimus. *Pro* iniquum *Madv. ex ς*: iniquos. 10 (ecquando. . .ecquando *ς*, et quando . . et quando *codd.*) 11 Esquilias vidimus] *sic HJM ex coni. Welzii atque Forchhammeri*, Esquilias quidem *codd.*, Esquiliasque videmus ('Esquiliasq uidem') . . . submovet *Harant*, Esquiliae quidem . . captae sunt *praeeunte Gronovio Luterb.*, Esquilias quidem . . captas ⟨vidimus⟩ *Harant. Scripsi:* Esquiliasque vidimus. *LXVIII, 3* (quo statu *MPFU*, in quo statu *RDLV*, *Madv*.) | (nuntiabuntur *codd.*, nuntiabantur *V*.) 4 (fortuna re *RDLH*, re fortuna *rell. codd.*) 5 (ecquis *ς*, et quis (ac quis *RD*) *codd.*) 7 (sequetur *V*, sequitur *codd.*) 10 (hoc *delevit Karsten; apud Liv. semper* ita comparatum est: *4, 46, 3. 9, 34, 25. 39, 29, 5. 42, 41, 11. 45, 24, 3.*) 11 (turbarum ac seditionum *del. Karsten.*) *LXIX, 3* (ut unum *MR*, *v. 1, 25, 1. 5, 41, 8; 42, 8. 21, 41, 16. 36, 45, 9*, in unum *PFU*, *v. 40, 13, 4.*) *LXX, 1* (facilitati *U*, facilitate *codd.*) (*HJM coni.:* communicando consilia laudesque ⟨participando⟩, *codd.:* communicando consilia laudesque, *cf.* communicare honores *4, 54, 7. 7, 6, 8.*) 4 (aduersam *MPU*, auersam *rell.*

codd.) *6* (integrum *M,* interdum *PFU,* in tertiū *RD.*) *10* (arrepta *Duker*, accepta *codd.*) *LXXI, 7* (ore *Klock.*, more *codd.*) *8* (eum *PF,* tum *codd. rell.*) *LXXII, 2* (tribus *Perizon.*, tribunos *codd.*) | (iudici *U,* iudicis *rell. codd.*) *4* (hac *U,* hoc *codd.*) | (Scaptium; sed *Alschefski,* Scaptium esse *codd.*) *6* (valet. vocatae *R,* uoc//////ualet *M,* uocateuell& *P,* uocareualet *U.*)

Ballenstadii mense Decembri MCMI.

Mauritius Müller.

LIBRI IV—VI.

SCRIPTURAE ED. WEIDMANN. (BEROL. MDCCCXCVI ET MDCCCLXXXVI) A NOSTRA DISCREPANTIS INDEX.

Lib. IV. *Cap. I, 1* (C. Curtius *Sigonius*, p. curatius *codd.*) | (nam principio anni *Fr. Schmidt, v. Lexic. Liv. p. 1154,* anni nam principio *M Vorm.*, nam animi (anni $P^2 U^2$) principio *PU). 6* (scivisset *Frob. 1,* sciuisset et *codd.*). *II, 3* (ideo *Weissenb.*, id et *codd. Madv. delendum censet* et*; v. Jahresb. XXI p. 54). 4* (ipsi *deest in M*). | (*pro* ut, *quod est in codd., codd. recc. habent* et; *Madvig. Em. p. 108 delet* ut). | (se esse *codd. recc.*, esse *codd.; cf. Madv. Em. p. 108*). *7* (rogari ut *codd.*, rogari *M*). *9* alia ex aliis iniquiora] *sic codd. Delevi* ex, *v. Jahresb. XXV p. 18. 10* (*verba* finem non fieri *del. Madv. ib. p. 109*). *11* (⟨non⟩ posse *Valesius,* posse *codd.*). *14* (⟨ni⟩si *Luterbacher*, ni *Madv.*, si *codd.*) *III, 10* (en umquam *M,* enimquā P^1 *U*, eni$\overset{n}{m}$quā P^2, en nunquam *L (v. Fügner), ς, Alschefski,* nunquam *Karsten,* nunquamne *H. J. Müller proponit, v. Jahresb XXIII p. 11)* | (auctoribus *ς, deest in MPU*). *15* (fiat *codd.*, fiet *ς, Madv.*). *IV, 1* (at enim *M*P^2*U*, *Madvig;* at enim vero P^1, *Luterbacher*). | (sint *ed. vet.*, sunt *codd.*). *2* (discriptio *H. J. Müller app. ad 1, 42, 5,* descriptio *codd.*). *3* (fuerant *Vulg.*, fuerunt *codd.*). *5* (publico *Klock*, exemplo publico *M Vorm.* P^2, exemplo P^1*D; v. ad II, 1, 3 ed. meae*). *6* (cavent *Lov. 4,* caveant *codd.*). *7* (enubere *Rhen.*, et nubere *codd.*). *9* (non fertis *Madv.*, non confertis *codd.*). *11* (ne eodem U^1 *Madv.*, nec eodem *rell. codd.*). | (immutatur *M,* mutatur *rell. codd.*) *V, 3* (nobis *DH,* vobis *MPU*). *VI, 1* (et consules *codd.*, consules *ed. vet.*). *2* (respondit *codd.; alterius consulis nomen deesse Madvigius recte vidit. Fuitne* Genucius, *quod nomen post* certamen *facile intercidere potuit? Harant:* vertisset alter roganti tribuno ... respondit. *Luterbacher ex ς:* responderunt, *Bitschofsky:* responsum). *3* (concessere *ed. vet.*, consenserere concessere *M.*, consensere concessere *Vorm.*, consensere *PFRU*, *Hertz*). *6. 7. 8* (consilia, consiliis, consilia *codd.*, concilia, conciliis, concilia *ς*, *Madv.*). *9* (unquam *Crev.*, huncquam *codd.*). *10* (apiscendi *PU,* adpiscendi *M,* adi-

piscendi *FRD*). *VII, 1* (Caecilius *codd.*, Cloelius *Sigonius, Madv.*, Cluilius *Hertz*). *2* (usos *codd.*, usi sunt *V, quod Luterbachero non displicet*). *3* (firmato *U, cf 8, 35, 9* firmatum imperium, *3, 56, 13*, formato *MPFL*, famato *V*, fundato *Weissenb.*). | (Curtius *Sigonius*, curatius *V*, curiatius *codd.*) *4* (ab Ardea *ULV*, abardeat *P*, abardeatibus *MF*). *6* (irae *P*, ire *L*, iram *UV, deest in M*). *8* (vicerunt *codd. praeter V, in quo est* vicere). *11* (perinde ac *V, Madv.*, perinde ac si *rell. codd.; utrumque Livianum est, v. Fügner lex. p. 246 sq.*) | suffectorum iis consulum praetermissa nomina *ex Mommsenii coni. incerta,* suffectis (suffecti *U*, s||fec|i|s *V*) iis (his *U*) praetermissa nomina consulum horum *codd.*, suffectis iis consulibus *del. Crév.*, suffectos iis consules praetermissos . nomina consulum horum .. ad Monetae inventa *Madv. Locus nondum persanatus est*). *12* (Monetae ea *Weissenb.*, monetea *V, in rell. codd. deest* ea. Monetae *Madv.*, *Luterb.*). *VIII, 1* (quintum consule *codd.*, consule *delevit Gron.*, quintum consulibus ς). *2* (⟨in⟩senatu .. *HJM ex incerta coni. Madvigii*, senatus *codd.*, senatus equitumque in centuriis *Weissenb.*, senatus equitumque centuriae ς, *Luterb.*, *Zingerle. Fort.* senatui equitumque centuriis, *ut sit dativ. commod. (incomm.)*, (*vel, q. d.*, *des Interesses', v. Kühnast p. 120*), *cf. 23, 35, 7. Locus nondum persanatus*). | (ius publicorum *Luterbacher*, ius publicorum ius *V*, publicorum *M*, publicorum ius *PUL*, *Madvig*). *4* ad senatum] *sic P, Alschefski*, ab senatu *MU,* apud senatum *Madvig*, in senatu *Drakenborch*, *Novák. Dedi ex Madvigii coni.* apud senatum, *cf.* mentionem facere apud — *21, 13, 3. 22, 61, 13.* iactare apud — *38, 28, 8 sim.* | (custodiaeque tabularum cura *Crévier*, *cf. 21, 49, 7*, custodiaeque et tabularum cura *codd.*). *6* (necessarii *Madv.*, necessarium *codd.*). *7* (dubitatur *Ald.*, dubitabatur *codd.*). *IX, 3* (pluribus *delendum censet Wesenberg aut in* plurimis *mutandum. Madvig* magis *uncis inclusit, addens 'faciliore errore* magis *addi poterat et rectius significatur, quot populis exitio certamina fuerint, quam quantopere'. Zingerle pro* plurimis *coni.* plerisque, *at cf. Jahresb. XIV p. 95*). *4* (duo *addidit Kiehl*). *9* (omni *Morstadt, Weissenborn,* omnis *codd.*). | (experte *Drakenborch,* expertem *codd.*). *12* (Cluilio *Frob. 2,* civilis *V*, civili *rell. codd., cf. c. 10, 7*). *13* a se] *sic codd. praeter V, in quo est* ab se, *quod magis est ex usu Liviano, cf. Fügner lex. Liv.*). *X, 3* (fatentes victos se esse et imperio parere *codd.;* et *del. Bekker. Vitium vel potius lacuna subest.* Et, *quod in codd. legitur, retinendum puto et scribendum:* fatentes victos se esse et imperio parere ⟨paratos (*i. e. si parati essent*) dimissurum⟩, *vel* . . . par⟨ere paratos se non ten⟩ere, *v. quae dixi Jahresb. XXVI p. 25 sq.; cf. 9, 4, 10* mortem praeclaram esse fateor et .. me .. devovere paratus sum. ⟨dimis-

surum⟩ *iam Madv. coni.*). | infensum] *sic codd. praeter V, in quo est* infestum, *quod cum Luterbachero recepi, quia Livius semper fere dicit* hostis infestus, *semel* hostis infensus, *2, 20, 3.* | (Cluilio *Frob. 2*, civili *MPUDL*, civilio *V, cf. c. 9, 12*). *8* (qua *codd.*, quia *H, Gronov.*). | (domesticae *J. Gronov.*, domesticam *codd.*). *9* (faciebat *V*). *XI, 1* (consules creantur M. Fabius Vibulanus (bibulanus) Postumus (postumiusm) Aebutius Cornicen *V;* consules creant m. fabium vibulanum postumum aebutium cornicinem *MPUL* (*U* postumium)). *5* (cluilius *codd. praeter U* (duilius) *et L* (civilius), cloelius ς, *Madv.*). *6* (per *codd. recc.*, praeter *MPUL*, ... t . . (propter?) *V*). *7* (coloni adscripti remanendo *codd. praeter V, in quo v.* coloni adscripti *desunt*, colonis adscripti ς, *Zingerle*) *XII, 1* (Pacilo *Sigon.*, p̄ *M*, pacilio *PULV*). *3* (nequiquam *UL*, necquicquam *V*, nequaquam *PM*). | (Poetelio *P, Sigon.*, poetilio *ULV*, poetirio *M; Madvig praenomen Poetelii excidisse suspicatur*). *7* (deorum omnium *codd. Pro* deorum omnium *Madv. coni.* deorum hominumque, *at non est, cur mutetur*). | resisti] *pro* resisti, *quod est in codd., Gron. probante Madvigio scribit* sisti, *quod usitatius est apud Livium.* *10* (et vendere *MPL*, vendere *U*, ut venderet *V*, ut venderent *Mommsen*). | (usui *MV*, usu *PUL*). *XIII, 3* (elatusque *codd. praeter V, in quo est* inflatusque; *utrumque Livio usitatum, v. Drakenborch ad 37, 12, 4*). | (haud dubium consulatum favore ac spe despondentem *codd.*, haud dubium consulatum ei (plebeio *V*) fauste ac spe despondentem (sipe despondente *V*) *LV*, haud dubium consulatum plebe ei favore ac spe despondente *Mommsen*). *4* (certamine *V*, certaminum *MPUL, fort.* certamin⟨e animor⟩um?, *cf. 2, 59, 1. 4, 56, 9. 32, 20, 3. 40, 17, 3*). *6* (Menenius *UPL*, m|iamaniliusenenius *M*, mallius *V, v. Jahresb. XVII p. 176*). *8* (publice *e coni. incerta Florebelli*, rep. *M*, reip. *PULV, Harant*: in re publica). | (defert *V*, refert *MPUL*). *9* coitiones] *sic Gron.*, contiones *codd., quod recepi;* contiones habere *hic est orationes contionantis in modum habere, per exaggerationem dictum (v. Luterbacher ad h. l.);* coitiones habere *apud Livium non invenitur, sed* coitiones facere, *ut 9, 26, 9.* | (et tribunos *codd.*, tribunos *V*). | (mercede *om. M*). *10* (audita, cum *Alsch.*, audita et *MPUL*, audique et *V*, audita, undique *Madv.*). | (increparent *codd.*, increpare ς, *Madv.*). *12* (primo quinctius *codd.*, quinctius pri|o *V*). *14* (a consule *codd.*, ab conss *V*). *XIV, 6* (obtruncati *deest in V*). *7* (estob *V*, esto *rell. codd. Frigell coni.* esto ob (liberatam rem publicam), *Novák:* esto. (liberata res publica). *Inter* esto *et* liberata re publica *aliquid intercidisse puto*). *XVI, 2* bove aurato extra] *sic codd.* et statua *addidit anonymus apud Drakenb., Crévier, Madvig. Fortasse etiam plura interciderunt:* bove, aurea co⟨rona

et statua> extra ..., *cf. 7, 26, 10; 37, 1; 10, 14. 26, 48, 14. 4* (plebem *Frob. 1,* plebi *codd.*). *5* (celius catilius *M,* Caecilius *rell. codd.*). *XVII, 1* (Veientium regem *del. H. J. Müller, Jahresb. XXI p. 54,* Veientium regem ac Veientes *codd. praeter V, qui* ac Veientes *omittit*). *2* (Sp. Antium *codd.,* spuantium *V, Mommsen coni.:* Sp. Nautium). *4* (errorem *codd.,* horrorem ς, *Madvig*). *5* (possent *V*). *6* (a causa *V*). *7* (tribunisque eius *codd. HJM coni.:* tribunisque <pl>ebis. (euis)). | (appellatus *edd. vett.* appellatum *codd., Madv.*). *9* (fuerunt *V*). *10* (T. *addidit H. J. Müller, v. Jahresb. XXI p. 55*). *11* (*W. Jung coni.:* submovere; <qui> colles, quos .. ceperant, referentes castra <tenuere> nec ante .. *H. Sauppius:* submovere <in> colles, quos .. ceperant, referentes castra; nec ante .. *Fort.* colles <ita>que .. ceperunt; *saepe apud Livium* itaque *secundo loco, v. interpp. ad I, 25, 10. Kühnast p. 318*). | (Faliscorum auxilio *Kiehl,* faliscorum auxiliorum *V,* auxilio faliscorum *MPUL*). *12* saepiri .. poterant] *sic H. J. Müller ex coni. Drechsleri,* assequi .. poterat *Madvig.,* sequi .. poterat *codd.* *XVIII, 6* ab auguribus] *sic Frob. 1,* ex auribus *M,* ex auguribus *PU. Scripsi:* ut ex<templo proelium committeret, si ab> auguribus .. tolleretur signum, *v. Jahresb. XXVI p. 26.* | (admisissent *Frob. 1,* admissae (ammissae *U*) essent *codd.*). *7* (ubi *Lov. 4, Aldus,* simul ubi *codd.*). *XIX, 2* (videret *D,* videt *MPU*). *5* fundit] *sic codd. praeter M, in quo est* fudit; <per>fudit *Madv. Em. p. 115. Harant coni.* hostes fudit. ita equitum quoque fusa acie, quae .. certamen, dictator ..) *XX, 2* (eum Romulo *PHL,* cum Romulo *M,* ς). *7* ac restitutorem] *sic M,* aut restitutorem *PC probante Madv.* *8* (quis *Gron.,* qui si *codd.,* quis i<n> ea [in] re .. *coni. Novák.*). | (libri quos *codd.,* libri quosque *F. Lachmann de font. Liv. I, 13,* libri <libri>que, quos *Mommsen*). | (decimo *Glareanus,* septimo *codd.; Madvig. adnot.:* '*Livius* decimo *scribere debuit*'). | (Poeno *ed. Paris. 1510, Mommsen,* peno *vel* paeno *codd.,* Penno *Sigonius, Madvig*). *9* (possit *Lov. 2, Madv. Em. p. 122;* posset *codd.,* posse *M*). | (circa A. Cornelium *Frob. 1,* circa m. cornelium *codd.*). *11* (sed .. vana; aversari *Gust. Wagner.,* sed .. vana; aversari enim *Madvig.,* sed .. vana, aversarique *HJM,* sed .. vana versare in *codd.*). *XXI, 5* (duoviris *V*). *6* (tantum vastitatis *T. Faber,* tantum metum vastitatis *codd.,* tantum morbus vastitatis *Luterbacher, HJM coni.* tantumque <tum> ... fuit. *Mendum in v.* metum *vel lacuna h. l. tenet*). | (exiret *V,* non exiret *MPL*). *7* (aut montibus *V, cf. Madv. Em. p. 117,* aut oppido aut montibus *MPL*) *9* (Q. Servilium ς, aservilium *codd.*). *10* (Postumum *Sigonius,* postumium *codd.*). | (Helvam *Frob. 2,* heluam heluium *M,* heluiam *PLV,* heluium *U*).

XXII, 2 (subiit *V*, subit *codd.*). | (Nomento *H*, momento *MPULV*). *4* (adversa *codd.*, aversa ς, *Madv., Zingerle*). | (instituit *codd. Cobet coni.* institit, *v. HJM append. p. 265*). *7* (Pacilus *Sigon.*, p.acilius *codd.*). *XXIII, 1* (Macrum Licinium *codd.*, Licinium Macrum *V*). *2* (atque Tubero *G. F. Unger*, etq. (etq. *M*) Tubero *codd.*). | (discrepanti *PU*, discrepante *ML*, discrepantis *V*). | a scriptoribus] *sic codd. praeter V, in quo est* ab scr.; *cf. Fügner lex. Liv. 10. 17.* *3* (placet *Muret.*, placetet *MPUL*, placuit *V*). | sed] *sic codd. praeter V, in quo est* ||t; sit *Muret., Madv.* | (cooperta *Mommsen*, conperta *VM*[1], inconperta *M*[2]*PL;* cooperio *transl. semel apud Livium 39, 15, 14*). *6* (A. Postumius Tubertus *V*, aurelius postumius tubero (tuberos *M*[1], tuber *UDL*) *MPUL*, *cf. c. 26, 11*). | (proxime *Gron.*, proximo *MPUL*, proxumo *V*). | (quam ab *M*, quamdae *P*[1], quamde *P*[2]*U*, quama *L*). *XXIV, 2* (communicare noluerint *HJM*, communicari noluerint *Harant*, communicari non sirint *Gron., Madv.*, communicati non sint *codd.*). *5* (semenstris *codd.*, semes|||| *V*). | (magna parte *codd.*, magnam partem *Madv. Em. p. 117 sq.*). *6* (placeant *PURL*, placeantre *M*, placere *omisso* quam *V*, *v. HJM Jahresb. XVII p. 176*). *7* (inposito fine alteri *V*, modo aliorum magistratui inposito fine alteri *rell. codd.*, modo aliorum magistratui inposito *Palat. 2, Sigonius J. F. Gronovio, Frigellio probantibus*). | (ignominiae *codd.*, ignote *M*, ignominicem *L*, notae *Alschefski, Hertz*). *XXV, 1* (contentionibus *V*, contionibus *MPUL*). *2* (nullum ς, nullus *codd.*). *3* (Apollini *PL*, apollinis *V*, apolloni *MU*). *4* (promiscua *Gron.*, *cf. 2, 30, 15. 10, 39, 16; 36, 17. 24, 30, 4,* promiscue *MPUL, Luterb.*, promiscuae *V*). | (famem quoque ex pestilentia morbo inplicitis cultoribus *V*, famem cultoribus *MPUL*). *5* (Mamercinus *J. Gronov., Madvig*, Mamercus *codd.*). *7* ad movenda bella] *sic codd.*, de movendo bello *ex usu Liv. Madvig probante HJM.* *13* (causa liceret *V*, liceret causa *MPUL*). *XXVI, 2* (Poeno *V*, paeno *vel* peno *rell. codd.*, Penno *Sigon., Madvig*). *4* (seorsum Volsci *codd.*, *in V est* Volsci, *Wodrig coni.* Volscique). | (antea *V*, ante *codd.*). *5* (rebellarant *V*, rebellarent *MPUL*). *9* (vincula *V*, vincla *codd.*). *10* (summum *V*, summi *codd.*). *12* (dilectus simul *V*, simul *codd.*). | (differri *V*, differtur *codd.*). *XXVII, 2* (urbe est *V*, urbe *codd.*) *3* (viderunt *Lovel. 4, v. Drakenb., H. J. Müller*, viderant *MPUL*, videret *V*, videre, ita *Madv., v. Jahresb. XIV p. 76*, videre *Jung*). *4* (*fuitne* ⟨et⟩ totidem munimenta?, *nam asyndeton, q. d., hic mirum est*). | (planitiem .. patentem *codd., Madv., HJM, qui append. p. 266 coni. Freudenbergi* planitie .. patente *praeferre videtur; sententia huius loci est: 'loco a Romanis et hostibus sic capto quattuor exercitus in*

 c*

hunc modum consederant et quattuor castra («munimenta») *ita posita erant, ut planitiem ... patentem in medio haberent, cf. 39, 30, 12* campum apertum usque ad hostium castra habebant. *Utrumque et* patere ad- *et* patere alicui rei *Livianum est; huius vicissitudinis exempla apud Liv. praesto sunt;* excursiones ad proelia *non plus offensionis habent quam* proelia adversus excursiones *35, 7, 7. Non est, quod cum Freudenbergio et Kochio scribamus* excursionibus ac proeliis). *7* (opere res *M,* ope res *codd. rell.*, opera res *Hertz*). | (egebant *MPU,* egebat *Karsten*). | (firmant ς, *Madvig, HJM, Luterb.*, firmat *codd.*). *10* (Aequorum *Luterb.*, hostium *codd.*). *XXVIII, 2* (circumagenti se *ed. Mog.*, circumagentes *codd.*) *8* (unus Postumius *codd.*, unus ⟨Sp.⟩ Postumius *coni. Harant.*, Albus Postumius *Luterbacher*). *XXIX, 2* (vallumque *delendum censet Karsten.; haud iniuria, cf. 27, 13, 2*). *5* (decesserit *Gron.*, discesserit *codd.*). *6* (appellata sunt ς, appellata sint *codd.*) | (cum qui *Rhenanus*, quem qui *codd.*, quoniam qui ς). *XXX, 12* (C. Servilium.. consules *delendum esse censet Harant*). *XXXI, 2* aperuerunt occasionem ad * locum hosti] *sic Fügnero auctore HJM, qui olim scribendum censuit, Jahresb. XVI p. 207,* aperuerunt ad ⟨invadendum *vel* rem gerendam⟩ occasionem [locum] hosti. *H. J. Mülleri coni. incertam recepi addito* bene: aperuerunt ad ⟨bene rem gerendam⟩ occasionem [locum] hosti, *v. § 3* opportune, *§ 6* re secunda, *§ 9* re male gesta; *cf. 44, 34, 5. 26, 7, 5. 7* (ante *M,* antea *codd.*). *XXXII, 2* (exiens *M,* sexiens *codd. rell.*, totiens ς, *Luterb.*). *7* (eos, qui *codd.*, qui *T. Faber*). *XXXIII, 2* (furore *recte addid. Cornelissen, cf. 5, 21, 7* velut repentino icti furore currerent. *22, 17, 2* velut stimulatos furore. *28, 22, 14*; fanatico c u r s u instincta, *quod est in codd., nihil est*). *10* (unde *codd.*, inde *M*). | liberis frenis] *sic codd.* liberi frenis *Aldus probante Madvigio.* | (distulissent *V,* dispulissent *codd.*). *12* (eodem *U,* ς, eadem *codd.*). *XXXIV, 3* (castraque *codd.*, castra *M*). *4* (ac centurionibus *Weissenb.*, adque (= atque) centurionibus *Fügner*, ad centurionem *MPUL*, ||centurionis *V, fortasse ortum ex* centurionib' (= . nibus), ac centurione ς, *Madv. Em. p. 118 Pluralis* centurionibus *post* equite *nihil habet offensionis, cf. 40, 43, 7 et 40, 59, 2* duplex centurionibus, triplex equiti. *Errat tamen Luterbacher dicens:* 'centurio *wird nie in kollektivem Sinne gebraucht'; v. 33, 23, 7; 37, 12. 34, 52, 11. 36, 40, 13. 37, 59, 6. 39, 5, 17; 7, 2. 41, 7, 3; 13, 7. 45, 40, 5; 43, 7*). | (*Harant coni.* et ⟨si⟩ quorum). *5* abdicat] *sic codd. praeter V, in quo est* abdicavit. *XXXV, 4* (⟨Ap.⟩ Claudius *Sigon.*, Claudius *codd.*). | (Nautius *Frob. 1*, Naevius *MP*, nevius *UV*). | (Rutilus *V*[2], Rutilius *V*[1] *et codd.*). | (L. . . . Iulus *Sig.*, t. . . tullus (tullius *L, deest in V*) *codd.*). | (hospitum *U,*

hospitium *MPLV*). | (publice consenserant *Gron.*, publico consensu venerant *PUDLV*, consenserant consilio publico consensu venerant *M*). | (gratius fuit *DL*, gratius afuit *M*, gratius adfuit *P*, gratius affuit *U*, ad |||| (*desunt 6—8 litterae*) fuit *V*. Etiam .. gratius fuit *aliquid offensionis habet.* Admodum gratum fuit *Wodrig.*). *6* (revocandi *Madv. Em. p. 120*, revocandam *codd.*). *8* (tetenderit *Madv. Em. p. 121*, tenderet *codd.*). *XXXVI*, *4* (inspiciendam *codd.*, aspiciendam *V*). *5* (filium decemviri *codd.*, decemviri filium *V*). | tribuni *codd. praeter* U^2*LH*, *in quibus est* tribunis). *XXXVII*, *2* (accepti ς, acceptis *codd.*). *6* (sorti *codd.*, sorte *U*, ς, *Frigell*, *Madv.*) | (dux esset *U*, duxisset *MP*). *9* quo] *sic* ς, *Madv.*, *Luterb.*, quam *P*, qua *rell. codd.; qua servandum est, cf. 25, 21, 4* qua fugam inclinaturam censebat; *1, 27, 6* (*v. quae ad h. l. dixi in ed. lib. I*). *10, 12, 5; 28, 1. 8, 36, 9, cf. Jahresb. XXVI p. 26.* | segnius saepe iteratus] *sic codd. Scripsi* segnius semper iteratus, *v. quae dixi Jahresb. XXVI p. 26.* | incerto clangore] *sic Lipsius*, incerto clamore *codd. Cum Grutero haec verba uncis inclusi.* *XXXVIII*, *2* (labante *Gron.*, labente *codd.*). *3* (parmata *Schelius*, armata *codd*). *XXXIX*, *1* elati] *sic HJM* (*in appendice* inlati), elati *Duk.*, *Madv.*, inlati *codd. Vid. c. 37, 10. 28, 33, 5.* *8* (degressus *Sigon.*, digressus *codd.*) *XL*, *3* (compote *nonnulli codd. det.*, compotes *codd.* Compos *absolute hic tantum apud Livium invenitur, alibi semper additur* sui *vel* mentis (mentium), *quare vir doctus ap. Curionem coni.* sui compotes, *fortasse haud iniuria*). *6* (Iunius *editiones ante Aldum*, *v. Drakenb. ad h. l.*, *Weissenborn*, *Mommsen röm. Forsch. I, 115*, Iulius *codd.*, *Aldus*). *XLI*, *3* (quae pensitanda quoque magnis animis atque ingeniis essent *codd.*, quae pensitare quoque magni animi atque ingenii esset *Gron.*, quae, pensitanda quoque, magni ... esset *Madv.*, quae pensitanda magnis quoque .. essent *HJM*. *Imperatoria consilia non capienda solum et exsequenda*, *sed pensitanda quoque*, *i. e. aestimanda*, *diiudicanda*, *magnis* ... *ingeniis sunt*, *i. e. imperatoribus*, *non militi.* Quoque *pertinet ad* pensitanda, *non ad* magnis. *Auctoritate codicum standum est*). *4* (pugnantem, adhortantem *M*, *Vorm.*, *D*, pugnantem atque hortantem *PU*). *7* dimissum ⟨ferunt⟩] *sic HJM*, dimissum accipio ς, *Zingerle*, dimissum *codd.*, *Madvig. Verbum finitum deesse non potest; quare scripsit Harantium secutus Luterbacher* dimittunt; *malim tamen* dimiserunt; *fort. in archetypo fuit* dimis^er^unt, *ex quo ortum* dimisum, *deinde* dimissum; *similiter 34, 51, 2* dimisit *in B corruptum in* dimissi; *de permutatis litteris* M *et* NT *v. Heraeum quaest. crit. et palaeogr. p. 111; de omissa syllaba* er *v. Gitlbauer de cod. Liv. Vindob. p. 65 n. 5. 69 n. 3*). *XLII*, *1* (M. Asel-

lium, Ti. Antistium, Ti. Spurilium *Mommsen*, M. Asellium, Ti. Antistium, Sp. Icilium *Madvig e Pighii coniectura*, asellium et antistium et spurillium *codd.*). *4* iactentur] *sic codd.*, iactantur *cod. rec.*, iactarentur *Luterbacherum secutus dedi.* *6* (potestatem *D*, potestatem p̄l. *M*, potestatem pl. *Vorm.*, potestatem pr. *P*, potestatem p̄. r̄. *U*. *Fort. scribendum:* et eversuri ⟨cum vi⟩ tribunicia potestatem plebis *vel* populi Romani, *v. quae dixi Jahresb. XXVI p. 26*). *XLIII, 1* (Num. *Sigon.*, c̄ū *codd.*). *4* duo ut] *sic Gron.*, duo qui *codd. Weissenbornium ex parte secutus dedi* ⟨ut crearentur⟩ duo, qui . . *Harant coni.:* ⟨ut⟩ praeter duos urbanos quaestores duo alii consulibus . . praesto essent. *Luterb.:* duo ⟨ut crearentur⟩, qui . . | (tribuni *Weissenb.*, a consulibus tribuni *codd.*) | (ad id ς, id *codd.*). *5* (iussissent adaequari sic *ex incerta coni. M. Seyfferti-Madvigii;* sic *H. J. Müller*, ita *Madv.*, usi sunt adaeque *codd. Zingerle:* ius esset adaequatum ita, *Novak:* ius adaequassent, ita. *Vera emendatio nondum inventa est*). *7* (rediit *Wesenberg*, redit *codd.*). *10* (increpet *codd. praeter M, in quo est* increparet). *12* (tribuni *Ald.*, tribunos *codd.*). *XLIV, 1* (L. Furius *Sigon.*, sex. furius *codd.*). *2* (A. *ante* Antisti *addidit Luterb.*). *4* (esse? *Gron.*, esset quod *codd.*, esset ς). | ⟨ius⟩ usurpandi] *sic auctore Karstenio HJM, qui tamen praefert Jahresb. XXIV p. 16 coniecturam Luterbacheri* ⟨iuris⟩ usurpandi, *quam recepi.* *7* (sub *RD*, per sub *M*, per *P U*, *v. HJM Jahresb. XVII p. 176*). *9* (nec tum *codd.*, nec tam *coni. Haupt*). *11* (criminis *M*, crimine *codd. rell.*). (ab suspicione *Gron.*, ob suspicionem *codd.*). *XLV, 4* (a Labicis *Anonymus ap. Drakenborch*, *Wesenberg*, Labicis *codd.*). *7* (ignobilem *M*, ignobilemque *codd. rell.*). *XLVII, 3* (brevior *Frob. 2*, breviore *codd. (in M ultima littera* e *alia manu addita videtur);* brevior et *Alschefski*). *4* victos] *del. Morstadt probante HJM.* *7* (acceperunt *Madv.*, acceperant *codd.*). | [ac] deinde] *sic HJM*, ac deinde *codd.* | (C. Servilio *Glareanus*, Servilio *M*, l. servilio *codd. rell.*, *Madv.*). *XLVIII, 1* (quartum *et* tertium *Vulg.*, quarto *et* tertio *codd.*). | (⟨M.⟩ Metilius *Alschefski*, Metilius *codd.*). *2* (ei cum *Madv.*, et cum *codd.*). *3* (*Harant coni.* nec praeterquam quod venisset... esset, plebs habebat). *4* (in conciliis *ed. Curion.*, in consiliis *codd.*, *Luterb. Non puto Livianum esse* cogere consilium, *sed* concilium, *v. 10, 16, 4. 36, 26, 1.* [in] conciliis *Crév.*, *Madv.*). *9* (⟨cum⟩ universo ordini, tum *T. Faber*, universo ordini cum *codd.*). *13* (effugere *M*, confugere *codd. rell.*). *XLIX, 1* (duo M^2DHL, aduo M^1, arduo P^1, ardua P^2U). | (Num. *Sigon.*, Marcus *codd.*). | *6* (Decio ς, dexio *codd.*) *9* (inrupit *M*, ς, inrumpit *P*, irrūpit *U*). *11* (qua M. Sextio ς, quā sextio *ML*, qua Sextio *P*). | (dignum enim esse *T. Faber*, *cf. Madv. Em. p. 125*, dignos enim esse *codd.*). *L, 2* (Sestius

Sigon., Sextius *codd.*). *LI, 1* (L. *add. ed. vet.*). *2* (consensu populi *codd.*, consensu *Crév. probante Madvig. Em.p.126*). *5* (aptissimum tempus *codd.*, aptissimum ⟨ad⟩ tempus *coni. Madv. ib.*). *6* vi teneret] *sic Frob. 1*, ut teneret *codd. Recepi coni. incertam Luterbacheri* iam teneret; *fuitne* diu.. *vel* ut ⟨suos⟩ teneret? *8* (reliquerant ϛ, reliquerunt *codd.*). | (ipsum agerque *Weiss.*, ipse agerque *M*, ipse ager *PU; Madv.: 'fuit potius* urbs urps) ipsa agerque'). *LII, 1* (L. Icilius *Frob. 1*, lucilius *codd.*). *3* (foro *M*). | (*'Probabiliter Gronovius* publicis domum ad curam' *Madv. praef. p. XIV*). *8* discessere] *sic codd. Recepi tamen coni. Gronovii* decessere, *quia* discedere *a Livio semper de hominibus, nusquam nisi h. l. de rebus usurpatur.* Decedere *et* discedere *saepe a librariis commutantur, v. Drakenb. ad 2, 31, 11. LIII, 1* (M. Aemilio *codd.*, M'. Aemilio *Sigon.*, *Madv.*, *Luterb.*). *2* (Menenius ϛ, *U*, menius *MP*, Maenius *Sigon.*). *9* (recipit *Vorm.*, *PL*, recepit *MU*). *10* (venditum *codd.*, venditam *Karsten*). *LIV, 3* (K. *Pighius*, C. *codd.*). | (P. Pupius *Pigh.*, p. pipius *MPL*, p. pi(i *erasum*) pius *U*, c. appius *V*). *4* (multarum *V*, hii (hi *UL*) multarum *MPUL*). | (ad ea *Graevius*, adeo *codd.*). *5* (quaestoriis *codd.*, in quaestoriis *V*, *Luterb.*, *Zingerle*). | (vellent *codd.*, vellet *V*). *8* (inritatis ... animis *codd.*, inflati .. animi *V*). *9* (dicere *Aldus*, dicerent *codd.*). *LV, 1* (Hernicumque *codd.*, Hernicosque *V*). *2* (tunc *codd.*, tum *V*). *3* (detinenda *codd.*, deretinenda *V*, retinenda *Mommsen*). *4* (in arcem *codd.*, ad arcem *V*). *5* civitatis] *sic codd. praeter P, qui habet* civitati, *quod cum Madv. recipiendum puto; neque enim Livius dicit* adversa (secunda) civitatis (belli) res, *sed* adversae (secundae) civitatis (belli) res (*ut* civitatis, civitatium fortuna, condicio *42, 30, 6. 38, 31, 3*). *Nam 10, 6, 2 lectio* adversa belli res *dubia est, v. quae ad h. l. adnotavi. LVI, 1* (vicere *codd. praeter M, in quo est* evicere). *2* (Iulus *Sigon.*, tullius *MPL*, tullus *U*, *om. V*). (castigantis *V*, castigantesque *codd.*). *6* (divisa *codd.*, divis *V*, divisui *Gron. Mommsenio et Madv. probantibus; at* habere *c. dat. substantivi ap. Livium rarum est:* ludibrio habere *28, 40, 5.* curae habere *43, 1, 6;* habere *c. partic. perf. passiv. usitatissimum, ut* aliquid captum, subiectum, domitum, divisum *(31, 21, 7, v. Weissenb.-HJM ad h. l.)*, habere *sim.*) *11* (in ⟨se⟩ *Gron.*, in *codd.*). *12* (promiscui *UV*, promisci *codd. rell.*). *13* (vi atque verecundia *Mommsen*, via |||| verecundia *V*, verecundia *codd. rell.*, *Madvig*). | (per se *deest in V*). | (potestatemque tribuniciam *V*, quoque tribuniciam potestatem *codd.*, quoque et tribuniciam potestatem *Madv. Em. p. 128*). *LVII, 6* (creatus ϛ, creatus est *codd.*). | (collegis⟨se⟩ *Alschefski*, collegis M^1PU, collegas M^2DL). *8* (rediit ϛ, redit *codd.*). *12* (Num. *Sigon.*, c̄n (cn *U*) *codd.*). *LVIII, 1*

(Veiente *M*, Veienti *codd. rell.; utrumque Livianum est;* Veiente *invenitur: 2, 48, 5. 4, 25, 8. 5, 5, 11. 6, 2, 7. 26, 34, 10 etc.*) | (obvia *Harlej. 2. Haverk.*, obviam *codd.*). *3* (at *H. J. Müller*, et *codd.*). *4* (⟨non⟩ in *Weiss.*, in *codd.*). | (restari *V*, restare *MPL.*) | (nuntiabatur *Mommsen*, nuntiabantur *codd.*) *6* (Num. *Sigon.*, c̄n (cn *U*) *codd.*). *7* (ex urbe *Wesenb.*, urbe *codd.*). *9* et * cum] et cum *codd.*, cum ς, alia cum *Madv. Em. p. 130*, cetera cum *C. Schenkl, Zingerle.* Aequum (Aecum) periculo retineri *Harant.*, *v. quae dixi Jahresb. XXVI p. 26 sq. Lacuna esse videtur ante* nullum annum. *Scripsi* et cum periculo retineri ⟨unum castellum⟩; nullum annum . . . *12* (coloniarumque *codd.*, coloniarum ς, *Madvig Em. p. 130 sq.*) | (agitet *PU*, agitetet *ML*, agitent *V*). *13* (esset ς, esse *codd.*) | (quod dari *V*, qui dari *M*, *Vorm.*, *PUL*, quid dari *H*). *LIX*, *4* (Tarracinae sunt *codd.*, terracinae sunt *U*, Tarracina est *Wesenb.*, *Madv.*). *6* (*v.* inmitis *non Livius, sed Vergilius Ge. 4, 17. 492. Aen. I, 30 primus usurpavit*). *7* (nil *M*, nihil *codd. rell.*). | (armatos ς, armatus *codd.*). *11* (tribunorumve *codd. praeter M Vorm., in quibus est* tribunorumque). *LX*, *2* (iuvarebat *M*, iuvaret *cod. rell.*). *3* tam id laetum [patribus] universis nec prosperum] *sic HJM cum Madv., qui* patribus *delet. Pro* patribus *Harant coni.* partibus, *Novák* temporibus. *Recepi lectionem Créverii:* tam id laetum patribus nec universis prosperum. *V. quae dixi Jahresb. XXVI p. 27 sq.* *8* (vidit *codd.*, videret *Bauer*, *Madvig*). *LXI*, *1* (Iulus *Sigon.*, tullus *codd.*). | (Manlius ς, Manilius *codd.*) | (Mamercus *codd.*, Mamercinus *Sigon.*, *Madv.*). *4* (M'. Sergium *H*, m. sergium *codd. rell.*). *4* (tertium *Vulg.*, tertio *codd.*). | (K. Fabium . . Rutilum *Sigon.*, C. Fabium . . Rutilium *codd.*). *6* (praeterque *Frob. 1*, praeterquam *codd.*).

Lib. V. Cap. I, *1* (parta *ULH*, parata *MP*). *2* (M' . . Mamercinus *Sigon.*, *Madv.*, *Luterb.*, *v. c. 10, 1; 12, 4*, M. . . Mamercus *codd.*). | (Iulus *Sigon.*, tullus *MP*, rullus *U*). *7* (principe . . auctore M^1P^2U, principem . . auctorem M^2P^1). *II*, *3* (inlitum [fore] *Hofman Peerlkamp ad Verg. 7, 350. Hor. Od. 3, 16, 32; at v. quae de usu Liv. dixi in progr. Stendal. 1871 p. 1*). *4* (aut domos *coni. Wex*, nec domos *Weiss.*). *8* (*Madvig.:* facerent. Quod . . exercerent? *Luterb. verba* ut perennem militiam facerent *delenda esset censet*). *III*, *2* (Quirites ς, qui in P^1, quin P^2U, quis *RL*, qui *V*, *om. M*). *4* (inciderunt fuerunt *M*, fuerunt *codd. rell.*). *6* quaerunt; quippe] *sic Büttner*, . qui et *codd.*, . . [qui] et *praeeunte Mureto Madv. Scripsi:* quaerunt ⟨in⟩quieti, *cf. 3, 46, 2;* inquieti *adverbii loco. cf. 7, 36, 6. 5, 16, 10. 9, 23, 6; v. quae dixi Jahresb. XXVI p. 28.* *7* nisi forte hoc dicitis] *sic codd. Glossema esse recte censent Mommsen, Weissenb.;*

v. quae dixi ibid. 8 (rei alienis *Weissenb.*, *cf. Madv. Em. p. 133*, rei cum alienis *codd.*). | (interdicito *M*, interdicto *Vorm.*, interdicitis *codd. rell.*). 9 humani] *sic codd. Wölflin:* humani animi. *IV, 1* (quod *V*, quo *codd.*, *Madv.*). 2 (ipsi *UV*, ipse *MPL*). 4 (opera *U*, opéram *MPLV*). | (nec *ante* emolumentum *codd.*, neque *V*). 6 (ac re *V*, ab re *codd.*). 7 (an tu *P*, an tum *M*, ante *L*, anitu *V*, an id tu *coni. Jung*). *V, 2* (culta evastata *PU*, cultevastata *M*[1], culta evastate *L*, culta vastata *M*[2]*V*). 4 (olim stipendium *e coni. Heidenhainii, v. Jahresb. XIX p. 30*, cum stipendium *MPUL*, stipendium *V*, tum stipendium ς, *Madv. Em. p. 133 sq.*). 5 (utramque *V*, utrumque *codd.*). | (duxere *V*, duxerunt *codd.*). | (spec'antis *V*, ex(exs *PU*)pectantes *MPUL*). 7 quanto est minus opera .. et instare] *sic codd. In V, qui habet* ant|||tare *lacuna est. Recepi Luterbacheri incertam coniecturam* quanto est minus ⟨operae⟩ opera, *quamquam annominatio*, *q. d.*, operae opera *aliquid dubitationis habet;* quanto est minus operae tueri facta .. *coni. N. Hell. Fuitne:* quanto e⟨ius e⟩st minus opera tueri facta (eius, *i. e.* laboris), *vel* quanto verius est opera ..., *? v. ad 2, 48, 2 ed. meae.* quanto est melius opera .. *coni. HJM.* | cura? brevis] *sic codd. Rost addidit* ⟨brevi⟩, *quod in V in fine versus verbum excidisse videtur;* brevi *adiectivum est.* | (uno tenore *V*, uno tempore *MPUL*). 8 (operae et *Ussing (v. Madv. Em. p. 134)*, *Wodrig*, opere et *MPUL*, operaet *V*). | (num *ed Mog.*, nunc *codd.*). *VI, 1* (parata *U*, parta *codd.*). 2 (recessus *V*, recessum *MPUL*). 7 (illum *U*, illud *PMLH*, *in V haec vox evanuit*). 15 aequi audire] *sic Rhen.; at Livius semper dicit* aequis a u r i b u s, a n i m i s audire; *quare recepi Welzii coni.* quieti. *Codd.:* qui audire; *in V deest* qui. *Gulielmus coni.* Quirites. 17 (mores *codd.*, morem *Bake*, *Madv.*). *VII, 1* (*verba* et superiorem ... pertinacius Veios *desunt in V*). | (ardoremque *PU*, ardorem *ML*). 2 (conicit *V*, coniecit *codd.*). 5 consilio] *sic H*, concilio *MPUL*. *Utrumque et* consilium *et* concilium *habere Livianum est.* 7 pedestris ordinis [se] aiunt nunc esse operam[que] .. polliceri] *sic Cuperius.* pedestris ordinis se aiunt nunc esse operamque .. polliceri *codd.; alter infinitivus post* esse *excidisse videtur; quare dubitanter supplevi* nomina dare, *cf. 3, 57, 9.* 8 (tum vero *V*, tum vero iam *codd.*). 11 (plebique *codd.*, plebeique *V*). | (deinde *V*, *Luterb.*, *cf. 34, 50, 3.* donec *codd. rell.*, *cf. 44, 5, 2; 37, 9*). 12 (equitibus peditibusque *V*, *Luterb.*, peditibus equitibusque *codd.*). 13 (tum hic *M*, tum *codd. rell.*, tunc *Weissenb.*) | (equis suis merere *V*, equis suis mereri *Perioch.*, equos si merere *M*[1], equos sumere *M*[2], aequos (equos *U*, equus *D*, aequus *L*) merere *PUDL*). *VIII, 1* (L. Verginium *V*, pl. verginium *ML*, publium vergium *P*,

p. verginium *U*). | (Manlium *V*, manilium *ML*, mamilium *PU*). *11* (ne *V*, ne quam *codd.*). *13* huic] *sic codd.*, ⟨plerique⟩ huic *Kiehl*, ⟨multi⟩ huic ς. | (occupaverat *Lov. 4. 5. Harl. 2.* occupaverant *alii codd. recc.*, occupaverunt *codd.*). *IX, 1* (qui *LV*, quia *MPU*). *4* (*pro* hominum *coni. Whibley* ordinum, *quod haud displicet; alibi enim semper Livius* concordiam ordinum, civium, civitatis *commemorat;* concordia hominum *ἅπ. εἰρ. est*). *6* (facient *MPU*, faciant *Karsten*). *X, 1* (M. ... Mamerco, *v. ad c. 1, 2*). | (Iulo *Sigon.*, tullo *codd.*). *4* (habere *Karsten*, haberi *MPU*). *5* (conficiebatur *Madvig Em. p. 134*, conferebatur *codd. Non est, cur mutetur, cf. 6, 14, 12. 23, 48, 7.* Conferebatur .. conferentibus *apud Liv. nihil habet offensionis, cf. 22, 1, 18.* Tributo *(abl.) idem est ac tributo pendendo, ut 23, 48, 7* tributo sumptus suppeditari, *ubi* sumptus *idem valet quod* pecunia in sumptus, *v. Gronov. ad h. l. In H. J. Mülleri ed. errore typogr. exstat* conficiebatur *pro* conferebatur). *6* (indigniora *Vorm.*, *H*, indignioraque *MPU*, ⟨graviora⟩ indignioraque *Alschefski, cf. 31, 31, 4. 32, 35, 3. 34, 37, 3*). *8* (nunc etiam *Ald.*, ne etiam *MP*¹*U*, quin etiam *P*², *Vorm*, etiam ς, *Luterb.*). *10* (nequiit *Frob. 1*, nequit (nequid *MPL*) *codd.*). *11* (pugnatum *codd.*, pugnatum esset *M* pugnatum est *coni. Drak.*). | (legis Treboniae *Pighius*, legis tribuniciae *codd.*, legis *Madv.*). *XI, 2* (quondam *M. Haupt*, quidam *codd.*, nequiquam *Weissenb.*, *Forchhammer*). | (iam *HJM*, tamen *codd.*, tandem *Weissenb.*, *Madv.*). | (tribunos militum *del. M. Haupt. A. Giers coni.:* quod petissent patres quidem .. repulsi, cum tribunis simul iam expugnasse). | expugnasse ait] *sic Luterb. Dedi cum Frob. 1* expugnasse. *Codd.:* expugnassent. *Verbum* ait (inquit) *apud Liv. non coniungitur cum simili participio.* | (eo revolvi *codd. recc.*, et revolvi *MPUL*, et eo revolvi ς). *6* (accusatores *A. Giers*, accusatorem *codd.*). *14* (ac pavore *huc transposuit Fügner; in codd. haec verba exstant post* vulnerum. *Gronov, Weissenb.:* vulnerum ac pavoris; *Madv.* vulnerum cum pavore). *XII, 4* (militiae ς, *Drak.*, militia *MPU; V. h. l. deest*). | (spei *PU*, rei *M Vorm. L*). | (firmabantur *Coeterius*, firmantur *codd.*). *5* (⟨a⟩ Cn. *Wesenberg*, cn *codd.*, a M. Furio *M Vorm.*, M. Furio *PU*, *Fügner:* M. Furio ... Cn. Cornelio). | (⟨nec⟩ oppugnata *Ald.*, oppugnata *codd.*). *10* (Manlius *Alsch.*, manilius (mamilius *PU*) *codd.*). | (L. Titinius *Sig.*, p. titinius *codd.*). *XIII, 5* (perniciei *Neapol. Latinii*, perniciae *MP*¹, pernicie *P*²). *6* (Herculem et Dianam *Wölfflin*, et Dianam Herculem *codd.*, Dianam et Herculem *Kreyssig*, *Madvig*). | (poterant *Luterb.*, poterat *codd.*). *10* (⟨e⟩ maioribus *Perizonius*, maioribus *codd.*). *12* (palantibus *Weissenb.*, velut⟨tuti forent⟩ forte *Madv.*, palantes veluti forte *codd.*). *XIV, 2* (exciebant *Drak.*,

excipiebant *codd.*, excitabant *coni. Frigell*). *XV, 1* (nuntiari ς, nun|tiaverim *M*, nuntiaveri *P*[1], nuntiavere *Vorm. P*[2]*U*). *11* (sic igitur *ed. Mog.*, his igitur *codd.*). | (quando *Duker*, ut quando *codd.*, si quando *Luterb.*, cum quando *coni. Zingerle*). | (non esse *Harl.*, esse *MPU*). *XVI, 1* (L. Iulius Iulus *Sig.*, l. iulius silius tullus *M*, l. iulius ut ullus *PD*, l. iulius vitullus *U*, l. iulius tullus *R*). *2* (Veienti quoque ς, veientique *codd.*, Veienti *Luterb.*). | prope voluntariorum] *sic codd. HJM coni.:* prope ⟨omnium⟩ voluntariorum, *quod recepi; cf. 9, 10, 6, v. Jahresb. XXI p. 56.* *XVII, 8* maxime in ea parte .. invisitatam, novos .. esse] *sic codd. Dubitanter addidi* ⟨consedisse⟩; *possis etiam* apparuisse. *Alii alia coniecerunt; Madvig:* invasisse in eam partem ..; novos .. esse; *nescio quis apud Weissenborn*[4] *et Giers:* proxime enim eam partem ... *Luterbacher:* maxima in parte .. *Fügner:* maxime instare (insidiari, instigare) Etruriae ... *10* (coepere *Weissenb.*, coeptae *codd.*, *Madv.*). *XVIII, 1* (praerogativae *Sigon.*, praerogativa *codd.*, praerogativa .. creat *Madv.*). *2* (Q. Manlium *add. Niebuhr*). | (iure vocatis tribubus *codd.*, centuriis revocatis *coni. Zingerle*, is revocatis *Mommsen*). *3* (utili *UH*, utilli *MPL*, utilis *Ald.*, *Madv.*). *4* (sed (set) *Madv. Em. p. 141*, sit *M*, si et *PU*, si *D*, sic *L*, etsit *H*). *5* (meisque *codd.*, meis quoque *Gron.*, *Madv.*). *7* (praecipitavere ς, praecipitauere *L*, praecipitauere se *MPUH*). *XIX, 1* (Veiosque *codd.*, Veiisque *Gron.*, *Madv.*). *3* (imperator mutatus *codd. praeter M:* imperatore mutato). *XXI, 9* (similia veris ς, similia veri *codd.*). *10* (in aedem *U*, in aede *MP*). *XXII, 3* [a] Veis] *sic Madvig Em. p. 141*, a Veis *codd.* *XXIII, 8* (decumam *V*, decimam *MPUL*, *ut § 10* decumae *MPL*, decimae *U*). | aestumasset *ML*, aestimasset *PUV*). *XXIV, 2* (sorte *PL*, forte *M*. sorti *V*). *6* (Romae *codd.*, romanae *V*, *quod fort. praeferendum est*). 8 (partem plebis, partem senatus destinabant ⟨ad⟩ habitandos Veios *Heerwagen*, partem (parte *U*) plebi partem (parte *U*) senatus destinabant a (a *deest in MUL*, *deletur in P*[2]) habitandos ueios *MPUL*, partim plebs partim senatus habitando distinaba| |::| *V*). | (communis rei publicae *D*, communes reip. *MPUL*, communi re *V*). *XXV, 6* (contineantur ς, contineatur *codd.*). *8* aurum et] *sic codd.* Et *del. praeeunte Morstadio Madvig Em. p. 142.* *10* (aestimatoque *codd.*, aestimato *Madv. ib.*). *XXVI, 3* (metuebant '*Harl. 1?*, *Leid. 1 al.*'. *Alschefski*, metuerant *codd.*, *Luterb.*). *6* (indidem *Kern; cf. Madv. Em. p. 142*, indicem *codd.*) *7* (triarii *Heusinger*, trifariam *codd.*). *10* (incognitae *Anonymus apud Gronovium*, cognitae *codd.*, coniunctae *Madv. praef. p. XVI*). *XXVII, 2* (dum *uncis inclusit Hertz*, dum modo *codd.*, secum modo *Zingerle*, tum modo *Gronov*). *11* et curia] *sic codd.*,

in curia *V*, *Luterb.*, *Zingerle* | (celebratur *V*, celebrantur *MPUL*). *XXVIII*, *1* (taciti *V*, *Gronov.*, tacite *MPUL*). *10* (et haud *codd.*, et *uncis inclus. Madv. Em. p. 142 sq.*). *XXIX*, *4* (incolumes *Harant*, incolumis *codd.*). *5* (vincit *M*, vicit *codd. rell.*). | (rediit ς, redit *codd.*). *XXX*, *7* (religiosum *codd.*, ⟨id⟩ religiosum *coni. Harant*). *XXXI*, *4* perseverantior iis caedendis] *sic Weissenb.*, perseverantior ⟨in⟩ iis caedendis *HJM Jahresb. XXI p. 56*, perseverantior caedendis gerendis *PU*) *MPUL*, perseverantius caedendis *V*, perseverantior caedendi *Schellero auctore Madvig.* *5* (caloribusque nimiis *codd.*, calorib. nimis *V*). | (Sappinatibus *Mommsen*, salpinatibus *PUL*, scalpinatibus *M*, sapienatib. *V*, *v. HJM Jahresb. XVII p. 177*). | (superbia inflati *V*, superbiam elati *ML*, superbia elati *PU*; *utraque locutio*, *et* inflatus *et* elatus, *Liviana est*, *v. Drak. ad 37, 12, 4*). *XXXII*, *2* (Volsinienses *ex vestigiis cod. V*, *in quo est* vols|||ses, uulsiniensis *MPUL*). | (Sappinates *L*, sal|ppinates *M*, salppinates *P*[1], salpinates *P*[2]*U*, sa||||||||| *V*). | (primo concursu *V ex usu Liviano;* concursu primo *codd.*). *3* (in fugam versa *V*, in fugam *MPUL*). *4* (Sappinates *ML*, salppinates *P*[1], salpinates *P*[2]*U* (*V h. l. deest*). *8* (idem *codd.*, id *V*, *quod ferendum est*, *v. quae dixi progr. Stendal. 1871 p. 6 ad 40, 13, 8*). | (tribulibus et clientibus *H*, tribulibus eo clientibus *M*, tribulibus clientibus *P*, tribulibus clientibusq; *U*, tribulib||||| entib. *V*). *XXXIII*, *3* (et invexisse *codd. praeter M*, *Vorm.*[1]: ut (*Vorm.*[2] at) invexisse; invexisse *Madv.*). | (tutor ipse fuerat *V*, tutor is (tutores *M*[1], tutor *M*[2]) fuerat ipse *M, Vorm., PULH*). | (poenae *U*, poenem *M*[1], poenam *M*[2], paene *P*, paenenae *L*, poena *V*). | (nequirent *M*[1]*PUL*, nequiret *M*[2]*V*, *Luterbacher; in decade prima semper invenitur* poenas expetere; *in tertia* poenas expetere *(26, 16, 13. 28, 32, 12) et* poenam expetere (*25, 30, 1. 28, 19, 4*). *7* (Tuscorum *codd.*, Etruscorum *V*, *Luterb.*). *8* (At(d)riaticum *codd.*, hadriatium (hadriaticum) *V*). | (at(d)ria *codd. V. h. l. deest*). *9* (et in *codd.*, ei in *Madv. Em. p 125*, ii in ς). *XXXIV*, *5* (quod eius ex populis *codd.*, quod iis (eis) ex populis ς, quod septem ex populis *Gron.*, quod e sex populis *Madv. Em. p. 143 sq.*, *qui vocem* Senones *Sigonio*, *Cluverio praeeuntibus notavit*, quod regis ex populis *Zingerle* *Vera emendatio nondum inventa esse videtur*). *6* (quod quidem *codd.*, quoad quidem *coni. Harant*). *7* (salluvium ς, salvium *Vorm*, salyum *L*, *Madv.*, salvum *codd. rell.*; *cf. Per. 60. 61; 5, 35, 2*). *8* (patientibus Salluviis *Valesius*, patentibus silvis *codd.*, patientibus Salyis *Madv.*). | (Taurinos saltus ⟨vallem⟩que Duriae *Madv. Em. p. 145*, taurinos saltusque iuliae *M*, taurinos saltusque iuliae alti (alta *U*) *PU*, taurinos saltusque iuriae *H*). *9* (cognominem *Gron.*, cognomine *codd.*) *XXXV*, *1*

(cenomanorum *Glarean.*, germanorum *codd.*). *2* (Salluviique *Madv. Em. p. 146*, salluuii (salluii *M*) qui *codd.*) | (prope *PL*, prote M^1, protē M^2, propter *Madv. l. c.*). *5* (legati ⟨tres⟩ ς, legati *codd.*). | (populi⟨que⟩ ς, *Ald.*, populi *codd.*). *XXXVI, 3* (quem *codd.*, cum (quom) *coni. Morstadt*). *10* (⟨si⟩ clades forent .. acceptae *HJM Jahresb. XXI p. 56*, cladis forte acceptae *codd.*, cladis ⟨si⟩ foret accepta *A. Giers*, cladis, ⟨si⟩ forte, acceptae *Madv.*). *12* (quartum ς, quarto *codd.*). | (Cornelius *Sigon.*, servilius *codd.*, Ser. *pro* P. *Madv. auctore Sigonio; at v. Weissenb.*[4] *ad h. l.*). *XXXVIII, 5* (omnium *Gron.*, hominum *codd.*). *8* (refugit *Wesenb.*, defugit *codd.*, defugio *inusitatum Livio*). *XXXIX, 4* (crederet ς, crederent *codd.*). *6* (adventus M^1*PUL*, adventu M^2*DHV*). | (quia *V*, *Drakenborch*, qui *codd.*). *7* (ratis *Luterb.*, ratise *MPUL*, rati *V*). *11* (flaminem sacerdotesque Vestales *codd.*, flaminem sacerdotesque et Vestales *V*, [flaminem] sacerdotesque et Vestales *Mommsen*, *Madvig*). | (deorum *V*, eorum *codd.*). *12* (superfuerit *codd.*, superfuisset *V*). | (relictae *codd.*, relicta *V*, *Morstadt*). | peritura] *H*, *v. HJM, Jahresb. XXIII p. 21, XXIV p. 3*, periturae *codd.* *XL, 3* (humani superesset mali *Finckh*, humanis superesset malis *codd.*). *5* (petiit *codd.*, petit *V*). *6* (sequentes *Madv. Em. p. 147*, exsequentes *codd.*, exequentes *V*). *8* (sacello proximo .. defodere *cf. interpr. ad 8, 15, 8*). | (inter se .. *codd.*, inter es *V*). | (ferunt ς, feruntur *codd.*, inter eos .. feruntur *Mommsen*). *9* (de plebe *V*, de plebe Romana *codd.*, *Madvig;* Romana *Liv. nisi in oppos. non addit, cf. 39, 17, 6*). | (avehens *Madv. Em. p. 147*, habens *codd.*, vehens *ed. Paris. 1543, cf. Valer. Max. 1, 1, 10* vehens). *10* (religiosum *e coni. Vaasseni, quam V confirmat*, inreligiosum *MPL*, irreligiosum *U*). | (publicas *e coni. Vaasseni, cf. § 9* eas; publicos *codd.*). | (ac suos *V*, se ac suos *codd.*, *Madv.*, *Zingerle*). *XLI, 1* (regressi expectabant *V*, regressa expectabat *MPUL*). *2* (ac virtutis *V*, aut virtutis *MPUL*). | (eburneis *U*ς, eburnis *codd.*). *3* (Folio *V*, filio M^1, flauio M^2, fabio *PUL*). | (praefante *codd.*, praeeunte *P in marg.*, *Duker*, *Madv.*). *4* (arcemque solam *RDLV*, arcemque totam solam *M*, arcem totamque solam *PF*, arcemque totamque solam *U*). *8* (maiestate .. quam *V*, maiestatem .. qua *MPULH*). *9* (velut ad *V*, velut *codd.*). *XLII, 1* (delendi ς, delende *MPUL*, delendae *H*). *2* (prima die *codd.*, *cf. ad 2, 49, 2 ed. meae.* primo die *coni. HJM*). *3* constare .. concipere] *sic HJM ex coniectura incerta Karstenii*, concipere .. constare *MPU (V h. l. deest).* consipere — constare *Lipsius*, *Luterbacher*, *Zingerle;* consipere *semel ap. Senecam*, *semel ap. Gellium;* mentibus consipere *non est Latinum. Recepi lectionem codd. addito accusativo* ⟨rem⟩, *quia Livius semper dicit* conci-

pere aliquid, *v. 1, 53, 3. 9, 18, 8. 28, 44, 18. 28, 17, 2. 33, 33, 8. 4, 15, 4. 44, 22, 4 etc. Cf. 22, 51, 3* Hannibali nimis laeta res visa, quam ut eam statim capere animo posset. Consto mente, animo, auribus, oculis *nusquam praeter h. l. apud Liv. exstat. Loci corrupti vel lacunosi vera et tota emendatio adhuc inventa non est.* *6* (excepit ⟨aut⟩ lux . . . inquietam insecuta est *coni. Riemann,* excepit; lux inquietam ⟨inquieta⟩ insecuta est *Schaedel,* inquieta *pro* inquietam (*codd.*) *Gronov., Madvig, Zingerle. Fort.* lux . . ⟨aeque⟩ inquieta . .). *XLIII, 1* (nequaquam *Whibley,* nequiquam *MU,* nec quicquam P^1, ne quicquam P^2 ('ne quicquam P^1, nec quicquam P^2' *Fügner*). *3* (strage ⟨ea⟩ *coni. Madv.*). *4* (eos ipsos *V,* ipsos *MPUL*). | (raptum omne Veios erat *codd.,* raptum omne Veios ⟨vehi siv⟩ erant *coni. Madv. praef. p. XVI, quod haud displicet*). *5* obsideri] *sic codd.,* obsidere ς. *8* (ideo *Novák,* de eo *codd.*). | (pavidos *codd.,* pavide *V*). *XLIV, 1* (hoc eguit *Walker,* hoc egit *MP,* . . . . . it *V,* coegit *Fügner, Karsten. Fort.* hoc coegit, *cf. 3, 7, 8. 4, 26, 10. 32, 21, 32*). | periculum commune] *sic codd.,* commune periculum *dedi ex vestigiis V, in quo est* |||munem pericu|||. *3* (tantis R^2V, tantis prolatinis $M^1R^1D^1L$, tantis prolatis M^2D^2, tantis pristinis *PFU*). *5* (argumento sit *codd.,* argumento est *coni. Wesenberg*). *7* (Gallorum fieri *Cobet,* galliam fieri (ferri *U*) *MPUL,* a gallis fieri *V,* a Gallis ferri *Frigell,* a Gallis auferri *Zingerle. Potius crediderim aliquid excidisse et Livium scripsisse*: haec omni⟨a infest⟩a a Gallis fieri, *v. quae dixi Jahresb. XXVI p. 28 sq.*). | (frequentesque *V,* frequentes *MPUL*). | (vinctos *MUV,* victos *PL,* umctos *H*). *XLV, 1* (primo *V,* primae *MPU,* prima *L*). *3* (e cubilibus *M,* cubilibus *codd.*). | incursione] *codd. praeter VU, in quibus est* excursione. *4* (miseriti *codd. praeter* M^2V: miserti). | (spem *V,* et spem *MPUL*). *5* (congregato agmine M^2V, *cf. 24, 48, 7,* congregatos M^1PU, congratos *L*). *7* (conpressi a Q. M^2U., compressiaq *V,* conpressiq M^1, conpresiaq. *P,* conpressique *L*). *8* (nocte insequenti *V,* noctem insequentem *MPL,* nocte insequente *U*). *XLVI, 2* (cinctu *V,* cinctus *MPUL,* cinctu ⟨cinctus⟩ *Weissenb.*). *3* (prohibitus *notavit Novák*). *4* (etiam vires *codd.,* numerus etiam viresque *V*). *9* (custodia *U,* custodiae *M,* cuſtodiam *P., cf. 24, 35, 8*). *10* (degressus *Sigon.,* digressus *codd.*). *11* (seu [quod] *HJM,* seu quod *codd.,* seu illud *Luterb. Puto post* quod *aliquid excidisse et Livium scripsisse* seu, quod ⟨plures auctores sunt⟩, magis . . *vel* seu, quod ⟨quidam auctores sunt⟩, magis . . *V. quae dixi Jahresb. XXVI p. 29 sq.*). *11* (conpererit ς, conperit *codd.*) *XLVII, 2* (saxo ascensu *H,* saxo (saxu M^2) in ascensu *MP,* saxum ascensu *U,* saxom ascensu *cod. Klock.,* saxa (saxos) ascensu ς, saxo in ascensum *Weissenborn probante Heraeo; at* aequus,

iniquus in aliquid *Livianum non est*). 5 (trucidat ς, trucidant *codd.*). 6 turbatis] *sic Madv. Em. p. 149*, in turbatis *codd. Non est, cur mutetur, v. quae dixi Jahresb. XXVI p. 30.* 9 (Q. *Sigonius, cf. c. 36, 12*, p. *codd.*). 11 (utrique *LH*, utrimque *codd. rell.*). *XLVIII, 1* (utrumque ς, utrimque *codd.*). 3 languore] *sic Cornelissen ex Lov. 3*, angore *codd.* | (moreretur *LH*, morerentur *codd. rell.*). 5 (adducere *Drakenborch ex Lov. 2*, abducere *codd.*). 6 (vigiliis *codd.*, vigiliisque ς). 8 (Q. *Sigon.*, p. *codd., v. ad c. 47, 9*). 9 (vae victis *Duker*, vae victis esse *codd.*). *XLIX, 2* (renitentes *U*ς, retinentes *codd. rell.*). *L, 2* (quoad ea *Mommsen*, quod ea *codd., Madv.*). | (hostis possedisset *U*, hostes possedisset $M^1 P^1 L$, hoſtis possedissent *V*, hoſtes possedissent $M^2 P^2$). | (expiarenturque *V*, terminarentur expiarenturque (expediarenturque P^1) *MPU*, terminarentur *L*). 3 (Caeritibus *V*, Caeretibus *MPL, Madvig*, ceretibus *U*. *Saepius* Caerites *quam* Caeretes *(subst.) apud Livium: 7, 19, 8. 10; 20, 1. 10, 4, 9. 28, 45, 15*, Caeretes *4, 61, 11; adjectiv.* Caeretem *5, 16, 5*, Caeritem *7, 19, 6*, Caeriti *7, 20, 6*, aquas Caeretes *22, 1, 10; 36, 7*). | deorum] *sic V*, deum *MPUL, utrumque Livianum;* deum inmortalium *invenitur: 5, 20, 3. 6, 42, 12. 13. 28, 35, 8. 37, 45, 11. 42, 3, 8. 45, 16, 7*, deorum inmortalium: *6, 41, 4. 7, 6, 4; 30, 19. 9, 34, 19. 39, 4, 6. 11. 45, 2, 7*, honos deum inmort. *6, 42, 13. 45, 16, 7*, deorum inmort. honos *39, 4, 6*, honos deum *9, 40, 17*, honos deorum *42, 9, 5. Totiens fere in omnibus decadibus forma* deum *quotiens* deorum *occurrit.* 4 (ex eis *V*, ex his *MPUL*). 5 (Nova via Aio Locutio *Sigon.*, nova ia (iam *P*) Locutio $M^1 PU$, innouatin locutio *L*, nova uia uia aut alio loco *V*, innovari locutio M^2). 6 (quo *V*, in quae *codd.*). 7 (ante *codd.*, antea *V*). | (acceperant *codd.*, acceperat *V*). | (additur *M*, additus *codd. rell.*) 8 (escendit P^1, ascendit MP^2UL, excendit *V*). *LI, 1* (contiones *MU*, hecontentiones *V*, contentiones *codd. rell.*). | (si milies senatus (senati) consulto *Mackenzie*, simillesics̄ *M*, simillesīc *P*, simesc̄ *U*, simille sic *LH*, mile senatus consulti *V*). 3 (reciperatam ipsi *codd. praeter L:* recuperatam ipsi, reciperatam obsidione *V*). | tenuerint et habitaverint] *sic V*, tenuerint habitaverint *MPL. Recepi H. J. Mülleri coni.* tenuerint et ⟨ibi⟩ habitaverint, *v. Jahresb. XXI p. 56. Cf. etiam 1, 30, 1* eam sedem . . capit ibique deinde habitavit, *1, 44, 3* auget Esquilias ibique ipse . . habitat. 4 (positae *codd.*, conditae *V. Dixeritne Livius* religiones ponere, *ut* mores, leges ponere *— ex usu poetarum —, incertum est; alibi (1, 32, 5) invenitur* religiones instituere, leges condere *3, 34, 1*, iura condere *3, 33, 5. 34, 6, 8; cf.* conditor iuris *3, 58, 2*, libertatis *8, 34, 3*). 5 (prospera *V*, prospere *MPUL*). 9 (terra *Gron.*, ς, terrae

codd.). *LII*, *1* (momenta *cod. Voss.* 1^1, *Glarean.*, monumenta *PU*, munimenta *M*). *3* (⟨ei⟩ est *Gron.*, est ⟨ei⟩ *Reiz*, *Weissenb.*, est *codd.*) | (degressus *Sigon.*, digressus *codd.*). *8* (Laviniique *Gron.*, lavinioque (lavinoque) *codd.*) *11* (Aio Locutio *Sigon.*, locutio *MP*, locatio *U*, allocutio *L*, apatulocutio *V*, locatum M^2). *12* (sed ab *V*, si ab *MPUL*). *13* (piaculi *codd. praeter L:* piacula. Piaculū *V*. *Cf. 29*, *18*, *9* quod piaculi commiserunt). | (eas nihil *V*, fas nihil *L*, nihil *MPU*). *LIII*, *1* (at enim apparet quidem . . . . . nia nec ullis piaculis expiari posse sed res *V*, sed res *MPUL*. *Litteras ante* nia, *quae in V legi non potuerunt*, *Madvig et Weissenborn addiderunt:* pollui om; *Frigell supplevit* violari om; *Luterbacher coni.* ⟨deseri om⟩nia nec ullis piaculis ⟨id⟩ expiari posse). *3* (incolumi tota urbe *codd.*, incolumi urbe *V*, *Mommsen*). *5* (Romani *Madv. Em. p. 150,* quam Romani *codd.*). *9* (⟨atque⟩ arce *Wesenberg*, arce *codd.*, *Vid. Fügner lex. Liv. s. v.* arx). *LIV*, *3* (meaeque *HJM*, aut *vel* atque meae *Harant*, quam meae *codd.; uncis inclusit* meae *Madv. Em. p. 151. Fortasse post* quam *aliquot verba interciderunt:* quam ⟨tamen expiastis, et⟩ meae calamitatis . ., *cf. 1*, *14*, *3* ut tamen expiarentur legatorum iniuriae, *28*, *32*, *4*. *3*, *59*, *3*. Tamen *in enuntiatione relativa saepe ap. Liv. invenitur*, *v. 2*, *29*, *4*. *3*, *42*, *5*. *4*, *3*, *17*. *5*, *47*, *4*. *6*, *17*, *8 etc.*) | (eam macerent *U*, eamagerent *P*, eam agerent *M*, ea macerent ς). *4* (regionem . . mediam *Madv. Em. p. 153*. regionum . . medium *codd.*). *6* expertis * alia] *sic Weissenborn*, expertis alia *M*, expertis latos alia *PU*, expertis ⟨haec⟩ alia *Clericus*, expertos ⟨ista⟩ alia *Novák*, ⟨vos haec loca⟩ expertos alia *Luterb.* Expertis *dativus est, quem recte poni negans Madv. (Em. p. 153 not.) errat;* ratio est alicui facere *vel* fieri aliquid *Latinum est, v. Cic. ad Attic. 1, 20, 2. Tac. hist. 3, 22*). *Dedi* expertis ea; *fortasse in* latos *latet* ea to⟨t anni⟩s; *v. § 5; cf. 24*, *28*, *6* quinquaginta annis . . expertam amicitiam. *Verbum* experiendi *aliquotiens occurrit apud Livium varia forma repetitum: 6, 18, 13; 26, 6. 7, 40, 16. Locus adhuc non persanatus est.* *LV*, *1* (movisse *V*, movisse eos *codd.*) | (opportuna emissa *L*, opportune emissa *codd. rell.*, opportunemissa *V*). *2* (promiscue *UV*, promisce *MPL*). *4* (dirigendi *MP*. digerendi *U; V h. l. deest*). *5* (cur *Harant*, ut *codd.*, quod *Perizonius*).

Lib. VI. *Cap. I*, *6* quod [legatus]] *sic Cobet,* quod legatus *codd. Vox* legatus *neque spuria neque supervacanea est, v. Luterb.; cf. 1*, *38*, *2* legati oratoresque missi *('als Gesandte und zwar als Unterhändler'), v. quae ad h. l. adnotavi in ed. Lips. 1888.* *8* interrex et post] *sic codd.*, interrex post *V*, interrex fuit, post *HJM*, *Jahresb. XV p. 9., cf. 5, 17, 4. 10, 11, 10.* | (iterum

delevit Baumgarten-Crusius). *10* (edita etiam *codd.*, etiam aedita *V*). *11* (reli⟨gione rei⟩ullius *e coni. Freudenbergi*, rei nullius *VM*, rei nulli *P*, *Madvig; Karsten coni.* reique nullius . . . agendae fecerunt; *at v. HJM*, *Jahresb. XXIII p. 12*). *II*, *3* (defectionis *dedi cum HJM*, adedefectionis *V*, defectioni *codd.*, defectione ς. Terror defectionis *non est idem*, *quod metus instantis defectionis; per metonymiam* terror *significat id*, *quod timorem facit*, *('das Schrecknis*, *das Erschreckende' iam factae defectionis) v. Fabri ad 21*, *63*, *14*). *5* (eiusdem .. cuius *codd.*, eisdem .. quibus *Madv.*). *6* (verba sua *codd.*, sua verba *V*). | (centuriaret *MPFU*, centuriaretur *RDL*. *V deest h. l.*). *8* (Mecium *VP*, mestium *M*, metium *D*). *11* (militibus munitum *V*, *deest in codd. rell.*). | (in castra Volscorum *del. Eussner*). *III*, *5* (moenia *codd.*, *deest in V*, *om. Luterbacher (Wodrig); at cf. 5*, *39*, *2* non portas clausas, non stationem pro portis excubare). *8* (inermi *codd.*, inermib *V*, *v. 6*, *10*, *5; cf. 5*, *21*, *13*). *9* (in spe ultima *codd.*, ultima in spe *V*). *IV*, *5* (aspernantium *codd.*, contemnentium *V*. Imperium aspernari *occurrit etiam 25*, *14*, *3;* contemnere imperium *nusquam apud Liv. invenio*). *6* (crescere tum *MP*, cresceret cum *V*, crescere eum *L*). *7* (exitu anni *codd.*, anni exitu *V; apud Livium semper est* exitu, initio, principio anni, *non* anni exitu . . .) | (L. Iulius Iulus *Sigonius*, l. iulius *VM*, iulius l. *P*, iulius tullus *L*). | (Ser. *Mog.*, seruilius *VMP*). *8* (exercitum *codd. Wesenberg coni.* ⟨ii⟩ exercitum). | (relinqueretur *V*, relinquerent *codd.*). *V*, *3* (a Volscis ς, Volscis *MP; V h. l. deest*). | (habuerint *Madv. Em. p. 154*, habuerunt *codd.*). *5* (moverunt *Madv. ibid.* moueunt M^1, monerant M^2, moverat *P*. *V h. l. deest*). | eodem] *sic codd.*, eandem *ed. Paris. 1513 in margine*, *Mogunt.*, *probante H. J. Müllero; omis. Wesenberg*, *Luterbacher*. *7* (C. Cornelium C. Sergium *Sigon.*, cn. sergium *MP; V h. l. deest*). | (L. Menenium *Sigon.*, licinium menenium *MP; V h. l. deest*). *VI*, *4* (suam misisse *codd.*, summisisse *L*, ς). *5* (voluntarios *del. Madv. Em. p. 154*, *fortasse haud iniuria*). *7* ([in]animo *Wölfflin*, in animo *codd.*, id animo *V*). *8* (dictatorem *del. Madv. Em. p. 155*). | (eius ordinis *glossema esse censet Karsten*). | (honorato *V*, honoratum *codd.*, honoratorum *Ald.*). *9* (secum ipsum *codd.*, ipsum secum *V*). *13* (ad urbem *V*, in urbe *codd.*). *14* (a L. Quinctio *ed. Paris. 1510*, *cf. § 3*, a t. quinctio *codd.*, ab quinctio *V*). | (alia belli *V*, belli alia *P*, belli atia *ML*). *18* (*Wesenberg coni.* laudemque ⟨suam *vel* propriam⟩). *VII*, *1* (vim *add. Alanus; potest etiam excidisse ante* ingentem, *cf. 7*, *21*, *8* vis ingens, *21*, *5*, *13*. *38*, *22*, *8*). *VII*, *1* (*desinit cod. Veronensis*). *2* restitantes] *sic Gronov.*, resistentes *codd.* *4* et Aequis] *sic codd.*, et ⟨ex⟩ Aequis *HJM*, *Zsch. f. GW. 1888 p. 351*, ex Aequis *Heusinger*, *Luterb.* *VIII*, *7* (fugam

impediebat ς, fuga inpediebatur *R*, fuga inpediebat *codd. rell.*). *IX*, *6* (in Volscos missi *Perizonius*, in Volscis missi *codd.*). *9* (non tam a *Heerwagen*, montana *M*, non tanta *codd. rell.*, *Madv.*). *11* (ad persequendos *codd.*, ad persequendos ⟨eos⟩ *coni. Fügner. Fort.* ad persequendum). *X*, *1* (eo *Gron.*, ideo *Drakenb.*, *Zingerle*, in eo *codd.*). *8* (iis *Wesenberg*, his *codd.*). *XI*, *1* (C. Sergio iterum *Glareanus addidit*, *cf. c. 27*, *2*). *3* (esse *delet Madv.; videtur potius aliquid excidisse et scribendum esse* solum eum ⟨omnia⟩ in magistratibus, solum apud exercitus esse, *cf. 40*, *11*, *3 et Weissenb. ad h. l.*, *vel* .. exercitus ⟨omnia⟩ posse, *cf. 1*, *54*, *5*). *5* (in spem *P*, spem *codd. rell.*). | esse] *sic codd. Recepi Harantii coniecturam* esse ⟨constat⟩. *7* (primus *T. Faber*, primum *codd.*). *8* (fidem *Sigonius*, idem *codd.*). *XII*, *1* (inductum F^2U, induci indictum *M*, indictum PF^1RD). *6* (conveniant *M*, conveniat *codd. rell.*). *8* (vatesque *cod. Rhen.*, ς, vatesue *codd. rell.*). *10* tene; at ubi] *sic Wesenberg*, teneas; ubi *codd. Non videtur esse, cur mutetur (v. 3*, *48*, *4 et Weissenborn ad nostrum locum)*, *cum praesertim vocem* at *cum imperativo vel coniunctivo adhortat. in orat. directa semper fere pronomen personale sequatur excepto uno loco 8*, *32*, *8.* | (pavore *codd.*, labore *L*, *Harl. 1*, *Ald.*, *Madvig. Codicum lectio retinenda est*, *v. 3*, *38*, *4; 30*, *4; 16*, *6. 10*, *41*, *2. 2*, *24*, *1*). *XIII*, *2* (*Fügner coni.* ardorem animi indicantem; *possis comparare Cic. leg. 1*, *27. Tamen non est*, *cur mutetur*, *praesertim cum color orationis hic poeticus sit;* vultus *idem fere est atque* oculi, *ut apud Verg. Aen. 12*, *70* figitque in virgine voltus; *cf. 11*, *507* oculos in virgine fixus; *cf. Liv. 2*, *58*, *8* voltus demittere; *9*, *38*, *13* oculos demittere. *V. Doederlein Syn. IV p. 320 sq.* Ardore .. micantem: *cf. Lucret. 3*, *289* ex oculis micat .. ardor. *Ov. Met. 15*, *674* oculos .. igne micantes; *art. 2*, *721* fulgore micantes oculi). *3* (cernebat *codd.*, credebat alibi cernebat *M*, *Vorm.*). *4* (instare *Frob. 1*, stare *codd.*). *7* omnium de plebe] *sic Siesbye*, hominum de plebe *codd. Wesenberg coni.* hominum ⟨solum⟩ de plebe. *Fuitne:* homin⟨es sol⟩um de plebe .. inventi; *cf. § 8* Cerceiensium quoque quidam cogniti?. *XIV*, *2* (intuenti *Gron.*, intuenda *codd.*). *9* (commodioris *Ald.*, commotioris *codd.*). *11* (omisso *Lov. 5*, cum omisso *codd.*). *XV*, *10* (sortem reliquam *ex coni. Madvigii Em. p. 156*, *quae Luterbachero displicet*, sortem aliquam *codd.*, aliam *Frob. 1*, *Drakenb.*, sortem, at aequam *Huschke*, alienam *Hertz*, antiquam *Morstadt. Nisi nimis abhorreret a codicum litteris*, *scriberem* sortem ⟨lege⟩ aequa ferte *vel* de sorte ⟨legem⟩ aequam ferte (*qualem postea c. 35*, *4 tribuni promulgaverunt*). *12* (ponatis *codd.*, promatis *Eussner*). *XVII*, *3* (populares viros *Kraffert*, populares suos *codd.*, populares [suos] *Duker.*, patronos suos *Weissenb.*). *4* (*pro* aeterna *(codd.) Ge-*

moll coni. extrema, *cf. Cic. div. 2, 91, Verg. Aen. 2, 446. 447, v. Jahresb. XXV p. 13).* 5 [Capitolino]] *del. Kiehl. Dedi ex coni. Madvigii* Capitolini, *cf. 30, 45, 6. 7, 10, 13.* 6 (eo, quod ς, *Gron., Crév., HJM,* id quod *codd.,* [id] quod *Doujatius, Madv.*). *XVIII, 1* (exitum *Madv.,* exitu *codd.*). | (Ser. *Sigon.,* sergius *codd.*). 5 coorta esset, iam propinquum certamen aderat] *sic Gronov.,* coorta esset iam in propinquum certamen aderat *M,* coorta esset in propinquum certamen aderat *codd. rell.,* coorta esset in propinquum certamen, [aderat et] Manlius advocata .. *scribendum suspicatur Gron.,* coorta esset, in propinquum certamen aderat et Manlius *Drakenb., at nunquam ap. Liv. invenitur* adesse in aliquid, *sed* ad aliquid, *v. 2, 19, 5. 23, 49, 1. 38, 52, 1. 45, 35, 8; 36, 5. Praeeunte H. J. Müllero delevi* iam propinquum. Propinquum c. aderat *ferendum non est, 'nequit enim certamen dici simul adesse et propinquum esse' Harant, qui scribendum censet* coorta esset in propinquum certamen, aderat et Manlius. *At* coorior in aliquid, aliquem *aliud significat* (= coorior contra aliquid, aliquem '*sich gegen .. etwas erheben*'), *v. Novák ad h. l. et 7, 3, 9. Cum nec* coorior in aliquid, *nec* adesse in aliquid *Livianum sit, verisimile est, intercidisse participium vel adiectivum, ex quo* in, *quod omnes codd. servant, penderet; fortasse:* coorta esset, in⟨tentus in⟩ propinquum certamen aderat et Manlius. advocata .., *cf. 26, 46, 4* in quod (certamen) adeo intenti animi, *7, 19, 6* in bellum intentam civitatem, *sim.*; propinquum certamen, *ut 21, 53, 7. 11;* aderat et (= etiam) Manlius *cf. 8, 33, 5. 27, 46, 5.* 6 quoteni] *sic Madv.,* quot enim *codd., v. Weissenb. et Luterb. ad h. l.,* quot autem *Heerwagen.* | (hostem *codd.,* hostes *Karsten, fort. recte*). 7 (me *del. Karsten*). 9 (sed ⟨di⟩ *Zingerle,* sed *codd.*). | dent mentem] *sic codd.,* dent ⟨eam⟩ mentem *HJM, Jahresb. XV p. 9; nam ad* mentem dare *semper Livius addit aut pronomen: 6, 20, 9. 30, 30, 6, aut genitivum: 3, 7, 1; aut gerundivum: 26, 11, 4. 38, 51, 9, aut adiectivum: 30, 42, 15.* 12 (iam *Gronov.,* etiam *codd.*). 14 induit] *sic codd.,* indidit *Karsten,* indit *Schädel.* Nomen induere *non est Livianum, sed* n. indere. *XIX, 1* (libertati *Frob. 1,* libertatis *codd.*). 2 (vociferantur *MPFU,* vociferatur *RD*). 4 (nam ei *HJM,* nam et *codd.,* nam [et] *Perizon.,* nam ⟨et⟩ ei *Madv.*). 5 (eam autem *codd.,* rem autem *coni. Fügner*). | (Publilius *Glarean.,* publius *codd.*). *XX, 8* (produxit *del. Rhenanus*). | (nominatim *Madv.,* nominatum *codd. Locus adhuc non persanatus esse videtur*). *XXI, 1* L. Lucretio] *sic codd.,* L. Lucretio ⟨tertium⟩ *praeeunte Glareano Luterbacher.* 7 (ni *ML Harl. 1,* nisi *codd. rell.*). 8 (in senatu *Frob. 1,* in senatum *codd.*). *XXII, 1* (Papirii *Frob. 1,* Papirius *codd.*). | (tribunis, *quod est in codd., omittunt codd. recc., Muretus, Hertz, HJM;*

 d*

defendunt Wesenberg, Luterbacher; supervacaneum esse docet c. 6, 3). *9* (confiderent *M*, confideret *codd. rell.*). *XXIII, 3* ferox cum aetate et ingenio] *sic codd.*, cum aetate et ingenio ferox *Luterb.*, *cf. HJM, Jahresb. XV p. 10.* *5* rapere] *sic codd.*, capere ς. *6* (instruendis *Gron.*, instruentem *codd.* '*Non improbabiliter Alschefski:* insidiis instru⟨endis quaer⟩entem locum.' *Madv.*). *11* (eam *T. Faber*, etiam *codd.*). *12* (eventum ς, eventu *codd.*). *XXIV, 5* (subiectus R^1D, sublatus subiectus *M*, sublatus $PFUR^2$). *9* (temeritati ς, temeritatis *codd.*). *10* (in fluctuante acie *Heerwagen*, in fluctuantem aciem *codd. praeter M*, *in quo est* in fluctuantem acie). | (tradi *codd.*, trudi *Lov. 4. Madv. coni.:* optimum visum est ⟨non⟩ in fluctuantem aciem trudi equos *addens:* '*perinepte dici* tradi, *nisi addatur*, *quibus custodiendi tradantur.*' *At* tradere *aliquid (non addito, cui), quo ad tempus usus non est, quod impedimento est ad rem gerendam, apud Livium invenitur, velut 5, 47, 2* arma; *praeterea* equos trudere in aciem *esset ἀπ. εἰρ.*). *XXV, 7* (itineri *ed. Mediol. 1505.* itineris *codd.*). *XXVI, 6* mens nostra est] *sic codd.*, mens nostra sit *e coni. Karstenii, cf. HJM Jahresb. XXIII p. 12.* *XXVII, 2* (Lucio *Sigon.*, licinio *codd.*). *3* (invidiosius *Madv. Em. p. 160. Duker coni.* invidiose; invidiae eius *codd.*). *5* (tertios *codd.*, tertio *M*). *7* (fine ς, finem *codd.*). *10* (in *add. Stroth.*) | (Gabino *Jac. Gronov.*, Sabino *codd.*). *XXVIII, 1* creatum] *sic coni. Kraffert*, certum *codd. et edd.; cf. 3, 50, 16. 9, 45, 10. 27, 49, 8. 31, 2, 10.* *2* (acto ς, facto *codd.*). *8* (dedecoris *MRD*, cladis dedecoris *PFU*). *XXIX, 4* ex fuga dissipati] *sic codd. Scripsi cum Madvigio Em. p. 160* dissipata *pro* dissipati. *Luterbacher verbum colligendi vel contrahendi post* ex fuga, *fortasse haud iniuria, desiderans coniecit* ex fuga dissip⟨ata congreg⟩ati, *cf. 33, 11, 1. 42, 8, 1. 40, 33, 8. 29, 33, 6.* (*Possis etiam* ex fuga dis⟨sipata⟩stipati, *cf. 26, 39, 13. 32, 18, 17*). *XXX, 3* (*Verba* sine sorte, sine comparatione *Grunauer spuria esse censet; fortasse recte, nam* sine comparatione (provincia datur) *est ἀπ. εἰρ.; nec alibi ad* extra ordinem (aliquid datur *sim.*) *simile quid additur: 3, 2, 2. 7, 23, 2. 10, 24, 3. 24, 9, 5. 39, 14, 6; 16, 12; cf.* extra sortem: *4, 45, 8. 7, 25, 12. 8, 16, 5. 10, 24, 10. 18. 26, 29, 8. 28, 38, 12; 40, 1. 30, 33, 2. 38, 58, 8. 39, 45, 4*). *6* quidquid superfuit fortunae populi Romani, id] *sic codd.*, quidquid superfuit, fortuna populi Romani et *Gronov.*, fortuna *Lov. 2.* Fortunae, *sive genitivum sive dativum intelligunt interpretes, artificiosam et, — ut cum Gronovio loquar, — nimis elatam inflatamque efficit sententiam;* fortuna *(nominativ.)* p. R. et militum virtus tutatur reliquias *ex more scriptorum Romanorum (v. praeter locos a Gronovio et Drakenb. citatos Cic. p. Mil. 30, 83) atque inprimis*

Livii dictum. De fortuna populi Romani *vel* publica *cf. append. ed. meae l. II p. 146.* 8 (fuit *Frob. 2*, fuisset *codd.*, fuit seti *Harl. 1*, fuit; semel *Heerwagen*, fuit Setiae; modo *coni. Harant*). | 9 (anno Setiam *Sigon.*, anno etiam *ex* annos etiam *P*, annos etiam *rell. codd.*). *XXXI*, 4 (debellatum *Morstadt, Weissenborn*, bellatum *codd.*). | diceretur] *sic Madv.*, diceret *codd.* Diceretur *a Luterbachero tamquam non Livianum iure improbatur.* 5 (in *add. Madv. Em. p. 161*, ad *coni. Luterbacher*). 6 (hostis obvius fuit *MD*, hostis fuit obvius *PFU*, obvius hostis fuit *R*). *XXXII*, 6 (certam *Madv.*, claram *codd.*). *XXXIII*, 9 [Tusculi]] *post* portas *del. Madv.*, Tusculi *codd.* 11 (excipit *Alschefski*, excipitur *codd.*). *XXXIV*, 1 (tantum *Madv.*, tanto *codd.*). *XXXV*, 4 (pensionibus *Cuiacius*, portionibus *codd.*). 9 quam] *sic* ς, qua *codd.* *XXXVI*, 3 (Valerii⟨.ii⟩ *coni. HJM, at v. 3, 6, 1; 8, 2. 5, 28, 6. 6, 4, 8*) 8 (animi vocibus *codd.*, animis *(= Lov. 2)* ⟨a⟩ voce *Madv. Em. p. 163*). 12 (potius quam sorte ς, ni potius quam sortem *codd.*). *XXXVII*, 2 (plebes fecisset ς, *Drak.*, plebi fecissent *M*, plebi fecisset *P*, plebei fecissent *Weissenb.*). 3 (ipsa *ed. vet.*, ipsam *codd.*). 6 (quid *Doujatius*, qui *codd.*). 8 (administrari post *Frob. 2*, administrari potest post *codd.*). *XXXVIII*, 1 (qui *Frob. 1*, quia *codd.*). 3 (ad summum imperium summumque civem *HJM*, summum imperium summumque ad civem *codd.*). 7 (cedunt *codd.*, cedent *coni. Wesenberg*). *XXXIX*, 6 (in acie *Gron.*, in aciem *codd.*). 10 (*fort. ante* per quos *intercidit* si *vel* cum). 11 (*non puto Livium hic alia forma adverbii, sive* coniuncte *fuit sive* coniunctim, *usum esse atque c. 40, 9, cf. Drakenb.*). | (ferri *Modius*, ferre *codd.*). *XL*, 11 licebit. tu] *sic codd.*, licebit, ut *Madv.*, licebat, tu *coni. HJM.* | (Sextium *MP*², sextilium *P*¹, Sextium illum *coni. Weissenborn*). 14 (spectabitis *ed. Paris. 1510*, expectabitis *codd.*). 16 (rogat *codd.*, qui rogat *P*). 17 (consule *Madv.*, consulem *codd.*). *XLI*, 3 (necesse erit *Wesenb.*, necesse sit *codd.*). 4 (at enim *Madv.*, etenim *codd.*). | (auspiciis ⟨neglectis⟩ *coni. Wesenb.*). 6 (privati *Crév.*, privatim *codd.*). 8 (esse ... pascantur *Madv.*, est .. pascentur *codd.*). | (nostri ς, *Madv.*, vestri *codd.*). *XLII*, 8 (fuga se *codd.*, fugace *M*, fuga *Gron.*). | terrorque] *sic codd.*, errorque *Harant.* | (sese *del. Crév.*). 10 (ne is *Frob. 1*, in his *codd.*). 11 (tandem *Perizonius*, tamen *codd.*). 12 (deum immortalium *Madv.*, deum inmortalium causa libenter facturos *codd.*). 13 (facturos *Rost, Madv.*, acturos *codd.*).

Ballenstadii mense Ianuario MCM.

Mauritius Müller.

Index notarum.

V = cod. Veronensis saec. V.
M = Mediceus saec. XI.
P = Parisiensis saec. X.
F = Floriacensis saec. X.
U = Upsaliensis saec. X.
R = Romanus saec. XI.
D = Dominicanus saec. XII.
L = Leidensis saec. XII.
Vorm. = Vormacensis.
H vel *Harl.* = Harleianus prior saec. X.
ς = codices recentes (vel omnes vel singuli) vel editiones veteres.
Vulg. = lectio vulgata.
Ald. = Aldus.
Alsch. = Alschefski.
Crev. = Crévier.
Drak. = Drakenborch.
Duk. = Duker.
Frob. 1 = ed. Frobeniana 1531.
Frob. 2 = ed. Frobeniana 1535.
Glar. = Glareanus.
Gron. = J. Fr. Gronov.
J. Gron. = Jacob Gronov.
Madv. = Madvig.
Mog. = ed. Moguntina.
HJM = H. J. Müller.
Rhen. = Rhenanus.
Sig. vel *Sigon.* = Sigonius.
Weiss. vel *Weissenb.* = Weissenborn.
Wesenb. = Wesenberg.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER I.

PRAEFATIO.

Facturusne operae pretium sim, si a primordio ur-
bis res populi Romani perscripserim, nec satis scio
nec, si sciam, dicere ausim, quippe qui cum veterem 2
tum vulgatam esse rem videam, dum novi semper
scriptores aut in rebus certius aliquid allaturos se aut
scribendi arte rudem vetustatem superaturos credunt.
utcumque erit, iuvabit tamen rerum gestarum memoriae 3
principis terrarum populi pro virili parte et ipsum
consuluisse; et si in tanta scriptorum turba mea fama
in obscuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum me,
qui nomini officient meo, consoler. res est praeterea 4
et inmensi operis, ut quae supra septingentesimum
annum repetatur et quae ab exiguis profecta initiis eo
creverit, ut iam magnitudine laboret sua; et legentium
plerisque haud dubito quin primae origines proxima-
que originibus minus praebitura voluptatis sint festi-
nantibus ad haec nova, quibus iam pridem praevalen-
tis populi vires se ipsae conficiunt; ego contra hoc 5
quoque laboris praemium petam, ut me a conspectu
malorum, quae nostra tot per annos vidit aetas, tan-
tisper certe, dum prisca illa tota mente repeto, aver-

tam, omnis expers curae, quae scribentis animum etsi
non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset.

6 Quae ante conditam condendamve urbem poeticis
magis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum
monumentis traduntur, ea nec adfirmare nec refellere
7 in animo est. datur haec venia antiquitati, ut mis-
cendo humana divinis primordia urbium augustiora fa-
ciat; et si cui populo licere oportet consecrare ori-
gines suas et ad deos referre auctores: ea belli gloria
est populo Romano, ut, cum suum conditorisque sui
parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes
humanae patiantur aequo animo, quam imperium pa-
8 tiuntur. sed haec et his similia, utcumque animadversa
aut existimata erunt, haud in magno equidem ponam
9 discrimine: ad illa mihi pro se quisque acriter inten-
dat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos
viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et
auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina
velut desidentis primo mores sequatur animo, deinde
ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint prae-
cipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra
10 nec remedia pati possumus, perventum est. hoc illud
est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum,
omnis te exempli documenta in inlustri posita monu-
mento intueri: inde tibi tuaeque rei publicae quod
imitere capias, inde foedum inceptu, foedum exitu,
quod vites.

11 Ceterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut
nulla umquam res publica nec maior nec sanctior nec
bonis exemplis ditior fuit, nec in quam civitatem tam
serae avaritia luxuriaque inmigraverint, nec ubi tantus
ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit:
adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis
12 erat; nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates
desiderium per luxum atque libidinem pereundi per-
dendique omnia invexere. sed querellae, ne tum qui-
dem gratae futurae, cum forsitan necessariae erunt, ab

initio certe tantae ordiendae rei absint; cum bonis 13
potius ominibus votisque et precationibus deorum dearumque, si, ut poetis, nobis quoque mos esset, libentius inciperemus, ut orsis tantum operis successus prosperos darent.

PERIOCHA LIBRI I.

[I^{a}. Adventus Aeneae in Italiam et res gestae. Ascani regnum Albae et Silvi et deinceps Silviorum. Numitoris filia a Marte compressa nati Romulus et Remus. Amulius obtruncatus. urbs a Romulo condita. senatus lectus. cum Sabinis bellatum. spolia opima Feretrio Iovi lata. in curias populus divisus. Fidenates, Veientes victi. Romulus consecratus. Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit. porta Iani clausa. Tullus Hostilius Albanos diripuit. trigeminorum pugna. Metti Fufeti supplicium. Tullus fulmine consumptus. Ancus Martius Latinos devicit, Ostiam condidit. Tarquinius Priscus Latinos superavit, circum fecit, finitimos devicit, muros et cloacas fecit. Servio Tullio caput arsit. Servius Tullius Veientes devicit et populum in classes divisit, aedem Dianae dedicavit. Tarquinius Superbus occiso Tullio regnum invasit. Tulliae scelus in patrem. Turnus Herdonius per Tarquinium occisus. bellum cum Volscis. fraude Sex. Tarquini Gabii direpti. Capitolium inchoatum. Termini et Iuventae arae moveri non potuerunt. Lucretia se occidit. Superbi expulsio. regnatum est annis CCLV.]

I^{b}.** Latinis victis montem Aventinum adsignavit, fines protulit, Ostiam coloniam deduxit, caerimonias a Numa institutas renovavit. regnavit annis XXIIII. eo regnante Lucumo Demarati Corinthii filius a Tarquiniis, Etrusca civitate, Romam venit et in amicitiam Anci receptus Tarquini Prisci nomen ferre coepit et post mortem Anci regnum excepit. centum in patres allegit, Latinos subegit, ludos in circo edidit, equitum centurias ampliavit, urbem muro circumdedit, cloacas fecit. occisus est ab Anci filiis, cum regnasset annis XXXVIII. [hic temptandae scientiae Atti Navi auguris causa fertur consuluisse eum, an id, de quo cogitaret, effici posset; quod cum ille fieri posse dixisset, iussisse eum novacula cotem praecidere, idque ab Atto protinus factum.]

Successit ei Servius Tullius, natus ex captiva nobili Corniculana, cui puero adhuc in cunis posito caput arsisse traditum erat. is censum primum egit, lustrum condidit, quo censa LXXX milia esse dicuntur, pomerium protulit, colles urbi adiecit Quirinalem, Viminalem, Esquilinum, templum Dianae cum La-

tinis in Aventino fecit. interfectus est a L. Tarquinio, Prisci filio, consilio filiae suae Tulliae, cum regnasset annis XLIIII.

Post hunc L. Tarquinius Superbus neque patrum neque populi iussu regnum invasit. is armatos circa se in custodiam sui habuit. bellum cum Volscis gessit et ex spoliis eorum templum in Capitolio Iovi fecit. Gabios dolo in potestatem suam redegit. huius filiis Delphos profectis et consulentibus, quis eorum Romae regnaturus esset, dictum est eum regnaturum, qui primum matrem osculatus esset. quod responsum cum ipsi aliter interpretarentur, Iunius Brutus, qui cum eis profectus erat, prolapsum se simulavit et terram osculatus est; idque factum eius eventus conprobavit. nam cum inpotenter se gerendo Tarquinius Superbus omnes in odium sui adduxisset, ad ultimum propter expugnatam nocturna vi a Sexto filio eius Lucretiae pudicitiam, quae ad se vocato patre Tricipitino et viro Collatino obtestata, ne inulta mors eius esset, cultro se interfecit, Bruti opera maxime expulsus est, cum regnasset annos XXV. tum consules creati sunt L. Iunius Brutus L. Tarquinius Conlatinus.

---

1 Iam primum omnium satis constat Troia capta in ceteros saevitum esse Troianos; duobus, Aeneae Antenorique, et vetusti iure hospitii et quia pacis reddendaeque Helenae semper auctores fuerunt, omne ius
2 belli Achivos abstinuisse; casibus deinde variis Antenorem cum multitudine Enetum, qui seditione ex Paphlagonia pulsi et sedes et ducem rege Pylaemene ad Troiam amisso quaerebant, venisse in intimum maris
3 Hadriatici sinum, Euganeisque, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsis Enetos Troianosque eas tenuisse terras. et in quem primum egressi sunt locum, Troia vocatur. pagoque inde Troiano nomen est; gens universa Veneti appellati.

4 Aeneam ab simili clade domo profugum, sed ad maiora rerum initia ducentibus fatis primo in Macedoniam venisse, inde in Siciliam quaerentem sedes delatum, ab Sicilia classe ad Laurentem agrum tenuisse.
5 Troia et huic loco nomen est. ibi egressi Troiani, ut quibus ab inmenso prope errore nihil praeter arma et naves superesset, cum praedam ex agris agerent, La-

tinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad
arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris
concurrunt. duplex inde fama est: alii proelio victum 6
Latinum pacem cum Aenea, deinde affinitatem iunxisse
tradunt; alii, cum instructae acies constitissent, prius- 7
quam signa canerent, processisse Latinum inter pri-
mores ducemque advenarum evocasse ad conloquium;
percunctatum deinde, qui mortales essent, unde aut
quo casu profecti domo quidve quaerentes in agrum
Laurentem exissent, postquam audierit multitudinem 8
Troianos esse, ducem Aeneam, filium Anchisae et Ve-
neris, cremata patria domo profugos sedem condendae-
que urbi locum quaerere, et nobilitatem admiratum
gentis virique et animum vel bello vel paci paratum
dextra data fidem futurae amicitiae sanxisse. inde 9
foedus ictum inter duces, inter exercitus salutationem
factam; Aeneam apud Latinum fuisse in hospitio; ibi
Latinum apud penates deos domesticum publico ad-
iunxisse foedus filia Aeneae in matrimonium data. ea 10
res utique Troianis spem adfirmat tandem stabili cer-
taque sede finiendi erroris. oppidum condunt; Aeneas 11
ab nomine uxoris Lavinium appellat. brevi stirpis
quoque virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium
parentes dixere nomen.

Bello deinde Aborigines Troianique simul petiti. 2
Turnus, rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adven-
tum Aeneae fuerat, praelatum sibi advenam aegre pa-
tiens simul Aeneae Latinoque bellum intulerat. neutra 2
acies laeta ex eo certamine abiit: victi Rutuli; victores
Aborigines Troianique ducem Latinum amisere. inde 3
Turnus Rutulique diffisi rebus ad florentes opes Etrus-
corum Mezentiumque, regem eorum, confugiunt, qui
Caere, opulento tum oppido, imperitans iam inde ab
initio minime laetus novae origine urbis et tum nimio
plus, quam satis tutum esset accolis, rem Troianam
crescere ratus haud gravatim socia arma Rutulis
iunxit.

4 Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos
Aboriginum sibi conciliaret nec sub eodem iure solum
sed etiam nomine omnes essent, Latinos utramque gen-
5 tem appellavit. nec deinde Aborigines Troianis studio
ac fide erga regem Aeneam cessere. fretusque his
animis coalescentium in dies magis duorum populorum
Aeneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut iam
non terras solum sed mare etiam per totam Italiae
longitudinem ab Alpibus ad fretum Siculum fama no-
minis sui inplesset, tamen, cum moenibus bellum pro-
6 pulsare posset, in aciem copias eduxit. secundum inde
proelium Latinis, Aeneae etiam ultimum operum mor-
talium fuit. situs est, quemcumque eum dici ius fas-
que est, super Numicum flumen; Iovem indigetem
appellant.

3 Nondum maturus imperio Ascanius, Aeneae filius,
erat; tamen id imperium ei ad puberem aetatem in-
colume mansit; tantisper tutela muliebri — tanta in-
doles in Lavinia erat — res Latina et regnum avitum
2 paternumque puero stetit. haud ambigam — quis
enim rem tam veterem pro certo adfirmet? —, hicine
fuerit Ascanius an maior quam hic, Creusa matre Ilio
incolumi natus comesque inde paternae fugae, quem
Iulum eundem Iulia gens auctorem nominis sui nun-
3 cupat. is Ascanius, ubicumque et quacumque matre
genitus — certe natum Aenea constat —, abundante
Lavini multitudine florentem iam, ut tum res erant,
atque opulentam urbem matri seu novercae reliquit,
novam ipse aliam sub Albano monte condidit, quae
ab situ porrectae in dorso urbis Longa Alba appellata.
4 inter Lavinium *conditum* et Albam Longam coloniam
deductam triginta ferme interfuere anni. tantum ta-
men opes creverant maxime fusis Etruscis, ut ne morte
quidem Aeneae nec deinde inter muliebrem tutelam
rudimentumque primum puerilis regni movere arma
aut Mezentius Etruscique aut ulli alii accolae ausi
5 sint. pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque

fluvius Albula, quem nunc Tiberim vocant, finis
esset.

Silvius deinde regnat, Ascanii filius, casu quodam 6
in silvis natus. is Aeneam Silvium creat; is deinde
Latinum Silvium. ab eo coloniae aliquot deductae, 7
Prisci Latini appellati. mansit Silviis postea omnibus 8
cognomen, qui Albae regnaverunt. Latino Alba ortus,
Alba Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Ti-
berinus, qui in traiectu Albulae amnis submersus ce-
lebre ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa inde, 9
Tiberini filius, post Agrippam Romulus Silvius a patre ac-
cepto imperio regnant. Aventino fulmine ipse ictus
regnum per manus tradidit. is sepultus in eo colle,
qui nunc pars Romanae est urbis, cognomen colli
fecit. Proca deinde regnat. is Numitorem atque 10
Amulium procreat; Numitori, qui stirps maximus erat,
regnum vetustum Silviae gentis legat. plus tamen vis
potuit quam voluntas patris aut verecundia aetatis.
pulso fratre Amulius regnat. addit sceleri scelus; 11
stirpem fratris virilem interimit; fratris filiae Reae
Silviae per speciem honoris, cum Vestalem eam le-
gisset, perpetua virginitate spem partus adimit.

Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis 4
maximique secundum deorum opes imperii principium.
vi compressa Vestalis cum geminum partum edidisset, 2
seu ita rata, seu quia deus auctor culpae honestior
erat, Martem incertae stirpis patrem nuncupat. sed 3
nec dii nec homines aut ipsam aut stirpem a crudeli-
tate regia vindicant; sacerdos vincta in custodiam da-
tur; pueros in profluentem aquam mitti iubet. forte 4
quadam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus
stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat am-
nis et posse quamvis languida mergi aqua infantes
spem ferentibus dabat. ita, velut defuncti regis im- 5
perio, in proxima eluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est
— Romularem vocatam ferunt —, pueros exponunt.
vastae tum in his locis solitudines erant. tenet fama, 6

cum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, tenuis
in sicco aqua destituisset, lupam sitientem ex monti-
bus, qui circa sunt, ad puerilem vagitum cursum
flexisse; eam summissas infantibus adeo mitem prae-
buisse mammas, ut lingua lambentem pueros magister
7 regii pecoris invenerit — Faustulo fuisse nomen fe-
runt —; ab eo ad stabula Larentiae uxori educandos
datos. sunt, qui Larentiam vulgato corpore lupam
inter pastores vocatam putent; inde locum fabulae ac
miraculo datum.

8 Ita geniti itaque educati, cum primum adolevit
aetas, nec in stabulis nec ad pecora segnes, venando
9 peragrare saltus. hinc robore corporibus animisque
sumpto iam non feras tantum subsistere, sed in latro-
nes praeda onustos impetus facere pastoribusque rapta
dividere et cum his crescente in dies grege iuvenum
seria ac iocos celebrare.

5 Iam tum in Palatio monte Lupercal hoc fuisse
ludicrum ferunt et a Pallanteo, urbe Arcadica, Pallan-
2 tium, dein Palatium montem appellatum. ibi Euandrum,
qui ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus
tenuerit loca, sollemne adlatum ex Arcadia instituisse,
ut nudi iuvenes Lycaeum Pana venerantes per lusum
atque lasciviam currerent, quem Romani deinde voca-
3 verunt Inuum. huic deditis ludicro, cum sollemne
notum esset, insidiatos ob iram praedae amissae la-
trones, cum Romulus vi se defendisset, Remum cepisse,
4 captum regi Amulio tradidisse ultro accusantes. cri-
mini maxime dabant in Numitoris agros ab iis impe-
tus fieri; inde eos collecta iuvenum manu hostilem in
modum praedas agere. sic Numitori ad supplicium
Remus deditur.

5 Iam inde ab initio Faustulo spes fuerat regiam
stirpem apud se educari; nam et expositos iussu regis
infantes sciebat et tempus, quo ipse eos sustulisset,
ad id ipsum congruere; sed rem inmaturam nisi aut
per occasionem aut per necessitatem aperire noluerat.

necessitas prior venit; ita metu subactus Romulo rem 6
aperit. forte et Numitori, cum in custodia Remum
haberet audissetque geminos esse fratres, comparando
et aetatem eorum et ipsam minime servilem indolem
tetigerat animum memoria nepotum; sciscitandoque
eodem pervenit, ut haud procul esset, quin Remum
agnosceret. ita undique regi dolus nectitur. Romulus 7
non cum globo iuvenum — nec enim erat ad vim
apertam par —, sed aliis alio itinere iussis certo tem-
pore ad regiam venire pastoribus ad regem impetum
facit, et a domo Numitoris alia comparata manu ad-
iuvat Remus. ita regem obtruncant.

Numitor inter primum tumultum hostis invasisse 6
urbem atque adortos regiam dictitans, cum pubem
Albanam in arcem praesidio armisque obtinendam avo-
casset, postquam iuvenes perpetrata caede pergere ad
se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio scelera
in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati,
ut cogniti essent, caedem deinceps tyranni seque eius
auctorem ostendit. iuvenes per mediam contionem 2
agmine ingressi cum avum regem salutassent, secuta
ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen im-
periumque regi efficit.

Ita Numitori Albana re permissa Romulum Re- 3
mumque cupido cepit in iis locis, ubi expositi ubique
educati erant, urbis condendae. et supererat multi-
tudo Albanorum Latinorumque; ad id pastores quoque
accesserant, qui omnes facile spem facerent parvam
Albam, parvum Lavinium prae ea urbe, quae conde-
retur, fore. intervenit deinde his cogitationibus avitum 4
malum, regni cupido, atque inde foedum certamen,
coortum a satis miti principio. quoniam gemini essent
nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut dii,
quorum tutelae ea loca essent, auguriis legerent, qui
nomen novae urbi daret, qui conditam imperio rege-
ret, Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugu-
randum templa capiunt.

7 Priori Remo augurium venisse fertur, sex vultures,
iamque nuntiato augurio cum duplex numerus Romulo
se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consa-
lutaverat: tempore illi praecepto, at hi numero avium
2 regnum trahebant. inde cum altercatione congressi
certamine irarum ad caedem vertuntur; ibi in turba
ictus Remus cecidit. vulgatior fama est ludibrio fra-
tris Remum novos transiluisse muros; inde ab irato
Romulo, cum verbis quoque increpitans adiecisset 'sic
deinde, quicumque alius transiliet moenia mea', inter-
3 fectum. ita solus potitus imperio Romulus; condita
urbs conditoris nomine appellata.

Palatium primum, in quo ipse erat educatus,
muniit. sacra diis aliis Albano ritu, Graeco Herculi,
4 ut ab Euandro instituta erant, facit. Herculem in ea
loca Geryone interempto boves mira specie abegisse
memorant ac prope Tiberim fluvium, qua prae se ar-
mentum agens nando traiecerat, loco herbido, ut quiete
et pabulo laeto reficeret boves, et ipsum fessum via
5 procubuisse. ibi cum eum cibo vinoque gravatum
sopor oppressisset, pastor accola eius loci, nomine
Cacus, ferox viribus, captus pulchritudine boum cum
avertere eam praedam vellet, quia, si agendo armentum
in speluncam compulisset, ipsa vestigia quaerentem
dominum eo deductura erant, aversos boves, eximium
quemque pulchritudine, caudis in speluncam traxit.
6 Hercules ad primam auroram somno excitus cum gre-
gem perlustrasset oculis et partem abesse numero sen-
sisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eo
vestigia ferrent. quae ubi omnia foras versa vidit nec
in partem aliam ferre, confusus atque incertus animi
7 ex loco infesto agere porro armentum occepit. inde
cum actae boves quaedam ad desiderium, ut fit, relic-
tarum mugissent, reddita inclusarum ex spelunca boum
vox Herculem convertit. quem cum vadentem ad spe-
luncam Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava
fidem pastorum nequiquam invocans morte occubuit.

Euander tum ea profugus ex Peloponneso aucto- 8
ritate magis quam imperio regebat loca, venerabilis
vir miraculo litterarum, rei novae inter rudes artium
homines, venerabilior divinitate credita Carmentae
matris, quam fatiloquam ante Sibyllae in Italiam ad-
ventum miratae eae gentes fuerant. is tum Euander 9
concursu pastorum trepidantium circa advenam mani-
festae reum caedis excitus postquam facinus facinoris-
que causam audivit, habitum formamque viri aliquantum
ampliorem augustioremque humana intuens rogitat,
qui vir esset. ubi nomen patremque ac patriam acce- 10
pit, 'Iove nate, Hercules, salve' inquit; 'te mihi mater,
veridica interpres deum, aucturum caelestium numerum
cecinit tibique aram hic dicatum iri, quam opulentissima
olim in terris gens maximam vocet tuoque ritu colat.'
dextra Hercules data accipere se omen inpleturumque 11
fata ara condita ac dicata ait. ibi tum primum bove 12
eximia capta de grege sacrum Herculi adhibitis ad
ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quae tum
familiae maxime inclitae ea loca incolebant, factum.
forte ita evenit, ut Potitii ad tempus praesto essent 13
iisque exta apponerentur, Pinarii extis adesis ad ce-
teram venirent dapem. inde institutum mansit, donec
Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur.
Potitii ab Euandro edocti antistites sacri eius per 14
multas aetates fuerunt, donec tradito servis publicis
sollemni familiae ministerio genus omne Potitiorum in-
teriit. haec tum sacra Romulus una ex omnibus pe- 15
regrina suscepit, iam tum inmortalitatis virtute partae,
ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

Rebus divinis rite perpetratis vocataque ad con- 8
cilium multitudine, quae coalescere in populi unius
corpus nulla re praeterquam legibus poterat, iura de-
dit; quae ita sancta generi hominum agresti fore ra- 2
tus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset,
cum cetero habitu se augustiorem, tum maxime licto-
ribus duodecim sumptis fecit. alii ab numero avium, 3

quae augurio regnum portenderant, eum secutum nu-
merum putant; me haud paenitet eorum sententiae
esse, quibus et apparitores [et] hoc genus ab Etrus-
cis finitimis, unde sella curulis, unde toga praetexta
sumpta est, *et* numerum quoque ipsum ductum placet
et ita habuisse Etruscos, quod ex duodecim populis
communiter creato rege singulos singuli populi lictores
dederint.
4 Crescebat interim urbs munitionibus alia atque
alia adpetendo loca, cum in spem magis futurae mul-
titudinis quam ad id, quod tum hominum erat, muni-
5 rent. deinde, ne vana urbis magnitudo esset, adicien-
dae multitudinis causa vetere consilio condentium ur-
bes, qui obscuram atque humilem conciendo ad se
multitudinem natam e terra sibi prolem ementiebantur,
locum, qui nunc saeptus descendentibus inter duos
6 lucos est, asylum aperit. eo ex finitimis populis
turba omnis sine discrimine, liber an servus esset,
avida novarum rerum perfugit, idque primum ad coep-
tam magnitudinem roboris fuit. cum iam virium haud
7 paeniteret, consilium deinde viribus parat. centum
creat senatores, sive quia is numerus satis erat, sive
quia soli centum erant, qui creari patres possent. patres
certe ab honore, patriciique progenies eorum appellati.
9 Iam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet fini-
timarum civitatum bello par esset; sed penuria mulie-
rum hominis aetatem duratura magnitudo erat, quippe
quibus nec domi spes prolis nec cum finitimis conu-
2 bia essent. tum ex consilio patrum Romulus legatos
circa vicinas gentes misit, qui societatem conubiumque
3 novo populo peterent: urbes quoque, ut cetera, ex in-
fimo nasci; dein, quas sua virtus ac dii iuvent, magnas
4 opes sibi magnumque nomen facere; satis scire origini
Romanae et deos adfuisse et non defuturam virtutem;
proinde ne gravarentur homines cum hominibus sangui-
5 nem ac genus miscere. nusquam benigne legatio au-
dita est; adeo simul spernebant, simul tantam in medio

crescentem molem sibi ac posteris suis metuebant. a
plerisque rogitantibus dimissi, ecquod feminis quoque
asylum aperuissent; id enim demum conpar conu-
bium fore.

Aegre id Romana pubes passa, et haud dubie ad 6
vim spectare res coepit. cui tempus locumque aptum
ut daret Romulus aegritudinem animi dissimulans lu-
dos ex industria parat Neptuno equestri sollemnis;
Consualia vocat. indici deinde finitimis spectaculum 7
iubet, quantoque apparatu tum sciebant aut poterant,
concelebrant, ut rem claram expectatamque facerent.
multi mortales convenere, studio etiam videndae novae 8
urbis, maxime proximi quique, Caeninenses, Crustumini,
Antemnates; iam Sabinorum omnis multitudo cum li- 9
beris ac coniugibus venit. invitati hospitaliter per
domos cum situm moeniaque et frequentem tectis ur-
bem vidissent, mirantur tam brevi rem Romanam cre-
visse. ubi spectaculi tempus venit deditaeque eo men- 10
tes cum oculis erant, tum ex composito orta vis, signo-
que dato iuventus Romana ad rapiendas virgines
discurrit. magna pars forte, in quem quaeque inci- 11
derat, raptae; quasdam forma excellentes primoribus
patrum destinatas ex plebe homines, quibus datum
negotium erat, domos deferebant; unam longe ante 12
alias specie ac pulchritudine insignem a globo Talas-
sii cuiusdam raptam ferunt, multisque sciscitantibus,
cuinam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Ta-
lassio ferri clamitatum; inde nuptialem hanc vocem
factam.

Turbato per metum ludicro maesti parentes vir- 13
ginum profugiunt, incusantes violati hospitii scelus
deumque invocantes, cuius ad sollemne ludosque per
fas ac fidem decepti venissent. nec raptis aut spes 14
de se melior aut indignatio est minor. sed ipse Ro-
mulus circumibat docebatque patrum id superbia fac-
tum, qui conubium finitimis negassent; illas tamen in
matrimonio, in societate fortunarum omnium civitatis-

que et, quo nihil carius humano generi sit, liberum
15 fore; mollirent modo iras et, quibus fors corpora de-
disset, darent animos. saepe ex iniuria postmodum
gratiam ortam, eoque melioribus usuras viris, quod
adnisurus pro se quisque sit, ut, cum suam vicem
functus officio sit, parentium etiam patriaeque expleat
16 desiderium. accedebant blanditiae virorum factum pur-
gantium cupiditate atque amore, quae maxime ad mu-
liebre ingenium efficaces preces sunt.

10 Iam admodum mitigati animi raptis erant; at
raptarum parentes tum maxime sordida veste lacrimis-
que et querellis civitates concitabant. nec domi tantum
indignationes continebant, sed congregabantur undique
ad T. Tatium, regem Sabinorum, et legationes eo, quod
maximum Tatii nomen in iis regionibus erat, convenie-
2 bant. Caeninenses Crustuminique et Antemnates erant,
ad quos eius iniuriae pars pertinebat. lente agere his
Tatius Sabinique visi sunt; ipsi inter se tres populi
3 communiter bellum parant. ne Crustumini quidem
atque Antemnates pro ardore iraque Caeninensium satis
se inpigre movent; ita per se ipsum nomen Caeninum
4 in agrum Romanum impetum facit. sed effuse vastan-
tibus fit obvius cum exercitu Romulus levique certa-
mine docet vanam sine viribus iram esse. exercitum
fundit fugatque, fusum persequitur; regem in proelio
obtruncat et spoliat; duce hostium occiso urbem primo
impetu capit.

5 Inde exercitu victore reducto ipse, cum factis vir
magnificus tum factorum ostentator haud minor, spolia
ducis hostium caesi suspensa fabricato ad id apte fer-
culo gerens in Capitolium escendit ibique ea cum ad
quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum
dono designavit templo Iovis finis cognomenque addi-
6 dit deo. 'Iuppiter Feretri' inquit, 'haec tibi victor
Romulus rex regia arma fero templumque his regio-
nibus, quas modo animo metatus sum, dedico, sedem
opimis spoliis, quae regibus ducibusque hostium caesis

me auctorem sequentes posteri ferent.' haec templi 7
est origo, quod primum omnium Romae sacratum est.
ita deinde diis visum, nec inritam conditoris templi
vocem esse, qua laturos eo spolia posteros nuncupavit,
nec multitudine conpotum eius doni vulgari laudem.
bina postea inter tot annos, tot bella opima parta sunt
spolia; adeo rara eius fortuna decoris fuit.

Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exer- 11
citus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines
Romanos incursionem facit. raptim et ad hos Romana
legio ducta palatos in agris oppressit. fusi igitur 2
primo impetu et clamore hostes; oppidum captum;
duplicique victoria ovantem Romulum Hersilia coniunx
precibus raptarum fatigata orat, ut parentibus earum
det veniam et in civitatem accipiat; ita rem coalescere
concordia posse. facile impetratum. inde contra Cru- 3
stuminos profectus bellum inferentes. ibi minus etiam,
quod alienis cladibus ceciderant animi, certaminis fuit.
utroque coloniae missae; plures inventi, qui propter 4
ubertatem terrae in Crustuminum nomina darent. et
Romam inde frequenter migratum est, a parentibus
maxime ac propinquis raptarum.

Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque 5
id maximum fuit; nihil enim per iram aut cupiditatem
actum est, nec ostenderunt bellum prius quam intule-
runt. consilio etiam additus dolus. Sp. Tarpeius Ro- 6
manae praeerat arci. huius filiam virginem auro cor-
rumpit Tatius, ut armatos in arcem accipiat; aquam
forte ea tum sacris extra moenia petitum ierat. accepti 7
obrutam armis necavere, seu ut vi capta potius arx
videretur, seu prodendi exempli causa, ne quid usquam
fidum proditori esset. additur fabula, quod vulgo Sa- 8
bini aureas armillas magni ponderis bracchio laevo
gemmatosque magna specie anulos habuerint, pepigisse
eam, quod in sinistris manibus haberent; eo scuta illi
pro aureis donis congesta. sunt, qui eam ex pacto 9
tradendi, quod in sinistris manibus esset, derecto arma

petisse dicant et fraude visam agere sua ipsam per-
emptam mercede.

12 Tenuere tamen arcem Sabini atque inde postero
die, cum Romanus exercitus instructus quod inter
Palatinum Capitolinumque collem campi est complesset,
non prius decenderunt in aequum, quam ira et cupi-
ditate recuperandae arcis stimulante animos in adver-
2 sum Romani subiere. principes utrimque pugnam cie-
bant, ab Sabinis Mettius Curtius, ab Romanis Hostius
Hostilius. hic rem Romanam iniquo loco ad prima
3 signa animo atque audacia substinebat. ut Hostius
cecidit, confestim Romana inclinatur acies fusaque est
4 ad veterem portam Palatii. Romulus et ipse turba
fugientium actus arma ad caelum tollens 'Iuppiter,
tuis' inquit 'iussus avibus hic in Palatio prima urbi
fundamenta ieci. arcem iam scelere emptam Sabini
habent; inde huc armati superata media valle tendunt;
5 at tu, pater deum hominumque, hinc saltem arce
hostes, deme terrorem Romanis fugamque foedam siste.
6 hic ego tibi templum Statori Iovi, quod monumentum
sit posteris tua praesenti ope servatam urbem esse,
7 voveo.' haec precatus, velut si sensisset auditas preces,
'hinc' inquit, 'Romani, Iuppiter optimus maximus re-
sistere atque iterare pugnam iubet.'

Restitere Romani tamquam caelesti voce iussi;
8 ipse ad primores Romulus provolat. Mettius Curtius
ab Sabinis princeps ab arce decucurrerat et effusos
egerat Romanos, toto quantum foro spatium est. nec
procul iam a porta Palatii erat clamitans: 'vicimus
perfidos hospites, inbelles hostes; iam sciunt longe
aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris.'
9 in eum haec gloriantem cum globo ferocissimorum
iuvenum Romulus impetum facit. ex equo tum forte
Mettius pugnabat; eo pelli facilius fuit. pulsum Ro-
mani persequuntur; et alia Romana acies audacia regis
10 accensa fundit Sabinos. Mettius in paludem sese stre-
pitu sequentium trepidante equo coniecit; averteratque

ea res etiam Sabinos tanti periculo viri. et ille qui-
dem annuentibus ac vocantibus suis favore multorum
addito animo evadit; Romani Sabinique in media con-
valle duorum montium redintegrant proelium. sed res
Romana erat superior.

Tum Sabinae mulieres, quarum ex iniuria bellum 13
ortum erat, crinibus passis scissaque veste victo malis
muliebri pavore ausae se inter tela volantia inferre, ex
transverso impetu facto dirimere infestas acies, dirimere 2
iras, hinc patres hinc viros orantes, ne se sanguine
nefando soceri generique respergerent, ne parricidio
macularent partus suos, nepotum illi, hi liberum pro-
geniem. 'si adfinitatis inter vos, si conubii piget, in 3
nos vertite iras; nos causa belli, nos vulnerum ac cae-
dium viris ac parentibus sumus; melius peribimus quam
sine alteris vestrum viduae aut orbae vivemus.' movet 4
res cum multitudinem tum duces; silentium et repen-
tina fit quies; inde ad foedus faciendum duces pro-
deunt; nec pacem modo, sed civitatem unam ex dua-
bus faciunt. regnum consociant; imperium omne 5
conferunt Romam. ita geminata urbe, ut Sabinis tamen
aliquid daretur, Quirites a Curibus appellati. monu-
mentum eius pugnae, ubi primum ex profunda emer-
sus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium
lacum appellarunt.

Ex bello tam tristi laeta repente pax cariores 6
Sabinas viris ac parentibus et ante omnes Romulo
ipsi fecit. itaque, cum populum in curias triginta di-
videret, nomina earum curiis inposuit. id non traditur, 7
cum haud dubie aliquanto numerus maior hoc mulierum
fuerit, aetate an dignitatibus suis virorumve an sorte
lectae sint, quae nomina curiis darent. eodem tempore 8
et centuriae tres equitum conscriptae sunt: Ramnenses
ab Romulo, ab T. Tatio Titienses appellati; Lucerum
nominis et originis causa incerta est. inde non modo
commune sed concors etiam regnum duobus regi-
bus fuit.

14 Post aliquot annos propinqui regis Tatii legatos
Laurentium pulsant, cumque Laurentes iure gentium
agerent, apud Tatium gratia suorum et preces plus
2 poterant. igitur illorum poenam in se vertit; nam
Lavini, cum ad sollemne sacrificium eo venisset, con-
3 cursu facto interficitur. eam rem minus aegre, quam
dignum erat, tulisse Romulum ferunt, seu ob infidam
societatem regni, seu quia haud iniuria caesum credebat.
itaque bello quidem abstinuit; ut tamen expiarentur
legatorum iniuriae regisque caedes, foedus inter Ro-
mam Laviniumque urbes renovatum est.

4 Et cum his quidem insperata pax erat; aliud multo
propius atque in ipsis prope portis bellum ortum.
Fidenates nimis vicinas prope se convalescere opes rati,
priusquam tantum roboris esset, quantum futurum
apparebat, occupant bellum facere. iuventute armata
immissa vastatur agri quod inter urbem ac Fidenas
5 est. inde ad laevam versi, quia dextra Tiberis arce-
bat, cum magna trepidatione agrestium populantur;
tumultusque repens ex agris in urbem inlatus pro
6 nuntio fuit. excitus Romulus — neque enim dilatio-
nem pati tam vicinum bellum poterat — exercitum
7 educit, castra a Fidenis mille passuum locat. ibi modico
praesidio relicto egressus omnibus copiis, partem mili-
tum locis circa densa [obsita] virgulta obscuris sub-
sidere in insidiis iussit; cum parte maiore atque omni
equitatu profectus, id quod quaerebat, tumultuoso et
minaci genere pugnae, adequitando ipsis prope portis
hostem excivit. fugae quoque, quae simulanda erat,
eadem equestris pugna causam minus mirabilem dedit.
8 et cum velut inter pugnae fugaeque consilium trepi-
dante equitatu pedes quoque referret gradum, plenis
repente portis effusi hostes inpulsa Romana acie studio
instandi sequendique trahuntur ad locum insidiarum.
9 inde subito exorti Romani transversam invadunt ho-
stium aciem; addunt pavorem mota e castris signa eo-
rum, qui in praesidio relicti fuerant; ita multiplici

terrore perculsi Fidenates prius paene, quam Romulus
quique cum eo erant circumagerent frenis equos, terga
vertunt; multoque effusius, quippe vera fuga, qui si- 10
mulantes paulo ante secuti erant, oppidum repetebant.
non tamen eripuere se hosti; haerens in tergo Roma- 11
nus, priusquam fores portarum obicerentur, velut ag-
mine uno inrumpit.

Belli Fidenatis contagione inritati Veientium animi 15
et consanguinitate — nam Fidenates quoque Etrusci
fuerunt —, et quod ipsa propinquitas loci, si Romana
arma omnibus infesta finitimis essent, stimulabat, in
fines Romanos excucurrerunt populabundi magis quam
iusti more belli. itaque non castris positis, non ex- 2
pectato hostium exercitu raptam ex agris praedam
portantes Veios rediere. Romanus contra, postquam
hostem in agris non invenit, dimicationi ultimae in-
structus intentusque Tiberim transit. quem postquam 3
castra ponere et ad urbem accessurum Veientes audi-
vere, obviam egressi, ut potius acie decernerent, quam
inclusi de tectis moenibusque dimicarent. ibi viribus 4
nulla arte adiutis tantum veterani robore exercitus
rex Romanus vicit persecutusque fusos ad moenia
hostes urbe valida muris ac situ ipso munita abstinuit;
agros rediens vastat ulciscendi magis quam praedae
studio. eaque clade haud minus quam adversa pugna 5
subacti Veientes pacem petitum oratores Romam
mittunt. agri parte multatis in centum annos in-
dutiae datae.

Haec ferme Romulo regnante domi militiaeque 6
gesta, quorum nihil absonum fidei divinae originis di-
vinitatisque post mortem creditae fuit, non animus in
regno avito recuperando, non condendae urbis consi-
lium, non bello ac pace firmandae. ab illo enim pro- 7
fecto viribus datis tantum valuit, ut in quadraginta
deinde annos tutam pacem haberet. multitudini ta- 8
men gratior fuit quam patribus, longe ante alios ac-
ceptissimus militum animis; trecentosque armatos ad

custodiam corporis, quos Celeres appellavit, non in
bello solum sed etiam in pace habuit.

16 His inmortalibus editis operibus cum ad exercitum
recensendum contionem in campo ad Caprae paludem
haberet, subito coorta tempestatas cum magno fragore
tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut con-
spectum eius contioni abstulerit; nec deinde in terris
2 Romulus fuit. Romana pubes sedato tandem pavore,
postquam ex tam turbido die serena et tranquilla lux
rediit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis cre-
debat patribus, qui proxumi steterant, sublimem rap-
tum procella, tamen velut orbitatis metu icta maestum
3 aliquamdiu silentium obtinuit. deinde a paucis initio
facto deum deo natum, regem parentemque urbis Ro-
manae salvere universi Romulum iubent; pacem preci-
bus exposcunt, uti volens propitius suam semper so-
spitet progeniem.

4 Fuisse credo tum quoque aliquos, qui discerptum
regem patrum manibus taciti arguerent; manavit enim
haec quoque, sed perobscura fama; illam alteram ad-
5 miratio viri et pavor praesens nobilitavit. et consilio
etiam unius hominis addita rei dicitur fides. namque Pro-
culus Iulius, sollicita civitate desiderio regis et infensa
patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnae rei auc-
6 tor, in contionem prodit. 'Romulus' inquit, 'Quirites,
parens urbis huius, prima hodierna luce caelo repente
delapus se mihi obvium dedit. cum perfusus horrore
venerabundus adstitissem, petens precibus, ut contra
7 intueri fas esset, 'abi, nuntia' inquit 'Romanis caelestes
ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit;
proinde rem militarem colant sciantque et ita posteris
tradant nullas opes humanas armis Romanis resistere
8 posse.' 'haec' inquit 'locutus sublimis abiit.' mirum,
quantum illi viro nuntianti haec fidei fuerit quamque
desiderium Romuli apud plebem exercitumque facta
fide inmortalitatis lenitum sit.

17 Patrum interim animos certamen regni ac cupido

versabat. necdum ad singulos, quia nemo magnopere
eminebat in novo populo, pervenerat; factionibus inter
ordines certabatur. oriundi ab Sabinis, ne, quia post 2
Tatii mortem ab sua parte non erat regnatum, in so-
cietate aequam possessionem imperii amitterent, sui
corporis creari regem volebant; Romani veteres pere-
grinum regem aspernabantur. in variis voluntatibus 3
regnari tamen omnes volebant libertatis dulcedine non-
dum experta. timor deinde patres incessit, ne civita- 4
tem sine imperio, exercitum sine duce multarum circa
civitatium inritatis animis vis aliqua externa adoriretur.
et esse igitur aliquod caput placebat, et nemo alteri
concedere in animum inducebat. ita rem inter se 5
centum patres decem decuriis factis singulisque in
singulas decurias creatis, qui summae rerum praeessent,
consociant. decem imperitabant; unus cum insignibus
imperii et lictoribus erat; quinque dierum spatio finie- 6
batur imperium ac per omnes in orbem ibat; annu-
umque intervallum regni fuit. id ab re, quod nunc
quoque tenet nomen, interregnum appellatum.

Fremere deinde plebs multiplicatam servitutem, 7
centum pro uno dominos factos: nec ultra nisi regem
et ab ipsis creatum videbantur passuri. cum sensissent 8
ea moveri patres, offerendum ultro rati, quod amissuri
erant, ita gratiam ineunt summa potestate populo per-
missa, ut non plus darent iuris, quam retinerent. de- 9
creverunt enim, ut, cum populus regem iussisset, id
sic ratum esset, si patres auctores fierent. hodie quo-
que in legibus magistratibusque rogandis usurpatur
idem ius vi adempta; priusquam populus suffragium
ineat, in incertum comitiorum eventum patres
auctores fiunt. tum interrex contione advocata 'quod 10
bonum, faustum felixque sit' inquit 'Quirites, re-
gem create; ita patribus visum est. patres deinde,
si dignum, qui secundus ab Romulo numeretur,
crearitis, auctores fient.' adeo id gratum plebi 11
fuit, ut, ne victi beneficio viderentur, id modo

sciscerent iuberentque, ut senatus decerneret, qui Ro-
mae regnaret.

18 Inclita iustitia religioque ea tempestate Numae
Pompili erat. Curibus Sabinis habitabat, consultissimus
vir, ut in illa quisquam esse aetate poterat, omnis di-
2 vini atque humani iuris. auctorem doctrinae eius,
quia non extat alius, falso Samium Pythagoram edunt,
quem Servio Tullio regnante Romae, centum amplius
post annos, in ultima Italiae ora circa Metapontum
Heracleamque et Crotona iuvenum aemulantium studia
3 coetus habuisse constat. ex quibus locis, etsi eiusdem
aetatis fuisset, quae fama in Sabinos? aut quo linguae
commercio quemquam ad cupiditatem discendi excivisset?
quove praesidio unus per tot gentes dissonas sermone
4 moribusque pervenisset? suopte igitur ingenio tem-
peratum animum virtutibus fuisse opinor magis instruc-
tumque non tam peregrinis artibus quam disciplina
tetrica ac tristi veterum Sabinorum, quo genere nullum
quondam incorruptius fuit.

5 Audito nomine Numae patres Romani, quamquam
inclinari opes ad Sabinos rege inde sumpto videbantur,
tamen neque se quisquam nec factionis suae alium
nec denique patrum aut civium quemquam praeferre
illi viro ausi ad unum omnes Numae Pompilio regnum
6 deferendum decernunt. accitus, sicut Romulus augu-
rato urbe condenda regnum adeptus est, de se quoque
deos consuli iussit. inde ab augure, cui deinde ho-
noris ergo publicum id perpetuumque sacerdotium fuit,
deductus in arcem in lapide ad meridiem versus con-
7 sedit. augur ad laevam eius capite velato sedem ce-
pit, dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens,
quem lituum appellarunt. inde ubi prospectu in ur-
bem agrumque capto deos precatus regiones ab oriente
ad occasum determinavit, dextras ad meridiem partes,
8 laevas ad septentrionem esse dixit, signum contra, quoad
longissime conspectum oculi ferebant, animo finivit;
tum lituo in laevam manum translato dextra in caput

Numae imposita precatus ita est: 'Iuppiter pater, si 9
est fas hunc Numam Pompilium, cuius ego caput te-
neo, regem Romae esse, uti tu signa nobis certa ad-
clarassis inter eos fines, quos feci.' tum peregit verbis
auspicia, quae mitti vellet. quibus missis declaratus 10
rex Numa de templo descendit.

Qui regno ita potitus urbem novam, conditam vi 19
et armis, iure eam legibusque ac moribus de integro
condere parat. quibus cum inter bella adsuescere vi- 2
deret non posse, quippe efferari militia animos, miti-
gandum ferocem populum armorum desuetudine ratus,
Ianum ad infimum Argiletum indicem pacis bellique
fecit, apertus ut in armis esse civitatem, clausus pa-
catos circa omnes populos significaret. bis deinde 3
post Numae regnum clausus fuit, semel T. Manlio
consule post Punicum primum perfectum bellum, ite-
rum, quod nostrae aetati dii dederunt ut videremus,
post bellum Actiacum ab imperatore Caesare Augusto
pace terra marique parta. clauso eo cum omnium 4
circa finitimorum societate ac foederibus iunxisset ani-
mos, positis externorum periculorum curis ne luxuria-
rent otio animi, quos metus hostium disciplinaque
militaris continuerat, omnium primum, rem ad multi-
tudinem inperitam et illis saeculis rudem efficacissi-
mam, deorum metum iniciendum ratus est. qui cum 5
descendere ad animos sine aliquo commento miraculi
non posset, simulat sibi cum dea Egeria congressus
nocturnos esse; eius se monitu, quae acceptissima diis
essent, sacra instituere, sacerdotes suos cuique deorum
praeficere.

Atque omnium primum ad cursus lunae in duo- 6
decim menses discribit annum; quem, quia tricenos
dies singulis mensibus luna non explet, desuntque
dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe, in-
tercalariis mensibus interponendis ita dispensavit, ut
vicesimo anno ad metam eandem solis, unde orsi essent,
plenis omnium annorum spatiis dies congruerent. idem 7

nefastos dies fastosque fecit, quia aliquando nihil cum
populo agi utile futurum erat.

20 Tum sacerdotibus creandis animum adiecit, quam-
quam ipse plurima sacra obibat, ea maxime, quae nunc
2 ad Dialem flaminem pertinent. sed quia in civitate
bellicosa plures Romuli quam Numae similes reges
putabat fore iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiae
vicis desererentur, flaminem Iovi adsiduum sacerdotem
creavit insignique eum veste et curuli regia sella ad-
ornavit. huic duos flamines adiecit, Marti unum, al-
3 terum Quirino; virginesque Vestae legit, Alba oriun-
dum sacerdotium et genti conditoris haud alienum.
iis, ut adsiduae templi antistites essent, stipendium de
publico statuit, virginitate aliisque caerimoniis venera-
4 biles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti
Gradivo legit tunicaeque pictae insigne dedit et super
tunicam aeneum pectori tegumen caelestiaque arma,
quae ancilia appellantur, ferre ac per urbem ire ca-
nentes carmina cum tripudiis sollemnique saltatu iussit.
5 pontificem deinde Numam Marcium, Marci filium, ex
patribus legit eique sacra omnia exscripta exsignataque
attribuit, quibus hostiis, quibus diebus, ad quae tem-
pla sacra fierent atque unde in eos sumptus pecunia
6 erogaretur. cetera quoque omnia publica privataque
sacra pontificis scitis subiecit, ut esset, quo consultum
plebes veniret, ne quid divini iuris neglegendo patrios
7 ritus peregrinosque adsciscendo turbaretur; nec caelestes
modo caerimonias sed iusta quoque funebria placan-
dosque manes ut idem pontifex edoceret, quaeque pro-
digia fulminibus aliove quo visu missa susciperentur
atque curarentur. ad ea elicienda ex mentibus divinis
Iovi Elicio aram in Aventino dicavit deumque consu-
luit auguriis, quae suscipienda essent.

21 Ad haec consultanda procurandaque multitudine
omni a vi et armis conversa et animi aliquid agendo
occupati erant, et deorum assidua insidens cura, cum
interesse rebus humanis caeleste numen videretur, ea

pietate omnium pectora imbuerat, ut fides ac ius iu-
randum pro obnoxio legum ac poenarum metu civita-
tem regerent. et cum ipsi se homines in regis velut 2
unici exempli mores formarent, tum finitumi etiam
populi, qui antea castra, non urbem positam in medio
ad sollicitandam omnium pacem crediderant, in eam
verecundiam adducti sunt, ut civitatem totam in cul-
tum versam deorum violare ducerent nefas.

Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons 3
perenni rigabat aqua. quo quia se persaepe Numa
sine arbitris velut ad congressum deae inferebat, Ca-
menis eum lucum sacravit, quod earum ibi concilia
cum coniuge sua Egeria essent. et [soli] Fidei sollemne 4
instituit. ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato
vehi iussit manuque ad digitos usque involuta rem
divinam facere, significantes fidem tutandam sedemque
eius etiam in dexteris sacratam esse. multa alia sacri- 5
ficia locaque sacris faciendis, quae Argeos pontifices
vocant, dedicavit. omnium tamen maximum eius ope-
rum fuit tutela per omne regni tempus haud minor
pacis quam regni.

Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello 6
hic pace, civitatem auxerunt. Romulus septem et tri-
ginta regnavit annos, Numa tres et quadraginta. cum
valida tum temperata et belli et pacis artibus erat
civitas.

Numae morte ad interregnum res rediit. inde 22
Tullum Hostilium, nepotem Hostili, cuius in infima
arce clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem po-
pulus iussit; patres auctores facti. hic non solum 2
proximo regi dissimilis sed ferocior etiam quam Ro-
mulus fuit. cum aetas viresque tum avita quoque
gloria animum stimulabat. senescere igitur civitatem
otio ratus undique materiam excitandi belli quaerebat.
forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, Al- 3
bani ex Romano praedas in vicem agerent. imperita-
bat tum C. Cluilius Albae. utrimque legati fere sub 4

idem tempus ad res repetendas missi. Tullus praece-
perat suis, ne quid prius quam mandata agerent; satis
sciebat negaturum Albanum; ita pie bellum indici
5 posse. ab Albanis socordius res acta: excepti hospitio
ab Tullo blande ac benigne, comiter regis convivium
celebrant. tantisper Romani et res repetiverant priores
et neganti Albano bellum in tricesimum diem indixe-
6 rant. haec renuntiant Tullo. tum legatis Tullus di-
cendi potestatem, quid petentes venerint, facit. illi
omnium ignari primum purgando terunt tempus: se
invitos quicquam, quod minus placeat Tullo, dicturos,
sed imperio subigi; res repetitum se venisse; ni red-
7 dantur, bellum indicere iussos. ad haec Tullus 'nun-
tiate' inquit 'regi vestro regem Romanum deos facere
testes, uter prius populus res repetentes legatos asper-
natus dimiserit, ut in eum omnes expetant huiusce
clades belli.'

23 Haec nuntiant domum Albani. et bellum utrim-
que summa ope parabatur, civili simillimum bello,
prope inter parentes natosque, Troianam utramque
prolem, cum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab
2 Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent. even-
tus tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit,
quod nec acie certatum est et tectis modo dirutis al-
3 terius urbis duo populi in unum confusi sunt. Albani
priores ingenti exercitu in agrum Romanum impetum
fecere. castra ab urbe haud plus quinque milia pas-
suum locant; fossa circumdant; fossa Cluilia ab no-
mine ducis per aliquot saecula appellata est, donec
4 cum re nomen quoque vetustate abolevit. in his ca-
stris Cluilius, Albanus rex, moritur; dictatorem Albani
Mettium Fufetium creant.

Interim Tullus ferox, praecipue morte regis, magnumque deorum numen ab ipso capite orsum in omne nomen Albanum expetiturum poenas ob bellum inpium dictitans, nocte praeteritis hostium castris infesto exercitu in agrum Albanum pergit. ea res ab stativis

excivit Mettium. ducit quam proxume ad hostem 5
potest. inde legatum praemissum nuntiare Tullo iubet,
priusquam dimicent, opus esse colloquio; si secum
congressus sit, satis scire ea se allaturum, quae nihilo
minus ad rem Romanam quam ad Albanam pertineant.
haud aspernatus Tullus, tamen, si vana adferantur, 6
in aciem educit. exeunt contra et Albani.

Postquam structi utrimque stabant, cum paucis
procerum in medium duces procedunt. ibi infit Al- 7
banus: 'iniurias et non redditas res ex foedere quae
repetitae sint et ego regem nostrum Cluilium causam
huiusce esse belli audisse videor nec te dubito, Tulle,
eadem prae te ferre; sed si vera potius quam dictu
speciosa dicenda sunt, cupido imperii duos cognatos
vicinosque populos ad arma stimulat. neque, recte an 8
perperam, interpretor; fuerit ista eius deliberatio, qui
bellum suscepit; me Albani gerendo bello ducem crea-
vere. illud te, Tulle, monitum velim: Etrusca res
quanta circa nos teque maxime sit, quo propior es
Tuscis, hoc magis scis. multum illi terra, plurimum
mari pollent. memor esto, iam cum signum pugnae 9
dabis, has duas acies spectaculo fore, ut fessos con-
fectosque, simul victorem ac victum, adgrediantur.
itaque, si nos di amant, quoniam non contenti liber-
tate certa in dubiam imperii servitiique aleam imus,
ineamus aliquam viam, qua, utri utris imperent, sine
magna clade, sine multo sanguine utriusque populi
decerni possit.' haud displicet res Tullo, quamquam 10
cum indole animi tum spe victoriae ferocior erat.
quaerentibus utrimque ratio initur, cui et fortuna ipsa
praebuit materiam.

Forte in duobus tum exercitibus erant trigemini 24
fratres nec aetate nec viribus dispares. Horatios Cu-
riatiosque fuisse satis constat, nec ferme res antiqua
alia est nobilior; tamen in re tam clara nominum
error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fue-
rint. auctores utroque trahunt; plures tamen invenio,

qui Romanos Horatios vocent; hos ut sequar, inclinat
2 animus. cum trigeminis agunt reges, ut pro sua quis-
que patria dimicent ferro: ibi imperium fore, unde
victoria fuerit. nihil recusatur; tempus et locus con-
3 venit. priusquam dimicarent, foedus ictum inter Ro-
manos et Albanos est his legibus, ut, cuius populi
cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona
pace imperitaret.

4 Foedera alia aliis legibus, ceterum eodem modo
omnia fiunt. tum ita factum accepimus, nec ullius
vetustior foederis memoria est. fetialis regem Tullum
ita rogavit: 'iubesne me, rex, cum patre patrato po-
puli Albani foedus ferire?' iubente rege 'sagmina'
5 inquit 'te, rex, posco.' rex ait: 'puram tollito.' fetia-
lis ex arce graminis herbam puram attulit. postea
regem ita rogavit: 'rex, facisne me tu regium nuntium
populi Romani Quiritium, vasa comitesque meos?' rex
respondit: 'quod sine fraude mea populique Romani
6 Quiritium fiat, facio.' fetialis erat M. Valerius; is
patrem patratum Sp. Fusium fecit verbena caput ca-
pillosque tangens. pater patratus ad ius iurandum
patrandum id est sanciendum fit foedus multisque id
verbis, quae longo effata carmine non operae est re-
7 ferre, peragit. legibus deinde recitatis 'audi' inquit,
'Iuppiter, audi, pater patrate populi Albani, audi tu,
populus Albanus: ut illa palam prima postrema ex
illis tabulis cerave recitata sunt sine dolo malo utique
ea hic hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus
8 populus Romanus prior non deficiet. si prior defexit
publico consilio dolo malo, tum illo die, Diespiter, po-
pulum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hic
hodie feriam; tantoque magis ferito, quanto magis po-
9 tes pollesque.' id ubi dixit, porcum saxo silice per-
cussit. sua item carmina Albani suumque ius iuran-
dum per suum dictatorem suosque sacerdotes per-
egerunt.

25 Foedere icto trigemini, sicut convenerat, arma

capiunt. cum sui utrosque adhortarentur, deos patrios,
patriam ac parentes, quicquid civium domi, quicquid
in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri
manus, feroces et suopte ingenio et pleni adhortantium
vocibus in medium inter duas acies procedunt. con- 2
sederant utrimque pro castris duo exercitus periculi
magis praesentis quam curae expertes; quippe impe-
rium agebatur in tam paucorum virtute atque fortuna
positum. itaque ergo erecti suspensique in minime
gratum spectaculum animos intendunt.

Datur signum infestisque armis velut acies terni 3
iuvenes magnorum exercituum animos gerentes con-
currunt. nec his nec illis periculum suum, publicum
imperium servitiumque obversatur animo futuraque ea
deinde patriae fortuna, quam ipsi fecissent. ut primo 4
statim concursu concrepuere arma micantesque fulsere
gladii, horror ingens spectantis perstringit; et neutro
inclinata spe torpebat vox spiritusque. consertis deinde 5
manibus cum iam non motus tantum corporum agitatio-
que anceps telorum armorumque sed vulnera quoque
et sanguis spectaculo essent, duo Romani, super alium
alius, vulneratis tribus Albanis expirantes corruerunt.
ad quorum casum cum conclamasset gaudio Albanus 6
exercitus, Romanas legiones iam spes tota, nondum
tamen cura deseruerat, exanimes vice unius, quem tres
Curiatii circumsteterant. forte is integer fuit, ut uni- 7
versis solus nequaquam par, sic adversus singulos
ferox. ergo, ut segregaret pugnam eorum, capessit
fugam, ita ratus secuturos, ut quemque vulnere adfec-
tum corpus sineret. iam aliquantum spatii ex eo loco, 8
ubi pugnatum est, aufugerat, cum respiciens videt
magnis intervallis sequentes; unum haud procul ab
sese abesse. in eum magno impetu rediit, et dum Al- 9
banus exercitus inclamat Curiatios, uti opem ferant
fratri, iam Horatius caeso hoste victor secundam pug-
nam petebat. tunc clamore, qualis ex insperato fa-
ventium solet, Romani adiuvant militem suum; et ille

10 defungi proelio festinat. prius itaque, quam alter, qui
nec procul aberat, consequi posset, et alterum Curia-
11 tium conficit; iamque aequato Marte singuli super-
erant, sed nec spe nec viribus pares. alterum intac-
tum ferro corpus et geminata victoria ferocem in cer-
tamen tertium dabat; alter fessum vulnere, fessum
cursu trahens corpus victusque fratrum ante se strage
12 victori obicitur hosti. nec illud proelium fuit. Ro-
manus exultans 'duos' inquit 'fratrum Manibus dedi;
tertium causae belli huiusce, ut Romanus Albano im-
peret, dabo.' male sustinenti arma gladium superne
iugulo defigit; iacentem spoliat.

13 Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt
eo maiore cum gaudio, quo prope metum res fuerat.
ad sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis
vertuntur, quippe imperio alteri aucti, alteri dicionis
14 alienae facti. sepulcra extant, quo quisque loco ceci-
dit, duo Romana uno loco propius Albam, tria Al-
bana Romam versus, sed distantia locis, ut et pug-
natum est.

26 Priusquam inde digrederentur, roganti Mettio, ex
foedere icto quid imperaret, imperat Tullus, uti iuven-
tutem in armis habeat; usurum se eorum opera, si
bellum cum Veientibus foret. ita exercitus inde do-
mos abducti.

2 Princeps Horatius ibat trigemina spolia prae se
gerens; cui soror virgo, quae desponsa uni ex Curia-
tiis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit; cognito-
que super umeros fratris paludamento sponsi, quod
ipsa confecerat, solvit crines et flebiliter nomine
3 sponsum mortuum appellat. movet feroci iuveni ani-
mum conploratio sororis in victoria sua tantoque
gaudio publico. stricto itaque gladio simul verbis in-
4 crepans transfigit puellam. 'abi hinc cum inmaturo
amore ad sponsum' inquit, 'oblita fratrum mortuorum
5 vivique, oblita patriae. sic eat, quaecumque Romana
lugebit hostem.' atrox visum id facinus patribus ple-

bique, sed recens meritum facto obstabat. tamen rap-
tus in ius ad regem. rex, ne ipse tamen tristis in-
gratique ad vulgus iudicii ac secundum iudicium sup-
plicii auctor esset, concilio populi advocato 'duumviros'
inquit, 'qui Horatio perduellionem iudicent, secundum
legem facio.' lex horrendi carminis erat: duumviri 6
perduellionem iudicent; si a duumviris provocarit, pro-
vocatione certato; si vincent, caput obnubito; infelici
arbori reste suspendito; verberato vel intra pomerium
vel extra pomerium. hac lege duumviri creati. qui 7
se absolvere non rebantur ea lege ne innoxium qui-
dem posse, cum condemnassent, tum alter ex iis 'P.
Horati, tibi perduellionem iudico' inquit; 'i, lictor, con-
liga manus.' accesserat lictor iniciebatque laqueum. 8
tum Horatius auctore Tullo, clemente legis interprete,
'provoco' inquit. ita [de] provocatione certatum ad 9
populum est. moti homines sunt in eo iudicio maxime
P. Horatio patre proclamante se filiam iure caesam
iudicare; ni ita esset, patrio iure in filium animad-
versurum fuisse. orabat deinde, ne se, quem paulo ante
cum egregia stirpe conspexissent, orbum liberis face-
rent. inter haec senex iuvenem amplexus, spolia Cu- 10
riatiorum fixa eo loco, qui nunc pila Horatia appella-
tur, ostentans 'huncine' aiebat, 'quem modo decoratum
ovantemque victoria incedentem vidistis, Quirites, eum
sub furca vinctum inter verbera et cruciatus videre
potestis? quod vix Albanorum oculi tam deforme
spectaculum ferre possent. i, lictor, conliga manus, 11
quae paulo ante armatae imperium populo Romano
pepererunt. i, caput obnube liberatoris urbis huius;
arbore infelici suspende; verbera vel intra pomerium,
modo inter illa pila et spolia hostium, vel extra po-
merium, modo inter sepulcra Curiatiorum. quo enim
ducere hunc iuvenem potestis, ubi non sua decora eum
a tanta foeditate supplicii vindicent?' non tulit popu- 12
lus nec patris lacrimas nec ipsius parem in omni pe-
riculo animum, absolveruntque admiratione magis vir-

tutis quam iure causae. itaque, ut caedes manifesta
aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut
13 filium expiaret pecunia publica. is quibusdam piacu-
laribus sacrificiis factis, quae deinde genti Horatiae
tradita sunt, transmisso per viam tigillo capite adoperto
velut sub iugum misit iuvenem. id hodie quoque
publice semper refectum manet; sororium tigillum vo-
14 cant. Horatiae sepulcrum, quo loco corruerat icta, con-
structum est saxo quadrato.

27 Nec diu pax Albana mansit. invidia vulgi, quod
tribus militibus fortuna publica conmissa fuerat, vanum
ingenium dictatoris corrupit et, quoniam recta consilia
haud bene evenerant, pravis reconciliare popularium
2 animos coepit. igitur, ut prius in bello pacem, sic in
pace bellum quaerens, quia suae civitati animorum plus
quam virium cernebat esse, ad bellum palam atque
ex edicto gerundum alios concitat populos, suis per
speciem societatis proditionem reservat.

3 Fidenates, colonia Romana, Veientibus sociis con-
silii adsumptis pacto transitionis Albanorum ad bellum
4 atque arma incitantur. cum Fidenae aperte descissent,
Tullus Mettio exercituque eius ab Alba accito contra
hostes ducit. ubi Anienem transiit, ad Confluentis
collocat castra. inter eum locum et Fidenas Veientium
5 exercitus Tiberim transierat. hi in acie prope flumen
tenuere dextrum cornu; in sinistro Fidenates propius
montes consistunt. Tullus adversus Veientem hostem
derigit suos, Albanos contra legionem Fidenatium con-
locat. Albano non plus animi erat quam fidei. nec
manere ergo nec transire aperte ausus sensim ad mon-
6 tes succedit; inde, ubi satis subisse sese ratus est, eri-
git totam aciem fluctuansque animo, ut tereret tempus,
ordines explicat. consilium erat, qua fortuna rem
7 daret, ea inclinare vires. miraculo primo esse Romanis,
qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum
digressu senserunt; inde eques citato equo nuntiat
regi abire Albanos. Tullus in re trepida duodecim

vovit Salios fanaque Pallori ac Pavori. equitem clara 8
increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in proe-
lium iubet: nihil trepidatione opus esse; suo iussu
circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium nuda
terga invadant; item imperat, ut hastas equites erige-
rent. id factum magnae parti peditum Romanorum 9
conspectum abeuntis Albani exercitus intersaepsit; qui
viderant, id, quod ab rege auditum erat, rati, eo acrius
pugnant. terror ad hostes transit; et audiverant clara
voce dictum, et magna pars Fidenatium, ut qui coloni
additi Romanis essent, Latine sciebant. itaque, ne 10
subito ex collibus decursu Albanorum intercluderentur
ab oppido, terga vertunt. instat Tullus fusoque Fide-
natium cornu in Veientem alieno pavore perculsum
ferocior redit. nec illi tulere impetum, sed ab effusa
fuga flumen obiectum ab tergo arcebat. quo postquam 11
fuga inclinavit, alii arma foede iactantes in aquam
caeci ruebant, alii, dum cunctantur in ripis, inter fugae
pugnaeque consilium oppressi. non alia ante Romana
pugna atrocior fuit.

Tum Albanus exercitus, spectator certaminis, de- 28
ductus in campos. Mettius Tullo devictos hostes gra-
tulatur; contra Tullus Mettium benigne adloquitur.
quod bene vertat, castra Albanos Romanis castris
iungere iubet; sacrificium lustrale in diem posterum
parat.

Ubi inluxit, paratis omnibus, ut adsolet, vocari ad 2
contionem utrumque exercitum iubet. praecones ab
extremo orsi primos excivere Albanos. hi novitate
etiam rei moti, ut regem Romanum contionantem audi-
rent, proximi constitere. ex conposito armata circum- 3
datur Romana legio; centurionibus datum negotium
erat, ut sine mora imperia exequerentur. tum ita Tul- 4
lus infit: 'Romani, si umquam ante alias ullo in bello
fuit, quod primum dis immortalibus gratias ageretis,
deinde vestrae ipsorum virtuti, hesternum id proelium
fuit. dimicatum est enim non magis cum hostibus

quam, quae dimicatio maior atque periculosior est,
5 cum proditione ac perfidia sociorum. nam, ne vos
falsa opinio teneat, iniussu meo Albani subiere ad
montes, nec imperium illud meum, sed consilium et
imperii simulatio fuit, ut nec vobis ignorantibus deseri
vos averteretur a certamine animus et hostibus circum-
6 veniri se ab tergo ratis terror ac fuga iniceretur. nec
ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est; ducem
secuti sunt, ut et vos, si quo ego inde agmen declinare
voluissem, fecissetis. Mettius ille est ductor itineris
huius, Mettius idem huius machinator belli, Mettius
foederis Romani Albanique ruptor. audeat deinde talia
alius, nisi in hunc insigne iam documentum mortalibus
7 dedero.' centuriones armati Mettium circumsistunt;
rex cetera, ut orsus erat, peragit: 'quod bonum, faustum
felixque sit populo Romano ac mihi vobisque, Albani,
populum omnem Albanum Romam traducere in animo
est, civitatem dare plebi, primores in patres legere,
unam urbem, unam rem publicam facere. ut ex uno
quondam in duos populos divisa Albana res est, sic
nunc in unum redeat.'

8 Ad haec Albana pubes inermis ab armatis saepta
in variis voluntatibus communi tamen metu cogente
9 silentium tenet. tum Tullus 'Metti Fufeti' inquit,
'si ipse discere posses fidem ac foedera servare, vivo
tibi ea disciplina a me adhibita esset; nunc, quoniam
tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio doce
humanum genus ea sancta credere, quae a te violata
sunt. ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem
Romanamque rem ancipitem gessisti, ita iam corpus
10 passim distrahendum dabis.' exinde duabus admotis
quadrigis in currus earum distentum inligat Mettium,
deinde in diversum iter equi concitati lacerum in utro-
que curru corpus, qua inhaeserant vinculis membra,
11 portantes. avertere omnes ab tanta foeditate specta-
culi oculos. primum ultimumque illud supplicium
apud Romanos exempli parum memoris legum huma-

narum fuit; in aliis gloriari licet nulli gentium mitio-
res placuisse poenas.

Inter haec iam praemissi Albam erant equites, 29
qui multitudinem traducerent Romam. legiones deinde
ductae ad diruendam urbem. quae ubi intravere portas, 2
non quidem fuit tumultus ille nec pavor, qualis cap-
tarum esse urbium solet, cum effractis portis stratisve
ariete muris aut arce vi capta clamor hostilis et cursus
per urbem armatorum omnia ferro flammaque miscet;
sed silentium triste ac tacita maestitia ita defixit om- 3
nium animos, ut prae metu [obliti], quid relinquerent,
quid secum ferrent, deficiente consilio rogitantesque
alii alios nunc in liminibus starent, nunc errabundi
domos suas ultimum illud visuri pervagarentur. ut 4
vero iam equitum clamor exire iubentium instabat, iam
fragor tectorum, quae diruebantur, ultimis urbis parti-
bus audiebatur pulvisque ex distantibus locis ortus
velut nube inducta omnia inpleverat, raptim quibus
quisque poterat elatis cum larem ac penates tectaque,
in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes
exirent, iam continens agmen migrantium inpleverat 5
vias, et conspectus aliorum mutua miseratione integra-
bat lacrimas, vocesque etiam miserabiles exaudiebantur
mulierum praecipue, cum obsessa ab armatis templa
augusta praeterirent ac velut captos relinquerent deos.
egressis urbe Albanis Romanus passim publica priva- 6
taque omnia tecta adaequat solo, unaque hora quadringen-
torum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac
ruinis dedit; templis tamen deum — ita enim edictum
ab rege fuerat — temperatum est.

Roma interim crescit Albae ruinis. duplicatur 30
civium numerus; Caelius additur urbi mons, et, quo
frequentius habitaretur, eam sedem Tullus regiae capit
ibique deinde habitavit. principes Albanorum in patres, 2
ut ea quoque pars rei publicae cresceret, legit: Iulios,
Servilios, Quinctios, Geganios, Curiatios, Cloelios; tem-
plumque ordini ab se aucto curiam fecit, quae Ho-

stilia usque ad patrum nostrorum aetatem appellata
3 est. et ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo
populo adiceretur, equitum decem turmas ex Albanis
legit, legiones et veteres eodem supplemento explevit
et novas scripsit.

4 Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit,
genti ea tempestate secundum Etruscos opulentissimae
5 viris armisque. utrimque iniuriae factae ac res nequi-
quam erant repetitae: Tullus ad Feroniae fanum mer-
catu frequenti negotiatores Romanos conprehensos
querebatur, Sabini suos prius in lucum confugisse ac
6 Romae retentos. hae causae belli ferebantur. Sabini,
haud parum memores et suarum virium partem Romae
ab Tatio locatam et Romanam rem nuper etiam ad-
iectione populi Albani auctam, circumspicere et ipsi
7 externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etrusco-
rum Veientes. inde ob residuas bellorum iras maxime
sollicitatis ad defectionem animis voluntarios traxere,
et apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam merces
valuit; publico auxilio nullo adiuti sunt, valuitque
apud Veientes — nam de ceteris minus mirum est
8 — pacta cum Romulo indutiarum fides. cum bellum
utrimque summa ope pararent vertique in eo res vide-
retur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus in
9 agrum Sabinum transire. pugna atrox ad silvam Ma-
litiosam fuit, ubi et peditum quidem robore, ceterum
equitatu aucto nuper plurimum Romana acies valuit.
10 ab equitibus repente invectis turbati ordines sunt Sa-
binorum; nec pugna deinde illis constare nec fuga ex-
plicari sine magna caede potuit.

31 Devictis Sabinis cum in magna gloria magnisque
opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntia-
tum regi patribusque est in monte Albano lapidibus
2 pluvisse. quod cum credi vix posset, missis ad id
visendum prodigium, in conspectu haud aliter, quam
cum grandinem venti glomeratam in terras agunt,
3 crebri cecidere caelo lapides. visi etiam audire vocem

ingentem ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quae velut diis quoque simul cum patria relictis oblivioni dederant, et aut Romana sacra susceperant aut fortunae, ut fit, obirati cultum reliquerant deum. Romanis quoque ab eodem prodigio 4 novendiale sacrum publice susceptum est, seu voce caelesti ex Albano monte missa — nam id quoque traditur — seu haruspicum monitu; mansit certe sollemne, ut, quandoque idem prodigium nuntiaretur, feriae per novem dies agerentur.

Haud ita multo post pestilentia laboratum est. 5 unde cum pigritia militandi oreretur, nulla tamen ab armis quies dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente militiae quam domi iuvenum corpora esse, donec ipse quoque longinquo morbo est inplicitus. tunc adeo fracti simul cum corpore sunt spiritus illi 6 feroces, ut, qui nihil ante ratus esset minus regium quam sacris dedere animum, repente omnibus magnis parvisque superstitionibus obnoxius degeret religionibusque etiam populum inpleret. vulgo iam homines 7 eum statum rerum, qui sub Numa rege fuerat, requirentes, unam opem aegris corporibus relictam, si pax veniaque ab diis inpetrata esset, credebant. ipsum 8 regem tradunt volventem commentarios Numae, cum ibi quaedam occulta sollemnia sacrificia Iovi Elicio facta invenisset, operatum iis sacris se abdidisse; sed non rite initum aut curatum id sacrum esse, nec solum nullam ei oblatam caelestium speciem, sed ira Iovis sollicitati prava religione fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna gloria belli regnavit annos duos et triginta.

Mortuo Tullo res, ut institutum iam inde ab initio 32 erat, ad patres redierat, hique interregem nominaverant. quo comitia habente Ancum Marcium regem populus creavit; patres fuere auctores. Numae Pompili regis nepos, filia ortus, Ancus Marcius erat. qui ut regnare 2 coepit, et avitae gloriae memor et quia proximum

regnum, cetera egregium, ab una parte haud satis
prosperum fuerat, aut neglectis religionibus aut prave
cultis, longe[que] antiquissimum ratus sacra publica,
ut ab Numa instituta erant, facere, omnia ea ex com-
mentariis regis pontificem in album relata proponere
in publico iubet. inde et civibus otii cupidis et fini-
timis civitatibus facta spes in avi mores atque insti-
tuta regem abiturum.
3 Igitur Latini, cum quibus Tullo regnante ictum
foedus erat, sustulerant animos et, cum incursionem
in agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis
superbe responsum reddunt, desidem Romanum regem
4 inter sacella et aras acturum esse regnum rati. me-
dium erat in Anco ingenium, et Numae et Romuli
memor; et praeterquam quod avi regno magis neces-
sariam fuisse pacem credebat cum in novo tum feroci
populo, etiam quod illi contigisset otium sine iniuria,
id se haud facile habiturum; temptari patientiam et
temptatam contemni, temporaque esse Tullo regi ap-
5 tiora quam Numae. ut tamen, quoniam Numa in
pace religiones instituisset, a se bellicae caerimoniae
proderentur nec gererentur solum, sed etiam indiceren-
tur bella aliquo ritu, ius ab antiqua gente Aequiculis,
quod nunc fetiales habent, descripsit, quo res repetun-
6 tur. legatus ubi ad fines eorum venit, unde res repe-
tuntur, capite velato filo — lanae velamen est —
'audi, Iuppiter', inquit; 'audite, fines' — cuiuscumque
gentis sunt, nominat —; 'audiat fas: ego sum publi-
cus nuntius populi Romani; iuste pieque legatus venio
7 verbisque meis fides sit'. peragit deinde postulata.
inde Iovem testem facit: 'si ego iniuste inpieque illos
homines illasque res dedier mihi exposco, tum patriae
8 compotem me numquam siris esse'. haec, cum finis
superscandit, haec, quicumque ei primus vir obvius
fuit, haec portam ingrediens, haec forum ingressus
paucis verbis carminis concipiendique iuris iurandi
9 mutatis peragit. si non deduntur, quos exposcit, die-

bus tribus et triginta — tot enim sollemnes sunt —
peractis bellum ita indicit: 'audi, Iuppiter, et tu, Iane 10
Quirine, diique omnes caelestes vosque, terrestres, vos-
que, inferni, audite: ego vos testor populum illum' —
quicumque est, nominat — 'iniustum esse neque ius
persolvere. sed de istis rebus in patria maiores natu
consulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur'. tum
is nuntius Romam ad consulendum redit.

Confestim rex his ferme verbis patres consulebat: 11
'quarum rerum, litium, causarum condixit pater patra-
tus populi Romani Quiritium patri patrato Priscorum
Latinorum hominibusque Priscis Latinis, quas res nec
dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas res dari,
solvi, fieri oportuit, dic' inquit ei, quem primum sen-
tentiam rogabat, 'quid censes?' tum ille: 'puro pioque 12
duello quaerendas censeo itaque consentio consciscoque'.
inde ordine alii rogabantur; quandoque pars maior eo-
rum, qui aderant, in eandem sententiam ibat, bellum
erat consensum. fieri solitum, ut fetialis hastam ferra-
tam aut sanguineam praeustam ad fines eorum ferret
et non minus tribus puberibus praesentibus diceret:
'quod populi Priscorum Latinorum hominesque Prisci 13
Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt,
deliquerunt, quod populus Romanus Quiritium bellum
cum Priscis Latinis iussit esse senatusque populi Ro-
mani Quiritium censuit, consensit, conscivit, ut bellum
cum Priscis Latinis fieret, ob eam rem ego populus-
que Romanus populis Priscorum Latinorum homini-
busque Priscis Latinis bellum indico facioque.' id ubi
dixisset, hastam in fines eorum emittebat. hoc tum 14
modo ab Latinis repetitae res ac bellum indictum,
moremque eum posteri acceperunt.

Ancus demandata cura sacrorum flaminibus sacer- 33
dotibusque aliis, exercitu novo conscripto profectus
Politorium, urbem Latinorum, vi cepit secutusque mo-
rem regum priorum, qui rem Romanam auxerant
hostibus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem

2 Romam traduxit, et cum circa Palatium, sedem vete-
rum Romanorum, Sabini Capitolium atque arcem, Cae-
lium montem Albani inplessent, Aventinum novae mul-
titudini datum. additi eodem haud ita multo post,
3 Tellenis Ficanaque captis, novi cives. Politorium inde
rursus bello repetitum, quod vacuum occupaverant
Prisci Latini; eaque causa diruendae urbis eius fuit
4 Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. post-
remo omni bello Latino Medulliam conpulso aliquam-
diu ibi Marte incerto varia victoria pugnatum est; nam
et urbs tuta munitionibus praesidioque firmata valido
erat, et castris in aperto positis aliquotiens exercitus
5 Latinus comminus cum Romanis signa contulerat. ad
ultimum omnibus copiis conisus Ancus acie primum
vincit; inde ingenti praeda potens Romam redit, tum
quoque multis milibus Latinorum in civitatem acceptis,
quibus, ut iungeretur Palatio Aventinum, ad Murciae
datae sedes.

6 Ianiculum quoque adiectum, non inopia loci, sed
ne quando ea arx hostium esset. id non muro solum,
sed etiam ob commoditatem itineris ponte sublicio,
tum primum in Tiberi facto, coniungi urbi placuit.
7 Quiritium quoque fossa, haud parvum munimentum a
8 planioribus aditu locis, Anci regis opus est. ingenti
incremento rebus auctis cum in tanta multitudine ho-
minum discrimine recte an perperam facti confuso fa-
cinora clandestina fierent, carcer ad terrorem increscen-
9 tis audaciae media urbe inminens foro aedificatur. nec
urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager finesque:
silva Mesia Veientibus adempta usque ad mare impe-
rium prolatum et in ore Tiberis Ostia urbs condita,
salinae circa factae egregieque rebus bello gestis aedis
Iovis Feretrii amplificata.

34 Anco regnante Lucumo, vir inpiger ac divitiis
potens, Romam commigravit cupidine maxime ac spe
magni honoris, cuius adipiscendi Tarquiniis — nam
ibi quoque peregrina stirpe oriundus erat — facultas

non fuerat. Demarati Corinthii filius erat, qui ob 2
seditiones domo profugus cum Tarquiniis forte conse-
disset, uxore ibi ducta duos filios genuit. nomina his
Lucumo atque Arruns fuerunt. Lucumo superfuit patri
bonorum omnium heres; Arruns prior quam pater mo-
ritur uxore gravida relicta. nec diu manet superstes
filio pater; qui cum, ignorans nurum ventrem ferre, 3
inmemor in testando nepotis decessisset, puero post avi
mortem in nullam sortem bonorum nato ab inopia
Egerio inditum nomen. Lucumoni contra omnium
heredi bonorum cum divitiae iam animos facerent, auxit 4
ducta in matrimonium Tanaquil summo loco nata et
quae haud facile iis, in quibus nata erat, humiliora
sineret ea, quo innupsisset. spernentibus Etruscis Lu- 5
cumonem exule advena ortum, ferre indignitatem non
potuit oblitaque ingenitae erga patriam caritatis, dum-
modo virum honoratum videret, consilium migrandi
ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissimum visa: 6
in novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute
nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo viro;
regnasse Tatium Sabinum, arcessitum in regnum Nu-
mam a Curibus, et Ancum Sabina matre ortum no-
bilemque una imagine Numae esse. facile persuadet 7
ut cupido honorum et cui Tarquinii materna tantum
patria esset. sublatis itaque rebus amigrant Romam.

Ad Ianiculum forte ventum erat. ibi ei carpento 8
sedenti cum uxore aquila suspensis demissa leniter
alis pilleum aufert superque carpentum cum magno
clangore volitans rursus velut ministerio divinitus missa
capiti apte reponit; inde sublimis abit. accepisse id 9
augurium laeta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgo Etrusci,
caelestium prodigiorum mulier. excelsa et alta sperare
conplexa virum iubet: eam alitem, ea regione caeli et
eius dei nuntiam venisse, circa summum culmen ho-
minis auspicium fecisse, levasse humano superpositum
capiti decus, ut divinitus eidem redderet. has spes 10
cogitationesque secum portantes urbem ingressi sunt

domicilioque ibi conparato L. Tarquinium Priscum
11 edidere nomen. Romanis conspicuum eum novitas
divitiaeque faciebant; et ipse fortunam benigno adlo-
quio, comitate invitandi beneficiisque, quos poterat,
sibi conciliando adiuvabat, donec in regiam quoque de
12 eo fama perlata est. notitiamque eam brevi apud re-
gem liberaliter dextereque obeundo officia in familiaris
amicitiae adduxerat iura, ut publicis pariter ac priva-
tis consiliis bello domique interesset et per omnia
expertus postremo tutor etiam liberis regis testamento
institueretur.

35 Regnavit Ancus annos quattuor et viginti, cuilibet
superiorum regum belli pacisque et artibus et gloria par.
iam filii prope puberem aetatem erant. eo magis Tar-
quinius instare, ut quam primum comitia regi creando
2 fierent; quibus indictis sub tempus pueros venatum
ablegavit. isque primus et petisse ambitiose regnum
et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis
3 animos conpositam: [cum] se non rem novam petere,
quippe qui non primus, quod quisquam indignari mi-
rarive posset, sed tertius Romae peregrinus regnum
adfectet; et Tatium non ex peregrino solum sed etiam
ex hoste regem factum, et Numam ignarum urbis non
4 petentem in regnum ultro accitum: se, ex quo sui po-
tens fuerit, Romam cum coniuge ac fortunis omnibus
commigrasse; maiorem partem aetatis eius, qua civili-
bus officiis fungantur homines, Romae se quam in ve-
5 tere patria vixisse; domi militiaeque sub haud paeni-
tendo magistro, ipso Anco rege, Romana se iura, Ro-
manos ritus didicisse; obsequio et observantia in regem
cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso
6 certasse. haec eum haud falsa memorantem ingenti
consensu populus Romanus regnare iussit. ergo virum
cetera egregium secuta, quam in petendo habuerat,
etiam regnantem ambitio est; nec minus regni sui fir-
mandi quam augendae rei publicae memor centum in
patres legit, qui deinde minorum gentium sunt appel-

lati, factio haud dubia regis, cuius beneficio in curiam
venerant.

Bellum primum cum Latinis gessit et oppidum 7
ibi Apiolas vi cepit praedaque inde maiore, quam
quanta belli fama fuerat, revecta ludos opulentius in-
structiusque quam priores reges fecit. tum primum 8
circo, qui nunc maximus dicitur, designatus locus est.
loca divisa patribus equitibusque, ubi spectacula sibi
quisque facerent; fori appellati. spectavere furcis duo- 9
denos ab terra spectacula alta sustinentibus pedes.
ludicrum fuit equi pugilesque, ex Etruria maxime ac-
citi. sollemnes, deinde annui, mansere ludi, Romani
magnique varie appellati. ab eodem rege et circa 10
forum privatis aedificanda divisa sunt loca; porticus
tabernaeque factae.

Muro quoque lapideo circumdare urbem parabat, 36
cum Sabinum bellum coeptis intervenit. adeoque ea
subita res fuit, ut prius Anienem transirent hostes,
quam obviam ire ac prohibere exercitus Romanus
posset. itaque trepidatum Romae est, et primo dubia 2
victoria magna utrimque caede pugnatum est. reductis
deinde in castra hostium copiis datoque spatio Roma-
nis ad conparandum de integro bellum Tarquinius,
equitem maxime suis deesse viribus ratus ad Ramnes,
Titienses, Luceres, quas centurias Romulus scripserat,
addere alias constituit suoque insignes relinquere no-
mine. id quia inaugurato Romulus fecerat, negare 3
Attus Navius, inclitus ea tempestate augur, neque
mutari neque novum constitui, nisi aves addixissent,
posse. ex eo ira regi mota, eludensque artem, ut fe- 4
runt, 'agedum' inquit, 'divine tu, inaugura, fierine pos-
sit, quod nunc ego mente concipio'. cum ille [in]
augurio rem expertus profecto futuram dixisset, 'atqui
hoc animo agitavi' inquit, 'te novacula cotem discissu-
rum; cape haec et perage, quod aves tuae fieri posse
portendunt'. tum illum haud cunctanter discidisse co-
tem ferunt. statua Atti capite velato, quo in loco 5

res acta est, in comitio in gradibus ipsis ad laevam
curiae fuit; cotem quoque eodem loco sitam fuisse
memorant, ut esset ad posteros miraculi eius monu-
6 mentum. auguriis certe sacerdotioque augurum tantus
honos accessit, ut nihil belli domique postea nisi au-
spicato gereretur, concilia populi, exercitus vocati, summa
7 rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur. neque tum
Tarquinius de equitum centuriis quicquam mutavit;
numero alterum tantum adiecit, ut mille et octingenti
8 equites in tribus centuriis essent — posteriores modo
sub iisdem nominibus, qui additi erant, appellati sunt
—, quas nunc, quia geminatae sunt, sex vocant
centurias.

37 Hac parte copiarum aucta iterum cum Sabinis
confligitur. sed praeterquam quod viribus creverat
Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus
missis, qui magnam vim lignorum, in Anienis ripa
iacentem ardentem in flumen conicerent: ventoque iu-
vante accensa ligna et pleraque, in ratibus, inpacta
2 sublicis cum haererent, pontem incendunt. ea quoque
res in pugna terrorem attulit Sabinis et fusis eadem
fugam inpediit; multique mortales, cum hostem effu-
gissent, in flumine ipso periere; quorum fluitantia arma
ad urbem cognita in Tiberi prius paene, quam nuntiari
3 posset, insignem victoriam fecere. eo proelio praecipua
equitum gloria fuit: utrimque ab cornibus positos, cum
iam pelleretur media peditum suorum acies, ita incur-
risse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modo Sabi-
nas legiones ferociter instantes cedentibus, sed subito
4 in fugam averterent. montes effuso cursu Sabini pe-
tebant, et pauci tenuere; maxima pars, ut ante dictum
5 est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius in-
standum perterritis ratus, praeda captivisque Romam
missis, spoliis hostium — id votum Vulcano erat —
ingenti cumulo accensis, pergit porro in agrum Sabi-
6 num exercitum inducere; et quamquam male gesta res
erat nec gesturos melius sperare poterant, tamen, quia

consulendi res non dabat spatium, iere obviam Sabini
tumultuario milite iterumque ibi fusi perditis iam prope
rebus pacem petiere.

Collatia et quidquid citra Collatiam agri erat, Sa- 38
binis ademptum; Egerius — fratris hic filius erat
regis — Collatiae in praesidio relictus. deditosque
Collatinos ita accipio eamque deditionis formulam
esse; rex interrogavit: 'estisne vos legati oratoresque 2
missi a populo Conlatino, ut vos populumque Conla-
tinum dederetis?' sumus. 'estne populus Conlatinus
in sua potestate?' est. 'deditisne vos populumque
Conlatinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra,
utensilia, divina humanaque omnia in meam populique
Romani dicionem?' dedimus. 'at ego recipio'. bello 3
Sabino perfecto Tarquinius triumphans Romam redit.
inde Priscis Latinis bellum fecit. ubi nusquam ad 4
universae rei dimicationem ventum est; ad singula
oppida circumferendo arma omne nomen Latinum do-
muit. Corniculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustume-
rium, Ameriola, Medullia, Nomentum, haec de Priscis
Latinis aut qui ad Latinos defecerant, capta oppida.
pax deinde est facta.

Maiore inde animo pacis opera inchoata, quam 5
quanta mole gesserat bella, ut non quietior populus
domi esset, quam militiae fuisset; nam et muro lapi- 6
deo, cuius exordium operis Sabino bello turbatum erat,
urbem, qua nondum munierat, cingere parat et infima
urbis loca circa forum aliasque interiectas collibus con-
valles, quia ex planis locis haud facile evehebant aquas,
cloacis fastigio in Tiberim ductis siccat et aream ad
aedem in Capitolio Iovis, quam voverat bello Sabino, 7
iam praesagiente animo futuram olim amplitudinem
loci occupat fundamentis.

Eo tempore in regia prodigium visu eventuque 39
mirabile fuit: puero dormienti, cui Servio Tullio fuit
nomen, caput arsisse ferunt multorum in conspectu.
plurimo igitur clamore inde ad tantae rei miraculum 2

orto excitos reges, et cum quidam familiarium aquam
ad restinguendum ferret, ab regina retentum, sedatoque
eam tumultu moveri vetuisse puerum, donec sua sponte
3 experrectus esset. mox cum somno et flammam ab-
isse. tum abducto in secretum viro Tanaquil 'viden
tu puerum hunc' inquit, 'quem tam humili cultu edu-
camus? scire licet hunc lumen quondam rebus nostris
dubiis futurum praesidiumque regiae adflictae; proinde
materiam ingentis publice privatimque decoris omni
indulgentia nostra nutriamus'.

4 Inde puerum liberum loco coeptum haberi eru-
dirique artibus, quibus ingenia ad magnae fortunae
cultum excitantur. evenit facile, quod diis cordi esset:
iuvenis evasit vere indolis regiae, nec, cum quaereretur
gener Tarquinio, quisquam Romanae iuventutis ulla
arte conferri potuit, filiamque ei suam rex despondit.
5 hic quacumque de causa tantus illi honos habitus cre-
dere prohibet serva natum eum parvumque ipsum ser-
visse. eorum magis sententiae sum, qui Corniculo
capto Servi Tulli, qui princeps in illa urbe fuerat,
gravidam viro occiso uxorem, cum inter reliquas cap-
tivas cognita esset, ob unicam nobilitatem ab regina
Romana prohibitam ferunt servitio partum Romae
6 edidisse *in* Prisci Tarquini domo; inde tanto beneficio
et inter mulieres familiaritatem auctam, et puerum,
ut in domo a parvo eductum, in caritate atque honore
fuisse; fortunam matris, quod capta patria in hostium
manus venerit, ut serva natus crederetur, fecisse.

40 Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare
coeperat Tarquinius, non apud regem modo sed apud
patres plebemque longe maximo honore Servius Tullius
2 erat. tum Anci filii duo, etsi antea semper pro in-
dignissimo habuerant se patrio regno tutoris fraude
pulsos, regnare Romae advenam non modo vicinae sed
ne Italicae quidem stirpis, tum inpensius iis indignitas
3 crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret reg-
num, sed praeceps inde porro ad servitia caderet, ut

in eadem civitate post centesimum fere annum quod
Romulus, deo prognatus, deus ipse, tenuerit regnum,
donec in terris fuerit, id servus serva natus possideat.
cum commune Romani nominis tum praecipue id do-
mus suae dedecus fore, si Anci regis virili stirpe salva
non modo advenis sed servis etiam regnum Romae
pateret. ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. 4
sed et iniuriae dolor in Tarquinium ipsum magis quam
in Servium eos stimulabat, et quia gravior ultor cae-
dis, si superesset, rex futurus erat quam privatus, tum
Servio occiso quemcumque alium generum delegisset,
eundem regni heredem facturus videbatur, ob haec 5
ipsi regi insidiae parantur. ex pastoribus duo fero-
cissimi delecti ad facinus, quibus consueti erant uter-
que agrestibus ferramentis, in vestibulo regiae quam
potuere tumultuosissime specie rixae in se omnes ap-
paritores regios convertunt; inde, cum ambo regem
appellarent clamorque eorum penitus in regiam per-
venisset, vocati ad regem pergunt. primo uterque vo- 6
ciferari et certatim alter alteri obstrepere; coerciti ab
lictore et iussi in vicem dicere tandem obloqui desi-
stunt; unus rem ex conposito orditur. dum intentus 7
in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in
caput deiecit, relictoque in vulnere telo ambo se foras
eiciunt.

Tarquinium moribundum cum, qui circa erant, 41
excepissent, illos fugientes lictores conprehendunt. cla-
mor inde concursusque populi, mirantium, quid rei
esset. Tanaquil inter tumultum claudi regiam iubet,
arbitros eicit. simul quae curando vulneri opus sunt,
tamquam spes subesset, sedulo conparat, simul, si de-
stituat spes, alia praesidia molitur. Servio propere 2
accito cum paene exanguem virum ostendisset, dextram
tenens orat, ne inultam mortem soceri, ne socrum
inimicis ludibrio esse sinat. 'tuum est' inquit, 'Servi, 3
si vir es, regnum, non eorum, qui alienis manibus pes-
simum facinus fecere. erige te deosque duces sequere,

qui clarum hoc fore caput divino quondam circumfuso
igni portenderunt. nunc te illa caelestis excitet flamma,
nunc expergiscere vere. et nos peregrini regnavimus;
qui sis, non unde natus sis, reputa. si tua re subita
consilia torpent, at tu mea consilia sequere.'

4 Cum clamor impetusque multitudinis vix sustineri
posset, ex superiore parte aedium per fenestras in No-
vam viam versas — habitabat enim rex ad Iovis Sta-
5 toris — populum Tanaquil adloquitur. iubet bono
animo esse: sopitum fuisse regem subito ictu; ferrum haud
alte in corpus descendisse; iam ad se redisse; inspec-
tum vulnus absterso cruore; omnia salubria esse; con-
fidere prope diem ipsum eos visuros; interim Servio
Tullio iubere populum dicto audientem esse; eum iura
6 redditurum obiturumque alia regis munia esse. Servius
cum trabea et lictoribus prodit ac sede regia sedens
alia decernit, de aliis consulturum se regem esse si-
mulat. itaque per aliquot dies, cum iam expirasset
Tarquinius, celata morte per speciem alienae fungendae
vicis suas opes firmavit. tum demum palam factum
est conploratione in regia orta. Servius praesidio firmo
munitus primus iniussu populi voluntate patrum regna-
7 vit. Anci liberi iam tum, cum conprensis sceleris
ministris [ut] vivere regem et tantas esse opes Servi
nuntiatum est, Suessam Pometiam exulatum ierant.

42 Nec iam publicis magis consiliis Servius quam
privatis munire opes et ne, qualis Anci liberum ani-
mus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus se Tar-
quini liberum esset, duas filias iuvenibus regiis, Lucio
2 atque Arrunti Tarquiniis, iungit; nec rupit tamen fati
necessitatem humanis consiliis, quin invidia regni
etiam inter domesticos infida omnia atque infesta
faceret.

Peropportune ad praesentis quietem status bellum
cum Veientibus — iam enim indutiae exierant — aliis-
3 que Etruscis sumptum. in eo bello et virtus et for-
tuna enituit Tulli; fusoque ingenti hostium exercitu

haud dubius rex, seu patrum seu plebis animos peri-
clitaretur, Romam rediit.

Adgrediturque inde ad pacis longe maximum opus, 4
ut, quem ad modum Numa divini auctor iuris fuisset,
ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis
ordinumque, quibus inter gradus dignitatis fortunae-
que aliquid interlucet, posteri fama ferrent. censum 5
enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio,
ex quo belli pacisque munia non viritim, ut ante, sed
pro habitu pecuniarum fierent; tum classes centurias-
que et hunc ordinem ex censu discripsit vel paci de-
corum vel bello.

Ex iis, qui centum milium aeris aut maiorem 43
censum haberent, octoginta confecit centurias, quadra-
genas seniorum ac iuniorum; prima classis omnes ap- 2
pellati; seniores ad urbis custodiam ut praesto essent,
iuvenes ut foris bella gererent. arma his imperata
galea, clipeum, ocreae, lorica, omnia ex aere, haec, ut
tegumenta corporis essent; tela in hostem hastaque et 3
gladius. additae huic classi duae fabrum centuriae,
quae sine armis stipendia facerent; datum munus, ut
machinas in bello ferrent. secunda classis intra cen- 4
tum usque ad quinque et septuaginta milium censum
instituta, et ex iis, senioribus iunioribusque, viginti
conscriptae centuriae. arma imperata scutum pro cli-
peo et praeter loricam omnia eadem. tertiae classis 5
[in] quinquaginta milium censum esse voluit; totidem
centuriae et hae eodemque discrimine aetatium factae.
nec de armis quicquam mutatum, ocreae tantum
ademptae. in quarta classe census quinque et viginti 6
milium; totidem centuriae factae. arma mutata, nihil
praeter hastam et verutum datum. quinta classis aucta; 7
centuriae triginta factae. fundas lapidesque missiles
hi secum gerebant. [in] his accensi cornicines tubi-
cinesque, in duas centurias distributi. undecim milibus 8
haec classis censebatur. hoc minor census reliquam multi-
tudinem habuit; inde una centuria facta est immunis militia.

Ita pedestri exercitu ornato distributoque equitum
9 ex primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. sex
item alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub
iisdem, quibus inauguratae erant, nominibus fecit. ad
equos emendos dena milia aeris ex publico data, et,
quibus equos alerent, viduae adtributae, quae bina
milia aeris in annos singulos penderent.

10 Haec omnia in dites a pauperibus inclinata onera.
deinde est honos additus; non enim, ut ab Romulo
traditum ceteri servaverant reges, viritim suffragium
eadem vi eodemque iure promisce omnibus datum est,
sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio
videretur et vis omnis penes primores civitatis esset.
11 equites enim vocabantur primi; octoginta inde primae
classis centuriae [primum peditum vocabantur]; ibi si
variaret, quod raro incidebat, ut secundae classis voca-
rentur, nec fere umquam infra ita descenderunt, ut ad
12 infimos pervenirent. nec mirari oportet hunc ordinem,
qui nunc est post expletas quinque et triginta tribus
duplicato earum numero centuriis iuniorum seniorum-
que, ad institutam ab Servio Tullio summam non con-
13 venire. quadrifariam enim urbe divisa regionibus col-
libusque, qui habitabantur, partes eas tribus appellavit,
ut ego arbitror, ab tributo; nam eius quoque aequa-
liter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est;
neque eae tribus ad centuriarum distributionem nume-
rumque quicquam pertinuere.

44 Censu perfecto, quem maturaverat metu legis de
incensis latae cum vinculorum minis mortisque, edixit,
ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis
quisque centuriis in campo Martio prima luce adessent.
2 ibi instructum exercitum omnem suovetaurilibus lustra-
vit; idque conditum lustrum appellatum, quia is cen-
sendo finis factus est. milia octoginta eo lustro civium
censa dicuntur; adicit scriptorum antiquissimus Fabius
Pictor, eorum, qui arma ferre possent, eum numerum fuisse.

3 Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda

visa est. addit duos colles, Quirinalem Viminalemque; inde deinceps auget Esquilias ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. aggere et fossis et muro circumdat urbem; ita pomerium profert. pomerium, verbi vim 4
solam intuentes, postmoerium interpretantur esse; est autem magis circamoerium, locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte aedificia moenibus continuarentur, quae nunc vulgo etiam coniungunt, et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. hoc spatium, quod 5
neque habitari neque arari fas erat, non magis, quod post murum esset, quam quod murus post id, pomerium Romani appellarunt; et in urbis incremento semper, quantum moenia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur.

Aucta civitate magnitudine urbis, formatis omni- 45
bus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes adquirerentur, consilio augere imperium conatus est, simul et aliquod addere urbi decus. iam 2
tum erat inclitum Dianae Ephesiae fanum; id communiter a civitatibus Asiae factum fama ferebat. eum consensum deosque consociatos laudare mire Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amicitiasque de industria iunxerat. saepe iterando eadem perpulit tandem, ut Romae fanum Dianae populi Latini cum populo Romano facerent. ea erat confessio caput rerum Romam esse, de quo 3
totiens armis certatum fuerat. id quamquam omissum iam ex omnium cura Latinorum ob rem totiens infeliciter temptatam armis videbatur, uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio imperii recuperandi. bos in Sabinis nata cuidam patri familiae dicitur mi- 4
randa magnitudine ac specie; fixa per multas aetates cornua in vestibulo templi Dianae monumentum ei fuere miraculo. habita, ut erat, res prodigii loco est; 5
et cecinere vates, cuius civitatis eam civis Dianae im-

molasset, ibi fore imperium; idque carmen pervenerat
6 ad antistitem fani Dianae. Sabinusque, ut prima apta
dies sacrificio visa est, bovem Romam actam deducit
ad fanum Dianae et ante aram statuit. ibi antistes
Romanus, cum eum magnitudo victumae celebrata
fama movisset, memor responsi Sabinum ita adloquitur:
'quidnam tu, hospes, paras?' inquit 'inceste sacrificium
Dianae facere? quin tu ante vivo perfunderis flumine?
7 infima valle praefluit Tiberis'. religione tactus hospes,
qui omnia, ut prodigio responderet eventus, cuperet
rite facta, extemplo descendit ad Tiberim. interea Ro-
manus immolat Dianae bovem. id mire gratum regi
atque civitati fuit.

46 Servius quamquam iam usu haud dubie regnum
possederat, tamen, quia interdum iactari voces a iuvene
Tarquinio audiebat se iniussu populi regnare, conciliata
prius voluntate plebis agro capto ex hostibus viritim
diviso ausus est ferre ad populum, vellent iuberentne
se regnare; tantoque consensu, quanto haud quisquam
2 alius ante, rex est declaratus. neque ea res Tarquinio
spem adfectandi regni minuit; immo eo inpensius, quia
de agro plebis adversa patrum voluntate senserat agi,
criminandi Servi apud patres crescendique in curia
sibi occasionem datam ratus est, et ipse iuvenis ar-
dentis animi et domi uxore Tullia inquietum animum
3 stimulante. tulit enim et Romana regia sceleris tragici
exemplum, ut taedio regum maturior veniret libertas
ultimumque regnum esset, quod scelere partum foret.

4 Hic L. Tarquinius — Prisci Tarquini regis filius
neposne fuerit, parum liquet; pluribus tamen auctori-
bus filium ediderim — fratrem habuerat Arruntem
5 Tarquinium, mitis ingenii iuvenem. his duobus, ut
ante dictum est, duae Tulliae, regis filiae, nupserant,
et ipsae longe dispares moribus. forte ita inciderat,
ne duo violenta ingenia matrimonio iungerentur, for-
tuna, credo, populi Romani, quo diuturnius Servi reg-
6 num esset constituique civitatis mores possent. ange-

batur ferox Tullia nihil materiae in viro neque ad
cupiditatem neque ad audaciam esse; tota in alterum
aversa Tarquinium eum mirari, eum virum dicere ac
regio sanguine ortum; spernere sororem, quod virum
nacta muliebri cessaret audacia. contrahit celeriter si- 7
militudo eos, ut fere fit: malum malo aptissimum; sed
initium turbandi omnia a femina ortum est. ea secre-
tis viri alieni adsuefacta sermonibus nullis verborum
contumeliis parcere de viro ad fratrem, de sorore ad
virum; et se rectius viduam et illum caelibem futurum
fuisse contendere, quam cum inpari iungi, ut elangues-
cendum aliena ignavia esset. si sibi eum, quo digna 8
esset, dii dedissent virum, domi se prope diem visuram
regnum fuisse, quod apud patrem videat. celeriter
adulescentem suae temeritatis implet. Lucius Tarqui- 9
nius et Tullia minor, prope continuatis funeribus cum
domos vacuas novo matrimonio fecissent, iunguntur
nuptiis magis non prohibente Servio quam adprobante.

Tum vero in dies infestior Tulli senectus, infestius 47
coepit regnum esse. iam enim ab scelere ad aliud
spectare mulier scelus, nec nocte nec interdiu virum
conquiescere pati, ne gratuita praeterita parricidia
essent: non sibi defuisse, cui nupta diceretur, nec cum 2
quo tacita serviret; defuisse, qui se regno dignum pu-
taret, qui meminisset se esse Prisci Tarquini filium,
qui habere quam sperare regnum mallet. 'si tu is 3
es, cui nuptam esse me arbitror, et virum et regem
appello; sin minus, eo nunc peius mutata res est, quod
istic cum ignavia est scelus. quin accingeris? non 4
tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis, ut patri tuo, pere-
grina regna moliri necesse est; di te penates patriique
et patris imago et domus regia et in domo regale so-
lium et nomen Tarquinium creat vocatque regem. aut 5
si ad haec parum est animi, quid frustraris civitatem?
quid te ut regium iuvenem conspici sinis? facesse
hinc Tarquinios aut Corinthum, devolvere retro ad
stirpem, fratris similior quam patris'. his aliisque in- 6

crepando iuvenem instigat nec conquiescere ipsa potest,
si, cum Tanaquil, peregrina mulier, tantum moliri po-
tuisset animo, ut duo continua regna viro ac deinceps
genero dedisset, ipsa, regio semine orta, nullum mo-
mentum in dando adimendoque regno faceret.
7 His muliebribus instinctus furiis Tarquinius cir-
cumire et prensare minorum maxime gentium patres;
admonere paterni beneficii ac pro eo gratiam repetere;
allicere donis iuvenes; cum de se ingentia pollicendo
8 tum regis criminibus omnibus locis crescere. postremo,
ut iam agendae rei tempus visum est, stipatus agmine
armatorum in forum inrupit. inde omnibus perculsis
pavore in regia sede pro curia sedens patres in curiam
per praeconem ad regem Tarquinium citari iussit.
9 convenere extemplo, alii iam ante ad hoc praeparati,
alii metu, ne non venisse fraudi esset, novitate ac mi-
10 raculo attoniti et iam de Servio actum rati. ibi Tar-
quinius maledicta ab stirpe ultima orsus: servum ser-
vaque natum post mortem indignam parentis sui, non
interregno, ut antea, inito, non comitiis habitis, non
per suffragium populi, non auctoribus patribus, muliebri
11 dono regnum occupasse. ita natum, ita creatum regem,
fautorem infimi generis hominum, ex quo ipse sit,
odio alienae honestatis ereptum primoribus agrum sor-
12 didissimo cuique divisisse; omnia onera, quae communia
quondam fuerint, inclinasse in primores civitatis; in-
stituisse censum, ut insignis ad invidiam locupletiorum
fortuna esset et parata, unde, ubi vellet, egentissimis
largiretur.
48 Huic orationi Servius cum intervenisset trepido
nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiae magna
voce 'quid hoc' inquit, 'Tarquini, rei est? qua tu au-
dacia me vivo vocare ausus es patres aut in sede con-
2 sidere mea?' cum ille ferociter ad haec, se patris sui
tenere sedem, multo quam servum potiorem filium
regis regni heredem, satis illum diu per licentiam elu-
dentem insultasse dominis, clamor ab utriusque fauto-

ribus oritur, et concursus populi fiebat in curiam ap-
parebatque regnaturum, qui vicisset. tum Tarquinius 3
necessitate iam etiam ipsa cogente ultima audere, multo
et aetate et viribus validior, medium arripit Servium
elatumque e curia in inferiorem partem per gradus
deicit; inde ad cogendum senatum in curiam redit. fit 4
fuga regis apparitorum atque comitum; ipse prope
exanguis, cum sine regio comitatu domum se recipe-
ret, ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem consecuti
erant, interficitur. creditur, quia non abhorret a cetero 5
scelere, admonitu Tulliae id factum. carpento certe,
id quod satis constat, in forum invecta nec reverita
coetum virorum evocavit virum e curia regemque prima
appellavit. a quo facessere iussa ex tanto tumultu 6
cum se domum reciperet pervenissetque ad summum
Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit, flectenti car-
pentum dextra in Vrbium clivum, ut in collem Esqui-
liarum eveheretur, restitit pavidus atque inhibuit fre-
nos is, qui iumenta agebat, iacentemque dominae Ser-
vium trucidatum ostendit. foedum inhumanumque 7
inde traditur scelus, monumentoque locus est. Scelera-
tum vicum vocant, quo amens agitantibus furiis soro-
ris ac viri Tullia per patris corpus carpentum egisse
fertur partemque sanguinis ac caedis paternae cruento
vehiculo, contaminata ipsa respersaque, tulisse ad pe-
nates suos virique sui, quibus iratis malo regni prin-
cipio similes prope diem exitus sequerentur.

Servius Tullius regnavit annos quattuor et quadra- 8
ginta ita, ut bono etiam moderatoque succedenti regi
difficilis aemulatio esset. ceterum id quoque ad glo-
riam accessit, quod cum illo simul iusta ac legitima
regna occiderunt. id ipsum tam mite ac tam modera- 9
tum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum
in animo habuisse quidam auctores sunt, ni scelus
intestinum liberandae patriae consilia agitanti inter-
venisset.

Inde L. Tarquinius regnare occepit, cui Superbo **49**

cognomen facta indiderunt, quia socerum gener sepul-
tura prohibuit, Romulum quoque insepultum perisse
2 dictitans, primoresque patrum, quos Servi rebus favisse
credebat, interfecit; conscius deinde male quaerendi
regni ab se ipso adversus se exemplum capi posse,
3 armatis corpus circumsaepsit; neque enim ad ius regni
quicquam praeter vim habebat, ut qui neque populi
4 iussu neque auctoribus patribus regnaret. eo accede-
bat, ut in caritate civium nihil spei reponenti metu
regnum tutandum esset. quem ut pluribus incuteret,
cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se so-
5 lus exercebat perque eam causam occidere, in exilium
agere, bonis multare poterat non suspectos modo aut
invisos, sed unde nihil aliud quam praedam sperare
6 posset. praecipue ita patrum numero inminuto statuit
nullos in patres legere, quo contemptior paucitate ipsa
ordo esset minusque per se nihil agi indignarentur.
7 hic enim regum primus traditum a prioribus morem
de omnibus senatum consulendi solvit, domesticis con-
siliis rem publicam administravit; bellum, pacem, foe-
dera, societates per se ipse, cum quibus voluit, iniussu
8 populi ac senatus fecit diremitque. Latinorum sibi
maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opi-
bus tutior inter cives esset, neque hospitia modo cum
primoribus eorum, sed adfinitates quoque iungebat.
9 Octavio Mamilio Tusculano — is longe princeps Latini
nominis erat, si famae credimus, ab Vlixe deaque Circa
oriundus — ei Mamilio filiam nuptum dat perque eas
nuptias multos sibi cognatos amicosque eius conciliat.

50 Iam magna Tarquini auctoritas inter Latinorum
proceres erat, cum in diem certam ut ad lucum Fe-
rentinae conveniant indicit: esse, quae agere de rebus
2 communibus velit. conveniunt frequentes prima luce;
ipse Tarquinius diem quidem servavit, sed paulo ante,
quam sol occideret, venit. multa ibi toto die in con-
3 cilio variis iactata sermonibus erant. Turnus Herdo-
nius ab Aricia ferociter in absentem Tarquinium erat

invectus: haud mirum esse Superbo inditum Romae
cognomen — iam enim ita clam quidem mussitantes,
vulgo tamen eum appellabant —; an quicquam super-
bius esse quam ludificari sic omne nomen Latinum?
principibus longe ab domo excitis ipsum, qui concilium 4
indixerit, non adesse. temptari profecto patientiam,
ut, si iugum acceperint, obnoxios premat. cui enim
non apparere, adfectare eum imperium in Latinos?
quod si sui bene crediderint cives aut si creditum 5
illud et non raptum parricidio sit, credere et Latinos,
quamquam ne sic quidem alienigenae, debere; sin suos 6
eius paeniteat, quippe qui alii super alios trucidentur,
exulatum eant, bona amittant, quid spei melioris La-
tinis portendi? si se audiant, domum suam quemque
inde abituros neque magis observaturos diem concilii,
quam ipse, qui indixerit, observet.

Haec atque alia eodem pertinentia seditiosus fa- 7
cinerosusque homo hisque artibus opes domi nactus
cum maxime dissereret, intervenit Tarquinius. is finis 8
orationi fuit; aversi omnes ad Tarquinium salutandum.
qui silentio facto monitus a proximis, ut purgaret se,
quod id temporis venisset, disceptatorem ait se sump-
tum inter patrem et filium, cura reconciliandi eos in
gratiam moratum esse et, quia ea res exemisset illum
diem, postero die acturum, quae constituisset. ne id 9
quidem ab Turno tulisse tacitum ferunt; dixisse enim
nullam breviorem esse cognitionem quam inter patrem
et filium, paucisque transigi verbis posse: ni pareat
patri, habiturum infortunium esse.

Haec Aricinus in regem Romanum increpans ex 51
concilio abiit. quam rem Tarquinius aliquanto quam
videbatur aegrius ferens confestim Turno necem machi-
natur, ut eundem terrorem, quo civium animos domi
oppresserat, Latinis iniceret. et quia pro imperio pa- 2
lam interfici non poterat, oblato falso crimine inson-
tem oppressit. per adversae factionis quosdam Arici-
nos servum Turni auro corrupit, ut in deversorium

3 eius vim magnam gladiorum inferri clam sineret. ea
cum multa nocte perfecta essent, Tarquinius paulo
ante lucem accitis ad se principibus Latinorum quasi
re nova perturbatus, moram suam hesternam, velut
deorum quadam providentia inlatam, ait saluti sibi
4 atque illis fuisse. ab Turno dici sibi et primoribus
populorum parari necem, ut Latinorum solus imperium
teneat. adgressurum fuisse hesterno die in concilio;
dilatam rem esse, quod auctor concilii afuerit, quem
5 maxime peteret. inde illam absentis insectationem esse
natam, quod morando spem destituerit. non dubitare,
si vera deferantur, quin prima luce, ubi ventum in
concilium sit, instructus cum coniuratorum manu ar-
matusque venturus sit. dici gladiorum ingentem esse
6 numerum ad eum convectum. id vanum necne sit,
extemplo sciri posse. rogare eos, ut inde secum ad
Turnum veniant.

7 Suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox et
oratio hesterna et mora Tarquini, quod videbatur ob
eam differri caedes potuisse. eunt inclinatis quidem
ad credendum animis, tamen nisi gladiis deprehensis
8 cetera vana existimaturi. ubi est eo ventum, Turnum
ex somno excitatum circumsistunt custodes; conprehen-
sisque servis, qui caritate domini vim parabant, cum
gladii abditi ex omnibus locis deverticuli protraheren-
tur, enimvero manifesta res visa, iniectaeque Turno
catenae; et confestim Latinorum concilium magno cum
9 tumultu advocatur. ibi tam atrox invidia orta est
gladiis in medio positis, ut indicta causa, novo genere
leti, deiectus ad caput aquae Ferentinae crate superne
iniecta saxisque congestis mergeretur.

52 Revocatis deinde ad concilium Latinis Tarquinius
conlaudatisque, qui Turnum novantem res pro mani-
festo parricidio merita poenâ adfecissent, ita verba
2 fecit: posse quidem se vetusto iure agere, quod, cum
omnes Latini ab Alba oriundi sint, eo foedere tenean-
tur, quo ab Tullo res omnis Albana cum coloniis suis

in Romanum cesserit imperium; ceterum se utilitatis 3
id magis omnium causa censere, ut renovetur id foe-
dus, secundaque potius fortuna populi Romani ut par-
ticipes Latini fruantur, quam urbium excidia vastatio-
nesque agrorum, quas Anco prius, patre deinde suo
regnante perpessi sint, semper aut expectent aut patian-
tur. haud difficulter persuasum Latinis, quamquam 4
in eo foedere superior Romana res erat, ceterum et
capita nominis Latini stare ac sentire cum rege vide-
bant, et Turnus sui cuique periculi, si adversatus esset,
recens erat documentum. ita renovatum foedus indic- 5
tumque iunioribus Latinorum, ut ex foedere die certa
ad lucum Ferentinae armati frequentes adessent. qui 6
ubi ad edictum Romani regis ex omnibus populis
convenere, ne ducem suum neve secretum imperium
propriave signa haberent, miscuit manipulos ex Latinis
Romanisque, ut ex binis singulos faceret binosque ex
singulis; ita geminatis manipulis centuriones inposuit.

Nec, ut iniustus in pace rex, ita dux belli pravus 53
fuit; quin ea arte aequasset superiores reges, ni de-
generatum in aliis huic quoque decori offecisset. is 2
primus Volscis bellum in ducentos amplius post suam
aetatem annos movit Suessamque Pometiam ex his vi
cepit. ubi cum divendita praeda quadraginta talenta 3
argenti refecisset, concepit animo eam amplitudinem
Iovis templi, quae digna deum hominumque rege, quae
Romano imperio, quae ipsius etiam loci maiestate
esset. captivam pecuniam in aedificationem eius templi
seposuit.

Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Ga- 4
bios, propinquam urbem, nequiquam vi adortus, cum
obsidendi quoque urbem spes pulso a moenibus adempta
esset, postremo minime arte Romana, fraude ac dolo,
adgressus est. nam cum velut posito bello fundamen- 5
tis templi iaciendis aliisque urbanis operibus intentum
se esse simularet, Sextus filius eius, qui minimus ex
tribus erat, transfugit ex composito Gabios, patris in

6 se saevitiam intolerabilem conquerens: iam ab alienis
in suos vertisse superbiam, et liberorum quoque eum
frequentiae taedere, ut, quam in curia solitudinem fe-
cerit, domi quoque faciat, ne quam stirpem, ne quem
7 heredem regni relinquat. se quidem inter tela et gla-
dios patris elapsum nihil usquam sibi tutum nisi apud
hostes L. Tarquinii credidisse. nam ne errarent, manere
iis bellum, quod positum simuletur, et per occasionem
8 eum incautos invasurum. quod si apud eos supplici-
bus locus non sit, pererraturum se omne Latium Vol-
scosque [se] inde et Aequos et Hernicos petiturum,
donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus atque
9 inpiis suppliciis tegere liberos sciant. forsitan etiam
ardoris aliquid ad bellum armaque se adversus super-
bissimum regem ac ferocissimum populum inven-
turum.

10 Cum, si nihil morarentur, infensus ira porro inde
abiturus videretur, benigne ab Gabinis excipitur. ve-
tant mirari, si, qualis in cives, qualis in socios, talis
11 ad ultimum in liberos esset; in se ipsum postremo
saeviturum, si alia desint. sibi vero gratum adventum
eius esse, futurumque credere brevi, ut illo adiuvante
a portis Gabinis sub Romana moenia bellum trans-
feratur.

54 Inde in consilia publica adhiberi. ubi cum de
aliis rebus adsentire se veteribus Gabinis diceret, qui-
bus eae notiores essent, ipse identidem belli auctor esse
et in eo sibi praecipuam prudentiam adsumere, quod
utriusque populi vires nosset sciretque invisam pro-
fecto superbiam regiam civibus esse, quam ferre ne
2 liberi quidem potuissent. ita cum sensim ad rebellan-
dum primores Gabinorum incitaret, ipse cum promptissi-
mis iuvenum praedatum atque in expeditiones iret et
dictis factisque omnibus ad fallendum instructis vana
3 adcresceret fides, dux ad ultimum belli legitur. ibi
cum inscia multitudine, quid ageretur, proelia parva
inter Romam Gabiosque fierent, quibus plerumque

Gabina res superior esset, tum certatim summi infimi-
que Gabinorum Sex. Tarquinium dono deum sibi mis-
sum ducem credere. apud milites vero obeundo peri- 4
cula ac labores pariter, praedam munifice largiendo
tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior
Romae quam filius Gabiis esset.

Itaque postquam satis virium collectum ad omnes 5
conatus videbat, tum ex suis unum sciscitatum Romam
ad patrem mittit, quidnam se facere vellet, quando-
quidem, ut omnia unus [prae] Gabiis posset, ei dii
dedissent. huic nuntio, quia, credo, dubiae fidei vide- 6
batur, nihil voce responsum est; rex velut delibera-
bundus in hortum aedium transit sequenti nuntio filii;
ibi inambulans tacitus summa papaverum capita dici-
tur baculo decussisse. interrogando expectandoque 7
responsum nuntius fessus, ut re inperfecta, redit Gabios;
quae dixerit ipse quaeque viderit, refert: seu ira seu
odio seu superbia insita ingenio nullam eum vocem
emisisse. Sexto ubi, quid vellet parens quidve prae- 8
ciperet tacitis ambagibus, patuit, primores civitatis cri-
minando alios apud populum, alios sua ipsos invidia
opportunos interemit. multi palam, quidam, in quibus 9
minus speciosa criminatio erat futura, clam interfecti.
patuit quibusdam volentibus fuga, alii in exilium acti
sunt absentiumque bona iuxta atque interemptorum
divisui fuere. largitiones inde praedaeque; et dulce- 10
dine privati commodi sensus malorum publicorum adimi,
donec orba consilio auxilioque Gabina res regi Romano
sine ulla dimicatione in manum traditur.

Gabiis receptis Tarquinius pacem cum Aequorum 55
gente fecit, foedus cum Tuscis renovavit. inde ad ne-
gotia urbana animum convertit; quorum erat primum,
ut Iovis templum in monte Tarpeio monumentum regni
sui nominisque relinqueret: Tarquinios reges ambos,
patrem vovisse, filium perfecisse. et ut libera a ce- 2
teris religionibus area esset tota Iovis templique eius,
quod inaedificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit,

quae aliquot ibi, a Tatio rege primum in ipso discri-
mine adversus Romulum pugnae vota, consecrata in-
3 auguratаque postea fuerant. inter principia condendi
huius operis movisse numen ad indicandam tanti impe-
rii molem traditur deos; nam cum omnium sacellorum
exaugurationes admitterent aves, in Termini fano non
4 addixere; idque omen auguriumque ita acceptum est,
non motam Termini sedem unumque eum deorum non
evocatum sacratis sibi finibus firma stabiliaque cuncta
5 portendere. hoc perpetuitatis auspicio accepto secutum
aliud magnitudinem imperii portendens prodigium est:
caput humanum integra facie aperientibus fundamenta
6 templi dicitur apparuisse. quae visa species haud per
ambages arcem eam imperii caputque rerum fore por-
tendebat, idque ita cecinere vates, quique in urbe
erant quosque ad eam rem consultandam ex Etruria
acciverant.
7 Augebatur ad inpensas regis animus. itaque
Pomptinae manubiae, quae perducendo ad culmen
operi destinatae erant, vix in fundamenta suppeditavere.
8 eo magis Fabio, praeterquam quod antiquior est, cre-
9 diderim quadraginta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni,
qui quadraginta milia pondo argenti seposita in eam
rem scribit, [quia] summam pecuniae neque ex unius
tum urbis praeda sperandam et nullorum ne huius
quidem magnificentiae operum fundamenta non exupe-
raturam.
56 Intentus perficiendo templo fabris undique ex
Etruria accitis non pecunia solum ad id publica est
usus, sed operis etiam ex plebe. qui cum haud parvus
et ipse militiae adderetur labor, minus tamen plebs
gravabatur se templa deum exaedificare manibus suis,
2 quam postquam et ad alia ut specie minora sic labo-
ris aliquanto maioris traducebantur opera, foros in
circo faciendos cloacamque maximam, receptaculum
omnium purgamentorum urbis, sub terra agendam;
quibus duobus operibus vix nova haec magnificentia

quicquam adaequare potuit. his laboribus exercita plebe, 3
quia et urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri
rebatur esse, et colonis mittendis occupari latius im-
perii fines volebat, Signiam Circeiosque colonos misit,
praesidia urbi futura terra marique.

Haec agenti portentum terribile visum: anguis ex 4
columna lignea elapsus cum terrorem fugamque in
regia fecisset, ipsius regis non tam subito pavore per-
culit pectus, quam anxiis inplevit curis. itaque cum 5
ad publica prodigia Etrusci tantum vates adhiberentur,
hoc velut domestico exterritus visu Delphos ad ma-
xime inclitum in terris oraculum mittere statuit; ne- 6
que responsa sortium ulli alii committere ausus duos
filios per ignotas ea tempestate terras, ignotiora maria
in Graeciam misit. Titus et Arruns profecti. comes 7
iis additus L. Iunius Brutus, Tarquinia sorore regis
natus, iuvenis longe alius ingenio, quam cuius simula-
tionem induerat. is cum primores civitatis, in quibus
fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque
in animo suo quicquam regi timendum neque in for-
tuna concupiscendum relinquere statuit contemptuque
tutus esse, ubi in iure parum praesidii esset. ergo ex 8
industria factus ad imitationem stultitiae cum se sua-
que praedae esse regi sineret, Bruti quoque haud ab-
nuit cognomen, ut sub eius obtentu cognominis libe-
rator ille populi Romani animus latens opperiretur
tempora sua. is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, 9
ludibrium verius quam comes, aureum baculum inclu-
sum corneo cavato ad id baculo tulisse donum Apol-
lini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui. quo 10
postquam ventum est, perfectis patris mandatis cupido
incessit animos iuvenum sciscitandi, ad quem eorum
regnum Romanum esset venturum. ex infimo specu
vocem redditam ferunt: 'imperium summum Romae
habebit, qui vestrum primus, o iuvenes, osculum matri
tulerit.' Tarquinii, ut Sextus, qui Romae relictus 11
fuerat, ignarus responsi expersque imperii esset, rem

summa ope taceri iubent; ipsi inter se, uter prior,
cum Romam redissent, matri osculum daret, sorti per-
12 mittunt. Brutus alio ratus spectare Pythicam vocem,
velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit,
scilicet quod ea communis mater omnium mortalium
13 esset. reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos
bellum summa vi parabatur.

57 Ardeam Rutuli habebant, gens ut in ea regione
atque in ea aetate divitiis praepollens. eaque ipsa
causa belli fuit, quod rex Romanus cum ipse ditari,
exhaustus magnificentia publicorum operum, tum praeda
2 delenire popularium animos studebat, praeter aliam
superbiam regno infestos etiam, quod se in fabrorum
ministeriis ac servili tam diu habitos opere ab rege
3 indignabantur. temptata res est, si primo impetu capi
Ardea posset. ubi id parum processit, obsidione mu-
nitionibusque coepti premi hostes.

4 In his stativis, ut fit longo magis quam acri
bello, satis liberi commeatus erant, primoribus tamen
5 magis quam militibus; regii quidem iuvenes interdum
otium conviviis comisationibusque inter se terebant.
6 forte potantibus his apud Sex. Tarquinium, ubi et
Conlatinus cenabat Tarquinius, Egerii filius, incidit de
uxoribus mentio; suam quisque laudare miris modis.
7 inde certamine accenso Conlatinus negat verbis opus
esse, paucis id quidem horis posse sciri, quantum ce-
teris praestet Lucretia sua. 'quin, si vigor iuventae
inest, conscendimus equos invisimusque praesentes
nostrarum ingenia? id cuique spectatissimum sit, quod
8 necopinato viri adventu occurrerit oculis.' incaluerant
vino; 'age sane!' omnes; citatis equis avolant Romam.
quo cum primis se intendentibus tenebris pervenissent,
9 pergunt inde Collatiam, ubi Lucretiam haudquaquam
ut regias nurus, quas in convivio luxuque cum aequa-
libus viderant tempus terentes, sed nocte sera deditam
lanae inter lucubrantes ancillas in medio aedium seden-
tem inveniunt. muliebris certaminis laus penes Lucre-

tiam fuit. adveniens vir Tarquiniique excepti benigne; 10
victor maritus comiter invitat regios iuvenes. ibi Sex.
Tarquinium mala libido Lucretiae per vim stuprandae
capit; cum forma tum spectata castitas incitat. et tum 11
quidem ab nocturno iuvenali ludo in castra redeunt.

Paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius inscio 58
Conlatino cum comite uno Collatiam venit. ubi ex- 2
ceptus benigne ab ignaris consilii cum post cenam in
hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, post-
quam satis tuta circa sopitique omnes videbantur,
stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit sinistra-
que manu mulieris pectore oppresso 'tace, Lucretia'
inquit; 'Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est;
moriere, si emiseris vocem.' cum pavida ex somno 3
mulier nullam opem, prope mortem inminentem vide-
ret, tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere pre-
cibus minas, versare in omnes partes muliebrem ani-
mum. ubi obstinatam videbat et ne mortis quidem 4
metu inclinari, addit ad metum dedecus: cum mortua
iugulatum servum nudum positurum ait, ut in sordido
adulterio necata dicatur. quo terrore cum vicisset ob- 5
stinatam pudicitiam velut vi trux libido profectusque
inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri esset,
Lucretia maesta tanto malo nuntium Romam eundem
ad patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singu-
lis fidelibus amicis veniant; ita facto maturatoque opus
esse; rem atrocem incidisse. Sp. Lucretius cum P. Valerio 6
Volesi filio, Conlatinus cum L. Iunio Bruto venit,
cum quo forte Romam rediens ab nuntio uxoris erat
conventus. Lucretiam sedentem maestam in cubiculo
inveniunt. adventu suorum lacrimae obortae quaeren- 7
tique viro 'satin salve?' 'minime' inquit; 'quid enim
salvi est mulieri amissa pudicitia? vestigia viri alieni,
Conlatine, in lecto sunt tuo; ceterum corpus est tan-
tum violatum, animus insons; mors testis erit. sed
date dexteras fidemque haud inpune adultero fore.
Sex. est Tarquinius, qui hostis pro hospite priore nocte 8

vi armatus mihi sibique, si vos viri estis, pestiferum
9 hinc abstulit gaudium.' dant ordine omnes fidem;
consolantur aegram animi avertendo noxam ab coacta
in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus, et
10 unde consilium afuerit, culpam abesse. 'vos' inquit
'videritis, quid illi debeatur; ego me etsi peccato ab-
solvo, supplicio non libero; nec ulla deinde inpudica
11 Lucretiae exemplo vivet.' cultrum, quem sub veste
abditum habebat, eum in corde defigit prolapsaque in
12 vulnus moribunda cecidit. conclamat vir paterque.
59 Brutus illis luctu occupatis cultrum ex vulnere
Lucretiae extractum manantem cruore prae se tenens,
'per hunc' inquit 'castissimum ante regiam iniuriam
sanguinem iuro vosque, dii, testes facio me L. Tarqui-
nium Superbum cum scelerata coniuge et omni libe-
rorum stirpe ferro, igni, quacumque dehinc vi possim,
exacturum nec illos nec alium quemquam regnare Ro-
2 mae passurum.' cultrum deinde Conlatino tradit, inde
Lucretio ac Valerio, stupentibus miraculo rei, unde
novum in Bruti pectore ingenium. ut praeceptum
erat, iurant; totique ab luctu versi in iram, Brutum
iam inde ad expugnandum regnum vocantem sequuntur
3 ducem. elatum domo Lucretiae corpus in forum de-
ferunt concientque miraculo, ut fit, rei novae atque
4 indignitate homines. pro se quisque scelus regium ac
vim queruntur. movet cum patris maestitia, tum Bru-
tus castigator lacrimarum atque inertium querellarum
auctorque, quod viros, quod Romanos deceret, arma
5 capiendi adversus hostilia ausos. ferocissimus quisque
iuvenum cum armis voluntarius adest; sequitur et ce-
tera iuventus. inde parte praesidio relicta Collatiae
custodibusque ad portas locatis, ne quis eum motum
regibus nuntiaret, ceteri armati duce Bruto Romam
profecti.

6 Ubi eo ventum est, quacumque incedit armata
multitudo, pavorem ac tumultum facit; rursus ubi
anteire primores civitatis vident, quidquid sit, haud

temere esse rentur. nec minorem motum animorum 7
Romae tam atrox res facit, quam Collatiae fecerat.
ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur. quo
simul ventum est, praeco ad tribunum celerum, in quo
tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit.
ibi oratio habita nequaquam eius pectoris ingeniique, 8
quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine
Sex. Tarquinii, de stupro infando Lucretiae et miserabili
caede, de orbitate Tricipitini, cui morte filiae causa
mortis indignior ac miserabilior esset. addita superbia 9
ipsius regis miseriaeque et labores plebis in fossas
cloacasque exhauriendas demersae; Romanos homines,
victores omnium circa populorum, opifices ac lapicidas
pro bellatoribus factos. indigna Servi Tulli regis me-
morata caedis et invecta corpori patris nefando vehi-
culo filia, invocatique ultores parentum dii. his atro- 10
cioribusque, credo, aliis, quae praesens rerum indigni-
tas haudquaquam relatu scriptoribus facilia subicit,
memoratis incensam multitudinem perpulit, ut imperium
regi abrogaret exulesque esse iuberet L. Tarquinium
cum coniuge ac liberis. ipse iunioribus, qui ultro no- 11
mina dabant, lectis armatisque ad concitandum inde
adversus regem exercitum Ardeam in castra est pro-
fectus; imperium in urbe Lucretio, praefecto urbis iam
ante ab rege instituto, relinquit. inter hunc tumultum 12
Tullia domo profugit exsecrantibus, quacumque ince-
debat, invocantibusque parentum furias viris mulieri-
busque.

Harum rerum nuntiis in castra perlatis cum re 60
nova trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos
motus, flexit viam Brutus — senserat enim adventum
—, ne obvius fieret; eodemque fere tempore diversis
itineribus Brutus Ardeam, Tarquinius Romam venerunt.
Tarquinio clausae portae exiliumque indictum; liberato- 2
rem urbis laeta castra accepere, exactique inde liberi re-
gis. duo patrem secuti sunt, qui exulatum Caere in Etru-
scos ierunt. Sex. Tarquinius Gabios tamquam in suum reg-

num profectus ab ultoribus veterum simultatium, quas sibi ipse caedibus rapinisque conciverat, est interfectus.
3 L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et viginti. regnatum Romae ab condita urbe ad liberatam
4 annos ducentos quadraginta quattuor. duo consules inde comitiis centuriatis a praefecto urbis ex commentariis Servi Tulli creati sunt, L. Iunius Brutus et L. Tarquinius Conlatinus.

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER II.

PERIOCHA LIBRI II.

Brutus iure iurando populum adstrinxit neminem Romae regnare passuros. Tarquinium Collatinum collegam suum propter adfinitatem Tarquiniorum suspectum coegit consulatu se abdicare et civitate cedere. bona regum diripi iussit, agrum Marti consecravit, qui campus Martius nominatus est. adulescentes nobiles, in quibus suos quoque et fratris filios, quia coniuraverant de recipiendis regibus, securi percussit. servo indici, cui Vindicio nomen fuit, libertatem dedit; ex cuius nomine vindicta appellata. cum adversus reges, qui contractis Veientum et Tarquiniensium copiis bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arrunte filio Superbi commortuus est; eumque matronae anno luxerunt. L. Valerius consul legem de provocatione ad populum tulit. Capitolium dedicatum est. Porsenna, Clusinorum rex, bello pro Tarquiniis suscepto cum ad Ianiculum venisset, ne Tiberim transiret, virtute Coclitis Horati prohibitus est, qui, dum alii pontem sublicium rescindunt, solus Etruscos sustinuit et ponte rupto armatus in flumen se misit et ad suos transnavit. accessit alterum virtutis exemplum in Mucio, qui cum ad feriendum Porsennam castra hostium intrasset, occiso scriba, quem regem esse existimaverat, conprehensus inpositam manum altaribus, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est dixitque tales trecentos esse. quorum admiratione coactus Porsenna pacis condiciones ferre bellum omisit acceptis obsidibus. ex quibus virgo una Cloelia deceptis custodibus per Tiberim ad suos transnavit et cum reddita esset, a Porsenna honorifice remissa, equestri statua donata est. adversus Tarquinium Superbum cum Latinorum exercitu

bellum inferentem Aulus Postumius dictator prospere pugnavit. Ap. Claudius ex Sabinis Romam transfugit; ob hoc Claudia tribus adiecta est numerusque tribuum ampliatus est, ut essent viginti una. plebs cum propter nexos ob aes alienum in Sacrum montem secessisset, consilio Meneni Agrippae a seditione revocata est. idem Agrippa cum decessisset, propter paupertatem publico inpendio elatus est. tribuni plebis quinque creati sunt. oppidum Vulscorum Corioli captum est virtute et opera Cn. Marci, qui ob hoc Coriolanus vocatus est. T. Latinius, vir de plebe, cum in visu admonitus, ut de quibusdam religionibus ad senatum perferret, id neglexisset, amisso filio pedibus debilis factus, postquam delatus ad senatum lectica eadem illa indicaverat, usu pedum recepto domum reversus est. cum Cn. Marcius Coriolanus, qui in exilium erat pulsus, dux Vulscorum factus exercitum hostium urbi admovisset, et missi ad eum primum legati, postea sacerdotes frustra deprecati essent, ne bellum patriae inferret, Veturia mater et Volumnia uxor impetraverunt ab eo, ut recederet. lex agraria primum lata est. Spurius Cassius consularis regni crimine damnatus est necatusque. Popillia virgo Vestalis ob incestum viva defossa est. cum vicini Veientes incommodi magis quam graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendum depoposcit misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram praeter unum ab hostibus caesi sunt. Appius Claudius consul, cum adversus Vulscos contumacia exercitus male pugnatum esset, decimum quemque militum fuste percussit. res praeterea adversus Vulscos et Hernicos et Veientes *gestas* et seditiones inter patres plebemque continet.

---

1 Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque gestas, annuos magistratus imperiaque legum poten-
2 tiora quam hominum peragam. quae libertas ut laetior esset, proxumi regis superbia fecerat. nam priores ita regnarunt, ut haud inmerito omnes deinceps conditores partium certe urbis, quas novas ipsi sedes
3 ab se auctae multitudinis addiderunt, numerentur. neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriae Superbo exacto rege meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis inmaturae cupidine priorum
4 regum alicui regnum extorsisset. quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs, transfuga

ex suis populis, sub tutela inviolati templi aut liber-
tatem aut certe inpunitatem adepta, soluta regio metu,
agitari coepta esset tribuniciis procellis et in aliena
urbe cum patribus serere certamina, priusquam pignera 5
coniugum ac liberorum caritasque ipsius soli, cui longo
tempore adsuescitur, animos eorum consociasset? dissi- 6
patae res nondum adultae discordia forent, quas fovit
tranquilla moderatio imperii eoque nutriendo perduxit,
ut bonam frugem libertatis maturis iam viribus ferre
possent. libertatis autem originem inde magis, quia 7
annuum imperium consulare factum est, quam quod
deminutum quicquam sit ex regia potestate, numeres.
omnia iura, omnia insignia primi consules tenuere; 8
id modo cautum est, ne, si ambo fasces haberent,
duplicatus terror videretur.

Brutus prior concedente collega fasces habuit;
qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde
custos fuit. omnium primum avidum novae libertatis 9
populum, ne postmodum flecti precibus aut donis re-
giis posset, iure iurando adegit neminem Romae pas-
suros regnare. deinde, quo plus virium in senatu fre- 10
quentia etiam ordinis faceret, caedibus regis deminutum
patrum numerum primoribus equestris gradus lectis
ad trecentorum summam explevit; traditumque inde 11
fertur, ut in senatum vocarentur, qui patres quique
conscripti essent: conscriptos, videlicet novum senatum,
appellabant lectos. id mirum quantum profuit ad
concordiam civitatis iungendosque patribus plebis
animos.

Rerum deinde divinarum habita cura; et quia 2
quaedam publica sacra per ipsos reges factitata erant,
necubi regum desiderium esset, regem sacrificulum
creant. id sacerdotium pontifici subiecere, ne additus 2
nomini honos aliquid libertati, cuius tunc prima erat
cura, officeret. ac nescio an nimis undique eam mini-
misque rebus muniendo modum excesserint. consulis 3
enim alterius, cum nihil aliud offenderet, nomen in-

visum civitati fuit: nimium Tarquinios regno adsuesse;
initium a Prisco factum; regnasse dein Ser. Tullium;
ne intervallo quidem facto oblitum, tamquam alieni,
regni Superbum Tarquinium velut hereditatem gentis
scelere ac vi repetisse; pulso Superbo penes Conlati-
num imperium esse; nescire Tarquinios privatos vivere.
4 non placere nomen, periculosum libertati esse. hic
primo sensim temptantium animos sermo per totam
civitatem est datus, sollicitamque suspicione plebem
5 Brutus ad contionem vocat. ibi omnium primum ius
iurandum populi recitat neminem regnare passuros
nec esse Romae, unde periculum libertati foret. id
summa ope tuendum esse neque ullam rem, quae eo
pertineat, contemnendam. invitum se dicere hominis
causa nec dicturum fuisse, ni caritas rei publicae vin-
6 ceret: non credere populum Romanum solidam liber-
tatem reciperatam esse; regium genus, regium nomen
non solum in civitate, sed etiam in imperio esse; id
7 officere, id obstare libertati. 'hunc tu' inquit 'tua vo-
luntate, L. Tarquini, remove metum. meminimus, fa-
temur, eiecisti reges; absolve beneficium tuum, aufer
hinc regium nomen. res tuas tibi non solum reddent
cives tui auctore me, sed, si quid deest, munifice auge-
bunt. amicus abi; exonera civitatem vano forsitan
metu: ita persuasum est animis, cum gente Tarquinia
regnum hinc abiturum.'

8 Consuli primo tam novae rei ac subitae admiratio
incluserat vocem; dicere deinde incipientem primores
civitatis circumsistunt, eadem multis precibus orant.
9 et ceteri quidem movebant minus; postquam Sp. Lu-
cretius, maior aetate ac dignitate, socer praeterea ip-
sius, agere varie rogando alternis suadendoque coepit,
10 ut vinci se consensu civitatis pateretur, timens consul,
ne postmodum privato sibi eadem illa cum bonorum
amissione additaque alia insuper ignominia acciderent,
abdicavit se consulatu rebusque suis omnibus Lavinium
11 translatis civitate cessit. Brutus ex senatus consulto

ad populum tulit, ut omnes Tarquiniae gentis exules
essent. collegam sibi comitiis centuriatis creavit P. Va-
lerium, quo adiutore reges eiecerat.

Cum haud cuiquam in dubio esset bellum ab 3
Tarquiniis inminere, id quidem spe omnium serius
fuit; ceterum, id quod non timebant, per dolum ac
proditionem prope libertas amissa est.

Erant in Romana iuventute adulescentes aliquot, 2
nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior
fuerat, aequales sodalesque adulescentium Tarquiniorum,
adsueti more regio vivere. eam tum aequato iure om- 3
nium licentiam quaerentes libertatem aliorum in suam
vertisse servitutem inter se conquerebantur: regem
hominem esse, a quo inpetres, ubi ius, ubi iniuria opus
sit; esse gratiae locum, esse beneficio, et irasci et igno-
scere posse, inter amicum atque inimicum discrimen
nosse; leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem 4
melioremque inopi quam potenti, nihil laxamenti nec
veniae habere, si modum excesseris; periculosum esse
in tot humanis erroribus sola innocentia vivere.

Ita iam sua sponte aegris animis legati ab regi- 5
bus superveniunt sine mentione reditus bona tantum
repetentes. eorum verba postquam in senatu audita
sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit, ne non
reddita belli causa, reddita belli materia et adiumentum
essent. interim legati alia moliri, aperte bona repe- 6
tentes clam recuperandi regni consilia struere et tam-
quam ad id, quod agi videbatur, ambientes nobilium
adulescentium animos pertemptant. a quibus placide 7
oratio accepta est, iis litteras ab Tarquiniis reddunt
et de accipiendis clam nocte in urbem regibus con-
loquuntur.

Vitelliis Aquiliisque fratribus primo commissa res 4
est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat, iam-
que ex eo matrimonio adulescentes erant liberi, Titus
Tiberiusque; eos quoque in societatem consilii avun-
culi adsumunt. praeterea aliquot nobiles adulescentes 2

conscii adsumpti, quorum vetustate memoria abiit.
3 interim cum in senatu vicisset sententia, quae censebat
reddenda bona, eamque ipsam causam morae in urbe
haberent legati, quod spatium ad vehicula conparanda
a consulibus sumpsissent, quibus regum asportarent
res, omne id tempus cum coniuratis consultando ab-
sumunt evincuntque instando, ut litterae sibi ad Tar-
4 quinios darentur: nam aliter qui credituros eos non
vana ab legatis super rebus tantis adferri? datae litterae,
ut pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt.

5 Nam cum pridie, quam legati ad Tarquinios pro-
ficiscerentur, cenatum forte apud Vitellios esset, con-
iuratique ibi remotis arbitris multa inter se de novo,
ut fit, consilio egissent, sermonem eorum ex servis
6 unus excepit, qui iam antea id senserat agi, sed eam
occasionem, ut litterae legatis darentur, quae deprehensae
rem coarguere possent, expectabat. postquam datas
7 sensit, rem ad consules detulit. consules ad deprehen-
dendos legatos coniuratosque profecti domo sine tu-
multu rem omnem oppressere; litterarum in primis
habita cura, ne interciderent. proditoribus extemplo
in vincla coniectis de legatis paululum addubitatum
est, et quamquam visi sunt commisisse, ut hostium
loco essent, ius tamen gentium valuit.

5 De bonis regiis, quae reddi ante censuerant, res
integra refertur ad patres. ii victi ira vetuere reddi,
2 vetuere in publicum redigi: diripienda plebi sunt data,
ut contacta regia praeda spem in perpetuum cum iis
pacis amitteret. ager Tarquiniorum, qui inter urbem
ac Tiberim fuit, consecratus Marti Martius deinde
3 campus fuit. forte ibi tum seges farris dicitur fuisse
matura messi. quem campi fructum quia religiosum
erat consumere, desectam cum stramento segetem magna
vis hominum simul inmissi corbibus fudere in Tiberim
4 tenui fluentem aqua, ut mediis caloribus solet. ita
in vadis haesitantîs frumenti acervos sedisse inlitos
limo; insulam inde paulatim et aliis, quae fert temere

flumen, eodem invectis factam. postea credo additas
moles manuque adiutum, ut iam eminens area firma-
que templis quoque ac porticibus sustinendis esset.

Direptis bonis regum damnati proditores sumptum- 5
que supplicium, conspectius eo, quod poenae capiendae
ministerium patri de liberis consulatus inposuit, et,
qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna ex-
actorem supplicii dedit. stabant deligati ad palum 6
nobilissimi iuvenes; sed a ceteris, velut ab ignotis ca-
pitibus, consulis liberi omnium in se averterant ocu-
los, miserebatque non poenae magis homines quam
sceleris, quo poenam meriti essent: illos eo potissimum 7
anno patriam liberatam, patrem liberatorem, consula-
tum ortum ex domo Iunia, patres, plebem, quidquid
deorum hominumque Romanorum esset, induxisse in
animum, ut superbo quondam regi, tum infesto exuli
proderent. consules in sedem processere suam, missique 8
lictores ad sumendum supplicium. nudatos virgis cae-
dunt securique feriunt, cum inter omne tempus pater
vultusque et os eius spectaculo esset eminente animo
patrio inter publicae poenae ministerium.

Secundum poenam nocentium, ut in utramque 9
partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset, prae-
mium indici pecunia ex aerario, libertas et civitas data.
ille primum dicitur vindicta liberatus. quidam vindictae 10
quoque nomen tractum ab illo putant; Vindicio ipsi
nomen fuisse. post illum observatum, ut, qui ita li-
berati essent, in civitatem accepti viderentur.

His, sicut acta erant, nuntiatis incensus Tarquinius 6
non dolore solum tantae ad inritum cadentis spei sed
etiam odio iraque, postquam dolo viam obsaeptam vi-
dit, bellum aperte moliendum ratus circumire supplex
Etruriae urbes; orare maxume Veientes Tarquinienses- 2
que, ne se ortum e Tus*cis*, *eius*dem sanguinis, extorrem
egentem ex tanto modo regno cum liberis adulescenti-
bus ante oculos suos perire sinerent. alios peregre in
regnum Romam accitos, se regem, augentem bello

Romanum imperium a proximis scelerata coniuratione
3 pulsum. eos inter se, quia nemo unus satis dignus
regno visus sit, partes regni rapuisse; bona sua diri-
pienda populo dedisse, ne quis expers sceleris esset.
patriam se regnumque suum repetere et persequi in-
gratos cives velle. ferrent opem, adiuvarent; suas quo-
que veteres iniurias ultum irent, totiens caesas legio-
4 nes, agrum ademptum. haec moverunt Veientes, ac
pro se quisque Romano saltem duce ignominias de-
mendas belloque amissa repetenda minaciter fremunt.
Tarquinienses nomen ac cognatio movet; pulchrum
5 videbatur suos Romae regnare. ita duo duarum civi-
tatium exercitus ad repetendum regnum belloque per-
sequendos Romanos secuti Tarquinium.

Postquam in agrum Romanum ventum est, ob-
6 viam hosti consules eunt: Valerius quadrato agmine
peditem ducit; Brutus ad explorandum cum equitatu
antecessit. eodem modo primus eques hostium agminis
fuit; praeerat Arruns Tarquinius, filius regis; rex ipse
7 cum legionibus sequebatur. Arruns ubi ex lictoribus
procul consulem esse, deinde iam propius ac certius
facie quoque Brutum cognovit, inflammatus ira 'ille
est vir' inquit, 'qui nos extorres expulit patria. ipse
en ille nostris decoratus insignibus magnifice incedit.
8 di regum ultores adeste'. concitat calcaribus equum
atque in ipsum infestum consulem derigit. sensit in
se iri Brutus. decorum erat tum ipsis capessere pu-
gnam ducibus; avide itaque se certamini offert, adeo-
9 que infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem
vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut contrario
ictu per parmam uterque transfixus, duabus haerentes
10 hastis moribundi ex equis lapsi sint. simul et cetera
equestris pugna coepit, neque ita multo post et pedi-
tes superveniunt. ibi varia victoria et velut aequo
Marte pugnatum est: dextera utrimque cornua vicere,
11 laeva superata. Veientes, vinci ab Romano milite
adsueti, fusi fugatique; Tarquiniensis, novus hostis,

non stetit solum, sed etiam ab sua parte Romanum
pepulit.

Ita cum pugnatum esset, tantus terror Tarquinium 7
atque Etruscos incessit, ut omissa inrita re nocte ambo
exercitus, Veiens Tarquiniensisque , suas quisque abi-
rent domos. adiciunt miracula huic pugnae: silentio 2
proximae noctis ex silva Arsia ingentem editam vocem;
Silvani vocem eam creditam; haec dicta: uno plus
Tuscorum cecidisse in acie; vincere bello Romanum.
ita certe inde abiere Romani ut victores, Etrusci pro 3
victis. nam postquam inluxit, nec quisquam hostium
in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit trium-
phansque inde Romam rediit. collegae funus quanto 4
tum potuit apparatu fecit; sed multo maius morti de-
cus publica fuit maestitia, eo ante omnia insignis, quia
matronae annum ut parentem eum luxerunt, quod tam
acer ultor violatae pudicitiae fuisset.

Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles 5
volgi animi, ex favore non invidia modo sed suspicio
etiam cum atroci crimine orta. regnum eum adfectare 6
fama ferebat, quia nec collegam subrogaverat in locum
Bruti et aedificabat in summa Velia: alto atque munito
loco arcem inexpugnabilem fore. haec dicta vulgo 7
creditaque cum indignitate angerent consulis animum,
vocato ad concilium populo summissis fascibus in
contionem escendit. gratum id multitudini spectaculum
fuit, submissa sibi esse imperii insignia confessionem-
que factam populi quam consulis maiestatem vimque
maiorem esse. ibi audire iussis consul laudare fortu- 8
nam collegae, quod liberata patria, in summo honore,
pro re publica dimicans, matura gloria necdum se ver-
tente in invidiam mortem occubuisset; se superstitem
gloriae suae ad crimen atque invidiam superesse, ex
liberatore patriae ad Aquilios se Vitelliosque recidisse.
'numquamne ergo' inquit 'ulla adeo vobis spectata 9
virtus erit, ut suspicione violari nequeat? ego me,
illum acerrimum regum hostem, ipsum cupiditatis regni

10 crimen subiturum timerem? ego si in ipsa arce Capi-
tolioque habitarem, metui me crederem posse a civi-
bus meis? tam levi momento mea apud vos fama pen-
det? adeone est fundata leviter fides, ut, ubi sim, quam
11 qui sim, magis referat? non obstabunt P. Valeri aedes
libertati vestrae, Quirites; tuta erit vobis Velia. deferam
non in planum modo aedes, sed colli etiam subiciam,
ut vos supra suspectum me civem habitetis; in Velia
aedificent, quibus melius quam P. Valerio creditur li-
12 bertas'. delata confestim materia omnis infra Veliam,
et, ubi nunc Vicae Potae *aedes* est, domus in infimo
clivo aedificata.

8 Latae deinde leges, non solum quae regni suspi-
cione consulem absolverent, sed quae adeo in contra-
rium verterent, ut popularem etiam facerent. inde
2 cognomen factum Publicolae est. ante omnes de pro-
vocatione adversus magistratus ad populum sacrando-
que cum bonis capite eius, qui regni occupandi con-
3 silia inisset, gratae in vulgus leges fuere. quas cum
solus pertulisset, ut sua unius in his gratia esset, tum
4 demum comitia collegae subrogando habuit. creatus
Sp. Lucretius consul, qui magno natu non sufficienti-
bus iam viribus ad consularia munera obeunda intra
paucos dies moritur. suffectus in Lucreti locum M. Ho-
5 ratius Pulvillus. apud quosdam veteres auctores non
invenio Lucretium consulem; Bruto statim Horatium
suggerunt; credo, quia nulla gesta res insignem fecerit
consulatum, memoriam intercidisse.

6 Nondum dedicata erat in Capitolio Iovis aedes.
Valerius Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret.
Horatio sorte evenit; Publicola ad Veientium bellum
7 profectus. aegrius, quam dignum erat, tulere Valeri
necessarii dedicationem tam incliti templi Horatio dari.
id omnibus modis inpedire conati, postquam alia frustra
temptata erant, postem iam tenenti consuli foedum
inter precationem deum nuntium incutiunt mortuum
eius filium esse, funestaque familia dedicare eum tem-

plum non posse. non crediderit factum, an tantum 8
animo roboris fuerit, nec traditur certum, nec inter-
pretatio est facilis; nihil aliud ad eum nuntium a pro-
posito aversus, quam ut cadaver efferri iuberet, tenens
postem precationem peragit et dedicat templum.

Haec post exactos reges domi militiaeque gesta 9
primo anno. inde P. Valerius iterum T. Lucretius con-
sules facti.

Iam Tarquinii ad Lartem Porsinnam, Clusinum 9
regem, perfugerant. ibi miscendo consilium precesque
nunc orabant, ne se, oriundos ex Etruscis, eiusdem
sanguinis nominisque, egentes exulare pateretur, nunc 2
monebant etiam, ne orientem morem pellendi reges
inultum sineret. satis libertatem ipsam habere dulce-
dinis. nisi, quanta vi civitates eam expetant, tanta 3
regna reges defendant, aequari summa infimis; nihil
excelsum, nihil, quod supra cetera emineat, in civi-
tatibus fore; adesse finem regnis, rei inter deos homi-
nesque pulcherrimae. Porsinna cum regem esse Ro- 4
mae tum Etruscae gentis regem amplum Tuscis ratus
Romam infesto exercitu venit. non umquam alias 5
ante tantus terror senatum invasit; adeo valida res
tum Clusina erat magnumque Porsinnae nomen. nec
hostes modo timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Ro-
mana plebs metu perculsa receptis in urbem regibus
vel cum servitute pacem acciperet. multa igitur blan- 6
dimenta plebi per id tempus ab senatu data. annonae
in primis habita cura, et ad frumentum conparandum
missi alii in Volscos, alii Cumas. salis quoque ven-
dendi arbitrium, quia inpenso pretio venibat, in publi-
cum omni su*scepto su*mptu ademptum privatis; porto-
riisque et tributo plebes liberata, ut divites conferrent,
qui oneri ferendo essent: pauperes satis stipendii pen-
dere, si liberos educarent. itaque haec indulgentia 7
patrum asperis postmodum rebus in obsidione ac fame
adeo concordem civitatem tenuit, ut regium nomen
non summi magis quam infimi horrerent, nec quisquam 8

unus malis artibus postea tam popularis esset, quam
tum bene imperando universus senatus fuit.

10 Cum hostes adessent, pro se quisque in urbem
ex agris demigrant, urbem ipsam saepiunt praesidiis
2 alia muris, alia Tiberi obiecto videbantur tuta; pons
sublicius iter paene hostibus dedit, ni unus vir fuisset,
Horatius Cocles: id munimentum illo die fortuna urbis
3 Romanae habuit. qui positus forte in statione pontis,
cum captum repentino impetu Ianiculum atque inde
citatos decurrere hostes vidisset trepidamque turbam
suorum arma ordinesque relinquere, reprehensans singu-
4 los, obsistens obtestansque deum et hominum fidem
testabatur nequiquam deserto praesidio eos fugere; si
transitum pontem a tergo reliquissent, iam plus hostium
in Palatio Capitolioque quam in Ianiculo fore. itaque
monere, praedicere, ut pontem ferro, igni, quacumque
vi possint, interrumpant; se impetum hostium, quan-
tum corpore uno posset obsisti, excepturum.

5 Vadit inde in primum aditum pontis, insignisque
inter conspecta cedentium pugnae terga obversis com-
minus ad ineundum proelium armis ipso miraculo
6 audaciae obstupefecit hostis. duos tamen cum eo pu-
dor tenuit, Sp. Larcium ac T. Herminium, ambos cla-
7 ros genere factisque. cum his primam periculi pro-
cellam et quod tumultuosissimum pugnae erat parumper
sustinuit; deinde eos quoque ipsos exigua parte pontis
relicta, revocantibus qui rescindebant, cedere in tutum
8 coegit. circumferens inde truces minaciter oculos ad
proceres Etruscorum nunc singulos provocare, nunc
increpare omnes: servitia regum superborum, suae li-
bertatis inmemores alienam oppugnatum venire.

9 Cunctati aliquamdiu sunt, dum alius alium, ut
proelium incipiant, circumspectant. pudor deinde com-
movit aciem, et clamore sublato undique in unum
10 hostem tela coniciunt. quae cum in obiecto cuncta
scuto haesissent, neque ille minus obstinatus ingenti
pontem obtineret gradu, iam impetu conabantur detrudere

virum, cum simul fragor rupti pontis, simul clamor
Romanorum alacritate perfecti operis sublatus, pavore
subito impetum sustinuit. tum Cocles 'Tiberine pater' 11
inquit, 'te sancte precor, haec arma et hunc militem
propitio flumine accipias'. ita sic*ut erat* armatus in
Tiberim desiluit multisque superincidentibus telis in-
columis ad suos tranavit rem ausus plus famae habi-
turam ad posteros quam fidei.

Grata erga tantam virtutem civitas fuit: statua in 12
comitio posita; agri quantum uno die circumaravit da-
tum. privata quoque inter publicos honores studia
eminebant; nam in magna inopia pro domesticis copiis 13
unusquisque aliquid fraudans se ipse victu suo contulit.

Porsinna primo conatu repulsus consiliis ab op- **11**
pugnanda urbe ad obsidendam versis, praesidio in Ia-
niculo locato ipse in plano ripisque Tiberis castra 2
posuit navibus undique accitis et ad custodiam, ne
quid Romam frumenti subvehi sineret, et ut praeda-
tum milites trans flumen per occasiones aliis atque
aliis locis traiceret; brevique adeo infestum omnem 3
Romanum agrum reddidit, ut non cetera solum ex
agris sed pecus quoque omne in urbem compelleretur,
neque quisquam extra portas propellere auderet. hoc 4
tantum licentiae Etruscis non metu magis quam con-
silio concessum. namque Valerius consul, intentus in
occasionem multos simul et effusos inproviso adoriundi,
in parvis rebus neglegens ultor gravem se ad maiora
vindicem servabat. itaque ut eliceret praedatores, edi- 5
cit suis, postero die frequentes porta Esquilina, quae
aversissima ab hoste erat, expellerent pecus, scituros
id hostes ratus, quod in obsidione et fame servitia
infida transfugerent. et sciere perfugae indicio, mul- 6
toque plures, ut in spem universae praedae, flumen
traiciunt.

P. Valerius inde T. Herminium cum modicis co- 7
piis ad secundum lapidem Gabina via occultum consi-
dere iubet, Sp. Larcium cum expedita iuventute ad

portam Collinam stare, donec hostis praetereat, inde
8 se obicere, ne sit ad flumen reditus. consulum alter
T. Lucretius porta Naevia cum aliquot manipulis militum egressus, ipse Valerius Caelio monte cohortes
9 delectas educit. hique primi apparuere hosti; Herminius ubi tumultum sensit, consurgit ex insidiis versisque in Lucretium Etruscis terga caedit; dextra laevaque, hinc a porta Collina, illinc ab Naevia, redditus
10 clamor: ita caesi in medio praedatores neque ad pugnam viribus pares et ad fugam saeptis omnibus viis. finisque ille tam effuse vagandi Etruscis fuit.

12 Obsidio erat nihilo minus et frumenti cum summa caritate inopia, sedendoque expugnaturum se urbem
2 spem Porsinna habebat, cum C. Mucius, adulescens nobilis, cui indignum videbatur populum Romanum servientem, cum sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum esse, liberum eundem populum
3 ab iisdem Etruscis obsideri, quorum saepe exercitus fuderit —; itaque magno audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam ratus primo sua sponte
4 penetrare in hostium castra constituit; dein metuens, ne, si consulum iniussu et ignaris omnibus iret, forte deprehensus a custodibus Romanis retraheretur ut transfuga, fortuna tum urbis crimen adfirmante, sena-
5 tum adit. 'transire Tiberim' inquit, 'patres, et intrare, si possim, castra hostium volo, non praedo nec populationum in vicem ultor: maius, si di iuvant, in animo est facinus'. adprobant patres. abdito intra vestem ferro proficiscitur.

6 Ubi eo venit, in confertissima turba prope regium
7 tribunal constitit. ibi cum stipendium militibus forte daretur, et scriba cum rege sedens pari fere ornatu multa ageret eumque milites vulgo adirent: timens sciscitari, ut Porsinna esset, ne ignorando regem semet ipse aperiret, quis esset, quo temere traxit fortuna
8 facinus, scribam pro rege obtruncat. vadentem inde, qua per trepidam turbam cruento mucrone sibi ipse

fecerat viam, cum concursu ad clamorem facto conpre-
hensum regii satellites retraxissent, ante tribunal regis
destitutus, tum quoque inter tantas fortunae minas
metuendus magis quam metuens 'Romanus sum' in-
quit 'civis; C. Mucium vocant. hostis hostem occidere 9
volui, nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad
caedem: et facere et pati fortia Romanum est. nec 10
unus in te ego hos animos gessi; longus post me ordo
est idem petentium decus. proinde in hoc discrimen,
si iuvat, accingere, ut in singulas horas capite dimices
tuo, ferrum hostemque in vestibulo habeas regiae. hoc 11
tibi iuventus Romana indicimus bellum. nullam aciem,
nullum proelium timueris; uni tibi et cum singulis
res erit'.

Cum rex simul ira infensus periculoque conter- 12
ritus circumdari ignes minitabundus iuberet, nisi ex-
promeret propere, quas insidiarum sibi minas per am-
bages iaceret, 'en tibi' inquit, 'ut sentias, quam vile 13
corpus sit iis, qui magnam gloriam vident', dextram-
que accenso ad sacrificium foculo inicit. quam cum
velut alienato ab sensu torreret animo, prope attonitus
miraculo rex cum ab sede sua prosiluisset amoverique
ab altaribus iuvenem iussisset, 'tu vero abi' inquit, 'in 14
te magis quam in me hostilia ausus. iuberem macte
virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret; nunc
iure belli liberum te intactum inviolatumque hinc di-
mitto.' tunc Mucius quasi remunerans meritum 'quando 15
quidem' inquit 'est apud te virtuti honos, ut beneficio
tuleris a me, quod minis nequisti: trecenti coniura-
vimus principes iuventutis Romanae, ut in te hac via
grassaremur. mea prima sors fuit; ceteri, ut cuiusque 16
exciderit primi, quoad te opportunum fortuna dederit,
suo quisque tempore aderunt.'

Mucium dimissum, cui postea Scaevolae a clade 13
dextrae manus cognomen inditum, legati a Porsinna
Romam secuti sunt; adeo moverat eum et primi peri- 2
culi casus, *a* quo nihil se praeter errorem insidiatoris

texisset, et subeunda dimicatio totiens, quot coniurati
superessent, ut pacis condiciones ultro ferret Romanis.
3 iactatum in condicionibus nequiquam de Tarquiniis in
regnum restituendis, magis quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quam quod negatum iri sibi ab Ro-
4 manis ignoraret. de agro Veientibus restituendo inpetratum, expressaque necessitas obsides dandi Romanis,
si Ianiculo praesidium deduci vellent. his condicionibus conposita pace exercitum ab Ianiculo deduxit Por-
5 sinna et agro Romano excessit. patres C. Mucio virtutis causa trans Tiberim agrum dono dedere, quae
postea sunt Mucia prata appellata.
6 Ergo ita honorata virtute feminae quoque ad publica decora excitatae, et Cloelia virgo, una ex obsidibus, cum castra Etruscorum forte haud procul ripa
Tiberis locata essent, frustrata custodes, dux agminis
virginum inter tela hostium Tiberim tranavit sospites-
7 que omnes Romam ad propinquos restituit. quod ubi
regi nuntiatum est, primo incensus ira oratores Romam
misit ad Cloeliam obsidem deposcendam: alias haud
8 magni facere; deinde in admirationem versus supra
Coclites Muciosque dicere id facinus esse et prae se
ferre, quem ad modum, si non dedatur obses, pro
rupto foedus se habiturum, sic deditam *intactam* in-
9 violatamque ad suos remissurum. utrimque constitit
fides: et Romani pignus pacis ex foedere restituerunt,
et apud regem Etruscum non tuta solum sed honorata
etiam virtus fuit, laudatamque virginem parte obsidum
10 se donare dixit; ipsa, quos vellet, legeret. productis
omnibus elegisse inpubes dicitur, quod et virginitati
decorum et consensu obsidum ipsorum probabile erat,
eam aetatem potissimum liberari ab hoste, quae maxime
11 opportuna iniuriae esset. pace redintegrata Romani
novam in femina virtutem novo genere honoris, statua
equestri, donavere: in summa sacra via posita virgo
insidens equo.
14 Huic tam pacatae profectioni ab urbe regis Etrusci

abhorrens mos traditus ab antiquis usque ad nostram
aetatem inter cetera sollemnia manet bona Porsinnae
regis vendendi. cuius originem moris necesse est aut 2
inter bellum natam esse neque omissam in pace aut
a mitiore crevisse principio, quam hic prae se ferat
titulus bona hostiliter vendendi. proximum vero est 3
ex iis, quae traduntur, Porsinnam discedentem ab Iani-
culo castra opulenta convecto ex propinquis ac fertili-
bus Etruriae arvis commeatu Romanis dono dedisse,
inopi tum urbe ab longinqua obsidione; ea deinde, ne 4
populo inmisso diriperentur hostiliter, venisse bonaque
Porsinnae appellata, gratiam muneris magis significante
titulo quam auctionem fortunae regiae, quae ne in pote-
state quidem populi Romani esset.

Omisso Romano bello Porsinna, ne frustra in ea 5
loca exercitus adductus videretur, cum parte copiarum
filium Arruntem Ariciam oppugnatum mittit. primo 6
Aricinos res necopinata perculerat; arcessita deinde
auxilia et a Latinis populis et a Cumis tantum spei
fecere, ut acie decernere auderent. proelio inito adeo
concitato impetu se intulerant Etrusci, ut funderent
ipso incursu Aricinos; Cumanae cohortes arte adversus 7
vim usae declinavere paululum effuseque praelatos
hostes conversis signis ab tergo adortae sunt: ita in
medio prope iam victores caesi Etrusci. pars perexigua 8
duce amisso, quia nullum propius perfugium erat, Ro-
mam inermes et fortuna et specie supplicum delati
sunt. ibi benigne excepti divisique in hospitia. cura- 9
tis volneribus alii profecti domos nuntii hospitalium
beneficiorum; multos Romae hospitum urbisque caritas
tenuit. his locus ad habitandum datus, quem deinde
Tuscum vicum appellarunt.

P. Lucretius et P. Valerius Publicola, Sp. Larcius **15**
inde et T. Herminius consules facti. eo anno pos-
tremum legati a Porsinna de reducendo in regnum
Tarquinio venerunt. quibus cum responsum esset mis-
surum ad regem senatum legatos, missi confestim

2 honoratissimus quisque e patribus: non quin breviter
reddi responsum potuerit, non recipi reges, ideo potius
delectos patrum ad eum missos, quam legatis eius
Romae daretur responsum, sed ut in perpetuum mentio
eius rei finiretur, neu in tantis mutuis beneficiis in
vicem animi sollicitarentur, cum ille peteret, quod
contra libertatem populi Romani esset, Romani, nisi
in perniciem suam faciles esse vellent, negarent, cui
3 nihil negatum vellent. non in regno populum Roma-
num, sed in libertate esse. ita induxisse in animum,
hostibus potius quam regibus portas patefacere; ea
esse vota omnium, ut, qui libertati erit in illa urbe
4 finis, idem urbi sit. proinde, si salvam esse vellet
Romam, ut patiatur liberam esse, orare.

5 Rex verecundia victus 'quando id certum atque
obstinatum est' inquit, 'neque ego obtundam saepius
eadem nequiquam agendo, nec Tarquinios spe auxilii,
quod nullum in me est, frustrabor. alium hinc, seu
bello opus est seu quiete, exilio quaerant locum, ne
6 quid meam vobiscum pacem distineat.' dictis facta
amiciora adiecit: obsidum quod reliquum erat reddidit,
agrum Veientem foedere ad Ianiculum icto ademptum
restituit.

7 Tarquinius spe omni reditus incisa exulatum ad
generum Mamilium Octavium Tusculum abiit. Roma-
nis pax fida ita cum Porsinna fuit.

16 Consules M. Valerius P. Postumius. eo anno bene
2 pugnatum cum Sabinis; consules triumpharunt. maiore
inde mole Sabini bellum parabant. adversus eos et
ne quid simul ab Tusculo, unde, etsi non apertum,
suspectum tamen bellum erat, repentini periculi orire-
tur, P. Valerius quartum T. Lucretius iterum consu-
les facti.

3 Seditio inter belli pacisque auctores orta in Sa-
binis aliquantum inde virium transtulit ad Romanos.
4 namque Attius Clausus, cui postea Appio Claudio fuit
Romae nomen, cum pacis ipse auctor a turbatoribus

belli premeretur nec par factioni esset, ab Inregillo, magna clientium comitatus manu, Romam transfugit.
his civitas data agerque trans Anienem: vetus Claudia 5
tribus additis postea novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, appellata. Appius inter patres lectus haud ita multo post in principum dignationem pervenit.

Consules infesto exercitu in agrum Sabinum pro- 6
fecti cum ita vastatione, dein proelio adflixissent opes hostium, ut diu nihil inde rebellionis timeri posset.
triumphantes Romam redierunt. P. Valerius, omnium 7
consensu princeps belli pacisque artibus, anno post Agrippa Menenio P. Postumio consulibus moritur, gloria ingenti, copiis familiaribus adeo exiguis, ut funeri sumptus deesset: de publico est datus. luxere matro-
nae ut Brutum. eodem anno duae coloniae Latinae, 8
Pometia et Cora, ad Auruncos deficiunt. cum Auruncis bellum initum, fusoque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines consulibus ferociter obtulerat, omne Aurun-
cum bellum Pometiam compulsum est. nec magis 9
post proelium quam in proelio *a* caedibus temperatum est: et caesi aliquanto plures erant quam capti, et captos passim trucidaverunt; ne ab obsidibus quidem, qui trecenti accepti numero erant, ira belli abstinuit. et hoc anno Romae triumphatum.

Secuti consules Opiter Verginius Sp. Cassius Po- 17
metiam primo vi, deinde vineis aliisque operibus op-
pugnarunt. in quos Aurunci magis iam inexpiabili 2
odio quam spe aliqua aut occasione coorti cum plures igni quam ferro armati excucurrissent, caede incendio-
que cuncta conplent. vineis incensis, multis hostium 3
vulneratis et occisis consulum quoque alterum — sed utrum [nomen], auctores non adiciunt — gravi vulnere
ex equo deiectum prope interfecerunt. Romam inde 4
male gesta re reditum. inter multos saucios consul spe incerta vitae relatus. interiecto deinde haud magno spatio, quod vulneribus curandis supplendoque exercitui satis esset, cum ira maiore [bellum] tum viribus

5 etiam auctis Pometiae arma inlata. et cum vineis re-
fectis aliaque mole belli iam in eo esset, ut in muros
6 evaderet miles, deditio est facta. ceterum nihilo mi-
nus foeda dedita urbe, quam si capta foret, Aurunci
passi: principes securi percussi, sub corona venierunt
7 coloni alii; oppidum dirutum, ager veniit. consules
magis ob iras graviter ultas quam ob magnitudinem
perfecti belli triumpharunt.

18 Insequens annus Postumum Cominium et T. Lar-
2 cium consules habuit. eo anno Romae, cum per ludos
ab Sabinorum iuventute per lasciviam scorta raperen-
tur, concursu hominum rixa ac prope proelium fuit,
parvaque ex re ad rebellionem spectare res videbatur.
3 super belli Latini metum id quoque accesserat, quod
triginta iam coniurasse populos concitante Octavio
4 Mamilio satis constabat. in hac tantarum expectatione
rerum sollicita civitate dictatoris primum creandi mentio
orta. sed nec quo anno, nec quibus consulibus, quia
ex factione Tarquiniana essent — id quoque enim tra-
ditur —, parum creditum sit, nec quis primum dictator
5 creatus sit, satis constat. apud veterrimos tamen auc-
tores T. Larcium dictatorem primum, Sp. Cassium
magistrum equitum creatos invenio. consulares legere:
6 ita lex iubebat de dictatore creando lata. eo magis
adducor, ut credam Larcium, qui consularis erat, po-
tius quam M.' Valerium M. filium Volesi nepotem,
qui nondum consul fuerat, moderatorem et magistrum
7 consulibus appositum; quin, si maxime ex ea familia
legi dictatorem vellent, patrem multo potius M. Vale-
rium spectatae virtutis et consularem virum legissent.

8 Creato dictatore primum Romae, postquam prae-
ferri secures viderunt, magnus plebem metus incessit,
ut intentiores essent ad dicto parendum. neque enim,
ut in consulibus, qui pari potestate essent, alterius
auxilium, neque provocatio erat neque ullum usquam
nisi in cura parendi auxilium.

9 Sabinis etiam creatus Romae dictator eo magis,

quod propter se creatum crediderant, metum incussit.
itaque legatos de pace mittunt. quibus orantibus 10
dictatorem senatumque, ut veniam erroris hominibus
adulescentibus darent, responsum, ignosci adulescentibus
posse, senibus non posse, qui bella ex bellis sererent.
actum tamen est de pace, inpetrataque foret, si, quod 11
inpensae factum in bellum erat, praestare Sabini —
id enim postulatum erat — in animum induxissent.
bellum indictum; tacitae indutiae quietum annum
tenuere.

Consules Ser. Sulpicius M'. Tullius; nihil dignum 19
memoria actum; T. Aebutius deinde et C. Vetusius. his 2
consulibus Fidenae obsessae, Crustumeria capta; Prae-
neste ab Latinis ad Romanos descivit. nec ultra bel-
lum Latinum gliscens iam per aliquot annos dilatum.

A. Postumius dictator T. Aebutius magister equi- 3
tum magnis copiis peditum equitumque profecti ad
lacum Regillum in agro Tusculano agmini hostium 4
occurrerunt et, quia Tarquinios esse in exercitu Lati-
norum auditum est, sustineri ira non potuit, quin ex-
templo confligerent. ergo etiam proelium aliquanto 5
quam cetera gravius atque atrocius fuit. non enim
duces ad regendam modo consilio rem adfuere, sed
suismet ipsi corporibus dimicantes miscuere certamina,
nec quisquam procerum ferme hac aut illa ex acie
sine vulnere praeter dictatorem Romanum excessit. in 6
Postumium prima in acie suos adhortantem instruen-
temque Tarquinius Superbus, quamquam iam aetate et
viribus erat gravior, equum infestus admisit ictusque
ab latere concursu suorum receptus in tutum est. et 7
ad alterum cornu Aebutius magister equitum in Octa-
vium Mamilium impetum dederat nec fefellit veniens
Tusculanum ducem; contra quem et ille concitat equum.
tantaque vis infestis venientium hastis fuit, ut brac- 8
chium Aebutio traiectum sit, Mamilio pectus percussum.
hunc quidem in secundam aciem Latini recepere; Ae- 9
butius cum saucio bracchio tenere telum non posset,

10 pugna excessit Latinus dux nihil deterritus vulnere
proelium ciet et, quia suos perculsos videbat, arcessit
cohortem exulum Romanorum, cui L. Tarquini filius
praeerat. ea, quo maiore pugnabat ira ob erepta
bona patriamque ademptam, pugnam parumper re-
stituit.

20 Referentibus iam pedem ab ea parte Romanis
M. Valerius, Publicolae frater, conspicatus ferocem iu-
venem Tarquinium ostentantem se in prima exulum
2 acie, domestica etiam gloria accensus, ut, cuius familiae
decus eiecti reges erant, eiusdem interfecti forent, sub-
dit calcaria equo et Tarquinium infesto spiculo petit.
3 Tarquinius retro in agmen suorum infenso cessit hosti.
Valerium temere invectum in exulum aciem ex trans-
verso quidam adortus transfigit, nec quicquam equitis
vulnere equo retardato moribundus Romanus labenti-
4 bus super corpus armis ad terram defluxit. dictator
Postumius postquam cecidisse talem virum, exules
5 ferociter citato agmine invehi, suos perculsos cedere
animadvertit, cohorti suae, quam delectam manum
praesidii causa circa se habebat, dat signum, ut, quem
suorum fugientem viderint, pro hoste habeant. ita
metu ancipiti versi a fuga Romani in hostem et re-
6 stituta acies. cohors dictatoris tum primum proelium
iniit; integris corporibus animisque fessos adorti exu-
7 les caedunt. ibi alia inter proceres coorta pugna. im-
perator Latinus ubi cohortem exulum a dictatore Ro-
mano prope circumventam vidit, ex subsidiariis mani-
8 pulos aliquot in primam aciem secum rapit. hos ag-
mine venientes T. Herminius legatus conspicatus inter-
que eos insignem veste armisque Mamilium noscitans
tanto vi maiore, quam paulo ante magister equitum,
9 cum hostium duce proelium iniit, ut et uno ictu trans-
fixum per latus occiderit Mamilium et ipse inter spo-
liandum corpus hostis veruto percussus, cum victor
in castra esset relatus, inter primam curationem ex-
10 spiraverit. tum ad equites dictator advolat obtestans,

ut fesso iam pedite descendant ex equis et pugnam
capessant. dicto paruere: desiliunt ex equis, provolant
in primum et pro antesignanis parmas obiciunt. recipit 11
extemplo animum pedestris acies, postquam iuventutis
proceres aequato genere pugnae secum partem periculi
sustinentes vidit. tum demum inpulsi Latini, perculsa-
que inclinavit acies. equiti admoti equi, ut persequi 12
hostem posset; secuta et pedestris acies. ibi nihil nec
divinae nec humanae opis dictator praetermittens ae-
dem Castori vovisse fertur ac pronuntiasse militi prae-
mia, qui primus, qui secundus castra hostium intrasset;
tantusque ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant 13
hostem Romani, castra caperent. hoc modo ad lacum
Regillum pugnatum est. dictator et magister equitum
triumphantes in urbem rediere.

Triennio deinde nec certa pax nec bellum fuit. 21
consules Q. Cloelius et T. Larcius, inde A. Sempronius
et M. Minucius. his consulibus aedis Saturno dedicata,
Saturnalia institutus festus dies. A. deinde Postumius 2
et T. Verginius consules facti.

Hoc demum anno ad Regillum lacum pugnatum 3
apud quosdam invenio: A. Postumium, quia collega
dubiae fidei fuerit, se consulatu abdicasse; dictatorem
inde factum. tanti errores inplicant temporum *rationem* 4
aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui
consules secundum quos, nec quid quoque anno actum
sit, in tanta vetustate non rerum modo sed etiam
auctorum digerere possis.

Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. 5
insignis hic annus est nuntio Tarquinii mortis. mortuus
Cumis, quo se post fractas opes Latinorum ad Aristo-
demum tyrannum contulerat. eo nuntio erecti patres,
erecta plebes. sed patribus nimis luxuriosa ea fuit 6
laetitia; plebi, cui ad eam diem summa ope inservitum
erat, iniuriae a primoribus fieri coepere. eodem anno 7
Signia colonia, quam rex Tarquinius deduxerat, sup-
pleto numero colonorum iterum deducta est. Romae

tribus una et viginti factae. aedes Mercuri dedicata
est idibus Maiis.

22 Cum Volscorum gente Latino bello neque pax
neque bellum fuerat; nam et Volsci conparaverant
auxilia, quae mitterent Latinis, ni maturatum ab dic-
tatore Romano esset, et maturavit Romanus, ne proe-
2 lio uno cum Latino Volscoque contenderet. hac ira
consules in Volscum agrum legiones duxere. Volscos
consilii poenam non metuentes necopinata res per-
culit; armorum inmemores obsides dant trecentos prin-
cipum a Cora atque Pometia liberos: ita sine certa-
3 mine inde abductae legiones. nec ita multo post
Volscis levatis metu suum rediit ingenium; rursus oc-
cultum parant bellum Hernicis in societatem armorum
4 adsumptis. legatos quoque ad sollicitandum Latium
passim dimittunt; sed recens ad Regillum lacum ac-
cepta cladis Latinos ira odioque eius, quicumque arma
suaderet, ne ab legatis quidem violandis abstinuit:
conprehensos Volscos Romam duxere. ibi traditi con-
sulibus, indicatumque est Volscos Hernicosque parare
5 bellum Romanis. relata re ad senatum adeo fuit gra-
tum patribus, ut et captivorum sex milia Latinis re-
mitterent et de foedere, quod prope in perpetuum ne-
gatum fuerat, rem ad novos magistratus reicerent.
6 enimvero tum Latini gaudere facto; pacis auctores in
ingenti gloria esse. coronam auream Iovi donum in
Capitolium mittunt. cum legatis donoque, qui capti-
vorum remissi ad suos fuerant, magna circumfusa mul-
7 titudo venit. pergunt domos eorum, apud quem quis-
que servierant; gratias agunt liberaliter habiti cultique
in calamitate sua; inde hospitia iungunt. numquam
alias ante publice privatimque Latinum nomen Romano
imperio coniunctius fuit.

23 Sed et bellum Volscum imminebat, et civitas se-
cum ipsa discors intestino inter patres plebemque fla-
grabat odio, maxime propter nexos ob aes alienum.
2 fremebant se foris pro libertate et imperio dimicantes

domi a civibus captos et oppressos esse, tutioremque
in bello quam in pace et inter hostis quam inter civis
libertatem plebis esse; invidiamque eam sua sponte
gliscentem insignis unius calamitas accendit. magno 3
natu quidam cum omnium malorum suorum insignibus
se in forum proiecit. obsita erat squalore vestis, foe-
dior corporis habitus pallore ac macie perempti; ad 4
hoc promissa barba et capilli efferaverant speciem oris.
noscitabatur tamen in tanta deformitate, et ordines
duxisse aiebant aliaque militiae decora vulgo miseran-
tes eum iactabant; ipse testes honestarum aliquot locis
pugnarum cicatrices adverso pectore ostentabat. sclsci- 5
tantibus, unde ille habitus, unde deformitas, cum cir-
cumfusa turba esset prope in contionis modum, Sabino
bello ait se militantem, quia propter populationes agri
non fructu modo caruerit, sed villa incensa fuerit, di-
repta omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo tem-
pore imperatum, aes alienum fecisse. id cumulatum 6
usuris primo se agro paterno avitoque exuisse, deinde
fortunis aliis, postremo velut tabem pervenisse ad cor-
pus; ductum se ab creditore non in servitium, sed in
ergastulum et carnificinam esse. inde ostentare ter- 7
gum foedum recentibus vestigiis verberum. ad haec
visa auditaque clamor ingens oritur. non iam foro
se tumultus continet, sed passim totam urbem perva-
dit. nexi, vincti solutique, se undique in publicum 8
proripiunt, inplorant Quiritium fidem. nullo loco deest
seditionis voluntarius comes; multis passim agminibus
per omnes vias cum clamore in forum curritur.

Magno cum periculo suo, qui forte patrum in 9
foro erant, in eam turbam inciderunt; nec temperatum 10
manibus foret, ni propere consules, P. Servilius et Ap.
Claudius, ad conprimendam seditionem intervenissent.
at in eos multitudo versa ostentare vincula sua defor-
mitatemque aliam. haec se meritos dicere exprobran- 11
tes suam quisque alius alibi militiam; postulare multo
minaciter magis quam suppliciter, ut senatum vocarent,

curiamque ipsi futuri arbitri moderatoresque publici
12 consilii circumsistunt. pauci admodum patrum, quos
casus obtulerat, contracti ab consulibus; ceteros metus
non curia modo sed etiam foro arcebat, nec agi quic-
13 quam per infrequentiam poterat senatus. tum vero
eludi atque extrahi se multitudo putare, et patrum
qui abessent, non casu, non metu, sed inpediendae rei
causa abesse, et consules ipsos tergiversari, nec dubie
14 ludibrio esse miserias suas. iam prope erat, ut ne
consulum quidem maiestas coerceret iras hominum,
cum incerti, morando an veniendo plus periculi contra-
herent, tandem in senatum veniunt; frequentique [tan-
dem] curia non modo inter patres sed ne inter con-
15 sules quidem ipsos satis conveniebat. Appius, vehe-
mentis ingenii vir, imperio consulari rem agendam
censebat: uno aut altero adrepto quieturos alios; Ser-
vilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti
quam frangi putabat cum tutius tum facilius esse.

24 Inter haec maior alius terror: Latini equites cum
tumultuoso advolant nuntio Volscos infesto exercitu
ad urbem oppugnandam venire. quae audita — adeo
duas ex una civitate discordia fecerat — longe aliter
2 patres ac plebem adfecere. exultare gaudio plebes,
ultores superbiae patrum adesse dicere deos; alius alium
confirmare, ne nomina darent: cum omnibus potius
quam solos perituros; patres militarent, patres arma
caperent, ut penes eosdem pericula belli, penes quos
3 praemia essent. at vero curia maesta ac trepida an-
cipiti metu et ab cive et ab hoste Servilium consulem,
cui ingenium magis populare erat, orare, ut tantis
4 circumventam terroribus expediret rem publicam. tum
consul misso senatu in contionem prodit. ibi curae
esse patribus ostendit, ut consulatur plebi; ceterum
deliberationi de maxima quidem illa, sed tamen parte
civitatis metum pro universa re publica intervenisse.
5 nec posse, cum hostes prope ad portas essent, bello
praeverti quicquam, nec, si sit laxamenti aliquid, aut

plebi honestum esse, nisi mercede prius accepta arma
pro patria non cepisse, aut patribus satis decorum per
metum potius quam postmodo voluntate adflictis civium
suorum fortunis consuluisse. contioni deinde edicto 6
addidit fidem, quo edixit, ne quis civem Romanum
vinctum aut clausum teneret, quo minus ei nominis
edendi apud consules potestas fieret, neu quis militis,
donec in castris esset, bona possideret aut venderet,
liberos nepotesve eius moraretur. hoc proposito edicto 7
et qui aderant nexi, profiteri extemplo nomina, et
undique ex tota urbe proripientium se ex privato, cum
retinendi ius creditori non esset, concursus in forum,
ut sacramento dicerent, fieri. magna ea manus fuit, 8
neque aliorum magis in Volsco bello virtus atque
opera enituit. consul copias contra hostem educit;
parvo dirimente intervallo castra ponit.

Proxima inde nocte Volsci discordia Romana freti, 25
si qua nocturna transitio proditiove fieri posset, temp-
tant castra. sensere vigiles, excitatus exercitus, signo
dato concursum est ad arma; ita frustra id inceptum 2
Volscis fuit; relicum noctis utrimque quieti datum.
postero die prima luce Volsci fossis repletis vallum
invadunt. iamque ab omni parte munimenta velle- 3
bantur, cum consul, quamquam cuncti undique, et nexi
ante omnes, ut signum daret, clamabant, experiendi
animos militum causa parumper moratus, postquam
satis apparebat ingens ardor, dato tandem ad erum-
pendum signo militem avidum certaminis emittit. primo 4
statim incursu pulsi hostes; fugientibus, quoad inse-
qui pedes potuit, terga caesa; eques usque ad castra
pavidos egit. mox ipsa castra legionibus circumdatis,
cum Volscos inde etiam pavor expulisset, capta direp-
taque.

Postero die ad Suessam Pometiam, quo confuge- 5
rant hostes, legionibus ductis, intra paucos dies oppi-
dum capitur, captum praedae datum. inde paulum re-
creatus egens miles. consul cum maxima gloria sua 6

victorem exercitum Romam reducit. decedentem Ro-
mam Ecetranorum Volscorum legati, rebus suis timen-
tes post Pometiam captam, adeunt. his ex senatus
consulto data pax, ager ademptus.

26 Confestim et Sabini Romanos territavere; tumultus
enim fuit verius quam bellum. nocte in urbem nuntia-
tum est exercitum Sabinum praedabundum ad Anienem
amnem pervenisse; ibi passim diripi atque incendi villas.
2 missus extemplo eo cum omnibus copiis equitum A.
Postumius, qui dictator bello Latino fuerat; secutus
3 consul Servilius cum delecta peditum manu. plerosque
palantes eques circumvenit, nec advenienti peditum
agmini restitit Sabina legio; fessi cum itinere tum po-
pulatione nocturna, magna pars in villis repleti cibo
vinoque, vix fugae quod satis esset virium habuere.

4 Nocte una audito perfectoque bello Sabino postero
die in magna iam spe undique partae pacis legati
Aurunci senatum adeunt, ni decedatur Volsco agro,
5 bellum indicentes. cum legatis simul exercitus Aurun-
corum domo profectus erat; cuius fama haud procul
iam ab Aricia visi tanto tumultu concivit Romanos,
ut nec consuli ordine patres nec pacatum responsum
arma inferentibus arma ipsi capientes dare possent.
6 Ariciam infesto agmine itur, nec procul inde cum
Auruncis signa conlata proelioque uno debellatum est.

27 Fusis Auruncis victor tot intra paucos dies bellis
Romanus promissa consulis fidemque senatus expecta-
bat, cum Appius et insita superbia animo et ut col-
legae vanam faceret fidem, quam asperrime poterat,
ius de creditis pecuniis dicere. deinceps et, qui ante
nexi fuerant, creditoribus tradebantur et nectebantur
2 alii. quod ubi cui militi inciderat, collegam appellabat.
concursus ad Servilium fiebat; illius promissa iactabant;
illi exprobrabant sua quisque belli merita cicatricesque
acceptas. postulabant, ut aut referret ad senatum, aut
auxilio esset consul civibus suis, imperator militibus.
3 movebant consulem haec, sed tergiversari res cogebat;

adeo in alteram causam non collega solum praeceps
erat, sed omnis factio nobilium. ita medium se ge-
rendo nec plebis vitavit odium nec apud patres gratiam
iniit. patres mollem consulem et ambitiosum rati, 4
plebes fallacem; brevique apparuit aequasse eum Appii
odium.

Certamen consulibus inciderat, uter dedicaret Mer- 5
curi aedem. senatus a se rem ad populum reiecit:
utri eorum dedicatio iussu populi data esset, eum prae-
esse annonae, mercatorum collegium instituere, sollem-
nia pro pontifice iussit suscipere. populus dedicationem 6
aedis dat M. Laetorio, primi pili centurioni, quod fa-
cile appareret non tam ad honorem eius, cui curatio
altior fastigio suo data esset, factum quam ad consu-
lum ignominiam. saevire inde utique consulum alter 7
patresque; sed plebi creverant animi, et longe alia quam
primo instituerant via grassabantur. desperato enim 8
consulum senatusque auxilio, cum in ius duci debito-
rem vidissent, undique convolabant. neque decretum
exaudiri consulis prae strepitu et clamore poterat, ne-
que, cum decresset, quisquam obtemperabat. vi age- 9
batur, metusque omnis et periculum, cum in conspectu
consulis singuli a pluribus violarentur, in creditores a
debitoribus verterant.

Super haec timor incessit Sabini belli; dilectuque 10
decreto nemo nomen dedit, furente Appio et insectante
ambitionem collegae, qui populari silentio rem publi-
cam proderet et ad id, quod de credita pecunia ius
non dixisset, adiceret, ut ne dilectum quidem ex sena-
tus consulto haberet: non esse tamen desertam omnino 11
rem publicam neque proiectum consulare imperium;
se unum et suae et patrum maiestatis vindicem fore.
cum circumstaret cotidiana multitudo licentia accensa, 12
arripi unum insignem ducem seditionum iussit. ille
cum a lictoribus iam traheretur, provocavit; nec cessisset
provocationi consul, quia non dubium erat populi iudi-
cium, nisi aegre victa pertinacia foret consilio magis

et auctoritate principum quam populi clamore; adeo
13 supererant animi ad sustinendam invidiam. crescere
inde malum in dies non clamoribus modo apertis, sed,
quod multo perniciosius erat, secessione occultisque
conloquiis. tandem invisi plebi consules magistratu
abeunt, Servilius neutris, Appius patribus mire gratus.

28 A. Verginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt.
tum vero plebs incerta, quales habitura consules esset,
coetus nocturnos, pars Esquiliis, pars in Aventino fa-
cere, ne in foro subitis trepidaret consiliis et omnia
2 temere ac fortuito ageret. eam rem consules rati, ut
erat, perniciosam ad patres deferunt, sed de ea tum
consulere ordine non licuit; adeo tumultuose excepta
est clamoribus undique et indignatione patrum, si, quod
imperio consulari exsequendum esset, invidiam eius
3 consules ad senatum reicerent. profecto, si essent in
re publica magistratus, nullum futurum fuisse Romae
4 nisi publicum consilium; nunc in mille curias contio-
nesque, cum alia [in] Esquiliis, alia in Aventino fiant
concilia, dispersam et dissipatam esse rem publicam.
unum hercule virum — id enim plus esse quam con-
sulem —, qualis Ap. Claudius fuerit, momento temporis
5 discussurum illos coetus fuisse. correpti consules cum,
quid ergo se facere vellent, nihil enim segnius mol-
liusve, quam patribus placeat, acturos, percunctarentur,
decernunt, ut dilectum quam acerrimum habeant: otio
lascivire plebem.

6 Dimisso senatu consules in tribunal escendunt;
citant nominatim iuniores. cum ad nomen nemo re-
sponderet, circumfusa multitudo in contionis modum
7 negare ultra decipi plebem posse; numquam unum
militem habituros, ni praestaretur fides publica; liber-
tatem unicuique prius reddendam esse quam arma
danda, ut pro patria civibusque, non pro dominis
8 pugnent. consules, quid mandatum esset a senatu, vi-
debant, sed eorum, qui intra parietes curiae ferociter
loquerentur, neminem adesse invidiae suae participem.

et apparebat atrox cum plebe certamen. prius itaque 9
quam ultima experirentur, senatum iterum consulere
placuit. tum vero ad sellas consulum propere convo-
lavere minimus quisque natu patrum, abdicare consu-
latum iubentes et deponere imperium, ad quod tuen-
dum animus deesset.

Utraque re satis experta tum demum consules: 29
'ne praedictum negetis, patres conscripti, adest ingens
seditio. postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam in-
crepant, adsint nobis habentibus dilectum. acerrimi
cuiusque arbitrio, quando ita placet, rem agemus.'
redeunt in tribunal; citari nominatim unum ex iis, 2
qui in conspectu erant, dedita opera iubent. cum staret
tacitus et circa eum aliquot hominum, ne forte viola-
retur, constitisset globus, lictorem ad eum consules
mittunt. quo repulso tum vero indignum facinus esse 3
clamitantes, qui patrum consulibus aderant, devolant
de tribunali, ut lictori auxilio essent. sed ab lictore 4
nihil aliud quam prendere prohibito cum conversus in
patres impetus esset, consulum intercursu rixa sedata
est, in qua tamen sine lapide, sine telo plus clamoris
atque irarum quam iniuriae fuerat.

Senatus tumultuose vocatus tumultuosius consuli- 5
tur quaestionem postulantibus iis, qui pulsati fuerant,
decernente ferocissimo quoque non sententiis magis
quam clamore et strepitu. tandem cum irae resedissent, 6
exprobrantibus consulibus nihilo plus sanitatis in curia
quam in foro esse, ordine consuli coepit. tres fuere 7
sententiae. P. Verginius rem non vulgabat; de iis tan-
tum, qui fidem secuti P. Servili consulis Volsco, Au-
runco Sabinoque militassent bello, agendum censebat.
T. Larcius non id tempus esse, ut merita tantummodo 8
exsolverentur; totam plebem aere alieno demersam
esse, nec sisti posse, ni omnibus consulatur; quin, si
alia aliorum sit condicio, accendi magis discordiam
quam sedari. Ap. Claudius, et natura inmitis et effera- 9
tus hinc plebis odio, illinc patrum laudibus, non mi-

seriis ait, sed licentia tantum concitum turbarum, et
10 lascivire magis plebem quam saevire. id adeo malum
ex provocatione natum; quippe minas esse consulum,
non imperium, ubi ad eos, qui una peccaverint, provo-
11 care liceat. 'agedum' inquit 'dictatorem, a quo provo-
catio non est, creemus, iam hic, quo nunc omnia ar-
12 dent, conticiscet furor. pulset tum mihi lictorem, qui
sciet ius de tergo vitaque sua penes unum illum esse,
cuius maiestatam violarit.'

30 Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appi
sententia; rursus Vergini Larcique exemplo haud sa-
lubres, uti Larci putabant esse eam, quae totam fidem
tolleret. medium maxime et moderatum utroque con-
2 silium Vergini habebatur; sed factione respectuque
rerum privatarum, quae semper offecere officientque
publicis consiliis, Appius vicit, ac prope fuit, ut dic-
3 tator ille idem crearetur; quae res utique alienasset
plebem periculosissimo tempore, cum Volsci Aequique
4 et Sabini forte una omnes in armis essent. sed curae
fuit consulibus et senioribus patrum, ut imperio suo
vehemens *magistratus* mansueto permitteretur ingenio.
5 M.' Valerium dictatorem Volesi filium creant. plebes
etsi adversus se creatum dictatorem videbat, tamen,
cum provocationem fratris lege haberet, nihil ex ea
6 familia triste nec superbum timebat. edictum deinde
a dictatore propositum confirmavit animos Servili fere
consulis edicto conveniens; sed et homini et potestati
melius rati credi omisso certamine nomina dedere.
7 quantus nunquam ante exercitus, legiones decem effec-
tae; ternae inde datae consulibus, quattuor dictator
usus.

8 Nec iam poterat bellum differri. Aequi Latinum
agrum invaserant. oratores Latinorum ab senatu pete-
bant, ut aut mitterent subsidium aut se ipsos tuen-
9 dorum finium causa capere arma sinerent. tutius vi-
sum est defendi inermes Latinos quam pati retractare
arma. Vetusius consul missus est. is finis populationi-

bus fuit cessere Aequi campis locoque magis quam
armis freti summis se iugis montium tutabantur.

Alter consul in Volscos profectus, ne et ipse te- 10
reret tempus, vastandis maxime agris hostem ad con-
ferenda propius castra dimicandumque acie excivit.
medio inter castra campo ante suum quisque vallum 11
infestis signis constitere. multitudine aliquantum Volsci
superabant; itaque effusi et contemptim pugnam iniere.
consul Romanus nec promovit aciem, nec clamorem 12
reddi passus defixis pilis stare suos iussit: ubi ad ma-
num venisset hostis, tum coortos tota vi gladiis rem
gerere. Volsci cursu et clamore fessi cum se velut 13
stupentibus metu intulissent Romanis, postquam in-
pressionem sensere ex adverso factam et ante oculos
micare gladios, haud secus, quam si in insidias inci-
dissent, turbati vertunt terga; et ne ad fugam quidem
satis virium fuit, quia cursu in proelium ierant. Ro- 14
mani contra, quia principio pugnae quieti steterant,
vigentes corporibus, facile adepti fessos et castra im-
petu ceperunt et castris exutum hostem Velitras per-
secuti uno agmine victores cum victis in urbem in-
rupere; plusque ibi sanguinis promiscua omnium generum 15
caede quam in ipsa dimicatione factum. paucis data
venia, qui inermes in deditionem venerunt.

Dum haec in Volscis geruntur, dictator Sabinos, 31
ubi longe plurimum belli fuerat, fundit fugatque, exuit
castris. equitatu inmisso mediam turbaverat hostium 2
aciem, quam, dum se cornua latius pandunt, parum
apte in*structis* *in*trorsum ordinibus [aciem] firmaverant;
turbatos pedes invasit. eodem impetu castra capta
debellatumque est. post pugnam ad Regillum lacum 3
non alia illis annis pugna clarior fuit. dictator trium-
phans urbem invehitur. super solitos honores locus
in circo ipsi posterisque ad spectaculum datus, sella
eo loco curulis posita.

Volscis devictis Veliternus ager ademptus; Velitras 4
coloni ab urbe missi; et* colonia deducta. cum Aequis

post aliquando pugnatum est invito quidem consule,
5 quia loco iniquo subeundum erat ad hostes; sed milites
extrahi rem criminantes, ut dictator, priusquam ipsi
redirent in urbem, magistratu abiret, inritaque, sicut
ante consulis, promissa eius caderent, perpulere, ut
6 forte temere in adversos montes agmen erigeret. id
male commissum ignavia hostium in bonum vertit,
qui, priusquam ad coniectum teli veniretur, obstupe-
facti audacia Romanorum relictis castris, quae muni-
tissimis tenuerant locis, in aversas valles desiluere;
ubi satis praedae et victoria incruenta fuit.

7 Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum
rerum eventu nec patribus nec plebi cura decesserat;
tanta cum gratia tum arte praeparaverant faeneratores,
quae non modo plebem, sed ipsum etiam dictatorem
8 frustrarentur. namque Valerius post Vetusi consulis
reditum omnium actionum in senatu primam habuit
pro victore populo rettulitque, quid de nexis fieri pla-
9 ceret. quae cum reiecta relatio esset, 'non placeo'
inquit 'concordiae auctor; optabitis, mediusfidius, pro-
pediem, ut mei similes Romana plebes patronos habeat.
quod ad me attinet, neque frustrabor ultra cives meos
10 neque ipse frustra dictator ero. discordiae intestinae,
bellum externum fecere, ut hoc magistratu egeret res
publica; pax foris parta est, domi inpeditur; privatus
potius quam dictator seditioni interero.' ita curia egres-
11 sus dictatura se abdicavit. apparuit causa plebi, suam
vicem indignantem magistratu abisse: itaque velut per-
soluta fide, quoniam per eum non stetisset, quin prae-
staretur, decedentem domum cum favore ac laudibus
prosecuti sunt.

32 Timor inde patres incessit, ne, si dimissus exer-
citus foret, rursus coetus occulti coniurationesque fie-
rent. itaque, quamquam per dictatorem dilectus habi-
tus esset, tamen, quoniam in consulum verba iurassent,
sacramento teneri militem rati, per causam renovati
ab Aequis belli educi ex urbe legiones iussere. quo

facto maturata est seditio. et primo agitatum dicitur 2
de consulum caede, ut solverentur sacramento; doctos
deinde nullam scelere religionem exsolvi, Sicinio quo-
dam auctore iniussu consulum in Sacrum montem se-
cessisse — trans Anienem amnem est, tria ab urbe
milia passuum; ea frequentior fama est quam, cuius 3
Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam esse
—; ibi sine ullo duce vallo fossaque communitis ca- 4
stris quieti, rem nullam nisi necessariam ad victum
sumendo, per aliquot dies neque lacessiti neque laces-
sentes sese tenuere.

Pavor ingens in urbe, metuque mutuo suspensa 5
erant omnia. timere relicta ab suis plebes violentiam
patrum; timere patres residem in urbe plebem, incerti,
manere eam an abire mallent. quamdiu autem tran- 6
quillam, quae secesserit, multitudinem fore? quid fu-
turum deinde, si quod externum interim bellum exi-
stat? nullam profecto nisi in concordia civium spem 7
reliquam ducere; eam per aequa, per iniqua recon-
ciliandam civitati esse. placuit igitur oratorem ad 8
plebem mitti Menenium Agrippam, facundum virum et,
quod inde oriundus erat, plebi carum. is intromissus
in castra prisco illo dicendi et horrido modo nihil
aliud quam hoc narrasse fertur: tempore, quo in ho- 9
mine non, ut nunc, omnia in unum consentientia, sed
singulis membris suum cuique consilium, suus sermo
fuerit, indignatas reliquas partes sua cura, suo labore
ac ministerio ventri omnia quaeri, ventrem in medio
quietum nihil aliud quam datis voluptatibus frui; con- 10
spirasse inde, ne manus ad os cibum ferrent, nec os
acciperet datum, nec dentes conficerent. hac ira dum
ventrem fame domare vellent, ipsa una membra to-
tumque corpus ad extremam tabem venisse. inde ap- 11
paruisse ventris quoque haud segne ministerium esse,
nec magis ali quam alere eum, reddentem in omnis
corporis partes hunc, quo vivimus vigemusque, divisum
pariter in venas, maturum confecto cibo sanguinem.

12 conparando hinc, quam intestina corporis seditio similis esset irae plebis in patres, flexisse mentes hominum.

33 Agi deinde de concordia coeptum concessumque
in condiciones, ut plebi sui magistratus essent sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset, neve
2 cui patrum capere eum magistratum liceret. ita tribuni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. hi tres collegas sibi creaverunt; in his Sicinium fuisse *constat*, seditionis auctorem; de duobus, qui fuerint,
3 minus convenit. sunt, qui duos tantum in Sacro monte creatos tribunos esse dicant ibique sacratam legem latam.

Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus
4 Cominius consulatum inierant. his consulibus cum Latinis populis ictum foedus. ad id feriendum consul alter Romae mansit; alter ad Volscum bellum missus Antiates Volscos fundit fugatque, conpulsos in oppi-
5 dum Longulam persecutus moenibus potitur. inde protinus Poluscam, item Volscorum, cepit; tum magna vi adortus est Coriolos.

Erat tum in castris inter primores iuvenum Cn. Marcius, adulescens et consilio et manu promptus, cui
6 cognomen postea Coriolano fuit. cum subito exercitum Romanum Coriolos obsidentem atque in oppidanos, quos intus clausos habebat, intentum sine ullo metu extrinsecus inminentis belli Volscae legiones profectae ab Antio invasissent, eodemque tempore ex oppido erupissent hostes, forte in statione Marcius fuit.
7 is cum delecta militum manu non modo impetum erumpentium retudit, sed per patentem portam ferox inrupit in proxima urbis caedeque facta ignem temere
8 arreptum inminentibus muro aedificiis iniecit. clamor inde oppidanorum mixtus muliebri puerilique ploratu ad terrorem, ut solet, primum orto et Romanis auxit animum et turbavit Volscos, utpote capta urbe, cui
9 ad ferendam opem venerant. ita fusi Volsci Antiates,

Corioli oppidum captum; tantumque sua laude obstitit
famae consulis Marcius, ut, nisi foedus cum Latinis *in*
columna aenea insculptum monumento esset, ab Sp.
Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum
Cominium bellum gessisse cum Volscis memoria
cessisset.

Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omni 10
vita pariter patribus ac plebi carus, post secessionem
carior plebi factus. huic interpreti arbitroque con- 11
cordiae civium, legato patrum ad plebem, reductori
plebis Romanae in urbem sumptus funeri defuit; ex-
tulit eum plebs sextantibus conlatis in capita.

Consules deinde T. Geganius P. Minucius facti. 34
eo anno, cum et foris quieta omnia a bello essent et
domi sanata discordia, aliud multo gravius malum ci-
vitatem invasit, caritas primum annonae ex incultis 2
per secessionem plebis agris, fames deinde, qualis clau-
sis solet. ventumque ad interitum servitiorum utique 3
et plebis esset, ni consules providissent dimissis passim
ad frumentum coemendum non in Etruriam modo
dextris ab Ostia litoribus laevoque per Volscos mari
usque ad Cumas, sed [quaesitum] in Siciliam quoque;
adeo finitimorum odia longinquis coegerant indigere
auxiliis. frumentum Cumis cum coemptum esset, na- 4
ves pro bonis Tarquiniorum ab Aristodemo tyranno,
qui heres erat, retentae sunt; in Volscis Pomptinoque
ne emi quidem potuit; periculum quoque ab impetu
hominum ipsis frumentatoribus fuit; ex Tuscis fru- 5
mentum Tiberi venit; eo sustentata est plebs. incom-
modo bello in tam artis commeatibus vexati forent,
ni Volscos iam moventes arma pestilentia ingens inva-
sisset. ea clade conterritis hostium animis, ut etiam, 6
ubi ea remisisset, terrore aliquo tenerentur, et Velitris
auxere numerum colonorum Romani et Norbam in
montis novam coloniam, quae arx in Pomptino esset,
miserunt.

M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus magna 7

vis frumenti ex Sicilia advecta, agitatumque in senatu,
8 quanti plebi daretur. multi venisse tempus premendae
plebis putabant recuperandique iura, quae extorta se-
9 cessione ac vi patribus essent. in primis Marcius
Coriolanus, hostis tribuniciae potestatis, 'si annonam'
inquit 'veterem volunt, ius pristinum reddant patribus.
cur ego plebeios magistratus, cur Sicinium potentem
video sub iugum missus, tamquam ab latronibus re-
10 demptus? egone has indignitates diutius patiar quam
necesse est? Tarquinium regem qui non tulerim, Si-
cinium feram? secedat nunc, avocet plebem; patet via
in Sacrum montem aliosque colles. rapiant frumenta
ex agris nostris, quem ad modum tertio anno *ante*
rapuere; fruantur annona, quam furore suo fecere.
11 audeo dicere hoc malo domitos ipsos potius cultores
agrorum fore, quam ut armati per secessionem coli
12 prohibeant.' haud tam facile dictu est, faciendumne
fuerit, quam potuisse arbitror fieri, ut condicionibus
laxandi annonam et tribuniciam potestatem et omnia
invitis iura inposita patres demerent sibi.

35 Et senatui nimis atrox visa sententia est, et plebem
ira prope armavit: fame se iam sicut hostes peti, cibo
victuque fraudari; peregrinum frumentum, quae sola
alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi
Cn. Marcio vincti dedantur tribuni, nisi de tergo ple-
bis Romanae satisfiat. eum sibi carnificem novum
2 exortum, qui aut mori aut servire iubeat. in exeuntem
e curia impetus factus esset, ni peropportune tribuni
diem dixissent. ibi ira est suppressa: se iudicem quis-
que, se dominum vitae necisque inimici factum vide-
3 bat. contemptim primo Marcius audiebat minas tribu-
nicias: auxilii, non poenae ius datum illi potestati,
plebisque non patrum tribunos esse. sed adeo infensa
erat coorta plebs, ut unius poena defungendum esset
4 patribus. restiterunt tamen adversae invidiae usique
sunt qua suis quisque, qua totius ordinis viribus. ac
primo temptata res est, si dispositis clientibus abster-

rendo singulos a coitionibus conciliisque disicere rem
possent. universi deinde processere — quidquid erat 5
patrum, reos diceres — precibus plebem exposcentes,
unum sibi civem, unum senatorem, si innocentem ab-
solvere nollent, pro nocente donarent. ipse cum die 6
dicta non adesset, perseveratum in ira est. damnatus
absens in Volscos exulatum abiit minitans patriae
hostilesque iam tum spiritus gerens.

Venientem Volsci benigne excepere benigniusque
in dies colebant, quo maior ira in suos eminebat,
crebraeque nunc querellae, nunc minae percipiebantur.
hospitio utebatur Atti Tulli. longe is tum princeps 7
Volsci nominis erat Romanisque semper infestus. ita
cum alterum vetus odium, alterum ira recens stimula-
ret, consilia conferunt de Romano bello. haud facile 8
credebant plebem suam inpelli posse, ut totiens infe-
liciter temptata arma caperent: multis saepe bellis,
pestilentia postremo amissa iuventute fractos spiritus
esse; arte agendum in exoleto iam vetustate odio, ut
recenti aliqua ira exacerbarentur animi.

Ludi forte ex instauratione magni Romae para- 36
bantur. instaurandi haec causa fuerat: ludis mane ser-
vum quidam pater familiae nondum commisso specta-
culo sub furca caesum medio egerat circo; coepti inde
ludi, velut ea res nihil ad religionem pertinuisset. haud 2
ita multo post T. Latinio, de plebe homini, somnium
fuit: visus Iuppiter dicere sibi ludis praesultatorem
displicuisse; nisi magnifice instaurarentur ii ludi, peri-
culum urbi fore; iret, ea consulibus nuntiaret. quam- 3
quam haud sane liber erat religione animus, vere-
cundia tamen maiestatis magistratuum *cum* timore vicit,
ne in ora hominum pro ludibrio abiret. magno illi 4
ea cunctatio stetit; filium namque intra paucos dies
amisit. cuius repentinae cladis ne causa dubia esset,
aegro animi eadem illa in somnis obversata species
visa est rogitare, satin magnam spreti numinis haberet
mercedem; maiorem instare, ni eat propere ac nuntiet

5 consulibus. iam praesentior res erat. cunctantem tamen
ac prolatantem ingens vis morbi adorta est debilitate
6 subita. tunc enimvero deorum ira admonuit. fessus
igitur malis praeteritis instantibusque consilio propin-
quorum adhibito cum visa atque audita et obversatum
totiens somno Iovem, minas irasque caelestes repraes-
sentatas casibus suis exposuisset, consensu inde haud
dubio omnium, qui aderant, in forum ad consules lec-
7 tica defertur. inde in curiam iussu consulum delatus
eadem illa cum patribus ingenti omnium admiratione
8 enarrasset, ecce aliud miraculum: qui captus omnibus
membris delatus in curiam esset, eum functum officio
pedibus suis domum redisse traditum memoriae est.

37 Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus decrevit.
ad eos ludos auctore Attio Tullio vis magna Volsco-
2 rum venit. priusquam committerentur ludi, Tullius,
ut domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules
venit; dicit esse, quae secreto agere de re publica velit.
3 arbitris remotis 'invitus' inquit, 'quod sequius sit, de
meis civibus loquor, non tamen admissum quicquam
ab iis criminatum venio, sed cautum, ne admittant.
4 nimio plus quam vellem nostrorum ingenia sunt mo-
5 bilia. multis id cladibus sensimus, quippe qui non
nostro merito, sed vestra patientia incolumes simus.
magna hic nunc Volscorum multitudo est; ludi sunt;
6 spectaculo intenta civitas erit. memini, quid per ean-
dem occasionem ab Sabinorum iuventute in hac urbe
commissum sit; horret animus, ne quid inconsulte ac
temere fiat. haec nostra vestraque causa prius dicenda
7 vobis, consules, ratus sum. quod ad me attinet, ex-
templo hinc domum abire in animo est, ne cuius
facti dictive contagione praesens violer.' haec locutus
abiit.

8 Consules cum ad patres rem dubiam sub auctore
certo detulissent, auctor magis, ut fit, quam res ad
praecavendum vel ex supervacuo movit; factoque sena-
tus consulto, ut urbe excederent Volsci, praecones

dimittuntur, qui omnes eos proficisci ante noctem
iuberent. ingens pavor primo discurrentis ad suas res 9
tollendas in hospitia perculit; proficiscentibus deinde
indignatio oborta, se ut consceleratos contaminatosque
ab ludis, festis diebus, coetu quodam modo hominum
deorumque abactos esse.

Cum prope continuato agmine irent, praegressus 38
Tullius ad caput Ferentinum, ut quisque veniret, pri-
mores eorum excipiens querendo indignandoque, et eos
ipsos sedulo audientes secunda irae verba et per eos
multitudinem aliam in subiectum viae campum deduxit.
ibi in contionis modum orationem exorsus veteres po- 2
puli Romani iniurias cladesque gentis Volscorum *com-
memoravit. tum* 'ut omnia' inquit 'obliviscamini alia,
hodiernam hanc contumeliam quo tandem animo fertis,
qua per nostram ignominiam ludos commisere? an 3
non sensistis triumphatum hodie de vobis esse? vos
omnibus, civibus peregrinis, tot finitimis populis spec-
taculo abeuntes fuisse, vestras coniuges, vestros liberos
traductos per ora hominum? quid eos, qui audivere 4
vocem praeconis, quid, qui nos videre abeuntus, quid
eos, qui huic ignominioso agmini fuere obvii, existi-
masse putatis, nisi aliquod profecto nefas esse, quod,
si intersimus spectaculo, violaturi simus ludos piacu-
lumque merituri, ideo nos ab sede piorum, coetu con-
cilioque abigi? quid deinde? illud non succurrit, vi- 5
vere nos, quod maturarimus proficisci? si hoc pro-
fectio et non fuga est. et hanc urbem vos non hostium
ducitis, ubi si unum diem morati essetis, moriendum
omnibus fuit? bellum vobis indictum est, magno eo-
rum malo, qui indixere, si viri estis.' ita et sua sponte 6
irarum pleni et incitati domos inde digressi sunt in-
stigandoque suos quisque populos effecere, ut omne
Volscum nomen deficeret.

Imperatores ad id bellum de omnium populorum 39
sententia lecti Attius Tullius et Cn. Marcius, exul Ro-
manus, in quo aliquanto plus spei repositum. quam 2

spem nequaquam fefellit, ut facile appareret ducibus
validiorem quam exercitu rem Romanam esse. Cer-
ceios profectus primum colonos inde Romanos expulit
3 liberamque eam urbem Volscis tradidit; inde in Lati-
nam viam transversis tramitibus transgressurus Satri-
cum, Longulam, Poluscam, Coriolos, Mugillam — haec
4 Romanis — oppida ademit; inde Lavinium recepit; tum
deinceps Corbionem, Vitelliam, Trebium, Lavicos, Pe-
5 dum cepit. postremum ad urbem a Pedo ducit et ad
fossas Cluilias quinque ab urbe milia passuum castris
positis populatur inde agrum Romanum custodibus
6 inter populatores missis, qui patriciorum agros intactos
servarent, sive infensus plebi magis, sive ut discordia
7 inde inter patres plebemque oreretur. quae profecto
orta esset — adeo tribuni iam ferocem per se plebem
criminando in primores civitatis instigabant —, sed
externus timor, maximum concordiae vinculum, quam-
vis suspectos infensosque inter se iungebat animos.
8 id modo non conveniebat, quod senatus consulesque
nusquam alibi spem quam in armis ponebant, plebes
omnia quam bellum malebat.
9 Sp. Nautius iam et Sex. Furius consules erant.
eos recensentes legiones, praesidia per muros aliaque,
in quibus stationes vigiliasque esse placuerat, loca
distribuentis multitudo ingens pacem poscentium pri-
mum seditioso clamore conterruit, deinde vocare sena-
tum, referre de legatis ad Cn. Marcium mittendis coegit.
10 acceperunt relationem patres, postquam apparuit labare
plebis animos, missique de pace ad Marcium oratores.
11 atrox responsum rettulerunt: si Volscis ager redderetur,
posse agi de pace; si praeda belli per otium frui ve-
lint, memorem se et civium iniuriae et hospitum bene-
ficii adnisurum, ut appareat exilio sibi inritatos, non
12 fractos animos esse. iterum deinde iidem missi non
recipiuntur in castra. sacerdotes quoque suis insigni-
bus velatos isse supplices ad castra hostium traditum
est; nihilo magis quam legatos flexisse animum.

Tum matronae ad Veturiam, matrem Coriolani, 40
Volumniamque uxorem frequentes coeunt. id publicum
consilium an muliebris timor fuerit, parum convenit;
pervicere certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et 2
Volumnia duos parvos ex Marcio ferens filios secum
in castra hostium irent, et, quoniam armis viri defen-
dere urbem non possent, mulieres precibus lacrimisque
defenderent.

Ubi ad castra ventum est nuntiatumque Coriolano 3
est adesse ingens mulierum agmen, primo, ut qui nec
publica maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta
offusa oculis animoque religione motus esset, multo
obstinatior adversus lacrimas muliebres erat. dein fa- 4
miliarium quidam, qui insignem maestitia inter ceteras
cognoverat Veturiam inter nurum nepotesque stantem,
'nisi me frustrantur' inquit 'oculi, mater tibi coniunx-
que et liberi adsunt'. Coriolanus prope ut amens con- 5
sternatus ab sede sua cum ferret matri obviae con-
plexum, mulier in iram ex precibus versa 'sine, prius-
quam conplexum accipio, sciam' inquit, 'ad hostem
an ad filium venerim, captiva materne in castris tuis
sim. in hoc me longa vita et infelix senecta traxit, 6
ut exulem te, deinde hostem viderem? potuisti popu-
lari hanc terram, quae te genuit atque aluit? non 7
tibi quamvis infesto animo et minaci [perveneras] in-
gredienti fines ira cecidit? non, cum in conspectu Roma
fuit, succurrit 'intra illa moenia domus ac penates mei
sunt, mater, coniunx liberique'? ergo ego nisi pepe- 8
rissem, Roma non oppugnaretur; nisi filium haberem,
libera in libera patria mortua essem. sed ego nihil
iam pati nec tibi turpius nec mihi miserius possum
nec, ut sim miserrima, diu futura sum; de his videris, 9
quos, si pergis, aut inmatura mors aut longa servitus
manet.' uxor deinde ac liberi amplexi, fletusque ab
omni turba mulierum ortus et conploratio sui patriae-
que fregere tandem virum. conplexus inde suos di- 10
mittit; ipse retro ab urbe castra movit.

Abductis deinde legionibus ex agro Romano in-
vidia rei oppressum perisse tradunt alii alio leto. apud
Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad se-
11 nectutem vixisse eundem invenio; refert certe hanc
saepe eum exacta aetate usurpasse vocem, multo mi-
serius seni exilium esse. non inviderunt laude sua
mulieribus viri Romani — adeo sine obtrectatione
12 gloriae alienae vivebatur —, monumentoque quod
esset, templum Fortunae muliebri aedificatum dedica-
tumque est.

Rediere deinde Volsci adiunctis Aequis in agrum
Romanum, sed Aequi Attium Tullium haud ultra tulere
13 ducem. hinc ex certamine, Volsci Aequine impera-
torem coniuncto exercitui darent, seditio, deinde atrox
proelium ortum. ibi fortuna populi Romani duos ho-
stium exercitus haud minus pernicioso quam pertinaci
certamine confecit.

14 Consules T. Sicinius et C. Aquilius. Sicinio Volsci,
Aquilio Hernici — nam ii quoque in armis erant —
provincia evenit. eo anno Hernici devicti; cum Volscis
aequo Marte discessum est.

41 Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius consules
facti. cum Hernicis foedus ictum; agri partes duae
ademptae. inde dimidium Latinis, dimidium plebi di-
2 visurus consul Cassius erat. adiciebat huic muneri
agri aliquantum, quem publicum possideri a privatis
criminabatur. id multos quidem patrum, ipsos posses-
sores, periculo rerum suarum terrebat; sed et publica
patribus sollicitudo inerat, largitione consulem pericu-
3 losas libertati opes struere. tum primum lex agraria
promulgata est, numquam deinde usque ad hanc me-
4 moriam sine maximis motibus rerum agitata. consul
alter largitioni resistebat auctoribus patribus nec omni
plebe adversante, quae primo coeperat fastidire munus
5 vulgatum: a civibus abisse in socios; saepe deinde et
Verginium consulem in contionibus velut vaticinantem
audiebat, pestilens collegae munus esse, agros illos ser-

vitutem iis, qui acceperint, laturos, regno viam fieri.
quid ita enim adsumi socios et nomen Latinum? quid 6
attinuisse Hernicis, paulo ante hostibus, capti agri
partem tertiam reddi, nisi ut eae gentes pro Coriolano
ducem Cassium habeant?

Popularis iam esse dissuasor et intercessor legis 7
agrariae coeperat. uterque deinde consul certatim plebi
indulgere. Verginius dicere passurum se adsignari
agros, dum ne cui nisi civi Romano adsignentur; Cas- 8
sius, quia in agraria largitione ambitiosus in socios
eoque civibus vilior erat, ut alio munere sibi recon-
ciliaret civium animos, iubere pro Siculo frumento
pecuniam acceptam retribui populo. id vero haud se- 9
cus quam praesentem mercedem regni aspernata plebes;
adeo propter suspicionem insitam animis hominum
regni, velut abundarent omnia, munera eius respue-
bantur. quem, ubi primum magistratu abiit, damna- 10
tum necatumque constat. sunt, qui patrem auctorem
eius supplicii ferant: eum cognita domi causa verberasse
ac necasse peculiumque filii Cereri consecravisse; sig-
num inde factum esse et inscriptum 'ex Cassia familia
datum.' invenio apud quosdam, idque propius fidem 11
est, a quaestoribus Caesone Fabio et L. Valerio diem
dictam perduellionis, damnatumque populi iudicio, di-
rutas publice aedes. ea est area ante Telluris aedem.
ceterum, sive illud domesticum sive publicum fuit iu- 12
dicium, damnatur Ser. Cornelio Q. Fabio consulibus.

Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. dul- 42
cedo agrariae legis ipsa per se dempto auctore subibat
animos, accensaque ea cupiditas est malignitate patrum,
qui devictis eo anno Volscis Aequisque militem praeda
fraudavere. quidquid captum ex hostibus est, vendidit 2
Fabius consul ac redegit in publicum. invisum erat
Fabium nomen plebi propter novissimum consulem;
tenuere tamen patres, ut cum L. Aemilio Caeso Fabius
consul crearetur. eo infestior facta plebes seditione 3
domestica bellum externum excivit. bello deinde civiles

discordiae intermissae. uno animo patres ac plebs
rebellantes Volscos et Aequos duce Aemilio prospera
4 pugna vicere. plus tamen hostium fuga quam proe-
lium absumpsit: adeo pertinaciter fusos insecuti sunt
5 equites. Castoris aedes eodem anno idibus Quintilibus
dedicata est. vota erat Latino bello *a* Postumio dic-
tatore; filius eius duumvir ad id ipsum creatus de-
dicavit.

6 Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariae le-
gis animi plebis. tribuni plebi popularem potestatem
lege populari celebrabant; patres satis superque gratuiti
furoris in multitudine credentes esse, largitiones teme-
ritatisque invitamenta horrebant. acerrimi patribus
7 duces ad resistendum consules fuere. ea igitur pars
rei publicae vicit nec in praesens modo, sed in venien-
tem etiam annum M. Fabium, Caesonis fratrem, et
magis invisum alterum plebi accusatione Sp. Cassi,
L. Valerium, consules dedit. certatum eo quoque anno
8 cum tribunis est. vana lex vanique legis auctores
iactando inritum munus facti. Fabium inde nomen
ingens post tres continuos consulatus unoque velut
tenore omnes expertos tribuniciis certaminibus habi-
tum; itaque, ut bene locatus, mansit in ea familia
aliquamdiu honos. bellum inde Veiens initum, et
9 Volsci rebellarunt. sed ad bella externa prope super-
erant vires, abutebanturque iis inter semet ipsos cer-
10 tando. accessere ad aegras iam omnium mentes pro-
digia caelestia, prope cotidianas in urbe agrisque osten-
tantia minas; motique ita numinis causam nullam aliam
vates canebant publice privatimque nunc extis nunc
11 per aves consulti, quam haud rite sacra fieri. qui ter-
rores tamen eo evasere, ut Oppia virgo Vestalis dam-
nata incesti poenas dederit.

43 Q. Fabius inde et C. Iulius consules facti. eo anno
non segnior discordia domi et bellum foris atrocius
fuit. ab Aequis arma sumpta; Veientes agrum quoque
Romanorum populantes inierunt. quorum bellorum

crescente cura K. Fabius et Sp. Furius consules fiunt.
Ortonam, Latinam urbem, Aequi oppugnabant; Veientes 2
pleni iam populationum Romam ipsam se oppugna-
turos minabantur.

Qui terrores cum conpescere deberent, auxere in- 3
super animos plebis; redibatque non sua sponte plebi
mos detractandi militiam, sed Sp. Licinius tribunus
plebis, venisse tempus ratus per ultimam necessitatem
legis agrariae patribus iniungendae, susceperat rem
militarem impediendam. ceterum tota invidia tribuni- 4
ciae potestatis versa in auctorem est, nec in eum con-
sules acrius quam ipsius collegae coorti sunt, auxilio-
que eorum dilectum consules habent. ad duo simul 5
bella exercitus scribitur; ducendus Fabio in Veientes,
in Aequos Furio datur. et in Aequis quidem nihil
dignum memoria gestum est; Fabio aliquanto plus 6
negotii cum civibus quam cum hostibus fuit. unus
ille vir, ipse consul, rem publicam sustinuit, quam
exercitus odio consulis, quantum in se fuit, prodebat.
nam cum consul praeter ceteras imperatorias artes, 7
quas parando gerendoque bello edidit plurimas, ita
instruxisset aciem, ut solo equitatu emisso exercitum
hostium funderet, insequi fusos pedes noluit; nec illos, 8
etsi non adhortatio invisi ducis, suum saltem flagitium
et publicum in praesentia dedecus, postmodo periculum,
si animus hosti redisset, cogere potuit gradum accele-
rare aut, si aliud nihil, stare instructos. iniussu signa 9
referunt maestique — crederes victos —, execrantes
nunc imperatorem nunc navatam ab equite operam,
redeunt in castra. nec huic tam pestilenti exemplo 10
remedia ulla ab imperatore quaesita sunt; adeo excel-
lentibus ingeniis citius defuerit ars, qua civem regant,
quam qua hostem superent.

Consul Romam rediit non tam belli gloria aucta 11
quam inritato exacerbatoque in se militum odio. obti-
nuere tamen patres, ut in Fabia gente consulatus maneret;
M. Fabium consulem creant, Fabio collega Cn. Manlius datur.

44 Et hic annus tribunum auctorem legis agrariae
habuit. Ti. Pontificius fuit. is eandem viam, velut
processisset Sp. Licinio, ingressus dilectum paulisper
2 inpediit. perturbatis iterum patribus Ap. Claudius vic-
tam tribuniciam potestatem dicere priore anno, in prae-
sentia re, exemplo in perpetuum, quando inventum sit
3 suis ipsam viribus dissolvi. neque enim umquam de-
futurum, qui et ex collega victoriam sibi et gratiam
melioris partis bono publico velit quaesitam; et plures,
si pluribus opus sit, tribunos ad auxilium consulum
paratos fore, et unum vel adversus omnes satis esse.
4 darent modo et consules et primores patrum operam,
ut, si minus omnes, aliquos tamen ex tribunis rei pu-
5 blicae ac senatui conciliarent. praeceptis Appii moniti
patres et universi comiter ac benigne tribunos appel-
lare, et consulares, ut cuique eorum privatim aliquid
iuris adversus singulos erat, partim gratia partim auc-
toritate obtinuere, ut tribuniciae potestatis vires salu-
6 bres vellent rei publicae esse; novemque tribunorum
adversus unum moratorem publici commodi auxilio
dilectum consules habent.

7 Inde ad Veiens bellum profecti, quo undique ex
Etruria auxilia convenerant, non tam Veientium gratia
concitata, quam quod in spem ventum erat discordia
8 intestina dissolvi rem Romanam posse. principesque
in omnium Etruriae populorum conciliis fremebant
aeternas opes esse Romanas, nisi inter semet ipsi sedi-
tionibus saeviant. id unum venenum, eam labem civi-
tatibus opulentis repertam, ut magna imperia mortalia
9 essent. diu sustentatum id malum partim patrum con-
siliis partim patientia plebis, iam ad extrema venisse.
duas civitates ex una factas, suos cuique parti magi-
10 stratus, suas leges esse. primum in dilectibus saevire
solitos, eosdem in bello tamen paruisse ducibus. qua-
licumque urbis statu manente disciplina militari sisti
potuisse; iam non parendi magistratibus morem in
11 castra quoque Romanum militem sequi. proximo bello

in ipsa acie, in ipso certamine consensu exercitus traditam ultro victoriam victis Aequis, signa deserta, imperatorem in acie relictum, iniussu in castra reditum. profecto, si instetur, suo milite vinci Romam posse.
nihil aliud opus esse quam indici ostendique bellum; 12
cetera sua sponte fata et deos gesturos. hae spes Etruscos armaverant multis in vicem casibus victos victoresque.

Consules quoque Romani nihil [praeterea] aliud 45
quam suas vires, sua arma horrebant. memoria pessimi proximo bello exempli terrebat, ne rem committe-
rent eo, ubi duae simul acies timendae essent. itaque 2
castris se tenebant, tam ancipiti periculo aversi: diem tempusque forsitan ipsum leniturum iras sanitatemque
animis adlaturum. Veiens hostis Etruscique eo magis 3
praepropere agere; lacessere ad pugnam primo obequitando castris provocandoque, postremo, ut nihil movebant, qua consules ipsos, qua exercitum increpando:
simulationem intestinae discordiae remedium timoris 4
inventum, et consules magis non confidere quam non credere suis militibus; novum seditionis genus, silentium otiumque inter armatos. ad haec in novitatem
generis originisque qua falsa, qua vera iacere. haec 5
cum sub ipso vallo portisque streperent, haud aegre consules pati; at inperitae multitudini nunc indignatio, nunc pudor pectora versare et ab intestinis avertere malis: nolle inultos hostes, nolle successum non patribus, non consulibus; externa et domestica odia certare
in animis. tandem superant externa; adeo superbe in- 6
solenterque hostis eludebat. frequentes in praetorium conveniunt; poscunt pugnam, postulant, ut signum
detur. consules velut deliberabundi capita conferunt, diu 7
conlocuntur. pugnare cupiebant, sed retro revocanda et abdenda cupiditas erat, ut adversando remorandoque
incitato semel militi adderent impetum. redditur re- 8
sponsum inmaturam rem agi, nondum tempus pugnae esse; castris se tenerent. edicunt inde, ut abstineant

pugna: si quis iniussu pugnaverit, ut in hostem ani-
madversuros.
9 Ita dimissis, quo minus consules velle credunt,
crescit ardor pugnandi. accendunt insuper hostes fero-
cius multo, ut statuisse non pugnare consules cognitum
10 est: quippe inpune se insultaturos, non credi militi
arma, rem ad ultimum seditionis erupturam, finemque
venisse Romano imperio. his freti occursant portis,
ingerunt probra, aegre abstinent, quin castra oppugnent.
11 enimvero non ultra contumeliam pati Romanus posse;
totis castris undique ad consules curritur; non iam
sensim, ut ante, per centurionum principes postulant,
sed passim omnes clamoribus agunt. matura res erat;
12 tergiversantur tamen. Fabius deinde, ad crescentem
tumultum iam metu seditionis collega concedente, cum
silentium classico fecisset: 'ego istos, Cn. Manli, posse
13 vincere scio; velle ne scirem, ipsi fecerunt. itaque
certum atque decretum est non dare signum, nisi vic-
tores se redituros ex hac pugna iurant. consulem Ro-
manum miles semel in acie fefellit, deos numquam
fallet.' centurio erat M. Flavoleius, inter primores
14 pugnae flagitator. 'victor' inquit, 'M. Fabi, revertar
ex acie.' si fallat, Iovem patrem Gradivumque Martem
aliosque iratos invocat deos. idem deinceps omnis ex-
ercitus in se quisque iurat. iuratis datur signum;
arma capiunt; eunt in pugnam irarum speique pleni.
15 nunc iubent Etruscos probra iacere, nunc armati sibi
16 quisque lingua promptum hostem offerri. omnium illo
die, qua plebis, qua patrum, eximia virtus fuit; Fabium
nomen [Fabia gens] maxime enituit. multis civilibus
certaminibus infensos plebis animos illa pugna sibi
reconciliare statuunt.

46 Instruitur acies, nec Veiens hostis Etruscaeque
legiones detractant. prope certa spes erat non magis
secum pugnaturos, quam pugnaverint cum Aequis;
maius quoque aliquod in tam inritatis animis et occa-
2 sione ancipiti haud desperandum esse facinus. res

aliter longe evenit; nam non alio ante bello infestior
Romanus — adeo hinc contumeliis hostes, hinc consules
mora exacerbaverant — proelium iniit. vix explicandi 3
ordines spatium Etruscis fuit, cum pilis inter primam
trepidationem abiectis temere magis quam emissis pugna
iam in manus, iam ad gladios, ubi Mars est atrocissimus, venerat.

Inter primores genus Fabium insigne spectaculo 4
exemploque civibus erat. ex his Q. Fabium — tertio
hic anno ante consul fuerat — principem in confertos
Veientes euntem ferox viribus et armorum arte Tuscus,
incautum inter multas versantem hostium manus, gladio
per pectus transfigit; telo extracto praeceps Fabius in
vulnus cadit. sensit utraque acies unius viri casum, 5
cedebatque inde Romanus, cum M. Fabius consul transiluit iacentis corpus obiectaque parma 'hoc iurastis'
inquit, 'milites, fugientes vos in castra redituros? adeo 6
ignavissimos hostis magis timetis quam Iovem Martemque, per quos iurastis? at ego iniuratus aut victor
revertar aut prope te hic, Q. Fabi, dimicans cadam.'
consuli tum K. Fabius, prioris anni consul: 'verbisne
istis, frater, ut pugnent, te impetraturum credis? dii
impetrabunt, per quos iuravere; et nos, ut decet pro- 7
ceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando potius
quam adhortando accendamus militum animos!' sic in
primum infestis hastis provolant duo Fabii totamque
moverunt secum aciem.

Proelio ex parte una restituto nihilo segnius in 47
cornu altero Cn. Manlius consul pugnam ciebat, ubi
prope similis fortuna est versata. nam ut altero in 2
cornu Q. Fabium, sic in hoc ipsum consulem Manlium
iam velut fusos agentem hostis et inpigre milites secuti sunt et, ut ille gravi vulnere ictus ex acie cessit,
interfectum rati gradum rettulere; cessissentque loco, 3
ni consul alter cum aliquot turmis equitum in eam
partem citato equo advectus, vivere clamitans collegam,
se victorem fuso altero cornu adesse, rem inclinatam

4 sustinuisset. Manlius quoque ad restituendam aciem
se ipse coram offert. duorum consulum cognita ora
accendunt militum animos simul et vanior iam erat
hostium acies, dum abundante multitudine freti sub-
5 tracta subsidia mittunt ad castra oppugnanda. in quae
haud magno certamine impetu facto, dum praedae
magis quam pugnae memores tererent tempus, triarii
Romani, qui primam inruptionem sustinere non potu-
erant, missis ad consules nuntiis, quo loco res essent,
conglobati ad praetorium redeunt et sua sponte ipsi
proelium renovant.

6 Et Manlius consul revectus in castra ad omnes
portas milite opposito hostibus viam clauserat. ea de-
speratio Tuscis rabiem magis quam audaciam accendit.
nam cum incursantes, quacumque exitum ostenderet
spes, vano aliquotiens impetu issent, globus iuvenum
7 unus in ipsum consulem insignem armis invadit. prima
excepta a circumstantibus tela; sustineri deinde vis
nequit. consul mortifero vulnere ictus cadit, fusique
8 circa omnes. Tuscis crescit audacia; Romanos terror
per tota castra trepidos agit, et ad extrema ventum
foret, ni legati rapto consulis corpore patefecissent
9 una porta hostibus viam. ea erumpunt; consternato-
que agmine abeuntes in victorem alterum incidunt
consulem. ibi iterum caesi fusique passim. victoria
egregia parta, tristis tamen duobus tam claris fu-
neribus.

10 Itaque consul decernente senatu triumphum, si
exercitus sine imperatore triumphare possit, pro eximia
eo bello opera facile passurum respondit; se, familia
funesta Q. Fabi fratris morte, re publica ex parte orba,
consule altero amisso, publico privatoque deformem
11 luctu lauream non accepturum. omni acto triumpho
depositus triumphus clarior fuit; adeo spreta in tem-
pore gloria interdum cumulatior redit. funera deinde
duo deinceps collegae fratrisque ducit, idem in utro-
que laudator, cum concedendo illis suas laudes ipse

maximam partem earum ferret. neque inmemor eius, 12
quod initio consulatus inbiberat, reconciliandi animos
plebis, saucios milites curandos dividit patribus. Fabiis
plurimi dati nec alibi maiore cura habiti. inde popu-
lares iam esse Fabii nec hoc ulla re nisi salubri rei
publicae arte.

Igitur non patrum magis quam plebis studiis 48
K. Fabius cum T. Verginio consul factus neque belli
neque dilectus neque ullam aliam priorem curam agere,
quam ut iam aliqua ex parte inchoata concordiae spe
primo quoque tempore cum patribus coalescerent animi
plebis. itaque principio anni censuit, priusquam quis- 2
quam agrariae legis auctor tribunus existeret, occupa-
rent patres ipsi suum munus facere, captivum agrum
plebi quam maxime aequaliter darent: verum esse ha-
bere eos, quorum sanguine ac sudore partus sit. asper- 3
nati patres sunt; questi quoque quidam nimia gloria
luxuriare et evanescere vividum quondam illud Caeso-
nis ingenium. nullae deinde urbanae factiones fuere.
vexabantur incursionibus Aequorum Latini. eo cum 4
exercitu Caeso missus in ipsorum Aequorum agrum
depopulandum transit. Aeque se in oppida rece-
perunt murisque se tenebant. eo nulla pugna memo-
rabilis fuit.

At a Veiente hoste clades accepta temeritate alte- 5
rius consulis, actumque de exercitu foret, ni K. Fabius
in tempore subsidio venisset. ex eo tempore neque
pax neque bellum cum Veientibus fuit; res proxime
formam latrocinii venerat: legionibus Romanis cedebant 6
in urbem; ubi abductas senserant legiones, agros in-
cursabant bellum quiete, quietem bello in vicem elu-
dentes. ita neque omitti tota res nec perfici poterat.
et alia bella aut praesentia instabant, ut ab Aequis
Volscisque, non diutius, quam *dum* recens dolor proxi-
mae cladis transiret, quiescentibus, aut mox moturos
esse apparebat Sabinos semper infestos Etruriamque
omnem. sed Veiens hostis, adsiduus magis quam gra- 7

vis, contumeliis saepius quam periculo animos agitabat,
quod nullo tempore neglegi poterat aut averti alio
sinebat.
8 Tum Fabia gens senatum adiit. consul pro gente
loquitur: 'adsiduo magis quam magno praesidio, ut
scitis, patres conscripti, bellum Veiens eget. vos alia
bella curate, Fabios hostis Veientibus date. auctores
sumus tutam ibi maiestatem Romani nominis fore.
9 nostrum id nobis velut familiare bellum privato sumptu
gerere in animo est; res publica et milite illic et pe-
10 cunia vacet.' gratiae ingentes actae. consul e curia
egressus comitante Fabiorum agmine, qui in vestibulo
curiae senatus consultum expectantes steterant, domum
redit. iussi armati postero die ad limen consulis ad-
esse; domos inde discedunt.

49 Manat tota urbe rumor; Fabios ad caelum laudi-
bus ferunt: familiam unam subisse civitatis onus, Veiens
bellum in privatam curam, in privata arma versum.
2 si sint duae roboris eiusdem in urbe gentes, deposcant
haec Volscos sibi, illa Aequos, populo Romano tran-
quillam pacem agente omnes finitimos subigi populos
posse. Fabii postera die arma capiunt; quo iussi erant,
3 conveniunt. consul paludatus egrediens in vestibulo
gentem omnem suam instructo agmine videt; acceptus
in medium signa ferri iubet. numquam exercitus ne-
que minor numero neque clarior fama et admiratione
4 hominum per urbem incessit: sex et trecenti milites,
omnes patricii, omnes unius gentis, quorum neminem
ducem sperneres, egregius quibuslibet temporibus se-
natus, ibant, unius familiae viribus Veienti populo
5 pestem minitantes. sequebatur turba, propria alia
cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem nec
curam, sed inmensa omnia volventium animo, alia
publica sollicitudine excitata, favore et admiratione
6 stupens. ire fortes, ire felices iubent, inceptis eventus
pares reddere; consulatus inde ac triumphos, omnia
7 praemia ab se, omnes honores sperare. praetereuntibus

Capitolium arcemque et alia templa, quidquid deorum
oculis, quidquid animo occurrit, precantur, ut illud
agmen faustum atque felix mittant, sospites brevi in
patriam ad parentes restituant. in cassum missae preces. 8
infelici via, dextro Iano portae Carmentalis, profecti
ad Cremeram flumen perveniunt. is opportunus visus
locus communiendo praesidio.

L. Aemilius inde et C. Servilius consules facti. 9
et donec nihil aliud quam in populationibus res fuit,
non ad praesidium modo tutandum Fabii satis erant,
sed tota regione, qua Tuscus ager Romano adiacet,
sua tuta omnia, infesta hostium vagantes per utrum-
que finem fecere. intervallum deinde haud magnum 10
populationibus fuit, dum et Veientes accito ex Etruria
exercitu praesidium Cremerae oppugnant, et Romanae
legiones ab L. Aemilio consule adductae comminus
cum Etruscis dimicant acie. quamquam vix derigendi
aciem spatium Veientibus fuit; adeo inter primam tre- 11
pidationem, dum post signa ordines introeunt subsidia-
que locant, invecta subito ab latere Romana equitum
ala non pugnae modo incipiendae, sed consistendi ade-
mit locum. ita fusi retro ad saxa rubra — ibi castra 12
habebant — pacem supplices petunt; cuius impetratae
ab insita animis levitate ante deductum Cremera Ro-
manum praesidium paenituit.

Rursus cum Fabiis erat Veienti populo sine ullo **50**
maioris belli apparatu certamen, nec erant incursiones
modo in agros aut subiti impetus *in* incursantes, sed
aliquotiens aequo campo conlatisque signis certatum,
gensque una populi Romani saepe ex opulentissima, 2
ut tum res erant, Etrusca civitate victoriam tulit. id 3
primo acerbum indignumque Veientibus est visum;
inde consilium ex re natum insidiis ferocem hostem
captandi; gaudere etiam multo successu Fabiis audaciam
crescere. itaque et pecora praedantibus aliquotiens, 4
velut casu incidissent, obviam acta, et agrestium fuga
vasti relicti agri, et subsidia armatorum ad arcendas

populationes missa saepius simulato quam vero pavore
refugerunt.
5 Iamque Fabii adeo contempserant hostem, ut sua
invicta arma neque loco neque tempore ullo crederent
sustineri posse. haec spes provexit, ut ad conspecta
procul a Cremera magno campi intervallo pecora, quam-
6 quam rara hostium apparebant arma, decurrerent. et
cum inprovidi effuso cursu insidias circa ipsum iter
locatas superassent palatique passim vaga, ut fit pa-
vore iniecto, raperent pecora, subito ex insidiis con-
7 surgitur, et adversi et undique hostes erant. primo
clamor circumlatus exterruit, dein tela ab omni parte
accidebant; coeuntibusque Etruscis iam continenti
agmine armatorum saepti, quo magis se hostis infere-
bat, cogebantur breviore spatio et ipsi orbem colligere,
8 quae res et paucitatem eorum insignem et multitudinem
Etruscorum multiplicatis in arto ordinibus faciebat.
9 tum omissa pugna, quam in omnes partes parem inten-
derant, in unum locum se omnes inclinant. eo nisi
10 corporibus armisque rupere cuneo viam. duxit via in
editum leniter collem. inde primo restitere; mox, ut
respirandi superior locus spatium dedit recipiendique
a pavore tanto animum, pepulere etiam subeuntes;
vincebatque auxilio loci paucitas, ni iugo circummissus
11 Veiens in verticem collis evasisset. ita superior rursus
hostis factus. Fabii caesi ad unum omnes praesidium-
que expugnatum. trecentos sex perisse satis convenit,
unum prope puberem aetate relictum, stirpem genti
Fabiae dubiisque rebus populi Romani saepe domi
bellique vel maximum futurum auxilium.
51 Cum haec accepta clades est, iam C. Horatius et
T. Menenius consules erant. Menenius adversus Tuscos
2 victoria elatos confestim missus. tum quoque male
pugnatum est, et Ianiculum hostes occupavere; obsessa-
que urbs foret super bellum annona premente — trans-
ierant enim Etrusci Tiberim —, ni Horatius consul
ex Volscis esset revocatus. adeoque id bellum ipsis

institit moenibus, ut primo pugnatum ad Spei sit aequo
Marte, iterum ad portam Collinam. ibi quamquam 3
parvo momento superior Romana res fuit, meliorem
tamen militem recepto pristino animo in futura proelia
id certamen fecit.

A. Verginius et Sp. Servilius consules fiunt. post 4
acceptam proxima pugna cladem Veientes abstinuere
acie; populationes erant, et velut ab arce Ianiculo
passim in Romanum agrum impetus dabant; non us-
quam pecora tuta, non agrestes erant. capti deinde 5
eadem arte sunt, qua ceperant Fabios. secuti dedita
opera passim ad inlecebras propulsa pecora praecipita-
vere in insidias. quo plures erant, maior caedes fuit. 6
ex hac clade atrox ira maioris cladis causa atque ini-
tium fuit. traiecto enim nocte Tiberi castra Servili
consulis adorti sunt oppugnare. inde fusi magna caede
in Ianiculum se aegre recepere. confestim consul et 7
ipse transit Tiberim, castra sub Ianiculo communit.
postero die luce orta nonnihil et hesterna felicitate
pugnae ferox, magis tamen quod inopia frumenti quam-
vis in praecipitia, dum celeriora essent, agebat consilia,
temere adverso Ianiculo ad castra hostium aciem erexit
foediusque inde pulsus, quam pridie pepulerat, inter- 8
ventu collegae ipse exercitusque est servatus. inter 9
duas acies Etrusci, cum in vicem his atque illis terga
darent, occidione occisi. ita oppressum temeritate fe-
lici Veiens bellum.

Urbi cum pace laxior etiam annona rediit et ad- 52
vecto ex Campania frumento et, postquam timor sibi
cuique futurae inopiae abiit, eo, quod abditum fuerat,
prolato. ex copia deinde otioque lascivire rursus animi 2
et pristina mala, postquam foris deerant, domi quae-
rere. tribuni plebem agitare suo veneno, agraria lege; 3
in resistentes incitare patres nec in universos modo,
sed in singulos. Q. Considius et T. Genucius, auctores
agrariae legis, T. Menenio diem dicunt. invidiae erat
amissum Cremerae praesidium, cum haud procul inde

4 stativa consul habuisset; ea oppressit, cum et patres
haud minus quam pro Coriolano adnisi essent, et pa
5 tris Agrippae favor hauddum exolevisset. in multa
temperarunt tribuni; cum capitis anquisissent, duo mi-
lia aeris damnato multam dixerunt. ea in caput ver-
tit. negant tulisse ignominiam aegritudinemque; inde
morbo absumptum esse.

6 Alius deinde reus Sp. Servilius, ut consulatu abiit,
C. Nautio et P. Valerio consulibus, initio statim anni
ab L. Caedicio et T. Statio tribunis die dicta non, ut
Menenius, precibus suis aut patrum, sed cum multa
fiducia innocentiae gratiaeque tribunicios impetus tulit.
7 et huic proelium cum Tuscis ad Ianiculum erat cri-
mini. sed fervidi animi vir, ut in publico periculo
ante, sic tum in suo, non tribunos modo, sed plebem
oratione feroci refutando exprobrandoque T. Meneni
damnationem mortemque, cuius patris munere restituta
quondam plebs eos ipsos, quibus tum saeviret, magi-
stratus, eas leges haberet, periculum audacia discussit.
8 iuvit et Verginius collega, testis productus, participando
laudes; magis tamen Menenianum — adeo mutaverant
animi — profuit iudicium.

53 Certamina domi finita; Veiens bellum exortum,
quibus Sabini arma coniunxerant. P. Valerius consul
accitis Latinorum Hernicorumque auxiliis cum exer-
citu Veios missus castra Sabina, quae pro moenibus
sociorum locata erant, confestim adgreditur tantamque
trepidationem iniecit, ut, dum dispersi alii alia mani-
pulatim excurrunt ad arcendam hostium vim, ea porta,
2 cui signa primum intulerat, caperetur. intra vallum
deinde caedes magis quam proelium esse. tumultus e
castris et in urbem penetrat; tamquam Veis captis, ita
pavidi Veientes ad arma currunt. pars Sabinis eunt
subsidio, pars Romanos toto impetu intentos in castra
3 adoriuntur. paulisper aversi turbatique sunt; deinde
et ipsi utroque versis signis resistunt, et eques ab con-
sule inmissus Tuscos fundit fugatque; eademque hora

duo exercitus, duae potentissimae et maximae finitimae
gentes superatae sunt.

Dum haec ad Veios geruntur, Volsci Aequique in 4
Latino agro posuerant castra populatique fines erant.
eos per se ipsi Latini adsumptis Hernicis sine Romano
aut duce aut auxilio castris exuerunt; ingenti praeda 5
praeter suas reciperatas res potiti sunt. missus tamen
ab Roma consul in Volscos C. Nautius; mos, credo, non
placebat sine Romano duce exercituque socios propriis
viribus consiliisque bella gerere. nullum genus cala- 6
mitatis contumeliaeque non editum in Volscos est, nec
tamen perpelli potuere, ut acie dimicarent.

L. Furius inde et C. Manlius consules. Manlio 54
Veientes provincia evenit. non tamen bellatum; indu-
tiae in annos quadraginta petentibus datae frumento
stipendioque imperato. paci externae confestim conti- 2
nuatur discordia domi. agrariae legis tribuniciis sti-
mulis plebs furebat. consules, nihil Meneni damnatione,
nihil periculo deterriti Servilii, summa vi resistunt.
abeuntes magistrat Cn. Genucius tribunus plebis arripuit.

L. Aemilius et Opiter Verginius consulatum ineunt; 3
Vopiscum Iulium pro Verginio in quibusdam annalibus
consulem invenio. hoc anno — quoscumque consules
habuit — rei ad populum Furius et Manlius circum-
eunt sordidati non plebem magis quam iuniores patrum.
suadent, monent, honoribus et administratione rei pu- 4
blicae abstineant; consulares vero fasces, praetextam
curulemque sellam nihil aliud quam pompam funeris
putent; claris insignibus velut infulis velatos ad mor-
tem destinari. quod si consulatus tanta dulcedo sit, 5
iam nunc ita in animum inducant, consulatum captum
et oppressum ab tribunicia potestate esse; consuli, ve-
lut apparitori tribunicio, omnia ad nutum imperium-
que tribuni agenda esse; si se commoverit, si respexerit 6
patres, si aliud quam plebem esse in re publica credi-
derit, exilium Cn. Marci, Meneni damnationem et mortem
sibi proponat ante oculos.

7 His accensi vocibus patres consilia inde non pu-
blica, sed in privato seductaque a plurium conscientia
habuere. ubi cum id modo constaret, iure an iniuria
eripiendos esse reos, atrocissima quaeque maxime place-
bat sententia, nec auctor quamvis audaci facinori de
8 erat. igitur iudicii die, cum plebs in foro erecta ex-
pectatione staret, mirari primo, quod non descenderet
tribunus; dein, cum iam mora suspectior fieret, deter-
ritum a primoribus credere et desertam ac proditam
9 causam publicam queri; tandem, qui obversati vesti-
bulo tribuni fuerant, nuntiant domi mortuum esse in-
ventum. quod ubi in totam contionem pertulit rumor,
sicut acies funditur duce occiso, ita dilapsi passim alii
alio. praecipuus pavor tribunos invaserat, quam nihil
auxilii sacratae leges haberent, morte collegae monitos.
10 nec patres satis moderate ferre laetitiam; adeoque ne-
minem noxiae paenitebat, ut etiam insontes fecisse vi-
deri vellent, palamque ferretur malo domandam tribu-
niciam potestatem.

55 Sub hanc pessimi exempli victoriam dilectus edi-
citur, paventibusque tribunis sine intercessione ulla
2 consules rem peragunt. tum vero irasci plebs tribu-
norum magis silentio quam consulum imperio et dicere
actum esse de libertate sua, rursus ad antiqua reditum;
cum Genucio una mortuam ac sepultam tribuniciam
potestatem. aliud agendum ac cogitandum, quo modo
3 resistatur patribus; id autem unum consilium esse, ut
se ipsa plebs, quando aliud nihil auxilii habeat, defen-
dat. quattuor et viginti lictores apparere consulibus
et eos ipsos plebis homines; nihil contemptius neque
infirmius, si sint, qui contemnant; sibi quemque ea
magna atque horrenda facere.

4 His vocibus alii alios cum incitassent, ad Volero-
nem Publilium, de plebe hominem, quia, quod ordines
duxisset, negaret se militem fieri debere, lictor missus
5 est a consulibus. Volero appellat tribunos. cum auxilio
nemo esset, consules spoliari hominem et virgas expediri

iubent. 'provoco' inquit 'ad populum' Volero, 'quo-
niam tribuni civem Romanum in conspectu suo virgis
caedi malunt quam ipsi in lecto suo a vobis trucidari.'
quo ferocius clamitabat, eo infestius circumscindere et
spoliare lictor. tum Volero, et praevalens ipse et ad- 6
iuvantibus advocatis repulso lictore, ubi indignantium
pro se acerrimus erat clamor, eo se in turbam confer-
tissimam recipit clamitans 'provoco et fidem plebis
inploro. adeste cives, adeste commilitones; nihil est, 7
quod expectetis tribunos, quibus ipsis vestro auxilio
opus est.' concitati homines veluti ad proelium se 8
expediunt; apparebatque omne discrimen adesse, nihil
cuiquam sanctum non publici fore, non privati iuris.
huic tantae tempestati cum se consules obtulissent, 9
facile experti sunt parum tutam maiestatem sine viri-
bus esse. violatis lictoribus, fascibus fractis e foro in
curiam conpelluntur, incerti, quatenus Volero exerceret
victoriam. conticiscente deinde tumultu cum in sena- 10
tum vocari iussissent, queruntur iniurias suas, vim
plebis, Voleronis audaciam. multis ferociter dictis sen- 11
tentiis vicere seniores, quibus ira patrum adversus te-
meritatem plebis certari non placuit.

Voleronem amplexa favore plebs proximis comi- 56
tiis tribunum plebi creat in eum annum, qui L. Pina-
rium P. Furium consules habuit. contraque omnium 2
opinionem, qui eum vexandis prioris anni consulibus
permissurum tribunatum credebant, post publicam cau-
sam privato dolore habito, ne verbo quidem violatis
consulibus, rogationem tulit ad populum, ut plebei
magistratus tributis comitiis fierent. haud parva res 3
sub titulo prima specie minime atroci ferebatur, sed
quae patriciis omnem potestatem per clientium suffragia
creandi, quos vellent, tribunos auferret. huic actioni 4
gratissimae plebi cum summa vi resisterent patres, nec,
quae una vis ad resistendum erat, ut intercederet ali-
quis ex collegio auctoritate aut consulum aut princi-
pum adduci posset, res tamen suo ipsa molimine gravis

5 certaminibus in annum extrahitur. plebs Voleronem
tribunum reficit; patres, ad ultimum dimicationis rati
rem venturam, Ap. Claudium, Appi filium, iam inde a
paternis certaminibus invisum infestumque plebi, con-
sulem faciunt. collega ei T. Quinctius datur.

6 Principio statim anni nihil prius quam de lege
agebatur. sed ut inventor legis Volero, sic Laetorius,
collega eius, auctor cum recentior, tum acrior erat.
7 ferocem faciebat belli gloria ingens, quod aetatis eius
haud quisquam manu promptior erat. is, cum Volero
nihil praeterquam de lege loqueretur, insectatione ab-
stinens consulum, ipse accusationem Appi familiaeque
superbissimae ac crudelissimae in plebem Romanam
8 exorsus, cum a patribus non consulem, sed carnificem
ad vexandam et lacerandam plebem creatum esse con-
tenderet, rudis in militari homine lingua non suppete-
9 bat libertati animoque. itaque deficiente oratione
'quando quidem non *tam* facile loquor' inquit, 'Quiri-
tes, quam, quod locutus sum, praesto, crastino die ad-
este. ego hic aut in conspectu vestro moriar aut per-
feram legem.'

10 Occupant tribuni templum postero die; consules
nobilitasque ad inpediendam legem in contione consistunt.
submoveri Laetorius iubet, praeterquam qui suffragium
11 ineant. adulescentes nobiles stabant nihil cedentes via-
tori. tum ex his prendi quosdam Laetorius iubet.
consul Appius negare ius esse tribuno in quemquam
12 nisi in plebeium; non enim populi, sed plebis eum
magistratum esse; nec illum ipsum submovere pro im-
perio posse more maiorum, quia ita dicatur 'si vobis
videtur, discedite, Quirites.' facile contemptim de iure
13 disserendo perturbare Laetorium poterat. ardens igi-
tur ira tribunus viatorem mittit ad consulem, consul
lictorem ad tribunum, privatum esse clamitans, sine
14 imperio, sine magistratu; violatusque esset tribunus,
ni et contio omnis atrox coorta pro tribuno in con-
sulem esset, et concursus hominum in forum, ex tota

urbe concitatae multitudinis, fieret. sustinebat tamen
Appius pertinacia tantam tempestatem; certatumque 15
haud incruento proelio foret, ni Quinctius, consul alter,
consularibus negotio dato, ut collegam vi, si aliter non
possent, de foro abducerent, ipse nunc plebem saevien-
tem precibus lenisset, nunc orasset tribunos, ut con-
cilium dimitterent; darent irae spatium: non vim suam 16
illis tempus ademturum, sed consilium viribus addi-
turum, et patres in populi et consulem in patrum fore
potestate.

Aegre sedata ab Quinctio plebs, multo aegrius 57
consul alter a patribus. dimisso tandem concilio ple- 2
bis senatum consules habent. ubi cum timor atque
ira in vicem sententias variassent, quo magis spatio
interposito ab impetu ad consultandum avocabantur,
eo plus abhorrebant a certatione animi, adeo ut Quinctio
gratias agerent, quod eius opera mitigata discordia
esset. ab Appio petitur, ut tantam consularem maie- 3
statem esse vellet, quanta esse in concordi civitate
posset. dum tribuni consulesque ad se quisque omnia
trahant, nihil relictum esse virium in medio; distractam
laceratamque rem publicam; magis quorum in manu
sit, quam ut incolumis sit, quaeri. Appius contra 4
testari deos atque homines rem publicam prodi per
metum ac deseri, non consulem senatui, sed senatum
consuli deesse; graviores accipi leges, quam in Sacro
monte acceptae sint. victus tamen patrum consensu
quievit. lex silentio perfertur.

Tum primum tributis comitiis creati tribuni sunt. 58
numero etiam additos tres, perinde ac duo antea fuerint,
Piso auctor est. nominat quoque tribunos, Cn. Sic- 2
cium, L. Numitorium, M. Duillium, Sp. Icilium, L. Me-
cilium.

Volscum Aequicumque inter seditionem Romanam 3
est bellum coortum. vastaverant agros, ut, si qua se-
cessio plebis fieret, ad se receptum haberet; conpositis
deinde rebus castra retro movere. Ap. Claudius in 4

Volscos missus, Quinctio Aequi provincia evenit. ea-
dem in militia saevitia Appi, quae domi, esse, liberior,
5 quod sine tribuniciis vinculis erat. odisse plebem plus
quam paterno odio: se victum ab ea, se unico consule
electo adversus tribuniciam potestatem perlatam legem
esse, quam minore conatu, nequaquam tanta patrum
6 spe, priores inpedierint consules. haec ira indignatio-
que ferocem animum ad vexandum saevo imperio exer-
citum stimulabat. nec ulla vi domari poterat; tantum
7 certamen animis inbiberant. segniter, otiose, neglegen-
ter, contumaciter omnia agere; nec pudor nec metus
coercebat; si citius agi vellet agmen, tardius sedulo
incedere; si adhortator operis adesset, omnes sua sponte
8 motam remittere industriam; praesenti vultus demittere,
tacite praetereuntem execrari, ut invictus ille odio
9 plebeio animus interdum moveretur. omni nequiquam
acerbitate prompta nihil iam cum militibus agere, a
centurionibus corruptum exercitum dicere, tribunos
plebei cavillans interdum et Volerones vocare.

59 Nihil eorum Volsci nesciebant instabantque eo
magis sperantes idem certamen animorum adversus
Appium habiturum exercitum Romanum, quod adversus
2 Fabium consulem habuisset. ceterum multo Appio
quam Fabio violentior fuit; non enim vincere tantum
noluit, ut Fabianus exercitus, sed vinci voluit. pro-
ductus in aciem turpi fuga petit castra nec ante re-
stitit, quam signa inferentem Volscum munimentis
3 vidit foedamque extremi agminis caedem. tum expressa
vis ad pugnandum, ut victor iam a vallo submove-
retur hostis, satis tamen appareret capi tantum castra
militem Romanum noluisse, alibi gaudere sua clade
4 atque ignominia. quibus nihil infractus ferox Appii
animus cum insuper saevire vellet contionemque ad-
vocaret, concurrunt ad eum legati tribunique monentes,
ne ubique experiri vellet imperium, cuius vis omnis
5 in consensu oboedientium esset. negare vulgo milites
se ad contionem ituros, passimque exaudiri voces postu-

lantium, ut castra ex Volsco agro moveantur. hostem
victorem paulo ante prope in portis ac vallo fuisse,
ingentisque mali non suspicionem modo sed apertam
speciem obversari ante oculos.

Victus tandem, quando quidem nihil praeter tem- 6
pus noxae lucrarentur, remissa contione iter in inse-
quentem diem pronuntiari cum iussisset, prima luce
classico signum profectionis dedit. cum maxime agmen 7
e castris explicaretur, Volsci, ut eodem signo excitati,
novissimos adoriuntur. a quibus perlatus ad primos
tumultus eo pavore signaque et ordines turbavit, ut
neque imperia exaudiri neque instrui acies posset. nemo
ullius nisi fugae memor. ita effuso agmine per stra- 8
gem corporum armorumque evasere, ut prius hostis
desisteret sequi quam Romanus fugere. tandem col- 9
lectis ex dissipato cursu militibus consul, cum revo-
cando nequiquam suos persecutus esset, in pacato agro
castra posuit; advocataque contione invectus haud falso
in proditorem exercitum militaris disciplinae, deserto-
rem signorum, ubi signa, ubi arma essent, singulos 10
rogitans, inermes milites, signo amisso signiferos, ad 11
hoc centuriones duplicariosque, qui reliquerant ordines,
virgis caesos securi percussit; cetera multitudo sorte
decumus quisque ad supplicium lecti.

Contra ea in Aequis inter consulem ac milites 60
comitate ac beneficiis certatum est. et natura Quinc-
tius erat lenior, et saevitia infelix collegae, quo is
magis gauderet ingenio suo, effecerat. huic tantae 2
concordiae ducis exercitusque non ausi offerre se Ae-
qui, vagari populabundum hostem per agros passi; nec
ullo ante bello latius inde acta praeda. ea omnis 3
militi data est. addebantur et laudes, quibus haud
minus quam praemio gaudent militum animi. cum
duci tum propter ducem patribus quoque placatior
exercitus redit, sibi parentem, alteri exercitui dominum
datum ab senatu memorans.

Varia fortuna belli atroci discordia domi forisque 4

annum exactum insignem maxime comitia tributa effi-
ciunt, res maior victoria suscepti certaminis quam
5 usu; plus enim dignitatis comitiis ipsis detractum est
patribus ex concilio submovendis, quam virium aut
plebi additum est aut demptum patribus.

61 Turbulentior inde annus excepit L. Valerio T. Ae-
milio consulibus, cum propter certamina ordinum de
lege agraria tum propter iudicium Ap. Claudi, cui,
2 acerrimo adversario legis causamque possessorum pu-
blici agri tamquam tertio consuli sustinenti, M. Duillius
3 et Cn. Siccius diem dixere. numquam ante tam in-
visus plebi reus ad iudicium vocatus populi est, plenus
4 suarum, plenus paternarum irarum. patres quoque non
temere pro ullo aeque adnisi sunt: propugnatorem se-
natus maiestatisque vindicem suae, ad omnes tribuni-
cios plebeiosque oppositum tumultus, modum dumtaxat
in certamine egressum, iratae obici plebi.

5 Unus e patribus, ipse Ap. Claudius, et tribunos
et plebem et suum iudicium pro nihilo habebat. illum
non minae plebis, non senatus preces perpellere um-
quam potuere, non modo ut vestem mutaret aut sup-
plex prensaret homines, sed ne ut ex consueta quidem
asperitate orationis, cum ad populum agenda causa
6 esset, aliquid leniret atque submitteret. idem habitus
oris, eadem contumacia in vultu, idem in oratione spi-
ritus erat, adeo ut magna pars plebis Appium non
7 minus reum timeret, quam consulem timuerat. semel
causam dixit, quo semper agere omnia solitus erat,
accusatorio spiritu; adeoque constantia sua et tribunos
obstupefecit et plebem, ut diem ipsi sua voluntate pro-
8 dicerent, trahi deinde rem sinerent. haud ita multum
interim temporis fuit; ante tamen, quam prodicta dies
9 veniret, morbo moritur. cuius cum laudationem tri-
buni plebis inpedire conarentur, plebs fraudari sollemni
honore supremum diem tanti viri noluit et laudationem
tam aequis auribus mortui audivit, quam vivi accu-
sationem audierat, et exequias frequens celebravit.

Eodem anno Valerius consul cum exercitu in Ae- 62
quos profectus cum hostem ad proelium elicere non
posset, castra oppugnare est adortus. prohibuit foeda
tempestas cum grandine ac tonitribus caelo deiecta.
admirationem deinde auxit signo receptui dato adeo 2
tranquilla serenitas reddita, ut velut numine aliquo
defensa castra oppugnare iterum religio fuerit. omnis
ira belli ad populationem agri vertit.

Alter consul Aemilius in Sabinis bellum gessit. 3
et ibi, quia hostis moenibus se tenebat, vastati agri
sunt. incendiis deinde non villarum modo sed etiam 4
vicorum, quibus frequenter habitabatur, Sabini exciti
cum praedatoribus occurrissent, ancipiti proelio digressi
postero die rettulere castra in tutiora loca. id satis 5
consuli visum, cur pro victo relinqueret hostem, integro
inde decedens bello.

Inter haec bella manente discordia domi consules 63
T. Numicius Priscus A. Verginius facti. non ultra vi- 2
debatur latura plebes dilationem agrariae legis, ultima-
que vis parabatur, cum Volscos adesse fumo ex in-
cendiis villarum fugaque agrestium cognitum est. ea
res maturam iam seditionem ac prope erumpentem re-
pressit. consules, coacti extemplo ab senatu, ad bellum 3
educta ex urbe iuventute tranquilliorem ceteram plebem
fecerunt. et hostes quidem, nihil aliud quam perfusis 4
vano timore Romanis, citato agmine abeunt; Numicius 5
Antium adversus Volscos, Verginius contra Aequos
profectus. ibi ex insidiis prope magna accepta clade
virtus militum rem prolapsam neglegentia consulis
restituit. melius in Volscis imperatum est; fusi primo 6
proelio hostes fugaque in urbem Antium, ut tum res
erant, opulentissimam acti. quam consul oppugnare
non ausus Caenonem, aliud oppidum nequaquam tam
opulentum, ab Antiatibus cepit. dum Aequi Volscique 7
Romanos exercitus tenent, Sabini usque ad portas urbis
populantes incessere. deinde ipsi paucis post diebus
ab duobus exercitibus, utroque per iram consule in-

gresso in finis, plus cladium, quam intulerant, acceperunt.

64 Extremo anno pacis aliquid fuit, sed, ut semper
alias, sollicitae pacis certamine patrum et plebis. irata
2 plebs interesse consularibus comitiis noluit; per patres
clientesque patrum consules creati T. Quinctius Q. Ser-
vilius. similem annum priori consules habent, seditiosa
3 initia, bello deinde externo tranquilla. Sabini Crustu-
minos campos citato agmine transgressi cum caedes
et incendia circum Anienem flumen fecissent, a porta
prope Collina moenibusque pulsi ingentes tamen prae-
4 das hominum pecorumque egere. quos Servilius con-
sul infesto exercitu insecutus ipsum quidem agmen ad-
ipisci aequis locis non potuit, populationem adeo effuse
fecit, ut nihil bello intactum relinqueret multiplicique
capta praeda rediret.

5 Et in Volscis res publica egregie gesta cum ducis
tum militum opera. primum aequo campo signis con-
latis pugnatum ingenti caede utrimque, plurimo san-
6 guine. et Romani, quia paucitas damno sentiendo
propior erat, gradum rettulissent, ni salubri mendacio
consul fugere hostes ab cornu altero clamitans conci-
tasset aciem. impetu facto, dum se putant vincere,
7 vicere. consul metuens, ne nimis instando renovaret
8 certamen, signum receptui dedit. intercessere pauci
dies, velut tacitis indutiis utrimque quiete sumpta, per
quos ingens vis hominum ex omnibus Volscis Aequis-
que populis in castra venit, haud dubitans, si senserint,
9 Romanos nocte abituros. itaque tertia fere vigilia ad
10 castra oppugnanda veniunt. Quinctius sedato tumultu,
quem terror subitus exciverat, cum manere in tentoriis
quietum militem iussisset, Hernicorum cohortem in
stationem educit, cornicines tubicinesque in equos in-
positos canere ante vallum iubet sollicitumque hostem
11 ad lucem tenere. relicum noctis adeo tranquilla omnia
in castris fuere, ut somni quoque Romanis copia esset.
Volscos species armatorum peditum, quos et plures

esse et Romanos putabant, fremitus hinnitusque equo-
rum, qui et insueto sedente equite et insuper aures
agitante sonitu saeviebant, intentos velut ad impetum
hostium tenuit.

Ubi inluxit, Romanus integer satiatusque somno 65
productus in aciem fessum stando et vigiliis Volscum
primo impetu perculit; quamquam cessere magis quam 2
pulsi hostes sunt, quia ab tergo erant clivi, in quos
post principia integris ordinibus tutus receptus fuit.
consul, ubi ad iniquum locum ventum est, sistit aciem.
miles aegre teneri, clamare et poscere, ut perculsis in-
stare liceat. ferocius agunt equites; circumfusi duci 3
vociferantur se ante signa ituros. dum cunctatur con-
sul virtute militum fretus, loco parum fidens, concla-
mant se ituros, clamoremque res est secuta. fixis in
terram pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu sub-
eunt. Volscus effusis ad primum impetum missilibus 4
telis saxa obiacentia pedibus ingerit in subeuntes tur-
batosque ictibus crebris urget ex superiore loco. sic
prope oneratum est sinistrum Romanis cornu, ni refe-
rentibus iam gradum consul increpando simul temeritatem
simul ignaviam pudore metum excussisset. restitere primo 5
obstinatis animis; deinde, ut obtinentes locum vires
refecerant, audent ultro gradum inferre et clamore
renovato commovent aciem; tum rursus impetu
capto enituntur atque exsuperant iniquitatem loci.
iam prope erat, ut in summum clivi iugum evaderent, 6
cum terga hostes dedere effusoque cursu paene agmine
uno fugientes sequentesque castris incidere. in eo pa-
vore castra capiuntur. qui Volscorum effugere potu-
erunt, Antium petunt. Antium et Romanus exercitus 7
ductus. paucos circumsessum dies deditur, nulla op-
pugnantium nova vi, sed quod iam inde ab infelici
pugna castrisque amissis ciciderant animi.

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER III.

PERIOCHA LIBRI III.

Seditiones de agrariis legibus fuere. Capitolium ab exulibus et servis occupatum caesis his receptum est. census bis actus est. priore lustro censa sunt civium capita * octo milia septingenta quattuordecim praeter orbos orbasque, sequenti centum septendecim milia ducenta undeviginti. cum adversus Aequos male gesta res esset, L. Quinctius Cincinnatus dictator factus, cum rure intentus operi rustico esset, ad id bellum gerendum arcessitus est. is victos hostes sub iugum misit. tribunorum plebis numerus ampliatus est, ut essent decem, tricesimo sexto anno *a* primis tribunis plebis. petitis per legatos et adlatis Atticis legibus ad constituendas eas proponendasque decemviri pro consulibus sine ullis aliis magistratibus creati altero et trecentesimo anno, quam Roma condita erat, et ut a regibus ad consules, ita a consulibus ad decemviros imperium translatum. hi decem tabulis legum positis cum modeste se in eo honore gessissent et ob id in alterum quoque annum eundum esse magistratum *placuisset, duabus tabulis* ad decem adiectis cum complura inpotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere et in tertium annum retinuerunt, donec inviso eorum imperio finem adtulit libido Ap. Claudi. qui cum in amorem Virginiae virginis incidisset, summisso, qui eam in servitutem peteret, necessitatem ** patri eius Virginio inposuit. rapto ex taberna proxima cultro filiam occidit, cum aliter effici non posset, ne in potestatem stuprum inlaturi veniret. hoc tam magnae iniuriae exemplo plebs concitata montem Aventinum

occupavit coegitque decemviros abdicare se magistratu. ex quibus Appius, qui praecipuam poenam meruerat, in carcerem coniectus est; ceteri in exilium sunt acti. res praeterea contra Sabinos et Vulscos prospere gestas continet et parum honestum populi Romani iudicium, qui iudex inter Ardeates et Aricinos sumptus agrum, de quo ambigebatur, sibi adiudicavit.

Antio capto T. Aemilius et Q. Fabius consules fiunt.
hic erat Fabius, qui unus exstinctae ad Cremeram
genti superfuerat. iam priore consulatu Aemilius dandi 2
agri plebi fuerat auctor; itaque secundo quoque con-
sulatu eius et agrarii se in spem legis erexerant, et
tribuni rem contra consules saepe temptatam adiutore
utique consule obtineri posse rati suscipiunt, et consul
manebat in sententia sua. possessores et magna pars 3
patrum, tribuniciis se iactare actionibus principem ci-
vitatis et largiendo de alieno popularem fieri querentes,
totius invidiam rei a tribunis in consulem averterant.
atrox certamen aderat, ni Fabius consilio neutri parti 4
acerbo rem expedisset; T. Quincti ductu et auspicio
agri captum priore anno aliquantum a Volscis esse;
Antium, propinquam, opportunam et maritimam urbem, 5
coloniam deduci posse; ita sine querellis possessorum
plebem in agros ituram, civitatem in concordia fore.
haec sententia accepta est. triumviros agro dando 6
creat T. Quinctium, A. Verginium, P. Furium. iussi no- 7
mina dare, qui agrum accipere vellent. fecit statim,
ut fit, fastidium copia, adeoque pauci nomina dedere,
ut ad explendum numerum coloni Volsci adderentur;
cetera multitudo poscere Romae agrum malle quam
alibi accipere. Aequi a Q. Fabio — is eo cum exer- 8
citu venerat — pacem petiere inritamque eam ipsi
subita incursione in agrum Latinum fecere.

Q. Servilius insequenti anno — is enim cum Sp. 2
Postumio consul fuit — in Aequos missus in Latino
agro stativa habuit. quies necessaria morbo inplicitum

exercitum tenuit. extractum in tertium annum bellum
est Q. Fabio et T. Quinctio consulibus. Fabio extra
ordinem, quia is victor pacem Aequis dederat, ea pro-
3 vincia data. qui haud dubia spe profectus famam no-
minis sui pacaturam Aequos, legatos in concilium gentis
missos nuntiare iussit Q. Fabium consulem dicere, se
ex Aequis pacem Romam tulisse, ab Roma Aequis
bellum adferre eadem dextera armata, quam pacatam
4 illis antea dederat. quorum id perfidia et periurio fiat,
deos nunc testes esse, mox fore ultores. se tamen,
utcumque sit, etiam nunc paenitere sua sponte Aequos
5 quam pati hostilia malle. si paeniteat, tutum receptum
ad expertam clementiam fore; sin periurio gaudeant,
6 dis magis iratis quam hostibus gesturos bellum. haec
dicta adeo nihil moverunt quemquam, ut legati prope
violati sint, exercitusque in Algidum adversus Romanos
7 missus. quae ubi Romam sunt nuntiata, indignitas rei
magis quam periculum consulem alterum ab urbe ex-
civit. ita duo consulares exercitus ad hostem accessere
8 acie instructa, ut confestim dimicarent. sed cum forte
haud multum diei superesset, unus ab statione hostium
9 exclamat: 'ostentare hoc est, Romani, non gerere bel-
lum. in noctem inminentem aciem instruitis; longiore
luce ad id certamen, quod instat, nobis opus est. cra-
stino die oriente sole redite in aciem; erit copia pu-
gnandi; ne timete.'

10 His vocibus inritatus miles in diem posterum in
castra reducitur longam venire noctem ratus, quae
moram certamini faceret. tum quidem corpora cibo
somnoque curant; ubi inluxit postero die, prior ali-
quanto constitit Romana acies; tandem et Aequi pro-
11 cessere. proelium fit utrimque vehemens, quod et Ro-
manus ira odioque pugnabat, et Aequos conscientia
contracti culpa periculi et desperatio futurae sibi postea
12 fidei ultima audere et experiri cogebat. non tamen
sustinuere aciem Romanam Aequi; pulsique cum in
fines suos se recepissent, nihilo inclinatoribus ad pacem

animis ferox multitudo increpare duces, quod in aciem,
qua pugnandi arte Romanus excellat, commissa res sit;
Aequos populationibus incursionibusque meliores esse, 13
et multas passim manus quam magnam molem unius
exercitus rectius bella gerere.

Relicto itaque castris praesidio egressi tanto cum 3
tumultu invasere fines Romanos, ut ad urbem quoque
terrorem pertulerint. necopinata etiam res plus trepi- 2
dationis fecit, quod nihil minus, quam ne victus ac
prope in castris obsessus hostis memor populationis
esset, timeri poterat agrestesque pavidi incidentes por- 3
tis non populationem nec praedonum parvas manus,
sed omnia vano augentes timore exercitus et legiones
adesse hostium et infesto agmine ruere ad urbem cla-
mabant. ab his proxumi audita incerta eoque vaniora 4
ferre ad alios. cursus clamorque vocantium ad arma
haud multum a pavore captae urbis abesse. forte ab 5
Algido Quinctius consul redierat Romam. id remedium
timori fuit; tumultuque sedato victos timeri increpans
hostes praesidia portis inposuit. vocato dein senatu 6
cum ex auctoritate patrum iustitio indicto profectus
ad tutandos fines esset Q. Servilio praefecto urbis re-
licto, hostem in agris non invenit. ab altero consule 7
res gesta egregie est; qui, qua venturum hostem scie-
bat, gravem praeda eoque inpeditiore agmine inceden-
tem adgressus funestam populationem fecit. pauci 8
hostium evasere ex insidiis; praeda omnis recepta est.
sic finem iustitio, quod quadriduum fuit, reditus Quincti
consulis in urbem fecit.

Census deinde actus et conditum ab Quinctio lu- 9
strum. censa civium capita centum quattuor milia
septingenta quattuordecim dicuntur praeter orbos or-
basque. in Aequis nihil deinde memorabile actum. in 10
oppida sua se recepere uri sua popularique passi. con-
sul, cum aliquotiens per omnem hostium agrum infesto
agmine populabundus isset, cum ingenti laude praeda-
que Romam rediit.

4 Consules inde A. Postumius Albus, Sp. Furius
Fusus. Furios Fusios scripsere quidam; id admoneo,
ne quis inmutationem virorum ipsorum esse, quae no-
2 minum est, putet. haud dubium erat, quin cum Ae-
quis alter consulum bellum gereret. itaque Aequi ab
Ecetranis Volscis praesidium petiere; quo cupide oblato
— adeo civitates eae perpetuo in Romanos odio cer-
3 tavere — bellum summa vi parabatur. sentiunt Her-
nici et praedicunt Romanis Ecetranum ad Aequos de-
scisse. suspecta et colonia Antium fuit, quod magna
vis hominum inde, cum oppidum captum esset, confu-
gisset ad Aequos; isque miles per bellum Aequicum
4 vel acerrimus fuit. conpulsis deinde in oppida Aequis
ea multitudo dilapsa cum Antium redisset, sua sponte
5 iam infidos colonos Romanis abalienavit. necdum ma-
tura re cum defectionem parari delatum ad senatum
esset, datum negotium est consulibus, ut principibus
6 coloniae Romam excitis quaererent, quid rei esset. qui
cum haud gravate venissent, introducti a consulibus
ad senatum ita responderunt ad interrogata, ut magis
suspecti quam venerant dimitterentur.

7 Bellum inde haud dubium haberi. Sp. Furius,
consulum alter, cui ea provincia evenerat, profectus in
Aequos Hernicorum in agro populabundum hostem in-
venit ignarusque multitudinis, quia nusquam universa
conspecta fuerat, inparem copiis exercitum temere
8 pugnae commisit. primo concursu pulsus se intra
castra recepit. neque is finis periculi fuit; namque
et proxima nocte et postero die tanta vi castra sunt
circumsessa atque oppugnata, ut ne nuntius quidem
9 inde mitti Romam posset. Hernici et male pugnatum
et consulem exercitumque obsideri nuntiaverunt tan-
tumque terrorem incussere patribus, ut, quae forma
senatus consulti ultimae semper necessitatis habita est,
Postumio, alteri consulum, negotium daretur, videret,
10 ne quid res publica detrimenti caperet. ipsum con-
sulem Romae manere ad conscribendos omnes, qui

arma ferre possent, optimum visum est; pro consule
T. Quinctium subsidio castris cum sociali exercitu mitti;
ad eum explendum Latini Hernicique et colonia An- 11
tium dare Quinctio subitarios milites — ita tum re-
pentina auxilia appellabant — iussi.

Multi per eos dies motus multique impetus hinc 5
atque illinc facti, quia superante multitudine hostes
carpere multifariam viris Romanas, ut non suffecturas
ad omnia, adgressi sunt; simul castra oppugnabantur, 2
simul pars exercitus ad populandum agrum Romanum
missa urbemque ipsam, si qua fortuna daret, temptan-
dam. L. Valerius ad praesidium urbis relictus, consul 3
Postumius ad arcendas populationes finium missus.
nihil remissum ab ulla parte curae aut laboris; vigiliae 4
in urbe, stationes ante portas praesidiaque in muris
disposita et, quod necesse erat in tanto tumultu, iusti-
tium per aliquot dies servatum.

Interim in castris Furius consul cum primo quie- 5
tus obsidionem passus esset, in incautum hostem de-
cumana porta erupit et, cum persequi posset, metu
substitit, ne qua ex parte altera in castra vis fieret.
Furium legatum — frater idem consulis erat — longius 6
extulit cursus; nec suos ille redeuntes persequendi
studio neque hostium ab tergo incursum vidit. ita
exclusus multis saepe frustra conatibus captis, ut viam
sibi ad castra faceret, acriter dimicans cecidit, et con-
sul nuntio circumventi fratris conversus ad pugnam,
dum se temere magis quam satis caute in mediam 7
dimicationem infert, vulnere accepto aegre ab circum-
stantibus ereptus et suorum animos turbavit et fero-
ciores hostes fecit; qui caede legati et consulis vulnere 8
accensi nulla deinde vi sustineri potuere, cum conpulsi
in castra Romani rursus obsiderentur nec spe nec
viribus pares, venissetque in periculum summa rerum,
ni T. Quinctius peregrinis copiis, Latino Hernicoque
exercitu, subvenisset. is intentos in castra Romana 9
Aequos legatique caput ferociter ostentantes ab tergo

adortus, simul ad signum a se procul editum ex castris
eruptione facta, magnam vim hostium circumvenit.
10 minor caedis, fuga effusior Aequorum in agro fuit Ro-
mano; in quos palatos praedam agentes Postumius
aliquot locis, quibus opportuna inposuerat praesidia,
impetum dedit. hi vagi dissipato agmine fugientes in
Quinctium victorem cum saucio consule revertentem
11 incidere. tum consularis exercitus egregia pugna con-
sulis vulnus, legati et cohortium ultus est caedem.
magnae clades ultro citroque illis diebus et inlatae et
12 acceptae. difficile ad fidem est in tam antiqua re,
quot pugnaverint ceciderintve, exacto adfirmare nu-
mero; audet tamen Antias Valerius concipere summas:
13 Romanorum cecidisse in Hernico agro quinque milia
octingentos, ex praedatoribus Aequorum, qui popula-
bundi in finibus Romanis vagabantur, ab A. Postumio
consule duo milia et quadringentos caesos; ceteram
multitudinem praedam agentem, quae inciderit in Quinc-
tium, nequaquam pari defunctam esse caede; interfecta
inde quattuor milia et exequendo subtiliter numerum
ducentos ait et triginta.

14 Ut Romam reditum est, iustitium remissum est.
caelum visum est ardere plurimo igni, portentaque
alia aut obversata oculis aut vanas exterritis ostenta-
vere species. his avertendis terroribus in triduum fe-
riae indictae, per quas omnia delubra pacem deum ex-
poscentium virorum mulierumque turba inplebantur.
15 cohortes inde Latinae Hernicaeque ab senatu gratiis
ob inpigram militiam actis remissae domos. Antiates
mille milites, quia serum auxilium post proelium ve-
nerant, prope cum ignominia dimissi.

6 Comitia inde habita; creati consules L. Aebutius,
P. Servilius. kal. Sextilibus, ut tunc principium anni
2 agebatur, consulatum ineunt. grave tempus et forte
annus pestilens erat urbi agrisque nec hominibus magis
quam pecori; et auxere vim morbi terrore populationis
3 pecoribus agrestibusque in urbem acceptis. ea conluvio

mixtorum omnis generis animantium et odore insolito
urbanos et agrestem confertum in arta tecta aestu ac
vigiliis angebat, ministeriaque in vicem ac contagio
ipsa volgabant morbos. vix instantes sustinentibus 4
clades repente legati Hernici nuntiant in agro suo
Aequos Volscosque coniunctis copiis castra posuisse;
inde exercitu ingenti fines suos depopulari. praeter- 5
quam quod infrequens senatus indicio erat sociis ad-
flictam civitatem pestilentia esse, maestum etiam re-
sponsum tulere, ut per se ipsi Hernici cum Latinis
res suas tutarentur: urbem Romanam subita deum ira
morbo populari; si qua eius mali quies veniat, ut anno
ante, ut semper alias sociis opem laturos. discessere 6
socii pro tristi nuntio tristiorem domum reportantes,
quippe quibus per se sustinendum bellum erat, quod
vix Romanis fulti viribus sustinuissent. non diutius 7
se in Hernico hostis continuit; pergit inde infestus in
agros Romanos etiam sine belli iniuria vastatos. ubi
cum obvius nemo ne inermis quidem fieret perque
omnia non praesidiis modo deserta sed etiam cultu
agresti transirent, pervenere ad tertium lapidem Ga-
bina via.

Mortuus Aebutius erat Romanus consul; collega 8
eius Servilius exigua in spe trahebat animam; adfecti
plerique principum, patrum maior pars, militaris fere
aetas omnis, ut non modo ad expeditiones, quas in
tanto tumultu res poscebat, sed vix ad quietas statio-
nes viribus sufficerent. munus vigiliarum senatores, 9
qui per aetatem ac valetudinem poterant, per se ipsi
obibant; circumitio ac cura aedilium plebi erat; ad eos
summa rerum ac maiestas consularis imperii venerat.

Deserta omnia, sine capite, sine viribus, dii prae- 7
sides ac fortuna urbis tutata est, quae Volscis Aequis-
que praedonum potius mentem quam hostium dedit;
adeo enim nullam spem non potiundi modo, sed ne 2
adeundi quidem Romana moenia animus eorum cepit,
tectaque procul visa atque inminentes tumuli avertere

3 mentes eorum, ut totis passim castris fremitu orto,
quid in vasto ac deserto agro inter tabem pecorum
hominumque desides sine praeda tempus tererent, cum
integra loca, Tusculanum agrum opimum copiis, petere
possent, signa repente convellerent transversisque iti-
neribus per Labicanos agros in Tusculanos colles trans-
irent. eo vis omnis tempestasque belli conversa est.
4 interim Hernici Latinique, pudore etiam, non miseri-
cordia solum moti, si nec obstitissent communibus
hostibus infesto agmine Romanam urbem petentibus
nec opem ullam obsessis sociis ferrent, coniuncto exer-
5 citu Romam pergunt. ubi cum hostes non invenissent,
secuti famam ac vestigia obvii fiunt descendentibus
ab Tusculana in Albanam vallem. ibi haudquaquam
aequo proelio pugnatum est, fidesque sua sociis parum
felix in praesentia fuit.

6 Haud minor Romae fit morbo strages, quam quanta
ferro sociorum facta erat. consul, qui unus supererat,
moritur; mortui et alii clari viri, M'. Valerius, T. Vergi-
nius Rutilus augures, Ser. Sulpicius curio maximus;
7 et per ignota capita late vagata est vis morbi. inops-
que senatus auxilii humani ad deos populum ac vota
vertit: iussi cum coniugibus ac liberis supplicatum ire
8 pacemque exposcere deum. ad id, quod sua quemque
mala cogebant, auctoritate publica evocati omnia de-
lubra inplent. stratae passim matres crinibus templa
verrentes veniam irarum caelestium finemque pesti
exposcunt.

8 Inde paulatim seu pace deum impetrata seu gra-
viore tempore anni iam circumacto defuncta morbis
2 corpora salubriora esse incipere; versisque animis iam
ad publicam curam, cum aliquot interregna exissent,
P. Valerius Publicola tertio die, quam interregnum
inierat, consules creat L. Lucretium Tricipitinum et
3 T. Veturium Geminum, sive ille Vetusius fuit. ante
diem tertium idus Sextiles consulatum ineunt iam satis
valida civitate, ut non solum arcere bellum, sed ultro

etiam inferre posset. igitur nuntiantibus Hernicis in 4
finis suos transcendisse hostis inpigre promissum auxilium. duo consulares exercitus scripti. Veturius missus
in Volscos ad bellum ultro inferendum; Tricipitinus 5
populationibus arcendis sociorum agro oppositus non ultra quam in Hernicos procedit. Veturius primo proelio
hostes fundit fugatque; Lucretium, dum in Hernicis 6
sedet, praedonum agmen fefellit supra montes Praenestinos ductum, inde demissum in campos. vastavere agros Praenestinum Gabinumque, ex Gabino in Tusculanos flexere colles; urbi quoque Romae ingens prae- 7
bitus terror, magis re subita quam quod ad arcendam vim parum virium esset.

Q. Fabius praeerat urbi. is armata iuventute dispositisque praesidiis tuta omnia ac tranquilla fecit.
itaque hostes praeda ex proximis locis rapta adpropin- 8
quare urbi non ausi cum circumacto agmine redirent, quanto longius ab urbe hostium abscederent, eo solutiore cura, in Lucretium incidunt consulem, iam ante exploratis itineribus satis instructum et ad certamen
intentum. igitur praeparatis animis repentino pavore 9
perculsos adorti aliquanto pauciores multitudinem ingentem fundunt fugantque et conpulsos in cavas valles,
cum exitus haud in facili essent, circumveniunt. ibi 10
Volscum nomen prope deletum est. tredecim milia quadringentos septuaginta cecidisse in acie ac fuga, mille septingentos quinquaginta vivos captos, signa viginti septem militaria relata in quibusdam annalibus invenio; ubi etsi adiectum aliquid numero sit, magna
certe caedes fuit. victor consul ingenti praeda potitus 11
eodem in stativa rediit. tum consules castra coniungunt; et Volsci Aequique adflictas vires suas in unum contulere. tertia illa pugna eo anno fuit. eadem fortuna victoriam dedit; fusis hostibus etiam castra capta.

Sic res Romana in antiquum statum rediit, secun- 9
daeque belli res extemplo urbanos motus excitaverunt.
C. Terentilius Harsa tribunus plebis eo anno fuit. is 2

consulibus absentibus ratus locum tribuniciis actionibus
datum, per aliquot dies patrum superbiam ad plebem
criminatus, maxime in consulare imperium tamquam
nimium nec tolerabile liberae civitati invehebatur.
3 nomine enim tantum minus invidiosum, re ipsa prope
4 atrocius quam regium esse; quippe duos pro uno do-
minos acceptos immoderata, infinita potestate, qui, so-
luti atque effrenati ipsi, omnis metus legum omniaque
5 supplicia verterent in plebem. quae ne aeterna illis
licentia sit, legem se promulgaturum, ut quinque viri
creentur legibus de imperio consulari scribendis: quod
populus in se ius dederit, eo consulem usurum; non
ipsos libidinem ac licentiam suam pro lege habituros.
6 Qua promulgata lege cum timerent patres, ne ab-
sentibus consulibus iugum acciperent, senatus a prae-
fecto urbis Q. Fabio vocatur, qui adeo atrociter in
rogationem latoremque ipsum est invectus, ut nihil, si
7 ambo consules infesti circumstarent tribunum, relictum
minarum atque terroris sit: insidiatum eum et tempore
8 capto adortum rem publicam. si quem similem eius
priore anno inter morbum bellumque irati dii tribunum
dedissent, non potuisse sisti. mortuis duobus consu-
libus, iacente aegra civitate, in conluvione omnium
rerum ad tollendum rei publicae consulare imperium
laturum leges fuisse, ducem Volscis Aequisque ad op-
9 pugnandam urbem futurum. quid tandem? illi non
licere, si quid consules superbe in aliquem civium aut
crudeliter fecerint, diem dicere, accusare iis ipsis iudi-
10 cibus, quorum in aliquem saevitum sit? non illum
consulare imperium, sed tribuniciam potestatem invisam
intolerandamque facere, quam placatam reconciliatam-
que patribus de integro in antiqua redigi mala. neque
illum se deprecari, quo minus pergat, ut coeperit;
11 'vos' inquit Fabius, 'ceteri tribuni, oramus, ut primum
omnium cogitetis potestatem istam ad singulorum auxi-
lium, non ad perniciem universorum comparatam esse:
12 tribunos plebis vos creatos, non hostes patribus. nobis

miserum, invidiosum vobis est desertam rem publicam
invadi. non ius vestrum, sed invidiam minueritis. agite
cum collega, ut rem integram in adventum consulum
differat! ne Aequi quidem ac Volsci morbo absumptis
priore anno consulibus crudeli superboque nobis bello
instituere.' agunt cum Terentilio tribuni, dilataque in 13
speciem actione, re ipsa sublata consules extemplo
arcessiti.

Lucretius cum ingenti praeda, maiore multo gloria 10
rediit. et auget gloriam adveniens exposita omni in
campo Martio praeda, ut suum quisque per triduum
cognitum abduceret. reliqua vendita, quibus domini
non extitere. debebatur omnium consensu consuli 2
triumphus, sed dilata res est tribuno de lege agente;
id antiquius consuli fuit. iactata per aliquot dies cum 3
in senatu res, tum apud populum est. cessit ad ulti-
mum maiestati consulis tribunus et destitit. tum im-
peratori exercituique honos suus redditus; triumphavit 4
de Volscis Aequisque, triumphantem secutae suae le-
giones. alteri consuli datum, ut ovans sine militibus
urbem iniret.

Anno deinde insequenti lex Terentilia ab toto re- 5
lata collegio novos adgressa consules est; erant con-
sules P. Volumnius, Ser. Sulpicius. eo anno caelum 6
ardere visum, terra ingenti concussa motu est. bovem
locutam, cui rei priore anno fides non fuerat, creditum.
inter alia prodigia et carne pluit, quem imbrem ingens
numerus avium intervolitando rapuisse fertur; quod
intercidit, sparsum ita iacuisse per aliquot dies, ut nihil
odor mutaret. libri per duumviros sacrorum aditi; 7
pericula a conventu alienigenarum praedicta, ne qui
in loca summa urbis impetus caedesque inde fierent;
inter cetera monitum, ut seditionibus abstineretur. id
factum ad inpediendam legem tribuni criminabantur,
ingensque aderat certamen.

Ecce, ut idem in singulos annos orbis volveretur, 8
Hernici nuntiant Volscos et Aequos, etsi accisae res

sint, reficere exercitus; Antii summam rei positam,
Ecetrae Antiates colonos palam concilia facere; id ca-
9 put, eas vires belli esse. ut haec dicta in senatu sunt,
dilectus edicitur. consules belli administrationem inter
se dispertiri iussi, alteri ut Volsci, alteri ut Aequi
provincia esset.

10 Tribuni coram in foro personare fabulam conpo-
sitam Volsci belli, Hernicos ad partes paratos. iam
ne virtute quidem premi libertatem populi Romani,
11 sed arte eludi. quia occidione prope occisos Volscos
et Aequos movere sua sponte arma posse iam fides
abierit, novos hostes quaeri; coloniam fidam, propin-
12 quam infamem fieri. bellum innoxiis Antiatibus indici,
geri cum plebe Romana, quam oneratam armis ex
urbe praecipiti agmine acturi essent, exilio et relega-
13 tione civium ulciscentes tribunos. sic — ne quid aliud
actum putent — victam legem esse, nisi, dum in in-
tegro res sit, dum domi, dum togati sint, caveant, ne
14 possessione urbis pellantur, ne iugum accipiant. si
animus sit, non defore auxilium; consentire omnes tri-
bunos. nullum terrorem externum, nullum periculum
esse; cavisse deos priore anno, ut tuto libertas defendi
posset. haec tribuni.

11 At ex parte altera consules in conspectu eorum
positis sellis dilectum habebant. eo decurrunt tribuni
contionemque secum trahunt. citati pauci velut rei
2 experiundae causa, et statim vis coorta. quemcumque
lictor iussu consulis prendisset, tribunus mitti iubebat;
neque suum cuique ius modum faciebat, sed virium
spes, et manu obtinendum erat, quod intenderes.

3 Quem ad modum se tribuni gessissent in prohi-
bendo dilectu, sic *se* patres in lege, quae per omnes
4 comitiales dies ferebatur, impedienda gerebant. initium
erat rixae, cum discedere populum iussissent tribuni,
quod patres se submoveri haud sinebant. nec fere
seniores rei intererant, quippe quae non consilio re-
5 genda, sed permissa temeritati audaciaeque esset. multum

et consules se abstinebant, ne cui in conluvione rerum
maiestatem suam contumeliae offerrent.

Caeso erat Quinctius, ferox iuvenis qua nobilitate 6
gentis, qua corporis magnitudine et viribus. ad ea
munera data a diis et ipse addiderat multa belli de-
cora facundiamque in foro, ut nemo non lingua, non
manu promptior in civitate haberetur. hic cum in 7
medio patrum agmine constitisset eminens inter alios,
velut omnes dictaturas consulatusque gerens in voce
ac viribus suis, unus impetus tribunicios popularesque
procellas sustinebat. hoc duce saepe pulsi foro tribuni, 8
fusa ac fugata plebes est; qui obvius fuerat, mulcatus
nudatusque abibat, ut satis appareret, si sic agi liceret,
victam legem esse.

Tum prope iam perculsis aliis tribunis A. Vergi- 9
nius ex collegio unus Caesoni capitis diem dicit. atrox
ingenium accenderat eo facto magis quam conterruerat;
eo acrius obstare legi, agitare plebem, tribunos velut
iusto persequi bello. accusator pati reum ruere invi- 10
diaeque flammam ac materiam criminibus suis sugge-
rere; legem interim non tam ad spem perferendi quam
ad lacessendam Caesonis temeritatem ferre. ibi multa 11
saepe ab iuventute inconsulte dicta factaque in unius
Caesonis suspectum incidunt ingenium. tamen legi re-
sistebatur. et A. Verginius identidem plebi: 'ecquid 12
sentitis iam vos, Quirites, Caesonem simul civem et
legem, quam cupitis, habere non posse? quamquam 13
quid ego legem loquor? libertati obstat; omnes Tar-
quinios superbia exsuperat. expectate, dum consul aut
dictator fiat, quem privatum viribus et audacia regnan-
tem videtis'. adsentiebantur multi pulsatos se queren-
tes et tribunum ad reum peragendum ultro incitabant.

Iam aderat iudicio dies apparebatque vulgo ho- 12
mines in damnatione Caesonis libertatem agi credere.
tum demum coactus cum multa indignitate prensabat
singulos. sequebantur necessarii, principes civitatis.
T. Quinctius Capitolinus, qui ter consul fuerat, cum 2

3 multa referret sua familiaeque decora, adfirmabat ne-
que in Quinctia gente neque in civitate Romana tantam
indolem tam maturae virtutis umquam extitisse; suum
primum militem fuisse, se saepe vidente pugnasse in
4 hostem; Sp. Furius: missum ab Quinctio Capitolino
sibi eum in dubiis suis rebus venisse subsidio; nemi-
nem unum esse, cuius magis opera putet rem restitu-
5 tam. L. Lucretius, consul anni prioris, recenti gloria
nitens, suas laudes participare cum Caesone, memorare
pugnas, referre egregia facinora nunc in expeditionibus,
nunc in acie, suadere et monere, iuvenem egregium,
6 instructum naturae fortunaeque omnibus bonis, maxi-
mum momentum rerum eius civitatis, in quamcumque
7 venisset, suum quam alienum mallent civem esse. quod
offendat in eo, fervorem et audaciam, aetatem cottidie
magis auferre; quod desideretur, consilium, id in dies
crescere. senescentibus vitiis, maturescente virtute si-
8 nerent tantum virum senem in civitate fieri. pater
inter hos L. Quinctius, cui Cincinnato cognomen erat,
non iterando laudes, ne cumularet invidiam, sed veniam
errori atque adulescentiae petendo, sibi, qui non dicto,
non facto quemquam offendisset, ut condonarent filium
9 orabat. sed alii aversabantur preces aut verecundia
aut metu; alii se suosque mulcatos querentes atroci
responso iudicium suum praeferebant.

13 Premebat reum praeter vulgatam invidiam crimen
unum, quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot annos
tribunus plebis fuerat, testis extiterat se haud multo
2 post, quam pestilentia in urbe fuerat, in iuventutem
grassantem in Subura incidisse. ibi rixam natam esse,
fratremque suum maiorem natu, necdum ex morbo sa-
3 tis validum, pugno ictum ab Caesone cecidisse; semi-
animem inter manus domum ablatum mortuumque inde
arbitrari, nec sibi rem exequi tam atrocem per consu-
les superiorum annorum licuisse. haec Volscio clami-
tante adeo concitati homines sunt, ut haud multum
afuerit, quin impetu populi Caeso interiret.

Verginius arripi iubet hominem et in vincula duci. 4
patricii vi contra vim resistunt. T. Quinctius clamitat,
cui rei capitalis dies dicta sit et de quo futurum prope
diem iudicium, eum indemnatum indicta causa non
debere violari. tribunus supplicium negat sumpturum 5
se de indemnato; servaturum tamen in vinculis esse
ad iudicii diem, ut, qui hominem necaverit, de eo sup-
plicii sumendi copia populo Romano fiat. appellati 6
tribuni medio decreto ius auxilii sui expediunt, in
vincla conici vetant; sisti reum, pecuniamque, ni sista-
tur, populo promitti placere pronuntiant. summam 7
pecuniae quantam aecum esset promitti, veniebat in
dubium; id ad senatum reicitur. reus, dum consule-
rentur patres, retentus in publico est. vades dari pla- 8
cuit; unum vadem tribus milibus aeris obligaverunt;
quot darentur, permissum tribunis est. decem finierunt.
tot vadibus accusator vadatus est reum. hic primus
vades publico dedit. dimissus e foro nocte proxima
in Tuscos in exilium abiit. iudicii die cum excusa- 9
retur solum vertisse exilii causa, nihilo minus Verginio
comitia habente collegae appellati dimisere concilium.
pecunia a patre exacta crudeliter, ut divenditis omni- 10
bus bonis aliquamdiu trans Tiberim veluti relegatus
devio quodam tugurio viveret.

Hoc iudicium et promulgata lex exercuit civitatem; 14
ab externis armis otium fuit. cum velut victores tri- 2
buni perculsis patribus Caesonis exilio prope perlatam
esse crederent legem et, quod ad seniores patrum per-
tineret, cessissent possessione rei publicae, iuniores, id
maxime quod Caesonis sodalicium fuit, auxere iras 3
in plebem, non minuerunt animos; sed ibi plurimum
profectum est, quod modo quodam temperavere impe-
tus suos. cum primo post Caesonis exilium lex coepta 4
ferri est, instructi paratique cum ingenti clientium
exercitu sic tribunos, ubi primum submoventes prae-
buere causam, adorti sunt, ut nemo unus inde prae-
cipuum quicquam gloriae domum invidiaeve ferret,

mille pro uno Caesones extitisse plebes quereretur.
5 mediis diebus, quibus tribuni de lege non agerent, ni-
hil eisdem illis placidius aut quietius erat: benigne
salutare, adloqui plebis homines, domum invitare, ad-
esse in foro, tribunos ipsos cetera pati sine interpella-
tione concilia habere, numquam ulli neque publice
neque privatim truces esse, nisi cum de lege agi coep-
6 tum esset; alibi popularis iuventus erat. nec cetera
modo tribuni tranquillo peregere, sed refecti quoque
in insequentem annum. ne voce quidem incommodi,
nedum ut ulla vis fieret, paulatim permulcendo trac-
tandoque mansuefecerant plebem. his per totum an-
num artibus lex elusa est.

15 Accipiunt civitatem placidiorem consules C. Clau-
dius, Appi filius, et P. Valerius Publicola. nihil novi
novus annus attulerat; legis ferendae aut accipiendae
2 cura civitatem tenebat. quantum iuniores patrum plebi
se magis insinuabant, eo acrius contra tribuni tende-
bant, ut plebi suspectos eos criminando facerent: con-
3 iurationem factam; Caesonem Romae esse; interficien-
dorum tribunorum, trucidandae plebis consilia inita;
id negotii datum ab senioribus patrum, ut iuventus
tribuniciam potestatem e re publica tolleret formaque
eadem civitatis esset, quae ante Sacrum montem occu-
patum fuerat.

4 Et a Volscis et Aequis statum iam ac prope sol-
lemne in singulos annos bellum timebatur, propiusque
5 aliud novum malum necopinato exortum. exules ser-
vique, ad duo milia hominum et quingenti, duce Ap.
Herdonio Sabino nocte Capitolium atque arcem occu-
6 pavere. confestim in arce facta caedes eorum, qui
coniurare et simul capere arma noluerant; alii inter
tumultum praecipites pavore in forum devolant; alter-
nae voces 'ad arma!' et 'hostes in urbe sunt' audie-
7 bantur. consules et armare plebem et inermem pati
timebant incerti, quod malum repentinum, externum
an intestinum, ab odio plebis an ab servili fraude, ur-

bem invasisset. sedabant tumultus, sedando interdum
movebant; nec enim poterat pavida et consternata
multitudo regi imperio. dant tamen arma, non vulgo, 8
tantum ut incerto hoste praesidium satis fidum ad om-
nia esset. solliciti reliquum noctis incertique, qui ho-
mines, quantus numerus hostium esset, in stationibus
disponendis ad opportuna omnis urbis loca egere. lux
deinde aperuit bellum ducemque belli. servos ad li- 9
bertatem Ap. Herdonius ex Capitolio vocabat: se mi-
serrimi cuiusque suscepisse causam, ut exules iniuria
pulsos in patriam reduceret et servitiis grave iugum
demeret. id malle populo Romano auctore fieri; si
ibi spes non sit, se Volscos et Aequos et omnia ex-
trema temptaturum et concitaturum.

Dilucere res magis patribus atque consulibus. 16
praeter ea tamen, quae denuntiabantur, ne Veientium
neu Sabinorum id consilium esset timere et, cum tan- 2
tum in urbe hostium esset, mox Sabinae Etruscaeque
legiones ex conposito adessent, tum aeterni hostes
Volsci et Aequi non ad populandos, ut ante, fines, sed
ad urbem ut ex parte captam venirent. multi et varii 3
timores; inter ceteros eminebat terror servilis, ne suus
cuique domi hostis esset, cui nec credere nec non cre-
dendo, ne infestior fieret, fidem abrogare satis erat tu-
tum; vixque concordia sisti videbatur posse. tantum 4
superantibus aliis ac mergentibus malis nemo tribunos
aut plebem timebat; mansuetum id malum et per alio-
rum quietem malorum semper exoriens tum quiescere
peregrino terrore sopitum videbatur. at id prope unum 5
maxime inclinatis rebus incubuit. tantus enim tribu-
nos furor tenuit, ut non bellum, sed vanam imaginem
belli ad avertendos ab legis cura plebis animos Capi-
tolium insedisse contenderent, patriciorum hospites
clientesque; si perlata lege frustra tumultuatos esse
se sentiant, maiore quam venerint silentio abituros.
concilium inde legi perferendae habere avocato populo 6
ab armis. senatum interim consules habent alio se

maiore ab tribunis metu ostendente, quam quem nocturnus hostis intulerat.

17 Postquam arma poni et discedere homines ab sta-
tionibus nuntiatum est, P. Valerius collega senatum re-
tinente se ex curia proripit, inde in templum ad tri-
2 bunos venit. 'quid hoc rei est' inquit, 'tribuni? Ap.
Herdonii ductu et auspicio rem publicam eversuri
estis? tam felix vobis corrumpendis fuit, qui servitia
non commovit auctor? cum hostes supra caput sint,
3 discedi ab armis legesque ferri placet'? inde ad mul-
titudinem oratione versa: 'si vos urbis, Quirites, si
vestri nulla cura tangit, at vos veremini deos vestros
ab hostibus captos. Iuppiter optimus maximus, Iuno
regina et Minerva, alii dii deaeque obsidentur; castra
4 servorum publicos vestros penates tenent; haec vobis
forma sanae civitatis videtur? tantum hostium non
solum intra muros est, sed in arce, supra forum curiam-
que; comitia interim in foro sunt, senatus in curia
est; velut cum otium superat, senator sententiam dicit,
5 alii Quirites suffragium ineunt. non quidquid patrum
plebisque est, consules, tribunos, deos hominesque omnes
armatos opem ferre, in Capitolium currere, liberare ac
pacare augustissimam illam domum Iovis optimi ma-
6 ximi decuit? Romule pater, tu mentem tuam, qua
quondam arcem ab his iisdem Sabinis auro captam
recepisti, da stirpi tuae; iube hanc ingredi viam, quam
tu dux, quam tuus ingressus exercitus est! primus en
ego consul, quantum mortalis deum possum, te ac tua
7 vestigia sequar.' ultimum orationis fuit: se arma ca-
pere, vocare omnes Quirites ad arma. si qui inpediat,
iam se consularis imperii, iam tribuniciae potestatis
sacratarumque legum oblitum, quisquis ille sit, ubicum-
que sit, in Capitolio, in foro, pro hoste habiturum.
8 iuberent tribuni, quoniam in Ap. Herdonium vetarent,
in P. Valerium consulem sumi arma; ausurum se in
tribunis, quod princeps familiae suae ausus in regibus
esset.

Vim ultimam apparebat futuram spectaculoque 9
seditionem Romanam hostibus fore. nec lex tamen
ferri nec ire in Capitolium consul potuit. nox certa-
mina coepta oppressit. tribuni cessere nocti timentes
consulum arma. amotis inde seditionis auctoribus pa- 10
tres circumire plebem inserentesque se in circulos ser-
mones tempori aptos serere, admonere, ut viderent, in
quod discrimen rem publicam adducerent: non inter 11
patres ac plebem certamen esse, sed simul patres ple-
bemque, arcem urbis, templa deorum, penates publicos
privatosque hostibus dedi. dum haec in foro sedandae 12
discordiae causa aguntur, consules interim, ne Sabini
neve Veiens hostis moveretur, circa portas murosque
discesserant.

Eadem nocte et Tusculum de arce capta Capito- 18
lioque occupato et alio turbatae urbis statu nuntii
veniunt. L. Mamilius Tusculi tum dictator erat. is 2
confestim convocato senatu atque introductis nuntiis
magno opere censet, ne expectent, dum ab Roma le- 3
gati auxilium petentes veniant; periculum ipsum discri-
menque ac sociales deos fidemque foederum id poscere.
demerendi beneficio tam potentem, tam propinquam
civitatem numquam parem occasionem daturos deos.
placet ferri auxilium; iuventus conscribitur, arma dan- 4
tur. Romam prima luce venientes procul speciem
hostium praebuere; Aequi aut Volsci venire visi sunt;
deinde, ubi vanus terror abiit, accepti in urbem agmine
in forum descendunt.

Ibi iam P. Valerius relicto ad portarum praesidia 5
collega instruebat aciem. auctoritas viri moverat ad- 6
firmantis Capitolio recuperato et urbe pacata si edo-
ceri se sissent, quae fraus ab tribunis occulta in lege
ferretur, memorem se maiorum suorum, memorem cog-
nominis, quo populi colendi velut hereditaria cura
sibi a maioribus tradita esset, concilium plebis non
inpediturum. hunc ducem secuti nequiquam reclaman- 7
tibus tribunis in clivum Capitolinum erigunt aciem.

adiungitur et Tusculana legio certare socii civesque,
utri recuperatae arcis suum decus facerent; dux uter-
8 que suos adhortatur. trepidare tum hostes, nec ulli
satis rei praeterquam loco fidere; trepidantibus infe-
runt signa Romani sociique, iam in vestibulum per-
ruperant templi, cum P. Valerius inter primores pugnam
ciens interficitur. P. Volumnius consularis vidit caden-
9 tem. is dato negotic suis, ut corpus obtegerent, ipse
in locum vicemque consulis provolat. prae ardore
impetuque tantae rei sensus non pervenit ad militem;
10 prius vicit, quam se pugnare sine duce sentiret. multi
exulum caede sua foedavere templum, multi vivi capti,
Herdonius interfectus. ita Capitolium recuperatum.
de captivis, ut quisque liber aut servus esset, suae
fortunae a quoque sumptum supplicium est; Tusculanis
gratiae actae; Capitolium purgatum atque lustratum.
11 in consulis domum plebes quadrantes, ut funere am-
pliore efferretur, iactasse fertur.

19 Pace parta instare tum tribuni patribus, ut, P.
Valeri fidem exsolverent, instare *C.* Claudio, ut collegae
[deos] manes fraude liberaret, agi de lege sineret. con-
sul, antequam collegam sibi subrogasset, negare pas-
2 surum agi de lege. hae tenuere contentiones usque
ad comitia consulis subrogandi. Decembri mense summo
patrum studio L. Quinctius Cincinnatus, pater Caesonis,
3 consul creatur, qui magistratum statim occiperet. per-
culsa erat plebes consulem habitura iratum, potentem
favore patrum, virtute sua, tribus liberis, quorum nemo
Caesoni cedebat magnitudine animi, consilium et mo-
dum adhibendo, ubi res posceret, priores erant.

4 Is ut magistratum iniit, adsiduis contionibus pro
tribunali non in plebe coercenda quam senatu casti-
gando vehementior fuit, cuius ordinis languore perpetui
iam tribuni plebis, non ut in re publica populi Ro-
mani, sed ut in perdita domo, lingua criminibusque
5 regnarent. cum Caesone filio suo virtutem, constan-
tiam, omnia iuventutis belli domique decora pulsa ex

urbe Romana et fugata esse; loquaces, seditiosos, se-
mina discordiarum, iterum ac tertium tribunos pessimis
artibus regia licentia vivere.
'Aulus' inquit 'ille Verginius, quia in Capitolio 6
non fuit, minus supplicii quam Ap. Herdonius meruit?
plus hercule aliquanto, qui vere rem aestimare velit.
Herdonius, si nihil aliud, hostem se fatendo prope
denuntiavit, ut arma caperetis; hic negando bellum
esse arma vobis ademit nudosque servis vestris et exu-
libus obiecit. et vos — C. Claudi pace et P. Valeri 7
mortui loquar — prius in clivum Capitolinum signa
intulistis, quam hos hostis de foro tolleretis? pudet
deorum hominumque. cum hostes in arce, in Capi-
tolio essent, exulum et servorum dux profanatis omni-
bus in cella Iovis optimi maximi habitaret, Tusculi
ante quam Romae sumpta sunt arma; in dubio fuit, 8
utrum L. Mamilius, Tusculanus dux, an P. Valerius et
C. Claudius consules Romanam arcem liberarent; et
qui ante Latinos ne pro se quidem ipsis, cum in fini-
bus hostem haberent, attingere arma passi sumus, nunc,
nisi Latini sua sponte arma sumpsissent, capti et de-
leti eramus. hoc est, tribuni, auxilium plebi ferre, 9
inermem eam hosti trucidandam obicere? scilicet, si
quis vobis humillimus homo de vestra plebe, quam
partem velut abruptam a cetero populo vestram patriam
peculiaremque rem publicam fecistis, si quis ex his
domum suam obsessam a familia armata nuntiaret, fe-
rendum auxilium putaretis: Iuppiter optimus maximus 10
exulum atque servorum saeptus armis nulla humana
ope dignus erat? et hi postulant, ut sacrosancti habean-
tur, quibus ipsi dii neque sacri neque sancti sunt? 11
at enim divinis humanisque obruti sceleribus legem
vos hoc anno perlaturos dictitatis. tum hercule illo
die, quo ego consul sum creatus, male gesta res pu-
blica est, peius multo, quam cum P. Valerius consul
periit, si tuleritis.
'Iam primum omnium' inquit, 'Quirites, in Volscos 12

et Aequos mihi atque collegae legiones ducere in ani-
mo est. nescio quo fato magis bellantes quam pacati
propitios habemus deos. quantum periculum ab illis
populis fuerit, si Capitolium ab exulibus obsessum
scissent, suspicari de praeterito quam re ipsa experiri
est melius.'

20 Moverat plebem oratio consulis; erecti patres re-
stitutam credebant rem publicam. consul alter, comes
animosior quam auctor, suscepisse collegam priorem
actiones tam gravis facile passus, in peragendis con-
2 sularis officii partem ad se vindicabat. tum tribuni
eludentes velut vana dicta persequi quaerendo, quo-
nam modo exercitum educturi consules essent, quos
3 dilectum habere nemo passurus esset? 'nobis vero'
inquit Quinctius 'nihil dilectu opus est, cum, quo tem-
pore P. Valerius ad recipiundum Capitolium arma plebi
dedit, omnes in verba iuraverint conventuros se iussu
4 consulis nec iniussu abituros. edicimus itaque, omnes,
qui in verba iurastis, crastina die armati ad lacum Re-
gillum adsitis.' cavillari tum tribuni et populum ex-
solvere religione velle: privatum eo tempore Quinctium
5 fuisse, cum sacramento adacti sint. sed nondum haec,
quae nunc tenet saeculum, neglegentia deum venerat,
nec interpretando sibi quisque ius iurandum et leges
aptas faciebat, sed suos potius mores ad ea accommo-
6 dabat. igitur tribuni, ut inpediendae rei nulla spes
erat, de proferenda *profectione* exercitus agere, eo magis,
quod et augures iussos adesse ad Regillum lacum fama
exierat locumque inaugurari, ubi auspicato cum populo
agi posset, ut, quidquid Romae vi tribunicia rogatum
7 esset, id comitiis ibi abrogaretur: omnes id iussuros,
quod consules vellent; neque enim provocationem esse
longius ab urbe mille passuum, et tribunos, si eo ve-
niant, in alia turba Quiritium subiectos fore consulari
8 imperio. terrebant haec; sed ille maximus terror ani-
mos agitabat, quod saepius Quinctius dictitabat se con-
sulum comitia non habiturum: non ita civitatem aegram

esse, ut consuetis remediis sisti posset; dictatore opus
esse rei publicae, ut, qui se moverit ad sollicitandum
statum civitatis, sentiat sine provocatione dictatu-
ram esse.
Senatus in Capitolio erat; eo tribuni cum pertur- 21
bata plebe veniunt, multitudo clamore ingenti nunc
consulum, nunc patrum fidem inplorant nec ante mo-
verunt de sententia consulem, quam tribuni se in auc-
toritate patrum futuros esse polliciti sunt. tunc refe- 2
rente consule de tribunorum et plebis postulatis sena-
tus consulta fiunt, ut neque tribuni legem eo anno
ferrent neque consules ab urbe exercitum educerent;
in reliquum magistratus continuari et eosdem tribunos
refici iudicare senatum contra rem publicam esse.
Consules fuere in patrum potestate; tribuni recla- 3
mantibus consulibus refecti. patres quoque, ne quid
cederent plebi, et ipsi L. Quinctium consulem reficie-
bant. nulla toto anno vehementior actio consulis fuit.
'mirer' inquit, 'si vana vestra, patres conscripti, auc- 4
toritas ad plebem est? vos elevatis eam; quippe, quia
plebs senatus consultum in continuandis magistratibus
solvit, ipsi quoque solutum vultis, ne temeritati multi-
tudinis cedatis. tamquam id sit plus posse in civitate 5
plus levitatis ac licentiae habere. levius enim vanius-
que profecto est sua decreta et consulta tollere quam
aliorum. imitamini, patres conscripti, turbam incon- 6
sultam et, qui exemplo aliis esse debetis, aliorum exem-
plo peccate potius, quam alii vestro recte faciant, dum
ego ne imiter tribunos nec me contra senatus consul-
tum consulem renuntiari patiar. te vero, C. Claudi, 7
adhortor, ut et ipse populum Romanum hac licentia
arceas et de me hoc tibi persuadeas, me ita accepturum,
ut non honorem meum a te impeditum, sed gloriam
spreti honoris auctam invidiamque, quae ex continuato
eo inpenderet, levatam putem.' communiter inde edi- 8
cunt, ne quis L. Quinctium consulem faceret; si quis
fecisset, se id suffragium non observaturos.

22 Consules creati Q. Fabius Vibulanus tertium et L. Cornelius Maluginensis. census actus eo anno; lustrum propter Capitolium captum, consulem occisum condi religiosum fuit.

2 Q. Fabio, L. Cornelio consulibus principio statim anni res turbulentae. instigabant plebem tribuni; bellum ingens a Volscis et Aequis Latini atque Hernici nuntiabant: iam Antii Volscorum legiones esse. et ipsam coloniam ingens metus erat defecturam; aegreque impetratum a tribunis, ut bellum praeverti sinerent.
3 consules inde partiti provincias: Fabio ut legiones Antium duceret datum, Cornelio ut Romae praesidio esset, ne qua pars hostium, qui Aequis mos erat, ad
4 populandum veniret. Hernici et Latini iussi milites dare ex foedere; duaeque partes sociorum in exercitu, tertia civium fuit. postquam ad diem praestitutum venerunt socii, consul extra portam Capenam castra locat. inde lustrato exercitu Antium profectus haud
5 procul oppido stativisque hostium consedit. ubi cum Volsci, quia nondum ab Aequis venisset exercitus, dimicare non ausi, quem ad modum quieti vallo se tutarentur, pararent, postero die Fabius non permixtam unam sociorum civiumque, sed trium populorum tres separatim acies circa vallum hostium instruxit; ipse
6 erat medius cum legionibus Romanis. inde signum observare iussit, ut pariter et socii rem inciperent referrentque pedem, si receptui cecinisset. equites item
7 suae cuique parti post principia collocat. ita trifariam adortus castra circumvenit et, cum undique instaret, non sustinentes impetum Volscos vallo deturbat. transgressus inde munitiones pavidam turbam inclinatam-
8 que in partem unam castris expellit. inde effuse fugientes eques, cui superare vallum haud facile fuerat, cum ad id spectator pugnae adstitisset, libero campo
9 adeptus parte victoriae fruitur territos caedendo. magna et in castris et extra munimenta caedes fugientium fuit, sed praeda maior, quia vix arma secum efferre

hostis potuit. deletusque exercitus foret, ni fugientis
silvae texissent.

Dum ad Antium haec geruntur, interim Aequi 23
robore iuventutis praemisso arcem Tusculanam inpro-
viso nocte capiunt; reliquo exercitu haud procul moe-
nibus Tusculi considunt, ut distenderent hostium co-
pias. haec celeriter Romam, ab Roma in castra Antium 2
perlata movent Romanos haud secus, quam si Capito-
lium captum nuntiaretur; adeo et recens erat Tuscu-
lanorum meritum, et similitudo ipsa periculi reposcere
latum auxilium videbatur. Fabius omissis omnibus 3
praedam ex castris raptim Antium convehit; ibi mo-
dico praesidio relicto citatum agmen Tusculum rapit.
nihil praeter arma et quod cocti ad manum fuit cibi
ferre militi licuit; commeatum ab Roma consul Cor-
nelius subvehit. aliquot menses Tusculi bellatum. parte 4
exercitus consul castra Aequorum oppugnabat, partem
Tusculanis dederat ad arcem recuperandam. vi num-
quam eo subiri potuit; fames postremo inde detraxit
hostem. qua postquam ventum ad extremum est, in- 5
ermes nudique omnes sub iugum ab Tusculanis missi.
hos ignominiosa fuga domum se recipientis Romanus
consul in Algido consecutus ad unum omnes occidit.
victor ad Columen — id loco nomen est — exercitu 6
reducto castra locat. et alter consul, postquam moe-
nibus iam Romanis pulso hoste periculum esse desierat,
et ipse ab Roma profectus. ita bifariam consules in- 7
gressi hostium fines ingenti certamine hinc Volscos,
hinc Aequos populantur.

Eodem anno descisse Antiates apud plerosque
auctores invenio; L. Cornelium consulem id bellum
gessisse oppidumque cepisse. certum adfirmare, quia
nulla apud vetustiores scriptores eius rei mentio est,
non ausim.

Hoc bello perfecto tribunicium domi bellum patres 24
territat. clamant fraude fieri, quod foris teneatur exer-
citus; frustrationem eam legis tollendae esse: se nihilo

2 minus rem susceptam peracturos. obtinuit tamen L.
Lucretius, praefectus urbis, ut actiones tribuniciae in
adventum consulum differrentur.

3 Erat et nova exorta causa motus. A. Cornelius
et Q. Servilius quaestores M. Volscio, quod falsus haud
dubie testis in Caesonem extitisset, diem dixerant.
4 multis enim emanabat indiciis neque fratrem Volsci, ex
quo semel fuerit aeger, umquam non modo visum in
publico, sed ne adsurrexisse quidem ex morbo multo-
5 rumque tabe mensum mortuum, nec iis temporibus, in
quae testis crimen coniecisset, Caesonem Romae visum,
adfirmantibus, qui una meruerant, secum eum tum fre-
quentem ad signa sine ullo commeatu fuisse. nisi ita
6 esset, multi privatim ferebant Volscio iudicem. cum
ad iudicium ire non auderet, omnes eae res in unum
congruentes haud magis dubiam damnationem Volsci,
7 quam Caesonis Volscio teste fuerat, faciebant. in mora
tribuni erant, qui comitia quaestores habere de reo,
nisi prius habita de lege essent, passuros negabant.
ita extracta utraque res in consulum adventum est.

8 Qui ubi triumphantes victore cum exercitu urbem
inierunt, quia silentium de lege erat, perculsos magna
9 pars credebant tribunos. at illi — etenim extremum
anni iam erat — quartum adfectantes tribunatum in
comitiorum disceptationem ab lege certamen averterant.
et cum consules nihilo minus adversus continuationem
tribunatus, quam si lex minuendae suae maiestatis
causa promulgata ferretur, tetendissent, victoria certa-
minis penes tribunos fuit.

10 Eodem anno Aequis pax est petentibus data.
census, res priore anno inchoata, perficitur; idque lu-
strum ab origine urbis decimum conditum ferunt.
censa civium capita centum septendecim milia trecenta
undeviginti.

11 Consulum magna domi bellique eo anno gloria
fuit, quod et foris pacem peperere, et domi etsi non
concors, minus tamen quam alias infesta civitas fuit.

L. Minucius inde et C. Nautius consules facti duas 25
residuas anni prioris causas exceperunt. eodem modo 2
consules legem, tribuni iudicium de Volscio inpedie-
bant; sed in quaestoribus novis maior vis, maior auc-
toritas erat. cum M. Valerio, Mani filio, Volesi nepote, 3
quaestor erat T. Quinctius Capitolinus, qui ter consul
fuerat. is quoniam neque Quinctiae familiae Caeso
neque rei publicae maximus iuvenum restitui posset,
falsum testem, qui dicendae causae innoxio potestatem
ademisset, iusto ac pio bello persequebatur. cum Ver- 4
ginius maxime ex tribunis de lege ageret, duum men-
sum spatium consulibus datum est ad inspiciendam
legem, ut, cum edocuissent populum, quid fraudis oc-
cultae ferretur, sinerent deinde suffragium inire. hoc
intervalli datum res tranquillas in urbe fecit.

Nec diuturnam quietem Aequi dederunt, qui rupto 5
foedere, quod ictum erat priore anno cum Romanis,
imperium ad Gracchum Cloelium deferunt; is tum longe
princeps in Aequis erat. Graccho duce in Labicanum 6
agrum, inde in Tusculanum hostili populatione veniunt
plenique praedae in Algido castra locant. in ea castra
Q. Fabius, P. Volumnius, A. Postumius legati ab Roma
venerunt questum iniurias et ex foedere res repetitum.
eos Aequorum imperator, quae mandata habeant ab 7
senatu Romano, ad quercum iubet dicere; se alia in-
terim acturum. quercus, ingens arbor, praetorio immi-
nebat, cuius umbra opaca sedes erat. tum ex legatis 8
unus abiens 'et haec' inquit 'sacrata quercus et quid-
quid deorum est audiant foedus a vobis ruptum nostris-
que et nunc querellis adsint et mox armis, cum deo-
rum hominumque simul violata iura exsequemur.'
Romam ut rediere legati, senatus iussit alterum con- 9
sulem contra Gracchum in Algidum exercitum ducere,
alteri populationem finium Aequorum provinciam dedit.
tribuni suo more impedire dilectum et forsitan ad
ultimum impedissent; sed novus subito additus ter-
ror est.

26 Vis Sabinorum ingens prope ad moenia urbis in-
festa populatione venit; foedati agri, terror iniectus
urbi est. tum plebs benigne arma cepit; reclamantibus
2 frustra tribunis magni duo exercitus scripti. alterum
Nautius contra Sabinos duxit castrisque ad Eretum
positis per expeditiones parvas, plerumque nocturnis
incursionibus, tantam vastitatem in Sabino agro red-
didit, ut conparati ad eam prope intacti bello fines
3 Romani viderentur. Minucio neque fortuna nec vis
animi eadem in gerendo negotio fuit; nam cum haud
procul ab hoste castra posuisset, nulla magnopere clade
4 accepta castris se pavidus tenebat. quod ubi senserant
hostes, crevit ex metu alieno, ut fit, audacia, et nocte
adorti castra, postquam parum vis aperta profecerat,
munitiones postero die circumdant. quae priusquam
undique vallo obiectae clauderent exitus, quinque equi-
tes inter stationes hostium emissi Romam pertulere
5 consulem exercitumque obsideri. nihil tam inopinatum
nec tam insperatum accidere potuit. itaque tantus pa-
vor, tanta trepidatio fuit, quanta si urbem, non castra
6 hostes obsiderent. Nautium consulem arcessunt. in
quo cum parum praesidii videretur dictatoremque dici
placeret, qui rem perculsam restitueret, L. Quinctius
Cincinnatus consensu omnium dicitur.

7 Operae pretium est audire, qui omnia prae divi-
tiis humana spernunt neque honori magno locum ne-
que virtuti putant esse, nisi ubi effuse afluant opes.
8 spes unica imperii populi Romani, L. Quinctius trans
Tiberim, contra eum ipsum locum, ubi nunc navalia
sunt, quattuor iugerum colebat agrum, quae prata
9 Quinctia vocantur. ibi ab legatis, seu fossam fodiens
palae innixus seu cum araret, operi certe, id quod
constat, agresti intentus, salute data in vicem reddita-
que rogatus, ut, quod bene verteret ipsi reique pu-
blicae, togatus mandata senatus audiret, admiratus ro-
gitansque 'satin salve?' togam propere e tugurio
10 proferre uxorem Raciliam iubet. qua simul absterso

pulvere ac sudore velatus processit, dictatorem eum
legati gratulantes consalutant, in urbem vocant, qui
terror sit in exercitu, exponunt. navis Quinctio pu- 11
blice parata fuit, transvectumque tres obviam egressi
filii excipiunt, inde alii propinqui atque amici, tum
patrum maior pars. ea frequentia stipatus anteceden-
tibus lictoribus deductus est domum. et plebis con- 12
cursus ingens fuit; sed ea nequaquam tam laeta Quinc-
tium vidit, et imperii nimium et virum ipso imperio
vehementiorem rata. et illa quidem nocte nihil praeter-
quam vigilatum est in urbe.

Postero die dictator, cum ante lucem in forum 27
venisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium, pa-
triciae gentis, sed qui, cum stipendia pedibus propter
paupertatem fecisset, bello tamen primus longe Ro-
manae iuventutis habitus esset. cum magistro equi- 2
tum in contionem venit, iustitium edicit, claudi taber-
nas tota urbe iubet, vetat quemquam privatae quic-
quam rei agere. tum, quicumque aetate militari essent, 3
armati cum cibariis in dies quinque coctis vallisque
duodenis ante solis occasum Martio in campo adessent;
quibus aetas ad militandum gravior esset, vicino mi- 4
liti, dum is arma pararet vallumque peteret, cibaria
coquere iussit. sic iuventus discurrit ad vallum pe-
tendum sumpsere, unde cuique proximum fuit; pro- 5
hibitus nemo est; inpigreque omnes ad edictum dicta-
toris praesto fuere. inde conposito agmine non itineri 6
magis apti quam proelio, si res ita tulisset, legiones
ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. in
utroque agmine quas tempus ipsum poscebat adhorta-
tiones erant: adderent gradum; maturato opus esse, ut 7
nocte ad hostem perveniri posset. consulem exerci-
tumque Romanum obsideri, tertium diem iam clausos
esse; quid quaeque nox aut dies ferat, incertum esse;
puncto saepe temporis maximarum rerum momenta
verti. 'accelera signifer!' 'sequere miles!' inter se quo- 8
que gratificantes ducibus clamabant. media nocte in

Algidum perveniunt et, ut sensere se iam prope hostes
esse, signa constituunt.

28 Ibi dictator, quantum nocte prospici poterat, equo
circumvectus contemplatusque, qui tractus castrorum
quaeque forma esset, tribunis militum imperavit, ut
sarcinas in unum conici iubeant, militem cum armis
valloque redire in ordines suos. facta quae imperavit.
2 tum, quo fuerant ordine in via, exercitum omnem longo
agmine circumdat hostium castris et, ubi signum da-
tum sit, clamorem omnes tollere iubet, clamore sublato
3 ante se quemque ducere fossam et iacere vallum. edito
imperio signum secutum est. iussa miles exsequitur.
clamor hostes circumsonat; superat inde castra hostium
4 et in castra consulis venit; alibi pavorem, alibi gaudium
ingens facit. Romani civilem esse clamorem atque
auxilium adesse inter se gratulantes ultro ex stationi-
5 bus ac vigiliis territant hostem. consul differendum
negat: illo clamore non adventum modo significari, sed
rem ab suis coeptam; mirumque esse, ni iam exteriore
6 parte castra hostium oppugnentur. itaque arma suos
capere et se subsequi iubet. nocte initum proelium
est; legionibus dictatoris clamore significant ab ea quo-
7 que parte rem in discrimine esse. iam se ad prohi-
benda circumdari opera Aequi parabant, cum ab in-
teriore hoste proelio coepto, ne per media sua castra
fieret eruptio, a munientibus ad pugnantes introrsum
versi vacuam noctem operi dedere; pugnatumque cum
8 consule ad lucem est. luce prima iam circumvallati
ab dictatore erant et vix adversus unum exercitum
pugnam sustinebant. tum a Quinctiano exercitu, qui
confestim a perfecto opere ad arma rediit, invaditur
vallum. hic instabat nova pugna; illa nihil remiserat
9 prior. tum ancipiti malo urgente a proelio ad preces
versi hinc dictatorem, hinc consulem orare, ne in occi-
dione victoriam ponerent, ut inermes se inde abire si-
nerent. ab consule ad dictatorem ire iussi; is igno-
10 miniam infensus addidit: Gracchum Cloelium ducem

principesque alios vinctos ad se adduci iubet, oppido Corbione decedi. sanguinis se Aequorum non egere; licere abire; sed, ut exprimatur tandem confessio subactam domitamque esse gentem, sub iugum abituros.
tribus hastis iugum fit humi fixis duabus superque 11
eas transversa una deligata. sub hoc iugum dictator Aequos misit.

Castris hostium receptis plenis omnium rerum — 29
nudos enim emiserat — praedam omnem suo tantum
militi dedit; consularem exercitum ipsumque consulem 2
increpans 'carebis' inquit 'praedae parte, miles, ex eo hoste, cui prope praedae fuisti; et tu, L. Minuci, donec consularem animum incipias habere, legatus his
legionibus praeeris.' ita se Minucius abdicat consulatu 3
iussusque ad exercitum manet. sed adeo tum imperio meliori animus mansuete oboediens erat, ut beneficii magis quam ignominiae hic exercitus memor et coronam auream dictatori libram pondo decreverit et proficiscentem eum patronum salutaverit.

Romae a Q. Fabio praefecto urbis senatus habitus 4
triumphantem Quinctium quo veniebat agmine urbem ingredi iussit. ducti ante currum hostium duces, militaria signa praelata, secutus exercitus praeda onustus.
epulae instructae dicuntur fuisse ante omnium domus, 5
epulantesque cum carmine triumphali et sollemnibus
iocis comisantium modo currum secuti sunt. eo die 6
L. Mamilio Tusculano adprobantibus cunctis civitas data est. confestim se dictator magistratu abdicasset, ni comitia M. Volsci, falsi testis, tenuissent: ea ne inpedirent tribuni, dictatoris obstitit metus. Volscius damnatus Lanuvium in exilium abiit.

Quinctius sexto decimo die dictatura in sex menses 7
accepta se abdicavit. per eos dies consul Nautius ad Eretum cum Sabinis egregie pugnat; ad vastatos agros ea quoque clades accessit Sabinis. Minucio Fabius
successor in Algidum missus. extremo anno agitatum 8
de lege ab tribunis est; sed quia duo exercitus aberant,

ne quid ferretur ad populum, patres tenuere; plebes
9 vicit, ut quintum eosdem tribunos crearent. lupos vi-
sos in Capitolio ferunt a canibus fugatos; ob id pro-
digium lustratum Capitolium esse. haec eo anno gesta.

30 Secuntur consules Q. Minucius, M. Horatius Pul-
villus. cuius initio anni cum foris otium esset, domi
2 seditiones iidem tribuni, eadem lex faciebat; ulteriusque
ventum foret — adeo exarserant animis —, ni velut
dedita opera nocturno impetu Aequorum Corbione
3 amissum praesidium nuntiatum esset. senatum con-
sules vocant: iubentur subitarium scribere exercitum
atque in Algidum ducere. inde posito legis certamine
4 nova de dilectu contentio orta; vincebaturque consulare
imperium tribunicio auxilio, cum alius additur terror:
Sabinum exercitum praedatum descendisse in agros
5 Romanos, inde ad urbem venire. is metus perculit,
ut scribi militem tribuni sinerent, non sine pactione
tamen, ut, quoniam ipsi quinquennium elusi essent
parvumque id plebi praesidium foret, decem deinde
6 tribuni plebis crearentur. expressit hoc necessitas
patribus; id modo excepere, ne postea eosdem tribunos
viderent. tribunicia comitia, ne id quoque post bellum
7 ut cetera vanum esset, extemplo habita. tricesimo
sexto anno a primis tribuni plebis decem creati sunt,
bini ex singulis classibus, itaque cautum est ut postea
8 crearentur. dilectu deinde habito Minucius contra
Sabinos profectus non invenit hostem. Horatius, cum
iam Aequi Corbione interfecto praesidio Ortonam etiam
cepissent, in Algido pugnat, multos mortalis occidit,
fugat hostem non ex Algido modo, sed a Corbione
Ortonaque. Corbionem etiam diruit propter proditum
praesidum.

31 Deinde M. Valerius, Sp. Verginius consules facti.
domi forisque otium fuit; annona propter aquarum
intemperiem laboratum est. de Aventino publicando
lata lex est. tribuni plebis iidem refecti.

2 Hi sequente anno T. Romilio, C. Veturio consuli-

bus legem omnibus contionibus suis celebrabant: pu-
dere se numeri sui nequiquam aucti, si ea res aeque
suo biennio iaceret, ac toto superiore lustro iacuisset.
cum maxime haec agerent, trepidi nuntii ab Tusculo 3
veniunt Aequos in agro Tusculano esse. fecit pudo-
rem recens eius populi meritum morandi auxilii. ambo
consules cum exercitu missi hostem in sua sede, in
Algido inveniunt. ibi pugnatum. supra septem milia 4
hostium caesa, alii fugati, praeda parta ingens. eam
propter inopiam aerarii consules vendiderunt. invidiae
tamen res ad exercitum fuit eademque tribunis mate-
riam criminandi ad plebem consules praebuit.

Itaque ergo, ut magistratu abiere, Sp. Tarpeio, 5
A. Aternio consulibus dies dicta est, Romilio ab C.
Calvio Cicerone tribuno plebis, Veturio ab L. Alieno
aedile plebis. uterque magna patrum indignatione dam- 6
natus, Romilius decem milibus aeris, Veturius quin-
decim. nec haec priorum calamitas consulum segniores
novos fecerat consules; et se damnari posse aiebant,
et plebem et tribunos legem ferre non posse. tum 7
abiecta lege, quae promulgata consenuerat, tribuni le-
nius agere cum patribus: finem tandem certaminum
facerent. si plebeiae leges displicerent, at illi com-
muniter legum latores et ex plebe et ex patribus, qui
utrisque utilia ferrent quaeque aequandae libertatis
essent, sinerent creari. rem non aspernabantur patres; 8
laturum leges neminem nisi ex patribus aiebant. cum
de legibus conveniret, de latore tantum discreparet,
missi legati Athenas Sp. Postumius Albus, A. Manlius,
P. Sulpicius Camerinus iussique inclitas leges Solonis
describere et aliarum Graeciae civitatium instituta, mores
iuraque noscere.

Ab externis bellis quietus annus fuit, quietior in- 32
sequens P. Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus per-
petuo silentio tribunorum, quod primo legatorum, qui
Athenas ierant, legumque peregrinarum expectatio prae-
buit, dein duo simul mala ingentia exorta, fames pesti- 2

lentiaque, foeda homini, foeda pecori. vastati agri
sunt, urbs adsiduis exhausta funeribus; multae et cla-
3 rae lugubres domus. flamen Quirinalis Ser. Cornelius
mortuus, augur C. Horatius Pulvillus; in cuius locum
C. Veturium eo cupidius, quia damnatus a plebe erat,
4 augures legere. mortuus consul Quinctilius, quattuor
tribuni plebi. multiplici clade foedatus annus; ab hoste
otium fuit.

5 Inde consules C. Menenius, P. Sestius Capitolinus.
neque eo anno quicquam belli externi fuit; domi mo-
6 tus orti. iam redierant legati cum Atticis legibus. eo
intentius instabant tribuni, ut tandem scribendarum
legum initium fieret. placet creari decemviros sine
provocatione, et ne quis eo anno alius magistratus
7 esset. admiscerenturne plebei, controversia aliquamdiu
fuit; postremo concessum patribus, modo ne lex Icilia
de Aventino aliaeque sacratae leges abrogarentur.

33 Anno trecentesimo altero, quam condita Roma
erat, iterum mutatur forma civitatis, ab consulibus ad
decemviros, quem ad modum ab regibus ante ad con-
sules venerat, translato imperio. minus insignis, quia
2 non diuturna, mutatio fuit. laeta enim principia ma-
gistratus eius nimis luxuriavere; eo citius lapsa res
est repetitumque, duobus uti mandaretur consulum no-
men imperiumque.

3 Decemviri creati Ap. Claudius, T. Genucius, P. Se-
stius, L. Veturius, C. Iulius, A. Manlius, P. Sulpicius,
4 P. Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius. Claudio et
Genucio, quia designati consules in eum annum fuerant,
pro honore honos redditus, et Sestio, alteri consulum
prioris anni, quod eam rem collega invito ad patres
5 rettulerat. his proximi habiti legati tres, qui Athenas
ierunt, simul ut pro legatione tam longinqua praemio
esset honos, simul peritos legum peregrinarum ad con-
denda nova iura usui fore credebant. supplevere ce-
6 teri numerum. graves quoque aetate electos novissimis
suffragiis ferunt, quo minus ferociter aliorum scitis

adversarentur. regimen totius magistratus penes Ap- 7
pium erat favore plebis; adeoque novum sibi ingenium
induerat, ut plebicola repente omnisque aurae popu-
laris captator evaderet pro truci saevoque insectatore
plebis.

Decumo die ius populo singuli reddebant. eo die 8
penes praefectum iuris fasces duodecim erant; collegis
novem singuli accensi apparebant. et in unica con-
cordia inter ipsos, qui consensus privatis interdum
inutilis est, summa adversus alios aequitas erat. mo- 9
derationis eorum argumentum exemplo unius rei no-
tasse satis erit. cum sine provocatione creati essent,
defosso cadavere domi apud P. Sestium, patriciae gen-
tis virum, invento prolatoque in contionem, in re iuxta 10
manifesta atque atroci C. Iulius decemvir diem Sestio
dixit et accusator ad populum extitit, cuius rei iudex
legitimus erat, decessitque iure suo, ut demptum de
vi magistratus populi libertati adiceret.

Cum promptum hoc ius velut ex oraculo incor- 34
ruptum pariter ab iis summi infimique ferrent, tum
legibus condendis opera dabatur; ingentique hominum
expectatione propositis decem tabulis populum ad con-
tionem advocaverunt et, quod bonum, faustum felixque 2
rei publicae, ipsis liberisque eorum esset, ire et legere
leges propositas iussere. se, quantum decem hominum 3
ingeniis provideri potuerit, omnibus, summis infimisque,
iura aequasse; plus pollere multorum ingenia consilia-
que. versarent in animis secum unamquamque rem, 4
agitarent deinde sermonibus atque in medium, quid in
quaque re plus minusve esset, conferrent: eas leges 5
habiturum populum Romanum, quas consensus om-
nium non iussisse latas magis quam tulisse videri
posset.

Cum ad rumores hominum de unoquoque legum 6
capite editos satis correctae viderentur, centuriatis co-
mitiis decem tabularum leges perlatae sunt, qui nunc
quoque in hoc inmenso aliarum super alias acervatarum

legum cumulo fons omnis publici privatique est iuris.
7 vulgatur deinde rumor duas deesse tabulas, quibus ad-
iectis absolvi posse velut corpus omnis Romani iuris.
ea expectatio, cum dies comitiorum adpropinquaret,
8 desiderium decemviros iterum creandi fecit. iam plebs,
praeterquam quod consulum nomen haud secus quam
regum perosa erat, ne tribunicium quidem auxilium
cedentibus in vicem appellationi decemviris quaerebat.

35 Postquam vero comitia decemviris creandis in tri-
2 num nundinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio, ut
primores quoque civitatis — metu, credo, ne tanti
possessio imperii vacuo ab se relicto loco haud satis
dignis pateret — prensarent homines, honorem summa
ope a se impugnatum ab ea plebe, cum qua conten-
3 derant, suppliciter petentes. demissa iam in discrimen
dignitas ea aetate iisque honoribus actis stimulabat
Ap. Claudium. nescires, utrum inter decemviros an
4 inter candidatos numerares. propior interdum petendo
quam gerendo magistratui erat: criminari optimates,
extollere candidatorum levissimum quemque humilli-
5 mumque, ipse medius inter tribunicios, Duillios Icilios-
que, in foro volitare, per illos se plebi venditare, do-
nec collegae quoque, qui unice illi dediti fuerant ad
id tempus, coniecere in eum oculos, mirantes, quid
6 sibi vellet. apparere nihil sinceri esse; profecto haud
gratuitam in tanta superbia comitatem fore; nimium
in ordinem se ipsum cogere et vulgari cum privatis
non tam properantis abire magistratu quam viam ad
7 continuandum magistratum quaerentis esse. propalam
obviam ire cupiditati parum ausi obsecundando mollire
impetum adgrediuntur. comitiorum illi habendorum,
quando minimus natu sit, munus consensu iniungunt.
8 ars haec erat, ne semet ipse creare posset, quod praeter
tribunos plebi, et id ipsum pessimo exemplo, nemo
umquam fecisset.

Ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se co-
9 mitia professus, impedimentum pro occasione arripuit

deiectisque honore per coitionem duobus Quinctiis, Capitolino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro in optimatium causa, et aliis eiusdem fastigii civibus, nequaquam splendore vitae pares
decemviros creat, se in primis, quod haud secus fac- 10
tum inprobabant boni, quam nemo facere ausurum
crediderat. creati cum eo M. Cornelius Maluginensis, 11
M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius Vibulanus, Q. Poetilius, T. Antonius Merenda, K. Duillius, Sp. Oppius Cornicen, M'. Rabuleius.

Ille finis Appio alienae personae ferendae fuit; 36
suo iam inde vivere ingenio coepit novosque collegas, iam priusquam inirent magistratum, in suos mores for-
mare. cottidie coibant remotis arbitris; inde inpo- 2
tentibus instructi consiliis, quae secreto ab aliis coquebant, iam haud dissimulando superbiam, rari aditus, conloquentibus difficiles, ad idus Maias rem perduxere.

Idus tum Maiae sollemnes ineundis magistratibus 3
erant. inito igitur magistratu primum honoris diem denuntiatione ingentis terroris insignem fecere. nam cum ita priores decemviri servassent, ut unus fasces haberet et hoc insigne regium in orbem suam cuiusque vicem per omnes iret, subito omnes cum duodenis
fascibus prodiere. centum viginti lictores forum in- 4
pleverant et cum fascibus secures inligatas praeferebant; nec attinuisse demi securem, cum sine provocatione creati essent, interpretabantur.

Decem regum species erat multiplicatusque terror 5
non infimis solum, sed primoribus patrum ratis caedis causam ac principium quaeri, ut, si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in populo misisset, statim virgae securesque etiam ad ceterorum metum
expedirentur. nam praeterquam quod in populo nihil 6
erat praesidii sublata provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant, cum priores decemviri appellatione collegae corrigi reddita ab se iura tulissent et

quaedam, quae sui iudicii videri possent, ad populum
reiecissent.
7 Aliquamdiu aequatus inter omnes terror fuit; pau-
latim totus vertere in plebem coepit. abstinebatur a
patribus; in humiliores lubidinose crudeliterque con-
sulebatur. hominum, non causarum toti erant, ut apud
8 quos gratia vim aequi haberet. iudicia domi conflabant,
pronuntiabant in foro. si quis collegam appellasset,
ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut paeniteret
9 non prioris decreto stetisse. opinio etiam sine auctore
exierat non in praesentis modo temporis eos iniuriam
conspirasse, sed foedus clandestinum inter ipsos iure
iurando ictum, ne comitia haberent perpetuoque decem-
viratu possessum semel obtinerent imperium.

37 Circumspectare tum patriciorum vultus plebei et
inde libertatis captare auram, unde servitutem timendo
2 in eum statum rem publicam adduxerant. primores
patrum odisse decemviros, odisse plebem; nec probare,
quae fierent, et credere haud indignis accidere; avide
ruendo ad libertatem in servitutem elapsos iuvare nolle,
3 cumulari quoque iniurias, ut taedio praesentium con-
sules duo tandem et status pristinus rerum in deside-
rium veniant.

4 Iam et processerat pars maior anni, et duae tabu-
lae legum ad prioris anni decem tabulas erant adiectae,
nec quicquam iam supererat, si eae quoque leges cen-
turiatis comitiis perlatae essent, cur eo magistratu rei
5 publicae opus esset. expectabant, quam mox consuli-
bus creandis comitia edicerentur. id modo plebes agi-
tabat, quonam modo tribuniciam potestatem, muni-
mentum libertati, [rem intermissam] repararent, cum
6 interim mentio comitiorum nulla fieri. et decemviri,
qui primo tribunicios homines, quia id populare habe-
batur, circum se ostentaverant plebei, patriciis iuveni-
bus saepserant latera. eorum catervae tribunalia ob-
7 sederant. hi ferre agere plebem plebisque res, cum
8 fortuna, quidquid cupitum foret, potentioris esset. et

iam ne tergo quidem abstinebatur: virgis caedi, alii
securi subici, et, ne gratuita crudelitas esset, bonorum
donatio sequi domini supplicium. hac mercede iuven-
tus nobilis corrupta non modo non ire obviam iniuriae,
sed propalam licentiam suam malle quam omnium
libertatem.

Idus Maiae venere. nullis subrogatis magistratibus 38
privati pro decemviris neque animis ad imperium in-
hibendum inminutis neque ad speciem honoris insigni-
bus prodeunt. id vero regnum haud dubie videri.
deploratur in perpetuum libertas, nec vindex quisquam 2
existit aut futurus videtur. nec ipsi solum desponde-
rant animos, sed contemni coepti erant a finitimis po-
pulis imperiumque ibi esse, ubi non esset libertas, in-
dignabantur.

Sabini magna manu incursionem in agrum Ro- 3
manum fecere lateque populati, cum hominum atque
pecudum inulti praedas egissent, recepto ad Eretum,
quod passim vagatum erat, agmine castra locant spem
in discordia Romana ponentes: eam inpedimentum di-
lectui fore. non nuntii solum, sed per urbem agrestium 4
fuga trepidationem iniecit. decemviri consultant, quid
opus facto sit, destituti inter patrum et plebis odia,
addit terrorem insuper alium fortuna. Aequi alia ex 5
parte castra in Algido locant depopulanturque inde
excursionibus Tusculanum agrum. legati ea ab Tusculo
praesidium orantes nuntiant.

Is pavor perculit decemviros, ut senatum simul 6
duobus circumstantibus urbem bellis consulerent. ci-
tari iubent in curiam patres haud ignari, quanta invi-
diae inmineret tempestas: omnes vastati agri periculo- 7
rumque inminentium causas in se congesturos, tempta-
tionemque eam fore abolendi sibi magistratus, ni consensu
resisterent imperioque inhibendo acriter in paucos prae-
ferocis animi conatus aliorum conprimerent. postquam 8
audita vox in foro est praeconis patres in curiam ad
decemviros vocantis, velut nova res, quia intermiserant

iam diu morem consulendi senatus, mirabundam plebem
convertit, quidnam incidisset, cur ex tanto intervallo
9 rem desuetam usurparent: hostibus belloque gratiam
habendam, quod solitum quicquam liberae civitati fieret.
circumspectare omnibus fori partibus senatorem raro-
10 que usquam noscitare; curiam inde ac solitudinem circa
decemviros intueri, cum et ipsi consensu invisum im-
perium et plebs, quia privatis ius non esset vocandi
senatum, non convenire patres interpretarentur; iam
caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem
senatui det et, quem ad modum patres vocati non
coeant in senatum, sic plebs abnuat dilectum. haec
11 fremunt plebes. patrum haud fere quisquam in foro,
in urbe rari erant. indignitate rerum cesserant in
agros suarumque rerum erant omissa publica *cura*,
tantum ab iniuria se abesse rati, quantum a coetu
congressuque inpotentium dominorum se amovissent.
12 postquam citati non conveniebant, dimissi circa domos
adparitores simul ad pignera capienda sciscitandumque,
num consulto detrectarent, referunt senatum in agris
esse. laetius id decemviris accidit, quam si praesentes
13 detrectare imperium referrent. iubent acciri omnes
senatumque in diem posterum edicunt; qui aliquanto
spe ipsorum frequentior convenit. quo facto proditam
a patribus plebs libertatem rata, quod iis, qui iam
magistratu abissent, privatisque, si vis abesset, tamquam
iure cogentibus senatus paruisset.

39 Sed magis oboedienter ventum in curiam esse
2 quam obnoxie dictas sententias accepimus. L. Valerium
Potitum proditum memoriae est post relationem Ap.
Claudii, priusquam ordine sententiae rogarentur, postu-
lando, ut de re publica liceret dicere, prohibentibus
minaciter decemviris proditurum se ad plebem denun-
3 tiantem tumultum excivisse. nec minus ferociter M.
Horatium Barbatum isse in certamen decem Tarquinios
appellantem admonentemque Valeriis et Horatiis duci-
4 bus pulsos reges. nec nominis homines tum pertaesum

esse, quippe quo Iovem appellari fas sit, quo Romu-
lum, conditorem urbis, deincepsque reges, quod sacris
etiam ut sollemne retentum sit; superbiam violentiam-
que tum perosos regis. quae si in rege tum * eodem 5
aut in filio regis ferenda non fuerint, quem laturum
in tot privatis? viderent, ne vetando in curia libere 6
homines loqui extra curiam etiam moverent vocem.
neque se videre, qui sibi minus privato ad contionem
populum vocare quam illis senatum cogere liceat. ubi 7
vellent, experirentur, quanto fortior dolor in libertate
sua vindicanda quam cupiditas in iniusta dominatione
esset. de bello Sabino eos referre, tamquam maius 8
ullum populo Romano bellum sit quam cum iis, qui
legum ferendarum causa creati nihil iuris in civitate
reliquerint, qui comitia, qui annuos magistratus, qui
vicissitudinem imperitandi, quod unum exaequandae sit
libertatis, sustulerint, qui privati fasces et regium im-
perium habeant. fuisse regibus exactis patricios magi- 9
stratus, creatos postea post secessionem plebis plebe-
ios: cuius illi partis essent, rogitare. populares? quid
enim eos per populum egisse? optimates? qui anno
iam prope senatum non habuerint, nunc ita habeant,
ut de re publica loqui prohibeant? ne nimium in 10
metu alieno spei ponerent; graviora quae patiantur
videri iam hominibus, quam quae metuant.

Haec vociferante Horatio cum decemviri nec irae 40
nec ignoscendi modum reperirent nec, quo evasura res
esset, cernerent, C. Claudi, qui patruus Appi decemviri
erat, oratio fuit precibus quam iurgio similior, orantis 2
per sui fratris parentisque eius manes, ut civilis potius
societatis, in qua natus esset, quam foederis nefarie 3
icti cum collegis meminisset. multo id magis se illius
causa orare quam rei publicae; quippe rem publicam, 4
si a volentibus nequeat, ab invitis ius expetituram;
sed ex magno certamine magnas excitari ferme iras;
earum eventum se horrere. cum aliud, praeterquam 5
de quo rettulissent, decemviri dicere prohiberent, Clau-

dium interpellandi verecundia fuit. sententiam igitur
6 peregit nullum placere senatus consultum fieri. omnes-
que ita accipiebant, privatos eos a Claudio iudicatos;
7 multique ex consularibus verbo adsensi sunt. alia
sententia, asperior in speciem, vim minorem ali-
quanto habuit, quae patricios coire ad prodendum
interregem iubebat. censendo enim quodcumque
magistratus esse qui senatum haberent iudicabant,
quos privatos fecerat auctor nullius senatus consulti
faciendi.

8 Ita labente iam causa decemvirorum L. Cornelius
Maluginensis, M. Corneli decemviri frater, cum ex con-
sularibus ad ultimum dicendi locum consulto servatus
esset, simulando curam belli fratrem collegasque eius
9 tuebatur, quonam fato incidisset, mirari se dictitans, ut
decemviros, qui decemviratum petissent, aut soli aut
10 hi maxime oppugnarent; aut quid ita, cum per tot
menses vacua civitate nemo, iustine magistratus summae
rerum praeessent, controversiam fecerit, nunc demum,
cum hostes prope ad portas sint, civilis discordias
serant, nisi quod in turbido minus perspicuum fore
11 putent, quid agatur. ceterum — nec enim maiore
cura occupatis animis verum esse praeiudicium rei
tantae fieri — sibi placere de eo, quod Valerius Hora-
tiusque ante idus Maias decemviros abisse magistratu
insimulent, bellis, quae inmineant, perfectis, re publica
12 in tranquillum redacta, senatu disceptante agi et iam
nunc ita se parare Ap. Claudium, ut comitiorum, quae
decemviris creandis decemvir ipse habuerit, sciat sibi
rationem reddendam esse, utrum in unum annum creati
13 sint, an donec leges, quae deessent, perferrentur. in
praesentia omnia praeter bellum omitti placere; cuius
si falso famam volgatam vanaque non nuntios solum,
sed Tusculanorum etiam legatos adtulisse putent, spe-
culatores mittendos censere, qui certius explorata re-
14 ferant; sin fides et nuntiis et legatis habeatur, dilec-
tum primo quoque tempore haberi et decemviros quo

cuique eorum videatur exercitus ducere nec rem aliam
praeverti.

In hanc sententiam ut discederetur, iuniores patrum 41
evincebant. ferocioresque iterum coorti Valerius Ho-
ratiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere;
dicturos ad populum, si in senatu per factionem non
liceat; neque enim sibi privatos aut in curia aut in
contione posse obstare neque se imaginariis fascibus
eorum cessuros esse. tum Appius, iam prope esse 2
ratus, ut, ni violentiae eorum pari resisteretur audacia,
victum imperium esset, 'non erit melius' inquit, 'nisi 3
de quo consulimus vocem misisse' et ad Valerium,
negantem se privato reticere, lictorem accedere iussit.
iam Quiritium fidem inplorante Valerio a curiae limine, 4
L. Cornelius conplexus Appium non cui simulabat con-
sulendo diremit certamen; factaque per Cornelium Va-
lerio dicendi gratia, quae vellet, cum libertas non ultra
vocem excessisset, decemviri propositum tenuere. con- 5
sulares quoque ac seniores ab residuo tribuniciae po-
testatis odio, cuius desiderium plebi multo acrius quam
consularis imperii rebantur esse, prope malebant post-
modo ipsos decemviros voluntate abire magistratu quam
invidia eorum exsurgere rursus plebem; si leniter ducta 6
res sine populari strepitu ad consules redisset, aut
bellis interpositis aut moderatione consulum in impe-
riis exercendis posse in oblivionem tribunorum plebem
adduci.

Silentio patrum edicitur dilectus. iuniores, cum 7
sine provocatione imperium esset, ad nomina respon-
dent. legionibus scriptis inter se decemviri conparant,
quos ire ad bellum, quos praeesse exercitibus oporteret.
principes inter decemviros erant Q. Fabius et Ap. Clau- 8
dius. bellum domi maius quam foris apparebat. Appi
violentiam aptiorem rati ad conprimendos urbanos
motus.

In Fabio magis in bono *non* constans quam na-
vum in malitia ingenium esse. hunc enim virum, 9

egregium olim domi militiaeque, decemviratus colle-
gaeque ita mutaverant, ut Appi quam sui similis mal-
let esse. huic bellum in Sabinis M'. Rabuleio et Q.
Poetilio additis collegis mandatum. M. Cornelius in
Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et K.
Duillio et M. Sergio. Sp. Oppium Ap. Claudio adiu-
torem ad urbem tuendam aequo omnium decemvirorum
imperio decernunt.

42 Nihilo militiae quam domi melius res publica ad-
2 ministrata est. illa modo in ducibus culpa, quod, ut
odio essent civibus, fecerant; alia omnis penes milites
noxia erat, qui, ne quid ductu atque auspicio decem-
virorum prospere usquam gereretur, vinci se per suum
3 atque illorum dedecus patiebantur. fusi et ab Sabinis
ad Eretum et in Algido ab Aequis exercitus erant.
ab Ereto per silentium noctis profugi propius urbem
inter Fidenas Crustumeriamque loco edito castra com-
4 munierant; persecutis hostibus nusquam se aequo cer-
tamine committentes natura loci ac vallo, non virtute
5 aut armis tutabantur. maius flagitium in Algido, maior
etiam clades accepta; castra quoque amissa erant, exu-
tusque omnibus utensilibus miles Tusculum se, fide
misericordiaque victurus hospitum, quae tamen non
6 fefellerunt, contulerat. Romam tanti erant terrores
allati, ut posito iam decemvirali odio patres vigilias
in urbe habendas censerent, omnes, qui per aetatem
arma ferre possent, custodire moenia ac pro portis
7 stationes agere iuberent, arma Tusculum ac supplemen-
tum decernerent decemvirosque ab arce Tusculi degres-
sos in castris militem habere; castra alia a Fidenis in
Sabinum agrum transferri belloque ultro inferendo de-
terreri hostes a consilio urbis oppugnandae.

43 Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda faci-
2 nora decemviri belli domique adiciunt. L. Siccium in
Sabinis, per invidiam decemviralem tribunorum crean-
dorum secessionisque mentiones ad vulgus militum
sermonibus occultis serentem, prospeculatum ad locum

castris capiendum mittunt. datur negotium militibus, 3
quos miserant expeditionis eius comites, ut eum op-
portuno adorti loco interficerent. haud inultum inter- 4
fecere; nam circa repugnantem aliquot insidiatores ce-
cidere, cum ipse se praevalidus pari viribus animo
circumventus tutaretur. nuntiant in castra ceteri prae- 5
cipitatum in insidias esse; Siccium egregie pugnantem
militesque quosdam cum eo amissos. primo fides 6
nuntiantibus fuit; profecta deinde cohors ad sepelien-
dos qui ceciderant decemvirorum permissu, postquam
nullum spoliatum ibi corpus Sicciumque in medio ia-
centem armatum omnibus in eum versis corporibus
videre, hostium neque corpus ullum nec vestigia ab-
euntium, profecto ab suis interfectum memorantes ret-
tulere corpus. invidiaeque plena castra erant, et Ro- 7
mam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri
funus militare ei publica inpensa facere maturassent.
sepultus ingenti militum maestitia, pessima decemviro-
rum in vulgus fama est.

Sequitur aliud in urbe nefas ab libidine ortum, 44
haud minus foedo eventu, quam quod per stuprum
caedemque Lucretiae urbe regnoque Tarquinios expu-
lerat, ut non finis solum idem decemviris, qui regibus,
sed causa etiam eadem imperii amittendi esset.

Ap. Claudium virginis plebeiae stuprandae libido
cepit. pater virginis, L. Verginius, honestum ordinem 2
in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiaeque.
perinde uxor instituta fuerat liberique instituebantur.
desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro 3
causa plebis expertae virtutis. hanc virginem adul- 4
tam, forma excellentem Appius amore amens pretio
ac spe perlicere adortus, postquam omnia pudore
saepta animadvertit, ad crudelem superbamque vim
animum convertit. M. Claudio clienti negotium de- 5
dit, ut virginem in servitutem adsereret neque cede-
ret secundum libertatem postulantibus vindicias, quod
pater puellae abesset, locum iniuriae esse ratus. virgini 6

venienti in forum — ibi namque in tabernaculis litte-
rarum ludi erant — minister decemviri libidinis ma-
num iniecit serva sua natam servamque appellans se-
7 quique se iubebat: cunctantem vi abstracturum. pavida
puella stupente ad clamorem nutricis fidem Quiritium
inplorantis fit concursus. Vergini patris sponsique Icili
populare nomen celebratur. notos gratia eorum, tur-
8 bam indignitas rei virgini conciliat. iam a vi tuta
erat, cum adsertor nihil opus esse multitudine conci-
tata ait; se iure grassari, non vi. vocat puellam in
9 ius. auctoribus qui aderant, ut sequeretur, ad tribunal
Appi perventum est. notam iudici fabulam petitor,
quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit; puel-
lam domi suae natam furtoque inde in domum Ver-
10 gini translatam suppositam ei esse; id se indicio con-
pertum adferre probaturumque vel ipso Verginio iudice,
ad quem maior pars iniuriae eius pertineat; interim
11 dominum sequi ancillam aequum esse. advocati puellae,
cum Verginium rei publicae causa dixissent abesse,
12 biduo adfuturum, si nuntiatum ei sit, iniquum esse
absentem de liberis dimicare, postulant, ut rem inte-
gram in patris adventum differat, lege ab ipso lata
vindicias det secundum libertatem neu patiatur virginem
adultam famae prius quam libertatis periculum adire.
45 Appius decreto praefatur, quam libertati faverit,
eam ipsam legem declarare, quam Vergini amici postu-
2 lationi suae praetendant; ceterum ita in ea firmum li-
bertati fore praesidium, si nec causis nec personis
variet; in iis enim, qui adserantur in libertatem, quia
quivis lege agere possit, id iuris esse; in ea, quae in
patris manu sit, neminem esse alium, cui dominus
3 possessione cedat; placere itaque patrem arcessiri, in-
terea iuris sui iacturam adsertorem non facere, quin
ducat puellam sistendamque in adventum eius, qui pa-
ter dicatur, promittat.
4 Adversus iniuriam decreti cum multi magis fre-
merent, quam quisquam unus recusare auderet, P. Numi-

torius, puellae avus, et sponsus Icilius interveniunt;
dataque inter turbam via, cum multitudo Icili maxime 5
interventu resisti posse Appio crederet, lictor decresse
ait vociferantemque Icilium submovet. placidum quo- 6
que ingenium tam atrox iniuria accendisset. 'ferro
hinc tibi submovendus sum, Appi', inquit, 'ut tacitum
feras, quod celari vis. virginem ego hanc sum ductu-
rus nuptamque pudicam habiturus. proinde omnes 7
collegarum quoque lictores convoca; expediri virgas et
secures iube; non manebit extra domum patris sponsa
Icili. non, si tribunicium auxilium et provocationem 8
plebi Romanae, duas arces libertatis tuendae, ademistis,
ideo in liberos quoque nostros coniugesque regnum
vestrae libidini datum est. saevite in tergum et in 9
cervices nostras; pudicitia saltem in tuto sit! huic si
vis adferetur, ego praesentium Quiritium pro sponsa,
Verginius militum pro unica filia, omnes deorum ho-
minumque inplorabimus fidem, neque tu istud umquam
decretum sine caede nostra referes. postulo, Appi, 10
etiam atque etiam consideres, quo progrediare. Ver- 11
ginius viderit de filia, ubi venerit, quid agat; hoc tan-
tum sciat, sibi, si huius vindiciis cesserit, condicionem
filiae quaerendam esse. me vindicantem sponsam in
libertatem vita citius deseret quam fides.'

Concitata multitudo erat certamenque instare vi- 46
debatur. lictores Icilium circumsteterant; nec ultra
minas tamen processum est, cum Appius non Vergi- 2
niam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem et tri-
bunatum etiam nunc spirantem locum seditionis quae-
rere diceret. non praebiturum se illi eo die materiam; 3
sed ut iam sciret non id petulantiae suae, sed Verginio
absenti et patrio nomini et libertati datum, ius eo die
se non dicturum neque decretum interpositurum; a M.
Claudio petiturum, ut decederet iure suo vindicarique
puellam in posterum diem pateretur; quod nisi pater 4
postero die adfuisset, denuntiare se Icilio similibusque
Icili, neque legi suae latorem neque decemviro con-

stantiam defore. nec se utique collegarum lictores
convocaturum ad coercendos seditionis auctores; con-
tentum se suis lictoribus fore.
5 Cum dilatum tempus iniuriae esset secessissentque
advocati puellae, placuit omnium primum fratrem Icili
filiumque Numitori, inpigros iuvenes, pergere inde recta
ad portam, et, quantum accelerari posset, Verginium
6 acciri e castris: in eo verti puellae salutem, si postero
die vindex iniuriae ad tempus praesto esset. iussi per-
gunt citatisque equis nuntium ad patrem perferunt.
7 cum instaret adsertor puellae, ut vindicaret sponsores-
que daret, atque id ipsum agi diceret Icilius sedulo
tempus terens, dum praeciperent iter nuntii missi in
castra, manus tollere undique multitudo et se quisque
8 paratum ad spondendum Icilio ostendere. atque ille
lacrimabundus 'gratnm est' inquit; 'crastina die vestra
opera utar, sponsorum nunc satis est.' ita vindicatur
Verginia spondentibus propinquis.
9 Appius paulisper moratus, ne eius rei causa se-
disse videretur, postquam omissis rebus aliis prae cura
unius nemo adibat, domum se recepit collegisque in
castra scribit, ne Verginio commeatum dent atque etiam
10 in custodia habeant. inprobum consilium serum, ut
debuit, fuit, et iam commeatu sumpto profectus Ver-
ginius prima vigilia erat, cum postero die mane de
retinendo eo nequiquam litterae redduntur.
47 At in urbe prima luce cum civitas in foro ex-
pectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam
secum obsoleta veste comitantibus aliquot matronis
2 cum ingenti advocatione in forum deducit. circumire
ibi et prensare homines coepit et non orare solum
precariam opem, sed pro debita petere: se pro liberis
eorum ac coniugibus cottidie in acie stare, nec alium
virum esse, cuius strenue ac fortiter facta in bello
plura memorari possent; quid prodesse, si incolumi
urbe, quae capta ultima timeantur, liberis suis sint
3 patienda? haec prope contionabundus circumibat ho-

mines. similia his ab Icilio iactabantur. comitatus 4
muliebris plus tacito fletu quam ulla vox movebat.
adversus quae omnia obstinato animo Appius — tanta
vis amentiae verius quam amoris mentem turbaverat
— in tribunal escendit, et ultro querente pauca peti-
tore, quod *ius* sibi pridie per ambitionem dictum non
esset, priusquam aut ille postulatum perageret aut Ver-
ginio respondendi daretur locus, Appius interfatur.
quem decreto sermonem praetenderit, forsan aliquem 5
verum auctores antiqui tradiderint; quia nusquam ullum
in tanta foeditate decreti veri similem invenio, id, quod
constat, nudum videtur proponendum, decresse vindicias
secundum servitutem. primo stupor omnes admiratione 6
rei tam atrocis defixit; silentium inde aliquamdiu te-
nuit. dein, cum M. Claudius circumstantibus matronis
iret ad prendendam virginem lamentabilisque eum mu-
lierum comploratio excepisset, Verginius intentans in 7
Appium manus 'Icilio' inquit, 'Appi, non tibi filiam
despondi et ad nuptias, non ad stuprum educavi. pla-
cet pecudum ferarumque ritu promiscue in concubitus
ruere? passurine haec isti sint, nescio; non spero esse
passuros illos, qui arma habent.' cum repelleretur ad- 8
sertor virginis a globo mulierum circumstantiumque
advocatorum, silentium factum per praeconem.

Decemvir, alienatus ad libidinem animo, negat ex 48
hesterno tantum convicio Icili violentiaque Vergini,
cuius testem populum Romanum habeat, sed certis
quoque indiciis conpertum se habere nocte tota coetus
in urbe factos esse ad movendam seditionem. itaque 2
se haud inscium eius dimicationis cum armatis descen-
disse, non ut quemquam quietum violaret, sed ut tur-
bantes civitatis otium pro maiestate imperii coerceret.
'proinde quiesse erit melius; i' inquit, 'lictor, submove 3
turbam et da viam domino ad prendendum mancipium!'
cum haec intonuisset plenus irae, multitudo ipsa se
sua sponte dimovit, desertaque praeda iniuriae puella
stabat. tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii vidit, 4

'quaeso' inquit, 'Appi, primum ignosce patrio dolori,
si quo inclementius in te sum invectus; deinde sinas
hic coram virgine nutricem percontari, quid hoc rei
sit, ut, si falso pater dictus sum, aequiore hinc animo
5 discedam.' data venia seducit filiam ac nutricem prope
Cloacinae ad tabernas, quibus nunc novis est nomen,
atque ibi ab lanio cultro arrepto 'hoc te uno quo
possum' ait 'modo, filia, in libertatem vindico.' pectus
deinde puellae transfigit respectansque ad tribunal
'te' inquit, 'Appi, tuumque caput sanguine hoc con-
secro.'

6 Clamore ad tam atrox facinus orto excitus Appius
conprendi Verginium iubet. ille ferro quacumque ibat
viam facere, donec multitudine etiam prosequentium
7 tuente ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque ex-
angue corpus sublatum ostentant populo; scelus Appi,
puellae infelicem formam, necessitatem patris deplorant.
8 sequentes clamitant matronae: eamne liberorum pro-
creandorum condicionem, ea pudicitiae praemia esse?,
cetera, quae in tali re muliebris dolor, quo est maestior
inbecillo animo, eo miserabilia magis querentibus sub-
9 icit. virorum et maxime Icili vox tota tribuniciae po-
testatis ac provocationis ad populum ereptae publica-
rumque indignationum erat.

49 Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris,
2 partim spe per occasionem repetendae libertatis. Ap-
pius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi,
postremo, cum locus adeundi apparitoribus non dare-
tur, ipse cum agmine patriciorum iuvenum per turbam
3 vadens in vincula duci iubet. iam circa Icilium non
solum multitudo, sed duces quoque multitudinis erant,
L. Valerius et M. Horatius, qui repulso lictore, si iure
ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant; si vim
adferre conaretur, ibi quoque haud inpares fore. hinc
4 atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor decem-
viri invadit; franguntur a multitudine fasces. in con-
tionem Appius escendit; secuntur Horatius Valeriusque.

eos contio audit; decemviro obstrepitur. iam pro im- 5
perio Valerius discedere a privato lictores iubebat, cum
fractis animis Appius vitae metuens in domum se
propinquam foro insciis adversariis capite obvoluto
recipit.

Sp. Oppius, ut auxilio collegae esset, in forum 6
ex altera parte inrumpit. videt imperium vi victum.
agitatus deinde consiliis, ad quae ex omni parte ad-
sentiendo multis auctoribus trepidaverat, senatum po-
stremo vocari iussit. ea res, quod magnae parti pa- 7
trum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per
senatum finiendae potestatis eius multitudinem sedavit.
senatus nec plebem inritandam censuit et multo magis 8
providendum, ne quid Verginii adventus in exercitu
motus faceret.

Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum 50
in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni
ope ab seditione milites contineant. ibi Verginius 2
maiorem, quam reliquerat in urbe, motum excivit.
nam praeterquam quod agmine prope quadringentorum 3
hominum veniens, qui ab urbe indignitate rei accensi
comites ei se dederant, conspectus est, strictum etiam
telum respersusque ipse cruore tota in se castra con-
vertit. et togae multifariam in castris visae maioris
aliquanto, quam erat, speciem urbanae multitudinis
fecerant. quaerentibus, quid rei esset, flens diu vocem 4
non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurren-
tium turba constitit ac silentium fuit, ordine cuncta,
ut gesta erant, exposuit. supinas deinde tendens ma- 5
nus commilitones appellans orabat, ne, quod scelus
Ap. Claudi esset, sibi attribuerent neu se ut parricidam
liberum aversarentur. sibi vitam filiae sua cariorem 6
fuisse, si liberae ac pudicae vivere licitum fuisset; cum
velut servam ad stuprum rapi videret, morte amitti
melius ratum quam contumelia liberos, misericordia
se in speciem crudelitatis lapsum. nec se superstitem 7
filiae futurum fuisse, nisi spem ulciscendae mortis eius

in auxilio commilitonum habuisset. illis quoque enim
filias, sorores coniugesque esse, nec cum filia sua libi-
dinem Ap. Claudi extinctam esse, sed quo inpunitior
8 sit, eo effrenatiorem fore. aliena calamitate documen-
tum datum illis cavendae similis iniuriae. quod ad
se adtineat, uxorem sibi fato ereptam, filiam, quia non
ultra pudica victura fuerit, miseram, sed honestam mor-
9 tem occubuisse; non esse iam Appi libidini locum in
domo sua; ab alia violentia eius eodem se animo suum
corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiae; ceteri sibi
ac liberis suis consulerent.

10 Haec Verginio vociferanti succlamabat multitudo
nec illius dolori nec suae libertati se defuturos. et
inmixti turbae militum togati eadem illa querendo do-
cendoque, quanto visa quam audita indigniora *oportu-
erit* videri, simul profligatam iam rem nuntiando Ro-
11 mae esse, insecutique, qui Appium prope interemptum
in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad arma
conclamaretur vellerentque signa et Romam proficisce-
12 rentur. decemviri, simul iis, quae videbant, iisque quae
acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam partem
castrorum ad sedandos motus discurrunt. et leniter
agentibus responsum non redditur; imperium si quis
13 inhiberet, et viros et armatos se esse respondetur. eunt
agmine ad urbem et Aventinum insidunt, ut quisque
occurrerat, plebem ad repetendam libertatem creandos-
que tribunos plebis adhortantes. alia vox nulla vio-
lenta audita est.

14 Senatum Sp. Oppius habet. nihil placet aspere
15 agi: quippe ab ipsis datum locum seditioni esse. mit-
tuntur tres legati consulares Sp. Tarpeius, C. Iulius,
P. Sulpicius, qui quaererent senatus verbis, cuius iussu
castra deseruissent, aut quid sibi vellent, qui armati
Aventinum obsedissent belloque averso ab hostibus pa-
16 triam suam cepissent. non defuit, quod responderetur;
deerat, qui daret responsum nullodum certo duce nec
satis audentibus singulis invidiae se offerre. id modo

a multitudine conclamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent: iis se daturos responsum.

Dimissis legatis admonet milites Verginius in re 51
non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite multitudo fuerit, responsumque quamquam non inutiliter, fortuito tamen magis consensu quam communi consilio esse. placere decem creari, qui summae 2
rei praeessent, militarique honore tribunos militum appellari. cum ad eum ipsum primum is honos de- 3
ferretur, 'melioribus meis vestrisque rebus reservate' inquit 'ista de me iudicia; nec mihi filia inulta hono- 4
rem ullum iucundum esse patitur, nec in perturbata re publica eos utile est praeesse vobis, qui proximi invidiae sint. si quis usus mei est, nihilo minor ex 5
privato capietur.' ita decem numero tribunos militares 6
creant.

Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque 7
auctore Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est non minore motu animorum Sicci caedis memoria renovata, quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem petita accenderat. Icilius, ubi audivit 8
tribunos militum in Aventino creatos, ne comitiorum militarium praerogativam urbana comitia iisdem tribunis plebis creandis sequerentur, peritus rerum po- 9
pularium inminensque ei potestati et ipse, priusquam iretur ad urbem, pari potestate eundem numerum ab suis creandum curat. porta Collina urbem intravere 10
sub signis mediaque urbe agmine in Aventinum pergunt. ibi coniuncti alteri exercitui viginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summae rerum praeessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant.

Patres solliciti de summa rerum, cum senatus cot- 11
tidie esset, iurgiis saepius terunt tempus quam consiliis. Sicci caedes decemviris et Appiana libido et dedecora 12
militiae obiciebantur. placebat Valerium Horatiumque ire in Aventinum. illi negabant se aliter ituros, quam

si decemviri deponerent insignia magistratus eius, quo
13 anno iam ante abissent. decemviri querentes se in
ordinem cogi non ante quam perlatis legibus, quarum
causa creati essent, deposituros imperium se aiebant.

52 Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat, cer-
tior facta plebs contentionibus adsiduis nihil transigi,
in Sacrum montem ex Aventino transit adfirmante
2 Duillio non prius, quam deseri urbem videant, curam
in animos patrum descensuram; admoniturum Sacrum
montem constantiae plebis, sciturosque sine restituta
potestate *tribunicia* redigi in concordiam resne queant.
3 via Nomentana, cui tum Ficulensi nomen fuit, profecti
castra in monte Sacro locavere modestiam patrum
suorum nihil violando imitati. secuta exercitum plebs
4 nullo, qui per aetatem ire posset, retractante. prose-
cuntur coniuges liberique, cuinam se relinquerent in
ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas sancta esset,
miserabiliter rogitantes.

5 Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset,
in foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis
utique in senatum patribus desertum apparuisset forum,
plures iam quam Horatius ac Valerius vociferabantur:
6 'quid exspectabitis, patres conscripti? si decemviri fi-
nem pertinaciae non faciunt, ruere ac deflagrare omnia
passuri estis? quod autem istud imperium est, decem-
7 viri, quod amplexi tenetis? tectis ac parietibus iura
dicturi estis? non pudet lictorum vestrorum maiorem
prope numerum in foro conspici quam togatorum alio-
rum? quid, si hostes ad urbem veniant, facturi estis?
quid, si plebs mox, ubi parum secessione moveamur,
8 armata veniat? occasune urbis vultis finire imperium?
atqui aut plebs non est habenda, aut habendi sunt tri-
buni plebis. nos citius caruerimus patriciis magistra-
9 tibus quam illi plebeis. novam inexpertamque eam
potestatem eripuere patribus nostris; *nedum hac* dul-
cedine semel capti ferant desiderium, cum praesertim
nec nos temperemus imperiis, quo minus illi auxilii

egeant?' cum haec ex omni parte iactarentur, victi 10
consensu decemviri futuros se, quando ita videatur, in
potestate patrum adfirmant. id modo simul orant ac 11
monent, ut ipsis ab invidia caveatur nec suo sanguine
ad supplicia patrum plebem adsuefaciant.

Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem con- 53
dicionibus quibus videretur revocandam conponendas-
que res decemviris quoque ab ira et impetu multitu-
dinis praecavere iubentur. profecti gaudio ingenti 2
plebis in castra accipiuntur, quippe liberatores haud
dubie et motus initio et exitu rei. ob haec iis ad-
venientibus gratiae actae. Icilius pro multitudine verba 3
facit. idem, cum de condicionibus ageretur, quaeren-
tibus legatis, quae postulata plebis essent, conposito
iam ante adventum legatorum consilio ea postulavit,
ut appareret in aequitate rerum plus quam in armis
reponi spei. potestatem enim tribuniciam provocatio- 4
nemque repetebant, quae ante decemviros creatos auxi-
lia plebis fuerant, et ne cui fraudi esset concisse mili-
tes aut plebem ad repetendam per secessionem liber-
tatem. de decemvirorum modo supplicio atrox postu- 5
latum fuit: dedi quippe eos aequum censebant vivosque
igni concrematuros minabantur.

Legati ad ea: 'quae consilii fuerunt, adeo aequa 6
postulastis, ut ultro vobis deferenda fuerint; libertati
enim ea praesidia petitis, non licentiae ad inpugnan-
dos alios. irae vestrae magis ignoscendum quam in- 7
dulgendum est, quippe qui crudelitatis odio in crudeli-
tatem ruitis et prius paene, quam ipsi liberi sitis, do-
minari iam in adversarios vultis. numquamne quiescet 8
civitas nostra a suppliciis aut patrum in plebem Ro-
manam aut plebis in patres? scuto vobis magis quam 9
gladio opus est. satis superque humilis est, qui iure
aequo in civitate vivit nec inferendo iniuriam nec pa-
tiendo. etiam si quando metuendos vos praebituri estis, 10
cum reciperatis magistratibus legibusque vestris iudicia
penes vos erunt de capite nostro fortunisque, tunc ut

quaeque causa erit statuetis; nunc libertatem repeti
satis est.'

54 Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox
2 redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti
cum mandata plebis patribus exposuissent, alii decem-
viri, quando quidem praeter spem ipsorum supplicii
3 sui nulla mentio fieret, haud quicquam abnuere; Appius,
truci ingenio et invidia praecipua, odium in se aliorum
suo in eos metiens odio 'haud ignaro' inquit 'imminet
4 fortuna. video, donec arma adversariis tradantur, dif-
ferri adversus nos certamen. dandus invidiae est sanguis.
nihil ne ego quidem moror, quo minus decemviratu
5 abeam.' factum senatus consultum, ut decemviri se
primo quoque tempore magistratu abdicarent, Q. Furius
pontifex maximus tribunos plebis crearet, et ne cui
fraudi esset secessio militum plebisque.

6 His senatus consultis perfectis dimisso senatu de-
cemviri prodeunt in contionem abdicantque se magistratu
ingenti hominum laetitia.

7 Nuntiantur haec plebi. legatos quidquid in urbe
hominum supererat prosequitur. huic multitudini laeta
alia turba ex castris occurrit. congratulantur liberta-
8 tem concordiamque civitati restitutam. legati pro con-
tione: 'quod bonum, faustum felixque sit vobis reique
publicae, redite in patriam ad penates, coniuges liberos-
que vestros; sed, qua hic modestia fuistis, ubi nullius
ager in tot rerum usu necessario tantae multitudini
est violatus, eam modestiam ferte in urbem! in Aven-
9 tinum ite, unde profecti estis! ibi felici loco, ubi prima
initia inchoastis libertatis vestrae, tribunos plebi crea-
bitis. praesto erit pontifex maximus, qui comitia ha-
10 beat.' ingens adsensus alacritasque cuncta adproban-
tium fuit. convellunt inde signa profectique Romam
certant cum obviis gaudio. armati per urbem silentio
in Aventinum perveniunt.

11 Ibi extemplo pontifice maximo comitia habente
tribunos plebis creaverunt, omnium primum L. Vergi-

nium, inde L. Icilium et P. Numitorium, avunculum
Vergini, auctores secessionis, tum C. Sicinium, proge- 12
niem eius, quem primum tribunum plebis creatum in
Sacro monte proditum memoriae est, et M. Duillium,
qui tribunatum insignem ante decemviros creatos ges-
serat nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat.
spe deinde magis quam meritis electi M. Titinius, M. 13
Pomponius, C. Apronius, Ap. Villius, C. Oppius. tribu- 14
natu inito L. Icilius extemplo plebem rogavit, et plebs
scivit, ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta.
confestim de consulibus creandis cum provocatione M. 15
Duillius rogationem pertulit. ea omnia in pratis Fla-
miniis concilio plebis acta, quem nunc circum Flami-
nium appellant.

Per interregem deinde consules creati L. Valerius, 55
M. Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt.
quorum consulatus popularis sine ulla patrum iniuria
nec sine offensione fuit; quidquid enim libertati plebis 2
caveretur, id suis decedere opibus credebant. omnium 3
primum, cum velut in controverso iure esset, teneren-
turne patres plebi scitis, legem centuriatis comitiis tu-
lere, ut, quod tributim plebes iussisset, populum tene-
ret; qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum
datum est. aliam deinde consularem legem de provo- 4
catione, unicum praesidium libertatis, decemvirali po-
testate eversam, non restituunt modo, sed etiam in
posterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis 5
ullum magistratum sine provocatione crearet; qui creas-
set, eum ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis
noxae haberetur. et cum plebem hinc provocatione, 6
hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque
tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam
memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno inter-
vallo caerimoniis renovarunt, et cum religione invio- 7
latos eos tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut, qui
tribunis plebis, aedilibus, iudicibus decemviris nocuisset,
eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris.

8 Liberi Liberaeque venum iret. hac lege iuris inter-
pretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum,
9 qui eorum cuiquam nocuerit, Iovi sacrum sanciri; ita-
que aedilem prendi ducique a maioribus magistratibus,
quod etsi non iure fiat — noceri enim ei, cui hac
lege non liceat —, tamen argumentum esse non haberi
10 pro sacrosancto aedilem; tribunos vetere iure iurando
plebis, cum primum eam potestatem creavit, sacrosanctos
11 esse. fuere, qui interpretarentur eadem hac Horatia
lege consulibus quoque et praetoribus, quia eisdem
auspiciis quibus consules crearentur, cautum esse; iudi-
12 cem enim consulem appellari. quae refellitur inter-
pretatio, quod iis temporibus nondum consulem iudicem,
13 sed praetorem appellari mos fuerit. hae consulares le-
ges fuere.

Institutum etiam ab iisdem consulibus, ut senatus
consulta in aedem Cereris ad aediles plebis deferren-
tur, quae antea arbitrio consulum supprimebantur vi-
14 tiabanturque. M. Duillius deinde tribunus plebis ple-
bem rogavit plebesque scivit, qui plebem sine tribunis
reliquisset quique magistratum sine provocatione creasset,
15 tergo ac capite puniretur. haec omnia ut invitis, ita
non adversantibus patriciis transacta, quia nondum in
quemquam unum saeviebatur.

56 Fundata deinde et potestate tribunicia et plebis
libertate tum tribuni adgredi singulos tutum maturum-
que iam rati accusatorem primum Verginium et Ap-
2 pium reum deligunt. cum diem Appio Verginius di-
xisset et Appius stipatus patriciis iuvenibus in forum
descendisset, redintegrata extemplo est omnibus me-
moria foedissimae potestatis, cum ipsum satellitesque
3 eius vidissent. tum Verginius 'oratio' inquit 'rebus
dubiis inventa est; itaque neque ego accusando apud
vos eum tempus teram, a cuius crudelitate vosmet ipsi
armis vindicastis, nec istum ad cetera scelera inpuden-
4 tiam in defendendo se adicere patiar. omnium igitur
tibi, Ap. Claudi, quae impie nefarieque per biennium

alia super alia es ausus, gratiam facio; unius tantum
criminis nisi iudicem dices, te ab libertate in servitu-
tem contra leges vindicias non dedisse, in vincla te
duci iubebo.'

Nec in tribunicio auxilio Appius nec in iudicio 5
populi ullam spem habebat; tamen et tribunos appel-
lavit et nullo morante arreptus a viatore 'provoco' in-
quit. audita vox una vindex libertatis, ex eo missa 6
ore, quo vindiciae nuper ab libertate dictae erant, si-
lentium fecit. et dum pro se quisque deos tandem 7
esse et non neglegere humana fremunt, et superbiae
crudelitatique etsi seras, non leves tamen venire poe-
nas: provocare, qui provocationem sustulisset, et in- 8
plorare praesidium populi, qui omnia iura populi ob-
trisset, rapique in vincla egentem iure libertatis, qui
liberum corpus in servitutem addixisset, ipsius Appi
inter contionis murmur fidem populi Romani inploran-
tis vox audiebatur. maiorum merita in rem publicam 9
domi militiaeque commemorabat, suum infelix erga
plebem Romanam studium, quo aequandarum legum
causa cum maxima offensione patrum consulatu abisset,
suas leges, quibus manentibus lator earum in vincla
ducatur. ceterum sua propria bona malaque, cum 10
causae dicendae data facultas sit, tum se experturum;
in praesentia se communi iure civitatis civem Roma-
num die dicta postulare, ut dicere liceat, ut iudicium
populi Romani experiri. non ita se invidiam pertimu-
isse, ut nihil in aequitate et misericordia civium suo-
rum spei habeat. quod si indicta causa in vincla du- 11
catur, iterum se tribunos plebei appellare et monere,
ne imitentur quos oderint. quod si tribuni eodem 12
foedere obligatos se fateantur tollendae appellationis,
in quod conspirasse decemviros criminati sint, at se
provocare ad populum; inplorare leges de provocatione
et consulares et tribunicias eo ipso anno latas. quem 13
enim provocaturum, si hoc indemnato indicta causa
non liceat? cui plebeio et humili praesidium in legibus

fore, si Ap. Claudio non sit? se documento futurum,
utrum novis legibus dominatio an libertas firmata sit
et appellatio provocatioque adversus iniuriam magi-
stratuum ostentata tantum inanibus litteris an vere
data sit.

57 Contra ea Verginius unum Ap. Claudium et legum
expertem et civilis et humani foederis esse aiebat.
2 respicerent tribunal homines, castellum omnium scele-
rum, ubi decemvir ille perpetuus bonis, tergo, sanguini
civium infestus, virgas securesque omnibus minitans,
3 deorum hominumque contemptor, carnificibus, non lic-
toribus stipatus, iam ab rapinis et caedibus animo ad
libidinem verso virginem ingenuam in oculis populi
Romani velut bello captam ab conplexu patris abreptam
4 ministro cubiculi sui clienti dono dederit; ubi crudeli
decreto nefandisque vindiciis dextram patris in filiam
armaverit; ubi tollentis corpus semianime virginis
sponsum avumque in carcerem duci iusserit, stupro
interpellato magis quam caede motus. et illi carcerem
aedificatum esse, quod domicilium plebis Romanae vo-
5 care sit solitus. proinde ut ille iterum ac saepius
provocet, sic se iterum ac saepius iudicem illi ferre,
ni vindicias ab libertate in servitutem dederit; si ad
iudicem non eat, pro damnato in vincla duci iubere.
6 ut haud quoquam inprobante sic magno motu animo-
rum, cum tanti viri supplicio suamet plebi iam nimia
libertas videretur, in carcerem est coniectus. tribunus
ei diem prodixit.

7 Inter haec ab Latinis et Hernicis legati gratula-
tum de concordia patrum ac plebis Romam venerunt
donumque ob eam Iovi optumo maximo coronam au-
ream in Capitolium tulere parvi ponderis, prout res
haud opulentae erant colebanturque religiones pie
8 magis quam magnifice. iisdem auctoribus cognitum est
9 Aequos Volscosque summa vi bellum apparare. itaque
partiri provincias consules iussi. Horatio Sabini, Va-
lerio Aequi evenere. cum ad ea bella dilectum edixissent,

favore plebis non iuniores modo, sed emeritis etiam
stipendiis pars magna voluntariorum ad nomina danda
praesto fuere, eoque non copia modo, sed genere etiam
militum, veteranis admixtis, firmior exercitus fuit.
priusquam urbe egrederentur, leges decemvirales, qui-
bus tabulis duodecim est nomen, in aes incisas in
publico proposuerunt. sunt, qui iussu tribunorum
aediles functos eo ministerio scribant.

C. Claudius, qui perosus decemvirorum scelera et 58
ante omnes fratris filii superbiae infestus Regillum an-
tiquam in patriam se contulerat, is magno iam natu,
cum ad pericula eius deprecanda redisset, cuius vitia
fugerat, sordidatus cum gentilibus clientibusque in foro
prensabat singulos orabatque, ne Claudiae genti eam 2
inustam maculam vellent, ut carcere et vinculis vide-
rentur digni. virum honoratissimae imaginis futurum
ad posteros, legum latorem conditoremque Romani
iuris, iacere vinctum inter fures nocturnos ac latrones!
averterent ab ira parumper ad cognitionem cogitatio- 3
nemque animos et potius unum tot Claudiis deprecan-
tibus condonarent, quam propter unius odium multo-
rum preces aspernarentur. se quoque id generi ac 4
nomini dare nec cum eo in gratiam redisse, cuius ad-
versae fortunae velit succursum. virtute libertatem
recuperatam esse; clementia concordiam ordinum sta-
biliri posse.

Erant, quos moveret sua magis pietate quam eius, 5
pro quo agebat, causa; sed Verginius sui potius ut
misererentur orabat filiaeque nec gentis Claudiae reg-
num in plebem sortitae, sed necessariorum Verginiae,
trium tribunorum, preces audirent, qui ad auxilium
plebis creati ipsi plebis fidem atque auxilium inplora-
rent. iustiores hae lacrimae videbantur. itaque spe 6
incisa, priusquam prodicta dies adesset, Appius mortem
sibi conscivit.

Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, pro- 7
ximus invidiae, quod in urbe fuerat, cum iniustae vin-

8 diciae a collega dicerentur. plus tamen facta iniuria
Oppio quam non prohibita invidiae fecit. testis pro-
ductus, qui septem et viginti enumeratis stipendiis
octiens extra ordinem donatus donaque ea gerens in
conspectu populi, scissa veste tergum laceratum virgis
ostendit nihilum deprecans, quin, si quam suam noxam
9 reus dicere posset, privatus iterum in se saeviret. Op-
pius quoque ductus in vincula est et ante iudicii diem
finem ibi vitae fecit. bona Claudii Oppiique tribuni
publicavere. collegae eorum exilii causa solum ver-
10 terunt: bona publicata sunt. et M. Claudius adsertor
Verginiae, die dicta damnatus ipso remittente Verginio
ultimam poenam dimissus Tibur exulatum abiit, manes-
11 que Verginiae, mortuae quam vivae felicioris, per tot
domos ad petendas poenas vagati nullo relicto sonte
tandem quieverunt.

59 Ingens metus incesserat patres, vultusque iam iidem
tribunorum erant, qui decemvirorum fuerant, cum M.
Duillius tribunus plebis inhibito salubriter modo nimiae
2 potestati 'et libertatis' inquit 'nostrae et poenarum ex
inimicis satis est; itaque hoc anno nec diem dici cui-
quam nec in vincla duci quemquam sum passurus.
3 nam neque vetera peccata repeti iam oblitterata placet,
cum nova expiata sint decemvirorum suppliciis, et nihil
admissum iri, quod vim tribuniciam desideret, spondet
perpetua consulum amborum in libertate vestra tuenda
4 cura.' ea primum moderatio tribuni metum patribus
dempsit eademque auxit consulum invidiam, quod adeo
toti plebis fuissent, ut patrum salutis libertatisque prior
plebeio magistratui quam patricio cura fuisset, et ante
inimicos satietas poenarum suarum cepisset, quam ob-
5 viam ituros licentiae eorum consules appareret. multi-
que erant, qui mollius consultum dicerent, quod legum
ab iis latarum patres auctores fuissent, neque erat
dubium, quin turbato rei publicae statu tempori succu-
buissent.

60 Consules rebus urbanis conpositis fundatoque plebis

statu in provincias diversi abiere. Valerius adversus
coniunctos iam in Algido exercitus Aequorum Volsco-
rumque sustinuit consilio bellum; quod si extemplo 2
rem fortunae commisisset, haud scio an, qui tum animi ab
decemvirorum infelicibus auspiciis Romanis hostibusque
erant, magno detrimento certamen staturum fuerit.
castris mille passuum ab hoste positis copias continebat. 3
hostes medium inter bina castra spatium acie instructa
conplebant, provocantibusque ad proelium responsum
Romanus nemo reddebat. tandem fatigati stando ac 4
nequiquam expectando certamen Aequi Volscique, post-
quam concessum propemodum de victoria credebant,
pars in Hernicos, pars in Latinos praedatum abeunt;
relinquitur magis castris praesidium quam satis virium
ad certamen. quod ubi consul sensit, reddit inlatum 5
antea terrorem instructaque acie ultro hostem lacessit.
ubi illi conscientia, quid abesset virium, detractavere 6
pugnam, crevit extemplo Romanis animus, et pro victis
habebant paventes intra vallum. cum per totum diem 7
stetissent intenti ad certamen, nocti cessere. et Romani
quidem pleni spei corpora curabant; haudquaquam pari
hostes animo nuntios passim trepidi ad revocandos
praedatores dimittunt. recurritur ex proximis locis;
ulteriores non inventi.

Ubi inluxit, egreditur castris Romanus vallum in- 8
vasurus, ni copia pugnae fieret. et postquam multa
iam dies erat neque movebatur quicquam ab hoste,
iubet signa inferri consul; motaque acie indignatio
Aequos et Volscos incessit, si victores exercitus vallum
potius quam virtus et arma tegerent. igitur et ipsi
efflagitatum ab ducibus signum pugnae accepere. iam- 9
que pars egressa portis erat, deincepsque alii servabant
ordinem in suum quisque locum descendentes, cum con-
sul Romanus, priusquam totis viribus fulta constaret
hostium acies, intulit signa; adortusque nec omnes dum 10
eductos nec, qui erant, satis explicatis ordinibus, prope
fluctuantem turbam trepidantium huc atque illuc cir-

cumspectantiumque se ac suos addito turbatis menti-
11 bus clamore atque impetu invadit. rettulere primo
pedem hostes; deinde, cum animos collegissent et un-
dique duces, victisne cessuri essent, increparent, resti-
tuitur pugna.

61 Consul ex altera parte Romanos meminisse iube-
bat illo die primum liberos pro libera urbe Romana
pugnare: sibimet ipsis victuros, non ut decemvirorum
2 victores praemium essent. non Appio duce rem geri,
sed consule Valerio ab liberatoribus populi Romani
orto, liberatore ipso. ostenderent prioribus proeliis per
3 duces, non per milites stetisse, ne vincerent; turpe esse
contra cives plus animi habuisse quam contra hostes
4 et domi quam foris servitutem magis timuisse. unam
Verginiam fuisse, cuius pudicitiae in pace periculum
esset, unum Appium civem periculosae libidinis; at,
si fortuna belli inclinet, omnium liberis ab tot milibus
5 hostium periculum fore; nolle ominari, quae nec Iup-
piter nec Mars pater passuri sint iis auspiciis conditae
urbi accidere. Aventini Sacrique montis admonebat,
ut, ubi libertas parta esset paucis ante mensibus, eo
6 imperium inlibatum referrent ostenderentque eandem
indolem militibus Romanis post exactos decemviros
esse, quae ante creatos fuerit, nec aequatis legibus in-
7 minutam virtutem populi Romani esse. haec ubi inter
signa peditum dicta dedit, advolat deinde ad equites:
'agite, iuvenes', inquit, 'praestate virtute peditem, ut
8 honore atque ordine praestatis! primo concursu pedes
movit hostem, pulsum vos inmissis equis exigite e
campo! non sustinebunt impetum et nunc cunctantur
9 magis quam resistunt.' concitant equos permittuntque
in hostem pedestri iam turbatum pugna et perruptis
ordinibus elati ad novissimam aciem, pars libero spatio
circumvecti iam fugam undique capessentes plerosque
10 a castris avertunt praeterequitantesque absterrent. pe-
ditum acies et consul ipse visque omnis belli fertur in
castra captisque cum ingenti caede maiore praeda potitur.

Huius pugnae fama, perlata non in urbem modo, 11
sed in Sabinos ad alterum exercitum, in urbe laetitia
celebrata est, in castris animos militum ad aemulan-
dum decus accendit. iam Horatius eos excursionibus 12
proeliisque levibus experiundo adsuefecerat sibi potius
fidere quam meminisse ignominiae decemvirorum ductu
acceptae; parvaque certamina in summam totius pro-
fecerant spei. nec cessabant Sabini, feroces ab re 13
priore anno bene gesta, lacessere atque instare rogi-
tantes, quid latrocinii modo procursantes pauci recur-
rentesque tererent tempus et in multa proelia parva-
que carperent summam unius belli? quin illi con- 14
grederentur acie inclinandamque semel fortunae rem
darent?

Ad id, quod sua sponte satis conlectum animorum 62
erat, indignitate etiam Romani accendebantur: iam al-
terum exercitum victorem in urbem rediturum, sibi
ultro per contumelias hostem insultare; quando autem
se, si tum non sint, pares hostibus fore? ubi haec 2
fremere militem in castris consul sensit, contione ad-
vocata 'quem ad modum' inquit 'in Algido res gesta
sit, arbitror vos, milites, audisse. qualem liberi populi
exercitum decuit esse, talis fuit. consilio collegae, vir-
tute militum victoria parta est. quod ad me attinet, 3
id consilii animique habiturus sum, quod vos mihi fe-
ceritis. et trahi bellum salubriter et mature perfici
potest. si trahendum est, ego, ut in dies spes virtus- 4
que vestra crescat, eadem, qua institui, disciplina effi-
ciam; si iam satis animi est decernique placet, agite-
dum clamorem, qualem in acie sublaturi estis, tollite
hic indicem voluntatis virtutisque vestrae!' postquam 5
ingenti alacritate clamor est sublatus, quod bene ver-
tat, gesturum se illis morem posteroque die in aciem
deducturum adfirmat. reliquum diei apparandis armis
consumptum est.

Postero die simul instrui Romanam aciem Sabini 6
videre et ipsi, iam pridem avidi certaminis procedunt.

proelium fuit, quale inter fidentes sibimet ambo exer-
citus, veteris perpetuaeque alterum gloriae, alterum
7 nova nuper victoria elatum. consilio etiam Sabini
vires adiuvere; nam cum aequassent aciem, duo extra
ordinem milia, quae in sinistrum cornu Romanorum
8 in ipso certamine inpressionem facerent, tenuere. quae
ubi inlatis ex transverso signis degravabant prope cir-
cumventum cornu, equites duarum legionum sescenti
fere ex equis desiliunt cedentibusque iam suis provo-
lant in primum simulque et hosti se opponunt et ae-
quato primum periculo, pudore deinde animos peditum
9 accendunt. verecundiae erat equitem suo alienoque
Marte pugnare, peditem ne ad pedes quidem degresso
equiti parem esse.

63 Vadunt igitur in proelium ab sua parte omissum
et locum, ex quo cesserant, repetunt; momentoque non
restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis cornu.
2 eques inter ordines peditum tectus se ad equos recipit.
transvolat inde in partem alteram suis victoriae nun-
tius; simul et in hostis iam pavidos, quippe fuso suae
partis validiore cornu, impetum facit. non aliorum eo
3 proelio virtus magis enituit. consul providere omnia,
laudare fortis, increpare, sicubi segnior pugna esset.
castigati fortium statim virorum opera edebant; tan-
tumque hos pudor, quantum alios laudes excitabant.
4 redintegrato clamore undique omnes conisi hostem
avertunt, nec deinde Romana vis sustineri potuit. Sa-
bini fusi passim per agros castra hosti ad praedam
relinquunt. ibi non sociorum, sicut in Algido, res,
sed suas Romanus populationibus agrorum amissas
recepit.

5 Gemina victoria duobus bifariam proeliis parta
maligne senatus in unum diem supplicationes consulum
nomine decrevit. populus iniussu et altero die frequens
iit supplicatum; et haec vaga popularisque snpplicatio
6 studiis prope celebratior fuit. consules ex composito
eodem biduo ad urbem accessere senatumque in Mar-

tium campum evocavere. ubi cum de rebus ab se gestis
agerent, questi primores patrum senatum inter milites
dedita opera terroris causa haberi. itaque inde con- 7
sules, ne criminationi locus esset, in prata Flaminia,
ubi nunc aedes Apollinis est — iam tum Apollinare
appellabant —, avocavere senatum. ubi cum ingenti 8
consensu patrum negaretur triumphus, L. Icilius tribu-
nus plebis tulit ad populum de triumpho consulum
multis dissuasum prodeuntibus, maxime C. Claudio 9
vociferante: de patribus, non de hostibus consules
triumphare velle, gratiamque pro privato merito in
tribunum, non pro virtute honorem peti. numquam
ante de triumpho per populum actum, semper aesti-
mationem arbitriumque eius honoris penes senatum
fuisse. ne reges quidem maiestatem summi ordinis 10
inminuisse. ne ita omnia tribuni potestatis suae in-
plerent, ut nullum publicum consilium sinerent esse.
ita demum liberam civitatem fore, ita aequatas leges,
si sua quisque iura ordo, suam maiestatem teneat. in 11
eandem sententiam multa et a ceteris senioribus pa-
trum cum essent dicta, omnes tribus eam rogationem
acceperunt. tum primum sine auctoritate senatus po-
puli iussu triumphatum est.

Haec victoria tribunorum plebisque prope in haud 64
salubrem luxuriam vertit conspiratione inter tribunos
facta, ut iidem tribuni reficerentur et, quo sua minus
cupiditas emineret, consules quoque continuarent ma-
gistratum. consensum patrum causabantur, quo per 2
contumeliam consulum iura tribunorum plebis labefac-
tata essent. quid futurum nondum firmatis legibus, 3
si novos tribunos per factionis suae consules adorti
essent? non enim semper Valerios Horatiosque consu-
les fore, qui libertati plebis suas opes postferrent.

Forte quadam utili ad tempus, ut comitiis prae- 4
esset, potissimum M. Duillio sorte evenit, viro prudenti
et ex continuatione magistratus invidiam inminentem
cernenti. qui cum ex veteribus tribunis negaret se 5

ullius rationem habiturum pugnarentque collegae, ut
liberas tribus in suffragium mitteret aut concederet
sortem comitiorum collegis habituris e lege potius
6 comitia quam ex voluntate patrum, iniecta contentione
Duillius consules ad subsellia accitos cum interrogasset,
quid de comitiis consularibus in animo haberent, re-
spondissentque se novos consules creaturos, auctores
populares sententiae haud popularis nactus in contio-
7 nem cum iis processit. ubi cum consules producti ad
populum interrogatique, si eos populus Romanus, me-
mor liberatis per illos receptae domi, memor militiae
rerum gestarum, consules iterum faceret, quidnam fac-
8 turi essent, nihil sententiae suae mutassent, conlaudatis
consulibus, quod perseverarent ad ultimum dissimiles
decemvirorum esse, comitia habuit; et quinque tribunis
plebi creatis cum prae studiis aperte petentium novem
tribunorum alii candidati tribus non explerent, conci-
9 lium dimisit nec deinde comitiorum causa habuit. satis-
factum legi aiebat, quae numero nusquam praefinito,
tribuni modo ut relinquerentur, sanciret et ab iis, qui
10 creati essent, cooptari collegas iuberet; recitabatque
rogationis carmen, in quo est: 'tribunos plebei decem
rogabo; si qui vos minus hodie decem tribunos plebei
feceritis, tum ut ii, quos hi sibi collegas cooptassint,
legitimi eadem lege tribuni plebei sint, ut illi, quos
11 hodie tribunos plebei feceritis.' Duillius cum ad ulti-
mum perseverasset negando quindecim tribunos plebei
rem publicam habere posse, victa collegarum cupidi-
tate pariter patribus plebeique acceptus magistratu
abiit.

65 Novi tribuni plebis in cooptandis collegis patrum
voluntatem foverunt, duos etiam patricios consulares-
2 que, Sp. Tarpeium et A. Aternium, cooptavere. con-
sules creati Sp. Herminius, T. Verginius Caelimontanus,
nihil magnopere ad patrum aut plebis causam inclinati,
3 otium domi ac foris habuere. L. Trebonius tribunus
plebis infestus patribus, quod se ab iis in cooptandis

tribunis fraude captum proditumque a collegis aiebat,
rogationem tulit, ut, qui plebem Romanam tribunos 4
plebi rogaret, is usque eo rogaret, dum decem tribu-
nos plebi faceret; insectandisque patribus, unde Aspero
etiam inditum est cognomen, tribunatum gessit.

Inde M. Geganius Macerinus et C. Iulius consules 5
facti contentiones tribunorum adversus nobilium iuven-
tutem ortas sine insectatione potestatis eius conservata
maiestate patrum sedavere. plebem decreto ad bellum 6
Volscorum et Aequorum dilectu sustinendo rem ab
seditionibus continuere, urbano otio foris quoque omnia
tranquilla esse adfirmantes, per discordias civiles ex-
ternos tollere animos. cura pacis concordiae quoque 7
intestinae causa fuit. sed alter semper ordo gravis
alterius modestiae erat; quiescenti plebi ab iunioribus
patrum iniuriae fieri coeptae. ubi tribuni auxilio hu- 8
milioribus essent, in primis parum proderat, deinde ne
ipsi quidem inviolati erant, utique postremis mensibus,
cum et per coitiones potentiorum iniuria fieret et vis
potestatis omnis aliquanto posteriore anni parte lan-
guidior ferme esset. iamque plebs ita in tribunatu 9
ponere aliquid spei, si similes Icilio tribunos haberet:
nomina tantum se biennio habuisse. seniores contra 10
patrum, ut nimis feroces suos credere iuvenes esse,
ita malle, si modus excedendus esset, suis quam ad-
versariis superesse animos. adeo moderatio tuendae 11
libertatis, dum aequari velle simulando ita se quisque
extollit, ut deprimat alium, in difficili est, cavendoque
ne metuant, homines metuendos ultro se efficiunt, et
iniuriam a nobis repulsam tamquam aut facere aut
pati necesse sit, iniungimus aliis.

T. Quinctius Capitolinus quartum et Agrippa Fu- 66
rius consules inde facti nec seditionem domi nec foris
bellum acceperunt; sed inminebat utrumque. iam non 2
ultra discordia civium reprimi poterat et tribunis et
plebe incitata in patres, cum dies alicui nobilium dicta
novis semper certaminibus contiones turbaret. ad quo- 3

rum primum strepitum velut signo accepto arma ce-
pere Aequi ac Volsci, simul quod persuaserant iis du-
ces cupidi praedarum biennio ante dilectum indictum
4 haberi non potuisse abnuente iam plebe imperium; eo
adversus se non esse missos exercitus. dissolvi licentia
militandi morem, nec pro communi iam patria Romam
esse. quidquid irarum simultatiumque cum externis
fuerit, in ipsos verti. occaecatos lupos intestina rabie
5 opprimendi occasionem esse. coniunctis exercitibus
Latinum primum agrum perpopulati sunt; deinde, post-
quam ibi nemo vindex occurrebat, tum vero exultan-
tibus belli auctoribus ad moenia ipsa Romae popula-
bundi regione portae Esquilinae accessere vastationem
6 agrorum per contumeliam urbi ostentantes. unde post-
quam inulti praedam prae se agentes retro ad Corbio-
nem agmine iere, Quinctius consul ad contionem po-
pulum vocavit.

67 Ibi in hanc sententiam locutum accipio: 'etsi mihi
nullius noxae conscius, Quirites, sum, tamen cum pu-
dore summo in conspectum vestrum processi. hoc vos
scire, hoc posteris memoriae traditum iri, Aequos et
Volscos, vix Hernicis modo pares, T. Quinctio quartum
consule ad moenia urbis Romae inpune armatos venisse!
2 hanc ego ignominiam, quamquam iam diu ita vivitur,
[is status rerum est,] ut nihil boni divinet animus, si
huic potissimum inminere anno scissem, vel exilio vel
3 morte, si alia fuga honoris non esset, vitassem. ergo
si viri arma illa habuissent, quae in portis fuere nostris,
capi Roma me consule potuit. satis honorum, satis
superque vitae erat; mori consulem tertium oportuit.
4 quem tandem ignavissimi hostium contempsere? nos
consules an vos, Quirites? si culpa in nobis est, auferte
imperium indignis et, si id parum est, insuper poenas
5 expetite; si in vobis, nemo deorum nec hominum sit,
qui vestra puniat peccata, Quirites; vosmet tantum
eorum paeniteat! non illi vestram ignaviam contempsere
nec suae virtuti confisi sunt; quippe totiens fusi fuga-

tique, castris exuti, agro multati, sub iugum missi et
se et vos novere; discordia ordinum et venenum urbis 6
huius, patrum ac plebis certamina, dum nec nobis im-
perii nec vobis libertatis est modus, dum taedet vos
patriciorum, nos plebeiorum magistratuum, sustulere
illis animos. pro deum fidem quid vobis vultis? tri- 7
bunos plebis concupistis; concordiae causa concessimus
decemviros desiderastis: creari passi sumus. decem-
virorum vos pertaesum est: coegimus abire magistratu.
manente in eosdem privatos ira vestra mori atque 8
exulare nobilissimos viros honoratissimosque passi su-
mus. tribunos plebis creare iterum voluistis: creastis; 9
consules facere vestrarum partium: etsi patribus vide-
bamus iniquum patricium quoque magistratum plebi
donum fieri sivimus. auxilium tribunicium, provoca-
tionem ad populum, scita plebis iniuncta patribus, sub
titulo aequandarum legum nostra iura oppressa tuli-
mus et ferimus. qui finis erit discordiarum? ecquando 10
unam urbem habere, ecquando communem hanc esse
patriam licebit? victi nos aequiore animo quiescimus
quam vos victores. satisne est nobis vos metuendos 11
esse? adversus nos Aventinum capitur, adversus nos
Sacer occupatur mons, Esquiliasque vidimus ab hoste
prope captas, et scandentem in aggerem Volscum hostem
nemo submovit; in nos viri, in nos armati estis.

Agitedum, ubi hic curiam circumsederitis et fo- 68
rum infestum feceritis et carcerem impleveritis princi-
pibus, iisdem istis ferocibus animis egredimini extra 2
portam Esquilinam aut, si ne hoc quidem audetis, ex
muris visite agros vestros ferro ignique vastatos, prae-
dam abigi, fumare incensa passim tecta! at enim com- 3
munis res per haec loco est peiore: ager uritur, urbs
obsidetur, belli gloria penes hostes est. quid tandem?
privatae res vestrae quo statu sunt? iam unicuique ex
agris sua damna nuntiabuntur. quid est tandem domi,
unde ea expleatis? tribuni vobis amissa reddent ac 4
restituent? vocis verborumque quantum voletis ingerent

et criminum in principes et legum aliarum super alias
et contionum; sed ex illis contionibus numquam ve-
strum quisquam re, fortuna domum auctior rediit.
5 ecquis rettulit aliquid ad coniugem ac liberos praeter
odia, offensiones, simultates publicas privatasque? a
quibus semper non vestra virtute innocentiaque, sed
6 auxilio alieno tuti sitis. at hercules cum stipendia
nobis consulibus, non tribunis ducibus, et in castris,
non in foro faciebatis, et in acie vestrum clamorem
hostes, non in contione patres Romani horrebant, praeda
parta, agro ex hoste capto, pleni fortunarum gloriae-
que simul publicae, simul privatae triumphantes do-
mum ad penates redibatis; nunc oneratum vestris for-
7 tunis hostem abire sinitis. haerete adfixi contionibus
et in foro vivite; sequetur vos necessitas militandi,
quam fugitis. grave erat in Aequos et Volscos pro-
ficisci; ante portas est bellum; si inde non pellitur,
iam intra moenia erit et arcem et Capitolium scandet
8 et in domos vestras vos persequetur. biennio ante se-
natus dilectum haberi et educi exercitum in Algidum
iussit; sedemus desides domi mulierum ritu inter nos
altercantes, praesenti pace laeti nec cernentes ex otio
9 illo brevi multiplex bellum rediturum. his ego gra-
tiora dictu alia esse scio; sed me vera pro gratis lo-
qui, etsi meum ingenium non moneret, necessitas co-
git. vellem equidem vobis placere, Quirites; sed multo
malo vos salvos esse, qualicumque erga me animo fu-
10 turi estis. natura [hoc] ita comparatum est, ut, qui
apud multitudinem sua causa loquitur, gratior eo sit,
cuius mens nihil praeter publicum commodum videt;
nisi forte adsentatores publicos, plebicolas istos, qui
vos nec in armis nec in otio esse sinunt, vestra vos
11 causa incitare et stimulare putatis. concitati aut ho-
nori aut quaestui illis estis, et, quia in concordia or-
dinum nullos se usquam esse vident, malae rei se quam
nullius [turbarum ac seditionum] duces esse volunt.
12 quarum rerum si vos taedium tandem capere potest et

patrum vestrosque antiquos mores vultis pro his novis
sumere, nulla supplicia recuso, nisi paucis diebus hos 13
populatores agrorum nostrorum fusos fugatosque castris
exuero et a portis nostris moenibusque ad illorum ur-
bes hunc belli terrorem, quo nunc vos attoniti estis,
transtulero.'

Raro alias tribuni popularis oratio acceptior plebi 69
quam tunc severissimi consulis fuit. iuventus quoque, 2
quae inter tales metus detractationem militiae telum
acerrimum adversus patres habere solita erat, arma et
bellum spectabat. et agrestium fuga spoliatique in
agris et vulnerati foediora iis, quae subiciebantur ocu-
lis, nuntiantes totam urbem ira inplevere. in senatum 3
ubi ventum est, ibi vero in Quinctium omnes versi,
ut unum vindicem maiestatis Romanae intueri, et pri-
mores patrum dignam dicere contionem imperio con-
sulari, dignam tot consulatibus ante actis, dignam vita
omni, plena honorum saepe gestorum, saepius merito-
rum. alios consules aut per proditionem dignitatis 4
patrum plebi adulatos aut acerbe tuendo iura ordinis
asperiorem domando multitudinem fecisse; T. Quinctium
orationem memorem maiestatis patrum concordiaeque
ordinum et temporum in primis habuisse. orare eum 5
collegamque, ut capesserent rem publicam; orare tri-
bunos, ut uno animo cum consulibus bellum ab urbe
ac moenibus propulsari vellent plebemque oboedientem
in re tam trepida patribus praeberent: appellare tri-
bunos communem patriam auxiliumque eorum inplorare
vastatis agris, urbe prope oppugnata. consensu omnium 6
dilectus decernitur habeturque. cum consules in con-
tione pronuntiassent tempus non esse causas cogno-
scendi; omnes iuniores postero die prima luce in campo
Martio adessent; cognoscendis causis eorum, qui no- 7
mina non dedissent, bello perfecto se daturos tempus;
pro desertore futurum, cuius non probassent causam:
omnis iuventus adfuit postero die. cohortes sibi quae- 8
que centuriones legerunt, bini senatores singulis co-

hortibus praepositi. haec omnia adeo mature perfecta
accepimus, ut signa eo ipso die a quaestoribus ex ae-
rario prompta delataque in campum quarta diei hora
mota ex campo sint exercitusque novus paucis cohor-
tibus veterum militum voluntate sequentibus manserit
9 ad decimum lapidem. insequens dies hostem in con-
spectum dedit, castraque ad Corbionem castris sunt
10 coniuncta. tertio die, cum ira Romanos, illos, cum
totiens rebellassent, conscientia culpae ac desperatio
inritaret, mora dimicandi nulla est facta.

70 In exercitu Romano cum duo consules essent po-
testate pari, quod saluberrimum in administratione
magnarum rerum est, summa imperii concedente Agrippa
penes collegam erat, et praelatus ille facilitati summit-
tentis se comiter respondebat communicando consilia
2 laudesque et aequando inparem sibi. in acie Quinctius
dextrum cornu, Agrippa sinistrum tenuit; Sp. Postu-
mio Albo legato datur media acies tuenda, legatum
3 alterum P. Sulpicium equitibus praeficiunt. pedites
ab dextro cornu egregie pugnavere haud segniter resi-
4 stentibus Volscis. P. Sulpicius per mediam hostium
aciem cum equitatu perrupit. unde cum eadem reverti
posset ad suos, priusquam hostis turbatos ordines re-
ficeret, terga inpugnare hostium satius visum est; mo-
mentoque temporis in aversam incursando aciem anci-
piti terrore dissipasset hostes, ni suo proprio eum
proelio equites Volscorum et Aequorum exceptum ali-
5 quamdiu tenuissent. ibi vero Sulpicius negare cunc-
tandi tempus esse, circumventos interclusosque ab suis
vociferans, ni equestre proelium conixi omni vi perfi-
6 cerent. nec fugare equitem integrum satis esse; con-
ficerent equos virosque, ne quis reveheretur inde ad
proelium aut integraret pugnam; non posse illos resi-
7 stere sibi, quibus conferta peditum acies cessisset. haud
surdis auribus dicta. inpressione una totum equitatum
fudere, magnam vim ex equis praecipitavere, ipsos
equosque spiculis confodere. is finis pugnae equestris

fuit. tunc adorti peditum aciem nuntios ad consules 8
rei gestae mittunt, ubi iam inclinabatur hostium acies.
nuntius deinde et vincentibus Romanis animos auxit
et referentes gradum perculit Aequos. in media pri- 9
mum acie vinci coepti, qua permissus equitatus turba-
verat ordines; sinistrum deinde cornu ab Quinctio con- 10
sule pelli coeptum; in dextro plurimum laboris fuit.
ibi Agrippa, aetate viribusque ferox, cum omni parte
pugnae melius rem geri quam apud se videret, arrepta
signa ab signiferis ipse inferre, quaedam iacere etiam
in confertos hostes coepit; cuius ignominiae metu con- 11
citati milites invasere hostem. ita aequata ex omni
parte victoria est. nuntius tum a Quinctio venit vic-
torem iam se imminere hostium castris; nolle inrum-
pere, antequam sciat debellatum et in sinistro cornu
esse; si iam fudisset hostes, conferret ad se signa, ut 12
simul omnis exercitus praeda potiretur. victor Agrippa 13
cum mutua gratulatione ad victorem collegam castra-
que hostium venit. ibi paucis defendentibus momen-
toque fusis sine certamine in munitiones inrumpunt
praedaque ingenti conpotem exercitum suis etiam rebus
recuperatis, quae populatione agrorum amissae erant,
reducunt. triumphum nec ipsos postulasse nec dela- 14
tum iis ab senatu accipio, nec traditur causa spreti
aut non sperati honoris. ego quantum in tanto inter- 15
vallo temporum conicio, cum Valerio atque Horatio
consulibus, qui praeter Volscos et Aequos Sabini etiam
belli perfecti gloriam pepererant, negatus ab senatu
triumphus esset, verecundiae fuit pro parte dimidia
rerum consulibus petere triumphum, ne, etiamsi impe-
trassent, magis hominum ratio quam meritorum habita
videretur.

Victoriam honestam ex hostibus partam turpe 71
domi de finibus sociorum iudicium populi deformavit.
Aricini atque Ardeates de ambiguo agro cum saepe 2
bello certassent, multis in vicem cladibus fessi iudicem
populum Romanum cepere. cum ad causam orandam 3

venissent, concilio populi a magistratibus dato magna
contentione actum. iamque editis testibus cum tribus
vocari et populum inire suffragium oporteret, consur-
git P. Scaptius de plebe magno natu et 'si licet' in-
quit, 'consules, de re publica dicere, errare ego popu-
4 lum in hac causa non patiar.' cum ut vanum eum
negarent consules audiendum esse vociferantemque
prodi publicam causam submoveri iussissent, tribunos
5 appellat. tribuni, ut fere semper reguntur a multitu-
dine magis quam regunt, dedere cupidae audiendi plebi,
6 ut, quae vellet, Scaptius diceret. ibi infit annum se
tertium et octogesimum agere et in eo agro, de quo
agitur, militasse, non iuvenem, vicesima iam stipendia
merentem, cum ad Coriolos sit bellatum. eo rem se
vetustate oblitteratam, ceterum suae memoriae infixam
7 adferre, agrum, de quo ambigitur, finium Coriolanorum
fuisse captisque Coriolis iure belli publicum populi
Romani factum. mirari se, quonam ore Ardeates Ari-
cinique, cuius agri ius numquam usurpaverint incolumi
Coriolana re, eum se a populo Romano, quem pro
8 domino iudicem fecerint, intercepturos sperent. sibi
exiguum vitae tempus superesse; non potuisse se tamen
inducere in animum, quin, quem agrum miles pro
parte virili manu cepisset, eum senex quoque voce,
qua una posset, vindicaret. magnopere se suadere
populo, ne inutili pudore suam ipse causam damnaret.

72 Consules, cum Scaptium non silentio modo, sed
cum adsensu etiam audiri animadvertissent, deos ho-
minesque testantes flagitium ingens fieri patrum pri-
2 mores arcessunt. cum iis circumire tribus, orare, ne
pessimum facinus peiore exemplo admitterent iudices
in suam rem litem vertendo, cum praesertim, etiam si
fas sit curam emolumenti sui iudici esse, nequaquam
tantum agro intercipiendo adquiratur, quantum amit-
3 tatur alienandis iniuria sociorum animis. nam fa-
mae quidem ac fidei damna maiora esse, quam
quae aestimari possent: hoc legatos referre domum,

hoc vulgari, hoc socios audire, hoc hostes, quo cum
dolore hos, quo cum gaudio illos! Scaptione hoc, contio- 4
nali seni, adsignaturos putarent finitimos populos?
clarum hac fore imagine Scaptium; sed populum Ro-
manum quadruplatoris et interceptoris litis alienae per-
sonam laturum. quem enim hoc privatae rei iudicem 5
fecisse, ut sibi controversiosam adiudicaret rem? Scap-
tium ipsum id quidem, etsi praemortui iam sit pudo-
ris, non facturum. haec consules, haec patres vociferan-
tur; sed plus cupiditas et auctor cupiditatis Scaptius 6
valet. vocatae tribus iudicaverunt agrum publicum
populi Romani esse. nec abnuitur ita fuisse, si ad 7
iudices alios itum foret; nunc haud sane quicquam
bono causae levatur dedecus iudicii. idque non Arici-
nis Ardeatibusque quam patribus Romanis foedius at-
que acerbius visum. reliquum anni quietum ab urba-
nis motibus et ab externis mansit.

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER IIII.

PERIOCHA LIBRI IIII.

Lex de conubio patrum et plebis a tribunis contentione magna patribus repugnantibus perlata est. tribuni plebis * *. aliquot annos res populi Romani domi militiaeque per hoc genus magistratus administratae sunt. item censores tunc primum creati sunt. ager Ardeatibus populi iudicio ablatus missis in eum colonis restitutus est. cum fame populus Romanus laboraret, Sp. Maelius eques Romanus frumentum populo sua inpensa largitus est et ob id factum conciliata sibi plebe regnum adfectans a C. Servilio Ahala magistro equitum iussu Quincti Cincinnati dictatoris occisus est; L. Minucius index bove aurata donatus est. legatis Romanorum a Fidenatibus occisis, quoniam ob rem publicam morte occubuerant, statuae in rostris positae sunt. Cossus Cornelius tribunus militum occiso Tolumnio, Veientum rege, opima spolia secunda retulit. Mam. Aemilius dictator censurae honorem, qui antea per quinquennium gerebatur, anni et sex mensum spatio finiit; ob eam rem a censoribus notatus est. Fidenae in potestatem redactae eoque coloni missi sunt; quibus occisis Fidenates cum defecissent, ab Mam. Aemilio dictatore victi sunt et Fidenae captae. coniuratio servorum oppressa est. Postumius tribunus militum propter crudelitatem ab exercitu occisus est. stipendium ex aerario tum primum militibus datum est. res praeterea gestas adversus Volscos et Fidenates et Faliscos continet.

---

1 I. Hos secuti M. Genucius et C. Curtius consules.
fuit annus domi forisque infestus. nam principio anni
et de conubio patrum et plebis C. Canuleius tribunus
2 plebis rogationem promulgavit, qua contaminari san-
guinem suum patres confundique iura gentium reban-
tur, et mentio primo sensim inlata a tribunis, ut alterum
ex plebe consulem liceret fieri, eo processit deinde, ut
rogationem novem tribuni promulgarent, ut populo
potestas esset, seu de plebe seu de patribus vellet,
3 consules faciendi; id vero si fieret, non vulgari modo
cum infimis, sed prorsus auferri a primoribus ad ple-
4 bem summum imperium credebant. laeti ergo audiere
patres Ardeatium populum ob iniuriam agri abiudicati
descisse et Veientes depopulatos extrema agri Romani
et Volscos Aequosque ob communitam Verruginem fre-
mere; adeo vel infelix bellum ignominiosae paci prae-
5 ferebant. his itaque in maius etiam acceptis, ut inter
strepitum tot bellorum conticiscerent actiones tribu-
niciae, dilectus haberi, bellum armaque vi summa
apparari iubent, si quo intentius possit, quam T. Quinc-
6 tio consule apparatum sit. tum C. Canuleius pauca in
senatu vociferatus: nequiquam territando consules aver-
tere plebem a cura novarum legum; numquam eos se
vivo dilectum habituros, antequam ea, quae promulgata
ab se collegisque essent, plebes scivisset, confestim ad
contionem advocavit.

1 II. Eodem tempore et consules senatum in tribu-
num et tribunus populum in consules incitabat. nega-
bant consules iam ultra ferri posse furores tribunicios;
ventum iam ad finem esse; domi plus belli concitari
quam foris. id adeo non plebis quam patrum neque
tribunorum magis quam consulum culpa accidere.
2 cuius rei praemium sit in civitate, eam maxumis
semper auctibus crescere; sic pace bonos, sic bello
3 fieri. maximum Romae praemium seditionum esse;
4 ideo singulis universisque semper honori fuisse. re-
miniscerentur, quam maiestatem senatus ipsi a patri-

bus accepissent, quam liberis tradituri essent, et quem
ad modum plebs gloriari posset auctiorem ampliorem-
que se esse. finem ergo non fieri nec futuram, donec,
quam felices seditiones, tam honorati seditionum aucto-
res essent. quas quantasque res C. Canuleium ad- 5
gressum! conluvionem gentium, perturbationem auspi-
ciorum publicorum privatorumque adferre, ne quid
sinceri, ne quid incontaminati sit, ut discrimine omni
sublato nec se quisquam nec suos noverit. quam enim 6
aliam vim conubia promiscua habere, nisi ut ferarum
prope ritu vulgentur concubitus plebis patrumque? ut
qui natus sit ignoret, cuius sanguinis, quorum sacro-
rum sit; dimidius patrum sit, dimidius plebis, ne
secum quidem ipse concors. parum id videri, quod 7
omnia divina humanaque turbentur; iam ad consulatum
vulgi turbatores accingi. et primo, ut alter consul ex
plebe fieret, id modo sermonibus temptasse; nunc
rogari, ut, seu ex patribus seu ex plebe velit, populus
consules creet. et creaturos haud dubie ex plebe
seditiosissimum quemque: Canuleios igitur Iciliosque
consules fore. ne id Iuppiter optimus maximus sine- 8
ret, regiae maiestatis imperium eo recidere; et se mi-
liens morituros potius, quam ut tantum dedecoris
admitti patiantur. certum habere, maiores quoque, si 9
divinassent concedendo omnia non mitiorem in se
plebem, sed asperiorem alia [ex] aliis iniquiora postu-
lando, cum prima impetrasset, futuram, primo quam-
libet dimicationem subituros fuisse potius, quam eas
leges sibi inponi paterentur. quia tum concessum sit 10
de tribunis, iterum concessum esse; finem non fieri.
non posse in eadem civitate tribunos plebis et patres 11
esse; aut hunc ordinem aut illum magistratum tollen-
dum esse, potiusque sero quam numquam obviam
eundum audaciae temeritatique. illine ut impune 12
primo discordias serentes concitent finitima bella, de-
inde adversus ea, quae concitaverint, armari civitatem
defendique prohibeant, et cum hostes tantum non

arcessierint, exercitus conscribi adversus hostes non
13 patiantur, sed audeat Canuleius in senatu proloqui se,
nisi suas leges tamquam victoris patres accipi sinant,
dilectum haberi prohibiturum? quid esse aliud quam
minari se proditurum patriam, oppugnari atque capi
passurum! quid eam vocem animorum non plebi
Romanae, sed Volscis et Aequis et Veientibus ad-
14 laturam! nonne Canuleio duce se speraturos Capito-
lium atque arcem scandere posse? nisi patribus tribuni
cum iure ac maiestate adempta animos etiam eripue-
rint, consules paratos esse duces prius adversus scelus
civium quam adversus hostium arma.

1 III. Cum maxime haec in senatu agerentur, Canu-
leius pro legibus suis et adversus consules ita disse-
2 ruit: 'quanto opere vos, Quirites, contemnerent patres,
quam indignos ducerent, qui una secum urbe intra
eadem moenia viveretis, saepe equidem et ante videor
animadvertisse, nunc tamen maxime, quod adeo atroces
3 in has rogationes nostras coorti sunt, quibus quid
aliud quam admonemus cives nos eorum esse et, si
non easdem opes habere, eandem tamen patriam in-
4 colere? altera conubium petimus, quod finitumis ex-
ternisque dari solet — nos quidem civitatem, quae
plus quam conubium est, hostibus etiam victis de-
5 dimus —; altera nihil novi ferimus, sed id, quod
populi est, repetimus atque usurpamus, ut, quibus
6 velit, populus Romanus honores mandet. quid tandem
est, cur caelum ac terras misceant, cur in me im-
petus modo paene in senatu sit factus, negent se
manibus temperaturos violaturosque denuntient sacro-
7 sanctam potestatem? si populo Romano liberum suffra-
gium datur, ut, quibus velit, consulatum mandet, et
non praeciditur spes plebeio quoque, si dignus summo
honore erit, apiscendi summi honoris, stare urbs haec
non poterit? de imperio actum est? et perinde hoc
valet, plebeiusne consul fiat, tamquam servum aut
8 libertinum aliquis consulem futurum dicat? ecquid

sentitis, in quanto contemptu vivatis? lucis vobis huius
partem, si liceat, adimant; quod spiratis, quod vocem
mittitis, quod formas hominum habetis, indignantur;
quin etiam, si dis placet, nefas aiunt esse consulem 9
plebeium fieri. obsecro vos, si non ad fastos, non ad
commentarios pontificum admittimur, ne ea quidem
scimus, quae omnes peregrini etiam sciunt, consules
in locum regum successisse nec aut iuris aut maie-
statis quicquam habere, quod non in regibus ante
fuerit? en numquam creditis fando auditum esse 10
Numam Pompilium, non modo non patricium sed ne
civem quidem Romanum, ex Sabino agro accitum,
populi iussu patribus auctoribus Romae regnasse?
L. deinde Tarquinium non Romanae modo, sed ne 11
Italicae quidem gentis, Demarati Corinthii filium, in-
colam ab Tarquiniis, vivis liberis Anci regem factum?
Ser. Tullium post hunc, captiva Corniculana natum, 12
patre nullo, matre serva, ingenio virtute regnum te-
nuisse? quid enim de T. Tatio Sabino dicam, quem
ipse Romulus, parens urbis, in societatem regni ac-
cepit? ergo dum nullum fastiditur genus, in quo eni- 13
teret virtus, crevit imperium Romanum. paeniteat
nunc vos plebei consulis, cum maiores nostri advenas
reges non fastidierint et ne regibus quidem exactis
clausa urbs fuerit peregrinae virtuti? Claudiam certe 14
gentem post reges exactos ex Sabinis non in civitatem
modo accepimus, sed etiam in patriciorum numerum.
ex peregrinone patricius, deinde consul fiat, civis Ro- 15
manus si sit ex plebe, praecisa consulatus spes erit?
utrum tandem non credimus fieri posse, ut vir fortis 16
ac strenuus, pace belloque bonus, ex plebe sit, Numae,
L. Tarquinio, Ser. Tullio similis, an, ne si sit quidem, 17
ad gubernacula rei publicae accedere eum patiemur
potiusque decemviris, taeterrimis mortalium, qui tamen
omnes ex patribus erant, quam optimis regum, novis
hominibus, similis consules sumus habituri?

IV. At enim nemo post reges exactos de plebe 1

consul fuit. quid postea? nullane res nova institui
debet, et, quod nondum est factum — multa enim
nondum sunt facta in novo populo —, ea, ne si utilia
2 quidem sint, fieri oportet? pontifices, augures Romulo
regnante nulli erant; ab Numa Pompilio creati sunt.
census in civitate et discriptio centuriarum classium-
3 que non erat: ab Ser. Tullio est facta. consules num-
quam fuerant: regibus exactis creati sunt. dictatoris
nec imperium nec nomen fuerat: apud patres esse
coepit. tribuni plebi, aediles, quaestores nulli erant:
institutum est, ut fierent. decemviros legibus scri-
bendis intra decem hos annos et creavimus et e re
4 publica sustulimus. quis dubitat, quin in aeternum
urbe condita, in inmensum crescente nova imperia,
sacerdotia, iura gentium hominumque instituantur?
5 hoc ipsum, ne conubium patribus cum plebe esset,
non decemviri tulerunt paucis his annis pessimo pu-
blico cum summa iniuria plebis? an esse ulla maior
aut insignitior contumelia potest, quam partem civi-
tatis velut contaminatam indignam conubio haberi?
6 quid est aliud quam exilium intra eadem moenia,
quam relegationem pati? ne adfinitatibus, ne propin-
quitatibus inmisceamur, cavent, ne societur sanguis.
7 quid? hoc si polluit nobilitatem istam vestram, quam
plerique oriundi ex Albanis et Sabinis non genere
nec sanguine, sed per cooptationem in patres habetis,
aut ab regibus lecti aut post reges exactos iussu
populi, sinceram servare privatis consiliis non pote-
ratis nec ducendo ex plebe neque vestras filias sorores-
8 que enubere sinendo e patribus? nemo plebeius patri-
ciae virgini vim adferret; patriciorum ista libido est;
nemo invitum pactionem nuptialem quemquam facere
9 coegisset. verum enim vero lege id prohiberi et conu-
bium tolli patrum ac plebis, id demum contumeliosum
plebi est. cur enim non fertis, ne sit conubium divi-
10 tibus ac pauperibus? quod privatorum consiliorum
ubique semper fuit, ut in quam cuique feminae con-

venisset domum nuberet, ex qua pactus esset vir domo
in matrimonium duceret, id vos sub legis superbissumae
vincula conicitis, qua dirimatis societatem civilem duas-
que ex una civitates faciatis. cur non sancitis, ne 11
vicinus patricio sit plebeius, ne eodem itinere eat, ne
idem convivium ineat, ne in foro eodem consistat?
quid enim in re est aliud, si plebeiam patricius du-
xerit, si patriciam plebeius? quid iuris tandem mu-
tatur? nempe patrem sequuntur liberi. nec, quod 12
nos ex conubio vestro petamus, quicquam est, praeter-
quam ut hominum, ut civium numero simus, nec vos,
nisi in contumeliam ignominiamque nostram certare
iuvat, quod contendatis quicquam est.

V. Denique utrum tandem populi Romani an 1
vestrum summum imperium est? regibus exactis utrum
vobis dominatio an omnibus aequa libertas parta est?
oportet licere populo Romano, si velit, iubere legem; 2
an, ut quaeque rogatio promulgata erit, vos dilectum
pro poena decernetis, et, simul ego tribunus vocare
tribus in suffragium coepero, tu statim consul sacra-
mento iuniores adiges et in castra educes et minaberis
plebi, minaberis tribuno? quid, si non, quantum istae 3
minae adversus plebis consensum valerent, bis iam
experti essetis? scilicet, quia nobis consultum vole-
batis, certamine abstinuistis; an ideo non est dimica-
tum, quod, quae pars firmior, eadem modestior fuit?
nec nunc erit certamen, Quirites; animos vestros illi 4
temptabunt semper, vires non experientur. itaque ad 5
bella ista, seu falsa seu vera sunt, consules, parata
vobis plebes est, si conubiis redditis unam hanc civi-
tatem tandem facitis; si coalescere, si iungi miscerique
vobis privatis necessitudinibus possunt; si spes, si
aditus ad honores viris strenuis et fortibus datur; si
in consortio, si in societate rei publicae esse, si, quod
aequae libertatis est, in vicem annuis magistratibus
parere atque imperitare licet. si haec inpediet ali- 6
quis, ferte sermonibus et multiplicate fama bella; nemo

est nomen daturus, nemo arma capturus, nemo dimicaturus pro superbis dominis, cum quibus nec in re publica honorum nec in privata conubii societas est'.
1 VI. Cum in contionem consules processissent et
res a perpetuis orationibus in altercationem vertisset,
interroganti tribuno, cur plebeium consulem fieri non
2 oporteret, ut fortasse vere, sic parum utiliter in prae-
sens certamen* respondit, 'quod nemo plebeius auspicia
haberet, ideoque decemviros conubium diremisse, ne
3 incerta prole auspicia turbarentur'. plebes ad id ma-
xime indignatione exarsit, quod auspicari, tamquam
invisi diis inmortalibus, negarentur posse; nec ante
finis contentionum fuit, cum et tribunum acerrimum
auctorem plebes nacta esset et ipsa cum eo pertinacia
certaret, quam victi tandem patres, ut de conubio fer-
4 retur, concessere, ita maxime rati contentionem de
plebeis consulibus tribunos aut totam deposituros aut
post bellum dilaturos esse contentamque interim co-
nubio plebem paratam dilectui fore.

5 Cum Canuleius victoria de patribus et plebis fa-
vore ingens esset, accensi alii tribuni ad certamen pro
rogatione sua summa vi pugnant et crescente in dies
6 fama belli dilectum inpediunt. consules, cum per
senatum intercedentibus tribunis nihil agi posset, con-
silia principum domi habebant. apparebat aut hostibus
7 aut civibus de victoria concedendum esse. soli ex
consularibus Valerius atque Horatius non intererant
consiliis. C. Claudi sententia consules armabat in tri-
bunos; Quinctiorum, Cincinnatique et Capitolini, sen-
tentiae abhorrebant a caede violandisque, quos foedere
8 icto cum plebe sacrosanctos accepissent. per haec con-
silia eo deducta est res, ut tribunos militum consulari
potestate promiscue ex patribus ac plebe creari sine-
rent, de consulibus creandis nihil mutaretur; eoque
contenti tribuni, contenta plebs fuit.

9 Comitia tribunis consulari potestate tribus crean-
dis indicuntur. quibus indictis extemplo quicumque

aliquid seditiose dixerat aut fecerat umquam, maxime
tribunicii, et prensare homines et concursare toto foro
candidati coepere, ut patricios desperatio primo in-
ritata plebe apiscendi honoris, deinde indignatio, si
cum his gerendus esset honos, deterreret. postremo
coacti tamen a primoribus petiere, ne cessisse posses-
sione rei publicae viderentur. eventus eorum comi- 11
tiorum docuit alios animos in contentione libertatis
dignitatisque, alios secundum deposita certamina in-
corrupto iudicio esse; tribunos enim omnes patricios
creavit populus, contentus eo, quod ratio habita ple-
beiorum esset. hanc modestiam aequitatemque et alti- 12
tudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum
populi universi fuit!

VII. Anno trecentesimo decimo, quam urbs Roma 1
condita erat, primum tribuni militum pro consulibus
magistratum ineunt A. Sempronius Atratinus, L. Atilius,
T. Caecilius, quorum in magistratu concordia domi
pacem etiam foris praebuit. sunt qui propter adiectum 2
Aequorum Volscorumque bello et Ardeatium defectioni
Veiens bellum, quia duo consules obire tot simul bella
nequirent, tribunos militum tres creatos dicant sine
mentione promulgatae legis de consulibus creandis ex
plebe et imperio et insignibus consularibus usos. non 3
tamen pro firmato iam stetit magistratus eius ius, quia
tertio mense, quam inierunt, augurum decreto perinde
ac vitio creati honore abiere, quod C. Curtius, qui
comitiis eorum praefuerat, parum recte tabernaculum
cepisset.

Legati ab Ardea Romam venerunt ita de iniuria 4
querentes, ut, si demeretur ea, in foedere atque ami-
citia mansuros restituto agro appareret. ab senatu 5
responsum et iudicium populi rescindi ab senatu non
posse praeterquam quod nullo nec exemplo nec iure
fieret, concordiae etiam ordinum causa. si Ardeates 6
sua tempora expectare velint arbitriumque senatui
levandae iniuriae suae permittant, fore ut postmodo

gaudeant se irae moderatos sciantque patribus aeque
curae fuisse, ne qua iniuria in eos oreretur, ac ne
orta diuturna esset. ita legati, cum se rem integram
relaturos dixissent, comiter dimissi.

7 Patricii, cum sine curuli magistratu res publica
esset, coiere et interregem creavere. contentio, con-
sulesne an tribuni militum crearentur, in interregno
8 rem dies complures tenuit. interrex ac senatus con-
sulum comitia, tribuni plebis et plebs tribunorum mi-
litum ut habeantur tendunt. vicerunt patres, quia et
plebs patriciis seu hunc seu illum delatura honorem
frustra certare supersedit et principes plebis ea comitia
9 malebant, quibus non haberetur ratio sua, quam qui-
bus ut indigni praeterirentur. tribuni quoque plebi
certamen sine effectu in beneficio apud primores patrum
reliquere.

10 T. Quinctius Barbatus interrex consules creat L
Papirium Mugilanum, L. Sempronium Atratinum. his
consulibus cum Ardeatibus foedus renovatum est; id-
que monumenti est consules eos illo anno fuisse, qui
neque in annalibus priscis neque in libris magistra-
11 tuum inveniuntur; credo quod tribuni militum initio
anni fuerunt, eo, perinde ac si totum annum in imperio
fuerint, suffectorum iis consulum praetermissa nomina
12 [consulum horum]. Licinius Macer auctor est etiam
in foedere Ardeatino et in linteis libris ad Monetae
ea inventa. et foris, cum tot terrores a finitimis
ostentati essent, et domi otium fuit.

1 VIII. Hunc annum — seu tribunos modo seu
tribunis suffectos consules quoque habuit — sequitur
annus haud dubiis consulibus M. Geganio Macerino
2 iterum, T. Quinctio Capitolino quintum [consule]. idem
hic annus censurae initium fuit, rei a parva origine
ortae, quae deinde tanto incremento aucta est, ut morum
disciplinaeque Romanae penes eam regimen, *in* senatu
equitumque centuriis decoris dedecorisque discrimen sub
dicione eius magistratus, ius publicorum privatorum-

que locorum, vectigalia populi Romani sub nutu atque
arbitrio essent. ortum autem initium est rei, quod 3
in populo per multos annos incenso neque differri
census poterat neque consulibus, cum tot populorum
bella imminerent, operae erat id negotium agere. mentio 4
inlata apud senatum est rem operosam ac minime con-
sularem suo proprio magistratu egere, cui scribarum
ministerium custodiaeque tabularum cura, cui arbi-
trium formulae censendi subiceretur. et patres quam- 5
quam rem parvam, tamen, quo plures patricii magi-
stratus in re publica essent, laeti accepere id, quod
evenit, futurum, credo, etiam rati, ut mox opes eorum,
qui praeessent, ipsi honori ius maiestatemque adi-
cerent; et tribuni, id quod tunc erat, magis necessarii 6
quam speciosi ministerii procurationem intuentes, ne
in parvis quoque rebus incommode adversarentur, haud
sane tetendere. cum a primoribus civitatis spretus 7
honor esset, Papirium Semproniumque, quorum de
consulatu dubitatur, ut eo magistratu parum solidum
consulatum explerent, censui agendo populus suffragiis
praefecit. censores ab re appellati sunt.

IX. Dum haec Romae geruntur, legati ab Ardea 1
veniunt pro veterrima societate renovatoque foedere
recenti auxilium prope eversae urbi inplorantes. frui 2
namque pace optimo consilio cum populo Romano
servata per intestina arma non licuit; quorum causa
atque initium traditur ex certamine factionum ortum,
quae fuerunt eruntque pluribus populis [magis] exitio 3
quam bella externa, quam fames morbive quaeque
alia in deum iras velut ultima publicorum malorum
vertunt.

Virginem plebei generis maxime forma notam 4
duo petiere iuvenes, alter virgini genere par, tutoribus
fretus, qui et ipsi eiusdem corporis erant, nobilis alter,
nulla re praeterquam forma captus. adiuvabant eum 5
optumatium studia, per quae in domum quoque puellae
certamen partium penetravit. nobilis superior iudicio

matris esse, quae quam splendidissimis nuptiis iungi
puellam volebat; tutores in ea quoque re partium me-
6 mores ad suum tendere. cum res peragi intra parietes
nequisset, ventum in ius est. postulatu audito matris
tutorumque magistratus secundum parentis arbitrium
7 dant ius nuptiarum. sed vis potentior fuit; namque
tutores inter suae partis homines de iniuria decreti
palam in foro contionati manu facta virginem ex domo
8 matris rapiunt; adversus quos infestior coorta optu-
matium acies sequitur accensum iniuria iuvenem. fit
proelium atrox. pulsa plebs, nihil Romanae plebi
similis, armata ex urbe profecta colle quodam capto
in agros optumatium cum ferro ignique excursiones
9 facit; urbem quoque omni, etiam experte ante certa-
minis, multitudine opificum ad spem praedae evocata
10 obsidere parat; nec ulla species cladesque belli abest
velut contacta civitate rabie duorum iuvenum funestas
nuptias ex occasu patriae petentium.

11 Parum parti utrique domi armorum bellique est
visum; optumates Romanos ad auxilium urbis obsessae,
plebs ad expugnandam secum Ardeam Volscos excivere.
12 priores Volsci duce Aequo Cluilio Ardeam venere et
13 moenibus hostium vallum obiecere. quod ubi Romam
est nuntiatum, extemplo M. Geganius consul cum exer-
citu profectus tria milia passuum ab hoste locum
castris cepit praecipitique iam die curare corpora mi-
lites iubet. quarta deinde vigilia signa profert. coep-
tumque opus adeo adproperatum est, ut sole orto
Volsci firmiore se munimento ab Romanis circum-
14 vallatos quam ab se urbem viderent; et alia parte
consul muro Ardeae bracchium iniunxerat, qua ex
oppido sui commeare possent.

1 X. Volscus imperator, qui ad eam diem non
commeatu praeparato, sed ex populatione agrorum
rapto in diem frumento aluisset militem, postquam
saeptus vallo repente inops omnium rerum erat, ad
conloquium consule evocato, si solvendae obsidionis

causa venerit Romanus, abducturum se inde Volscos
ait. adversus ea consul victis condiciones accipiendas 2
esse, non ferendas respondit, neque, ut venerint ad
oppugnandos socios populi Romani suo arbitrio, ita
abituros Volscos esse. dedi imperatorem, arma poni 3
iubet, fatentes victos se esse imperio parere; aliter
tam abeuntibus quam manentibus se hostem infestum
victoriam potius ex Volscis quam pacem infidam Ro-
mam relaturum. Volsci exiguam spem in armis alia 4
undique abscisa cum temptassent, praeter cetera ad-
versa loco quoque iniquo ad pugnam congressi, ini-
quiore ad fugam, cum ab omni parte caederentur, ad
preces a certamine versi dedito imperatore traditisque
armis sub iugum missi cum singulis vestimentis igno-
miniae cladisque pleni dimittuntur; et cum haud procul 5
urbe Tusculo consedissent, vetere Tusculanorum odio
inermes oppressi dederunt poenas vix nuntiis caedis
relictis.

Romanus Ardeae turbatas seditione res principi- 6
bus eius motus securi percussis bonisque eorum in
publicum Ardeatium redactis composuit; demptamque
iniuriam iudicii tanto beneficio populi Romani Ar-
deates credebant; senatui superesse aliquid ad delendum
publicae avaritiae monumentum videbatur. consul trium- 7
phans in urbem redit Cluilio duce Volscorum ante
currum ducto praelatisque spoliis, quibus dearmatum
exercitum hostium sub iugum miserat.

Aequavit, quod haud facile est, Quinctius consul 8
togatus armati gloriam collegae, quia concordiae pacis-
que domesticae curam iura infimis summisque mode-
rando ita tenuit, ut eum et patres severum consulem
et plebs satis comem crediderint. et adversus tribunos 9
auctoritate plura quam certamine tenuit; quinque con-
sulatus eodem tenore gesti vitaque omnis consulariter
acta verendum paene ipsum magis quam honorem
faciebant. eo tribunorum militarium nulla mentio his
consulibus fuit.

1 XI. Consules creantur M. Fabius Vibulanus, Po-
2 stumus Aebutius Cornicen. Fabius et Aebutius con-
sules, quo maiori gloriae rerum domi forisque gestarum
succedere se cernebant, maxime autem memorabilem
annum apud finitimos socios hostesque esse, quod
Ardeatibus in re praecipiti tanta foret cura subventum,
3 eo inpensius, ut delerent prorsus ex animis hominum
infamiam iudicii, senatus consultum fecerunt, ut, quo-
niam civitas Ardeatium intestino tumultu redacta ad
paucos esset, coloni eo praesidii causa adversus Volscos
4 scriberentur. hoc palam relatum in tabulas, ut plebem
tribunosque falleret iudicii rescindendi consilium ini-
tum; consenserant autem, ut multo maiore parte Ru-
tulorum colonorum quam Romanorum scripta nec
ager ullus divideretur nisi is, qui interceptus iudicio
infami erat, nec ulli prius Romano ibi, quam omnibus
5 Rutulis divisus esset, gleba ulla agri adsignaretur. sic
ager ad Ardeates rediit. triumviri ad coloniam Ardeam
deducendam creati Agrippa Menenius, T. Cluilius Si-
6 culus, M. Aebutius Helva; qui per minime populare
ministerium, agro adsignando sociis, quem populus
Romanus suum iudicasset, cum plebem offendissent, ne
primoribus quidem patrum satis accepti, quod nihil gra-
7 tiae cuiusquam dederant, vexationes ad populum iam die
dicta ab tribunis coloni adscripti remanendo in colonia,
quam testem integritatis iustitiaeque habebant, vitavere.
1 XII. Pax domi forisque fuit et hoc et insequente
anno C. Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus.
2 ludi ab decemviris per secessionem plebis a patribus
3 ex senatus consulto voti eo anno facti sunt. causa
seditionum nequiquam a Poetelio quaesita, qui tribunus
4 plebis iterum ea ipsa denuntiando factus neque, ut de
agris dividendis plebi referrent consules ad senatum,
pervincere potuit, et, cum magno certamine obtinuisset,
ut consulerentur patres, consulum an tribunorum pla-
5 ceret comitia haberi, consules creari iussi sunt; ludi-
brioque erant minae tribuni denuntiantis se dilectum

inpediturum, cum quietis finitumis neque bello neque
belli apparatu opus esset.

Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus Pro- 6
culo Geganio Macerino, L. Menenio Lanato consulibus
multiplici clade ac periculo insignis, seditionibus, fame,
regno prope per largitionis dulcedinem in cervices ac-
cepto; unum afuit bellum externum; quo si adgravatae 7
res essent, vix ope deorum omnium [re]sisti potuisset.
coepere a fame mala, seu adversus annus frugibus
fuit, seu dulcedine contionum et urbis deserto agrorum
cultu; nam utrumque traditur. et patres plebem de-
sidem et tribuni plebis nunc fraudem nunc neglegen-
tiam consulum accusabant. postremo perpulere plebem 8
haud adversante senatu, ut L. Minucius praefectus an-
nonae crearetur felicior in eo magistratu ad custodiam
libertatis futurus quam ad curationem ministerii sui,
quamquam postremo annonae quoque levatae haud
immeritam et gratiam et gloriam tulit. qui cum multis 9
circa finitimos populos legationibus terra marique ne-
quiquam missis, nisi quod ex Etruria haud ita multum
frumenti advectum est, nullum momentum annonae
fecisset et revolutus ad dispensationem inopiae, pro- 10
fiteri cogendo frumentum et vendere, quod usui men-
struo superesset, fraudandoque parte diurni cibi servitia,
criminando inde et obiciendo irae populi frumentarios,
acerba inquisitione aperiret magis quam levaret in-
opiam, multi ex plebe spe amissa, potius quam ut 11
cruciarentur trahendo animam, capitibus obvolutis se
in Tiberim praecipitaverunt.

XIII. Tum Sp. Maelius ex equestri ordine, ut illis 1
temporibus praedives, rem utilem pessimo exemplo
peiore consilio est adgressus. frumento namque ex 2
Etruria privata pecunia per hospitum clientiumque
ministeria coempto, quae, credo, ipsa res ad levandam
publica cura annonam impedimento fuerat, largitiones
frumenti facere instituit plebemque hoc munere de-
linitam, quacumque incederet, conspectus elatusque 3

supra modum hominis privati secum trahere, haud
4 dubium consulatum favore ac spe despondentem. ipse,
ut est humanus animus insatiabilis eo, quod fortuna
spondet, ad altiora et non concessa tendere et, quoniam
consulatus quoque eripiendus invitis patribus esset,
de regno agitare: id unum dignum tanto apparatu
consiliorum et certamine, quod ingens exsudandum
5 esset, praemium fore. iam comitia consularia insta-
bant; quae res eum necdum compositis maturisve satis
consiliis oppressit.

6 Consul sextum creatus T. Quinctius Capitolinus,
minime opportunus vir novanti res; collega additur
7 ei Agrippa Menenius, cui Lanato erat cognomen; et
L. Minucius praefectus annonae seu refectus seu, quoad
res posceret, in incertum creatus; nihil enim constat,
nisi in libros linteos utroque anno relatum inter magi-
8 stratus praefecti nomen. hic Minucius eandem publice
curationem agens, quam Maelius privatim agendam
susceperat, cum in utraque domo genus idem homi-
num versaretur, rem conpertam ad senatum defert:
9 tela in domum Maelii conferri, eumque contiones domi
habere ac non dubia regni consilia esse. tempus
agendae rei nondum stare; cetera iam convenisse; et
tribunos mercede emptos ad prodendam libertatem et
partita ducibus multitudinis ministeria esse. serius se
paene, quam tutum fuerit, ne cuius incerti vanique
auctor esset, ea deferre.

10 Quae postquam sunt audita, cum undique pri-
mores patrum et prioris anni consules increparent,
quod eas largitiones coetusque plebis in privata domo
passi essent fieri, et novos consules, quod expectassent,
donec a praefecto annonae tanta res ad senatum de-
ferretur, quae consulem non auctorem solum deside-
11 raret, sed etiam vindicem; tum Quinctius consules
immerito increpari ait, qui constricti legibus de pro-
vocatione ad dissolvendum imperium latis nequaquam
tantum virium in magistratu ad eam rem pro atroci-

tate vindicandam quantum animi haberent. opus esse
non forti solum viro, sed etiam libero exsolutoque
legum vinclis. itaque se dictatorem L. Quinctium 12
dicturum; ibi animum parem tantae potestati esse.
adprobantibus cunctis primo Quinctius abnuere et,
quid sibi vellent, rogitare, qui se aetate exacta tantae
dimicationi obicerent. dein cum undique plus in illo 13
senili animo non consilii modo, sed etiam virtutis esse
quam in omnibus aliis dicerent laudibusque haud in-
meritis onerarent et consul nihil remitteret, precatus
tandem deos inmortales Cincinnatus, ne senectus sua 14
in tam trepidis rebus damno dedecorive rei publicae
esset, dictator a consule dicitur. ipse deinde C. Ser-
vilium Ahalam magistrum equitum dicit.

XIV. Postero die dispositis praesidiis cum in forum 1
descendisset conversaque in eum plebs novitate rei ac
miraculo esset et Maeliani atque ipse dux eorum in
se intentam vim tanti imperii cernerent, expertes con-
siliorum regni, qui tumultus, quod bellum repens aut 2
dictatoriam maiestatem aut Quinctium post octogesi-
mum annum rectorem rei publicae quaesisset, rogita-
rent, missus ab dictatore Servilius magister equitum 3
ad Maelium 'vocat te' inquit 'dictator'. cum pavidus
ille, quid vellet, quaereret Serviliusque causam dicen-
dam esse proponeret crimenque a Minucio delatum
ad senatum diluendum, tunc Maelius recipere se in 4
catervam suorum et primum circumspectans tergi-
versari, postremo, cum apparitor iussu magistri equi-
tum duceret, ereptus a circumstantibus fugiensque
fidem plebis Romanae inplorare et opprimi se con-
sensu patrum dicere, quod plebi benigne fecisset; orare, 5
ut opem sibi ultimo in discrimine ferrent neve ante
oculos suos trucidari sinerent. haec eum vociferantem 6
adsecutus Ahala Servilius obtruncat respersusque cruore
[obtruncati], stipatus caterva patriciorum iuvenum,
dictatori renuntiat vocatum ad eum Maelium repulso
apparitore concitantem multitudinem poenam meritam

7 habere. tum dictator 'macte virtute' inquit, 'C. Ser-
vili, esto liberata re publica'.

1 XV. Tumultuantem deinde multitudinem incerta
existimatione facti ad contionem vocari iussit et Mae-
lium iure caesum pronuntiavit, etiam si regni crimine in-
sons fuerit, qui vocatus a magistro equitum ad dicta-
2 torem non venisset. se ad causam cognoscendam con-
sedisse, qua cognita habiturum fuisse Maelium similem
causae fortunam; vim parantem, ne iudicio se commit-
3 teret, vi coercitum esse. nec cum eo tamquam cum
cive agendum fuisse, qui natus in libero populo inter
iura legesque, ex qua urbe reges exactos sciret eodem-
que anno sororis filios regis et liberos consulis, libera-
toris patriae, propter pactionem indicatam recipiendo-
rum in urbem regum a patre securi esse percussos,
4 ex qua Conlatinum Tarquinium consulem nominis odio
abdicare se magistratu atque exulare iussum, in qua
de Sp. Cassio post aliquot annos propter consilia inita
de regno supplicium sumptum, in qua nuper decem-
viros bonis, exilio, capite multatos ob superbiam regiam,
5 in ea Sp. Maelius spem regni conceperit. et quis homo?
quamquam nullam nobilitatem, nullos honores, nulla
merita cuiquam ad dominationem pandere viam; sed
tamen Claudios, Cassios consulatibus, decemviratibus
suis maiorumque honoribus, splendore familiarum su-
6 stulisse animos, quo nefas fuerit; Sp. Maelium, cui
tribunatus plebis magis optandus quam sperandus
fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris sperasse
libertatem se civium suorum emisse ciboque obiciendo
ratum victorem finitimorum omnium populum in servi-
7 tutem perlici posse, ut, quem senatorem concoquere
civitas vix posset, regem ferret Romuli conditoris ab
diis orti, recepti ad deos, insignia atque imperium
8 habentem. non pro scelere id magis quam pro monstro
habendum, nec satis esse sanguine eius expiatum, nisi
tecta parietesque, intra quae tantum amentiae con-
ceptum esset, dissiparentur bonaque contacta pretiis

regni mercandi publicarentur. iubere itaque quaestores
vendere ea bona atque in publicum redigere.

XVI. Domum deinde, ut monumento area esset 1
oppressae nefariae spei, dirui extemplo iussit. id
Aequimelium appellatum est. L. Minucius bove aurato 2
et statua extra portam Trigeminam est donatus ne
plebe quidem invita, quia frumentum Maelianum assi-
bus in modios aestimatum plebi divisit. hunc Minu- 3
cium apud quosdam auctores transisse a patribus ad
plebem undecimumque tribunum plebis cooptatum sedi-
tionem motam ex Maeliana caede sedasse invenio;
ceterum vix credibile est numerum tribunorum patres 4
augeri passos, idque potissimum exemplum a patricio
homine introductum, nec deinde id plebem concessum
semel obtinuisse aut certe temptasse. sed ante omnia
refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege
cautum, ne tribunis collegam cooptare liceret.

Q. Caecilius, Q. Iunius, Sex. Titinius soli ex col- 5
legio tribunorum neque tulerant de honoribus Minuci
legem et criminari nunc Minucium nunc Servilium
apud plebem querique indignam necem Maelii non
destiterant. pervicerunt igitur, ut tribunorum militum 6
potius quam consulum comitia haberentur, haud dubii,
quin sex locis — tot enim iam creari licebat — et
plebei aliqui profitendo se ultores fore Maelinae caedis
crearentur.

Plebs, quamquam agitata multis eo anno et variis 7
motibus erat, nec pluris quam tres tribunos consulari
potestate creavit et in his L. Quinctium, Cincinnati
filium, ex cuius dictaturae invidia tumultus quaere-
batur. praelatus suffragiis Quinctio Mam. Aemilius, 8
vir summae dignitatis; L. Iulium tertium creant.

XVII. In horum magistratu Fidenae, colonia Ro- 1
mana, ad Lartem Tolumnium [Veientium regem] ac
Veientes defecere. maius additum defectioni scelus: 2
Q. Fulcinium, Cloelium Tullum, Sp. Antium, L. Roscium,
legatos Romanos, causam novi consilii quaerentes, iussu

3 Tolumni interfecerunt. levant quidam regis facinus:
in tesserarum prospero iactu vocem eius ambiguam,
ut occidi iussisse videretur, a Fidenatibus exceptam
4 causam mortis legatis fuisse: rem incredibilem, interventu Fidenatium, novorum sociorum, consulentium de
caede ruptura ius gentium, non aversum ab intentione
lusus animum nec deinde in errorem versum facinus.
5 propius est fidem obstringi Fidenatium populum, ne
respicere spem ullam ab Romanis posset, conscientia
6 tanti sceleris voluisse. legatorum, qui Fidenis caesi
erant, statuae publice in rostris positae sunt. cum
Veientibus Fidenatibusque, praeterquam finitumis populis, ab causa etiam tam nefanda bellum exorsis
atrox dimicatio instabat.

7 Itaque ad curam summae rerum quieta plebe
tribunisque eius nihil controversiae fuit, quin consules crearentur M. Geganius Macerinus tertium et
L. Sergius Fidenas, a bello, credo, quod deinde gessit,
8 appellatus. hic enim primus cis Anienem cum rege
Veientium secundo proelio conflixit nec incruentam
victoriam rettulit. maior itaque ex civibus amissis
dolor quam laetitia fusis hostibus fuit, et senatus ut
in trepidis rebus dictatorem dici Mam. Aemilium iussit.
9 is magistrum equitum ex collegio prioris anni, quo
simul tribuni militum consulari potestate fuerant,
L. Quinctium Cincinnatum, dignum parente iuvenem,
10 dixit. ad dilectum a consulibus habitum centuriones
veteres belli periti adiecti et numerus amissorum proxima pugna expletus. legatos *T.* Quinctium Capitolinum et M. Fabium Vibulanum sequi se dictator iussit.
11 cum potestas maior tum vir quoque potestati par
hostes ex agro Romano trans Anienem submovere;
collesque inter Fidenas atque Anienem ceperunt referentes castra nec ante in campos degressi sunt, quam
12 legiones Faliscorum auxilio venerunt. tum demum
castra Etruscorum pro moenibus Fidenarum posita.
et dictator Romanus haud procul inde ad confluentis

consedit in utriusque ripis amnis, qua assequi muni-
mento poterat, vallo interposito. postero die in aciem
eduxit.

XVIII. Inter hostes variae fuere sententiae. Fa- 1
liscus, procul ab domo militiam aegre patiens satisque
fidens sibi, poscere pugnam; Veienti Fidenatique plus
spei in trahendo bello esse. Tolumnius, quamquam 2
suorum magis placebant consilia, ne longinquam mili-
tiam non paterentur Falisci, postero die se pugna-
turum edicit. dictatori ac Romanis, quod detractasset 3
pugnam hostis, animi accessere; posteroque die, iam
militibus castra urbemque se oppugnaturos frementi-
bus, ni copia pugnae fiat, utrimque acies inter bina
castra in medium campi procedunt. Veiens multi- 4
tudine abundans, qui inter dimicationem castra Romana
adgrederentur, post montes circummisit. trium popu-
lorum exercitus ita stetit instructus, ut dextrum cornu
Veientes, sinistrum Falisci tenerent, medii Fidenates
essent. dictator dextro cornu adversus Faliscos, sini- 5
stro contra Veientem Capitolinus Quinctius intulit signa;
ante mediam aciem cum equitatu magister equitum pro-
cessit. parumper silentium et quies fuit nec Etruscis, 6
nisi cogerentur, pugnam inituris et dictatore arcem
Romanam respectante, ut ex*templo proelium committeret,*
si ab auguribus, simul aves rite admisissent, ex con-
posito tolleretur signum. quod ubi conspexit, primos 7
equites clamore sublato iu hostem emisit; secuta pe-
ditum acies ingenti vi conflixit. nulla parte legiones 8
Etruscae sustinuere impetum Romanorum; eques ma-
xime resistebat; equitumque longe fortissimus ipse
rex ab omni parte effuse sequentibus obequitans Ro-
manis trahebat certamen.

XIX. Erat tum inter equites tribunus militum 1
A. Cornelius Cossus, eximia pulchritudine corporis,
animo ac viribus par memorque generis, quod amplis-
simum acceptum maius auctiusque reliquit posteris.
is cum ad impetum Tolumni, quacumque se inten- 2

disset, trepidantes Romanas videret turmas insignem-
que eum regio habitu volitantem tota acie cognosset,
3 'hicine est' inquit 'ruptor foederis humani violator-
que gentium iuris? iam ego hanc mactatam victimam,
si modo sancti quicquam in terris esse dii volunt,
4 legatorum manibus dabo'. calcaribus subditis infesta
cuspide in unum fertur hostem; quem cum ictum
equo deiecisset, confestim et ipse hasta innixus se in
5 pedes excepit. adsurgentem ibi regem umbone resu-
pinat repetitumque saepius cuspide ad terram adfixit.
tum exsangui detracta spolia, caputque abscisum victor
spiculo gerens terrore caesi regis hostes perfudit.
ita equitum quoque fusa acies, quae una fecerat an-
6 ceps certamen. dictator legionibus fugatis instat et
ad castra conpulsos caedit. Fidenatium plurimi loco-
rum notitia effugere in montes. Cossus Tiberim cum
equitatu transvectus ex agro Veientano ingentem de-
tulit praedam ad urbem.
7 Inter proelium et ad castra Romana pugnatum
est adversus partem copiarum ab Tolumnio, ut ante
8 dictum est, ad castra missam. Fabius Vibulanus
corona primum vallum defendit; intentos deinde hostes
in vallum egressus dextra principali cum triariis re-
pente invadit. quo pavore iniecto caedes minor, quia pau-
ciores erant, fuga non minus trepida quam in acie fuit.
1 XX. Omnibus locis re bene gesta dictator senatus
consulto iussuque populi triumphans in urbem rediit.
2 longe maximum triumphi spectaculum fuit Cossus
spolia opima regis interfecti gerens. in eum milites
carmina incondita aequantes eum Romulo canere.
3 spolia in aede Iovis Feretrii prope Romuli spolia,
quae prima opima appellata sola ea tempestate erant,
cum sollemni dedicatione dono fixit; averteratque in
se a curru dictatoris civium ora et celebritatis eius
4 diei fructum prope solus tulerat. dictator coronam
auream libram pondo ex publica pecunia populi iussu
in Capitolio Iovi donum posuit.

Omnis ante me auctores secutus A. Cornelium 5
Cossum tribunum militum secunda spolia opima Iovis
Feretrii templo intulisse exposui; ceterum, praeter- 6
quam quod ea rite opima spolia habentur, quae dux
duci detraxit, nec ducem novimus, nisi cuius auspicio
bellum geritur, titulus ipse spoliis inscriptus illos me-
que arguit consulem ea Cossum cepisse. hoc ego cum 7
Augustum Caesarem, templorum omnium conditorem
aut restitutorem, ingressum aedem Feretrii Iovis, quam
vetustate dilapsam refecit, se ipsum in thorace linteo
scriptum legisse audissem, prope sacrilegium ratus
sum Cosso spoliorum suorum Caesarem, ipsius templi
auctorem, subtrahere testem. quis ea in re sit error, 8
quod tam veteres annales quodque magistratuum libri,
quos linteos in aede repositos Monetae Macer Licinius
citat identidem auctores, decimo post demum anno
cum T. Quinctio Poeno A. Cornelium Cossum consulem
habeant, existimatio communis omnibus est. nam etiam 9
illud accedit, ne tam clara pugna in eum annum
transferri possit, quod inbelle triennium ferme pesti-
lentia inopiaque frugum circa A. Cornelium consulem
fuit, adeo ut quidam annales velut funesti nihil praeter
nomina consulum suggerant. tertius ab consulatu 10
Cossi annus tribunum eum militum consulari potestate
habet, eodem anno magistrum equitum; quo in im-
perio alteram insignem edidit pugnam equestrem.
ea libera coniectura est, sed, ut ego arbitror, vana;
aversari enim omnes opiniones licet, cum auctor 11
pugnae recentibus spoliis in sacra sede positis Iovem
prope ipsum, cui vota erant, Romulumque intuens,
haud spernendos falsi tituli testes, se A. Cornelium
Cossum consulem scripserit.

XXI. M. Cornelio Maluginense, L. Papirio Crasso 1
consulibus exercitus in agrum Veientem ac Faliscum
ducti, praedae abactae hominum pecorumque; hostis 2
in agris nusquam inventus neque pugnandi copia facta;
urbes tamen non oppugnatae, quia pestilentia populum

invasit. et seditiones domi quaesitae sunt nec motae
3 tamen ab Sp. Maelio tribuno plebis, qui favore nominis moturum se aliquid ratus et Minucio diem dixerat
et rogationem de publicandis bonis Servili Ahalae
4 tulerat, falsis criminibus a Minucio circumventum
Maelium arguens, Servilio caedem civis indemnati
obiciens. quae vaniora ad populum ipso auctore fuere.
5 ceterum magis vis morbi ingravescens curae erat terroresque ac prodigia, maxime quod crebris motibus terrae
ruere in agris nuntiabantur tecta. obsecratio itaque
a populo duumviris praeeuntibus est facta.

6 Pestilentior inde annus C. Iulio iterum et L. Verginio consulibus tantum vastitatis in urbe agrisque
fecit, ut non modo praedandi causa quisquam ex agro
Romano exiret bellive inferendi memoria patribus aut
7 plebi esset, sed ultro Fidenates, qui se primo aut
montibus aut muris tenuerant, populabundi descende-
8 rent in agrum Romanum. deinde Veientium exercitu
accito — nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum
neque clade Romanorum neque sociorum precibus potuere — duo populi transiere Anienem atque haud
9 procul Collina porta signa habuere. trepidatum itaque
non in agris magis quam in urbe est. Iulius consul
in aggere murisque explicat copias, a Verginio senatus
in aede Quirini consulitur. dictatorem dici A. Servilium placet, cui Prisco alii, alii Structo fuisse cogno-
10 men tradunt. Verginius, dum collegam consuleret,
moratus permittente eo nocte dictatorem dixit. is sibi
magistrum equitum Postumum Aebutium Helvam
dicit.

1 XXII. Dictator omnes luce prima extra portam
Collinam adesse iubet. quibuscumque vires subpete-
2 bant ad arma ferenda, praesto fuere. signa ex aerario
prompta feruntur ad dictatorem. quae cum agerentur,
hostes in loca altiora concessere. eo dictator agmine
infesto subiit nec procul Nomento signis conlatis fudit
Etruscas legiones; conpulit inde in urbem Fidenas

valloque circumdedit; sed neque scalis capi poterat 3
urbs alta et munita, neque in obsidione vis ulla erat,
quia frumentum non necessitati modo satis, sed copiae
quoque abunde ex ante convecto sufficiebat. ita ex- 4
pugnandi pariter cogendique ad deditionem spe amissa
dictator in locis propter propinquitatem notis ab ad-
versa parte urbis maxime neglecta, quia suapte natura
tutissima erat, agere in arcem cuniculum instituit.
ipse diversissimis locis subeundo ad moenia quadri- 5
fariam diviso exercitu, qui alii aliis succederent ad
pugnam, continenti die ac nocte proelio ab sensu
operis hostes avertebat, donec perfosso a castris monte 6
erecta in arcem via est, intentisque Etruscis ad vanas
a certo periculo minas clamor supra caput hostilis
captam urbem ostendit.

Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Mace- 7
rinus censores villam publicam in campo Martio pro-
baverunt; ibique primum census populi est actus.

XXIII. Eosdem consules insequenti anno refectos 1
Iulium tertium, Verginium iterum apud Macrum Li-
cinium invenio; Valerius Antias atque Tubero M. Man- 2
lium et Q. Sulpicium consules in eum annum edunt.
ceterum in tam discrepanti editione et Tubero et
Macer libros linteos auctores profitentur; neuter tri-
bunos militum eo anno fuisse traditum ab scriptoribus
antiquis dissimulat. Licinio libros haud dubie sequi 3
linteos placet; Tubero incertus veri est. sit inter
cetera vetustate cooperta hoc quoque in incerto po-
situm.

Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas 4
non Veientibus solum exterritis metu similis excidii,
sed etiam Faliscis memoria initi primo cum iis belli,
quamquam rebellantibus non adfuerant. igitur cum 5
duae civitates legatis circa duodecim populos missis
inpetrassent, ut ad Voltumnae fanum indiceretur omni
Etruriae concilium, velut magno inde tumultu in-
minente senatus Mam. Aemilium dictatorem iterum

6 dici iussit. ab eo A. Postumius Tubertus magister equitum est dictus; bellumque tanto maiore quam proxime conatu apparatum est, quanto plus erat ab omni Etruria periculi, quam ab duobus populis fuerat.

1 XXIV. Ea res aliquanto expectatione omnium
2 tranquillior fuit. itaque cum renuntiatum a mercatoribus esset negata Veientibus auxilia iussosque suo consilio bellum initum suis viribus exequi nec adversarum rerum quaerere socios, cum quibus spem
3 integram communicare noluerint, tum dictator, ne nequiquam creatus esset, materia quaerendae bello gloriae adempta in pace aliquid operis edere, quod monumentum esset dictaturae, cupiens censuram minuere parat seu nimiam potestatem ratus seu non tam magnitudine honoris quam diuturnitate offensus.

4 Contione itaque advocata rem publicam foris gerendam ait tutaque omnia praestanda deos inmortales suscepisse; se, quod intra muros agendum esset, libertati populi Romani consulturum. maximam autem eius custodiam esse, si magna imperia diuturna non essent et temporis modus inponeretur, quibus iuris inponi non posset. alios magistratus annuos esse,
5 quinquennalem censuram. grave esse iisdem per tot annos, magnam partem vitae, obnoxios vivere. se legem laturum, ne plus quam annua ac semenstris
6 censura esset. consensu ingenti populi legem postero die pertulit et 'ut re ipsa' inquit 'sciatis, Quirites, quam mihi diuturna non placeant imperia, dictatura me abdico'.

7 Deposito suo magistratu, inposito fine alteri cum gratulatione ac favore ingenti populi domum est reductus. censores aegre passi Mamercum, quod magistratum populi Romani minuisset, tribu moverunt octi-
8 plicatoque censu aerarium fecerunt. quam rem ipsum ingenti animo tulisse ferunt causam potius ignominiae intuentem quam ignominiam; primores patrum, quam-

quam deminutum censurae ius noluissent, exemplo
acerbitatis censoriae offensos, quippe cum se quisque
diutius ac saepius subiectum censoribus fore cerneret
quam censuram gesturum; populi certe tanta indi- 9
gnatio coorta dicitur, ut vis a censoribus nullius
auctoritate praeterquam ipsius Mamerci deterreri qui-
verit.

XXV. Tribuni plebi adsiduis contentionibus pro- 1
hibendo consularia comitia, cum res prope ad inter-
regnum perducta esset, evicere tandem, ut tribuni
militum consulari potestate crearentur. victoriae prae- 2
mium quod petebatur, ut plebeius crearetur, nullum
fuit; omnes patricii creati sunt, M. Fabius Vibulanus,
M. Folius, L. Sergius Fidenas. pestilentia eo anno 3
aliarum rerum otium praebuit. aedis Apollini pro
valetudine populi vota est. multa duumviri ex libris
placandae deum irae avertendaeque a populo pestis
causa fecere; magna tamen clades in urbe agrisque 4
promiscua hominum pecorumque pernicie accepta. fa-
mem quoque ex pestilentia, morbo inplicitis cultoribus
agrorum, timentes in Etruriam Pomptinumque agrum
et Cumas, postremo in Siciliam quoque frumenti causa
misere. consularium comitiorum nulla mentio habita
est; tribuni militum consulari potestate omnes patricii 5
creati sunt, L. Pinarius Mamercus, L. Furius Medulli-
nus, Sp. Postumius Albus.

Eo anno vis morbi levata, neque a penuria fru- 6
menti, quia ante provisum erat, periculum fuit. con- 7
silia de movendo bello in Volscorum Aequorumque
conciliis et in Etruria ad fanum Voltumnae agitata.
ibi prolatae in annum res, decretoque cautum, ne quod 8
ante concilium fieret nequiquam Veiente populo que-
rente eandem, qua Fidenae deletae sint, inminere Veis
fortunam.

Interim Romae principes plebis iam diu nequi- 9
quam inminentes spei maioris honoris, dum foris otium
esset, coetus indicere in domos tribunorum plebis; ibi 10

secreta consilia agitare; queri se a plebe adeo spretos,
ut, cum per tot annos tribuni militum consulari pote-
state creentur, nulli umquam plebeio ad eum honorem
11 aditus fuerit. multum providisse suos maiores, qui
caverint, ne cui patricio plebei magistratus paterent;
aut patricios habendos fuisse tribunos plebi; adeo se
suis etiam sordere nec a plebe minus quam a patri-
12 bus contemni. alii purgare plebem, culpam in patres
vertere: eorum ambitione artibusque fieri, ut ob-
saeptum plebi sit ad honorem iter. si plebi respirare
ab eorum mixtis precibus minisque liceat, memorem
eam suorum inituram suffragia esse et parto auxilio
13 imperium quoque adscituram. placet tollendae ambi-
tionis causa tribunos legem promulgare, ne cui album
in vestimentum addere petitionis causa liceret. parva
nunc res et vix serio agenda videri possit, quae tunc
14 ingenti certamine patres ac plebem accendit. vicere
tamen tribuni, ut legem perferrent; apparebatque in-
ritatis animis plebem ad suos studia inclinaturam.
quae ne libera essent, senatus consultum factum est,
ut consularia comitia haberentur.

1 XXVI. Tumultus causa fuit, quem ab Aequis et
2 Volscis Latini atque Hernici nuntiarant. T. Quinctius
Luci filius Cincinnatus — eidem et Poeno cognomen
additur — et Cn. Iulius Mento consules facti. nec ultra
3 terror belli est dilatus. lege sacrata, quae maxima
apud eos vis cogendae militiae erat, dilectu habito
utrimque validi exercitus profecti in Algidum con-
4 venere ibique seorsum Aequi, seorsum Volsci castra
communivere, intentiorque quam umquam ante mu-
5 niendi exercendique militem cura ducibus erat. eo plus
nuntii terroris Romam attulere. senatui dictatorem
dici placuit, quia etsi saepe victi populi maiore tamen
conatu quam alias umquam rebellarant et aliquantum
6 Romanae iuventutis morbo absumptum erat. ante omnia
pravitas consulum discordiaque inter ipsos et certa-
mina in consiliis omnibus terrebant. sunt qui male

pugnatum ab his consulibus in Algido auctores sint
eamque causam dictatoris creandi fuisse. illud satis 7
constat, ad alia discordes in uno adversus patrum vo-
luntatem consensisse, ne dicerent dictatorem, donec,
cum alia aliis terribiliora adferrentur nec in auctori-
tate senatus consules essent, Q. Servilius Priscus sum-
mis honoribus egregie usus 'vos' inquit, 'tribuni
plebis, quoniam ad extrema ventum est, senatus 8
appellat, ut in tanto discrimine rei publicae dicta-
torem dicere consules pro potestate vestra cogatis'.
qua voce audita occasionem oblatam rati tribuni 9
augendae potestatis secedunt proque collegio pronun-
tiant placere consules senatui dicto audientes esse;
si adversus consensum amplissimi ordinis ultra ten-
dant, in vincla se duci eos iussuros. consules ab tri- 10
bunis quam ab senatu vinci maluerunt proditum a
patribus summi imperii ius datumque sub iugum
tribuniciae potestati consulatum memorantes, si quidem
cogi aliquid pro potestate ab tribuno consules et
— quo quid ulterius privato timendum foret? — in
vincla etiam duci possent. sors, ut dictatorem diceret 11
— nam ne id quidem inter collegas convenerat —,
T. Quinctio evenit. is A. Postumium Tubertum, soce-
rum suum, severissimi imperii virum, dictatorem dixit;
ab eo L. Iulius magister equitum est dictus. dilectus 12
simul edicitur et iustitium, neque aliud tota urbe
agi quam bellum apparari. cognitio vacantium mi-
litiae munere post bellum differtur. ita dubii quoque
inclinant ad nomina danda. et Hernicis Latinisque
milites imperati; utrimque enixe oboeditum dicta-
tori est.

XXVII. Haec omnia celeritate ingenti acta; re- 1
lictoque Cn. Iulio consule ad praesidium urbis et L.
Iulio magistro equitum ad subita belli ministeria, ne
qua res, qua eguissent in castris, moraretur, dictator
praeeunte A. Cornelio pontifice maximo ludos magnos
tumultus causa vovit profectusque ab urbe diviso cum 2

3 Quinctio consule exercitu ad hostes pervenit. sicut
bina castra hostium parvo inter se spatio distantia vide-
runt, ipsi quoque mille ferme passus ab hoste dictator
Tusculo, consul Lanuvio propiorem locum castris cepe-
4 runt. ita quattuor exercitus totidem munimenta plani-
tiem in medio, non parvis modo excursionibus ad proelia,
sed vel ad explicandas utrimque acies satis patentem,
5 habebant. nec, ex quo castris castra collata sunt, ces-
satum a levibus proeliis est facile patiente dictatore
conferendo vires spem universae victoriae, temptato
paulatim eventu certaminum, suos praecipere.

6 Itaque hostes nulla in proelio iusto relicta spe
noctu adorti castra consulis rem in casum ancipitis
eventus committunt. clamor subito ortus non con-
sulis modo vigiles, exercitum deinde omnem, sed dicta-
7 torem quoque ex somno excivit. ubi praesenti ope
res egebat, consul nec animo defecit nec consilio: pars
militum portarum stationes firmant, pars corona val-
8 lum cingunt. in alteris apud dictatorem castris quo
minus tumultus est, eo plus animadvertitur, quid
opus facto sit. missum extemplo ad castra sub-
sidium, cui Sp. Postumius Albus legatus praeficitur;
ipse parte copiarum parvo circuitu locum maxime
secretum ab tumultu petit, unde ex necopinato aversum
9 hostem invadat. Q. Sulpicium legatum praeficit castris;
M. Fabio legato adsignat equites nec ante lucem mo-
vere iubet manum inter nocturnos tumultus moderatu
difficilem. omnia, quae vel alius imperator prudens
et inpiger in tali re praeciperet ageretque, praecipit
10 ordine atque agit; illud eximium consilii animique
specimen et neutiquam vulgatae laudis, quod ultro ad
oppugnanda castra hostium, unde maiore agmine pro-
fectos exploratum fuerat, M. Geganium cum cohortibus
11 delectis misit. qui postquam intentos homines in
eventum periculi alieni pro se incautos neglectis vi-
giliis stationibusque est adortus, prius paene cepit
12 castra, quam oppugnari hostes satis scirent. inde

fumo, ut convenerat, datum signum ubi conspectum
ab dictatore est, exclamat capta hostium castra nuntiari-
que passim iubet.

XXVIII. Et iam luciscebat omniaque sub oculis 1
erant. et Fabius cum equitatu impetum dederat, et
consul eruptionem e castris in trepidos iam hostes
fecerat; dictator autem parte altera subsidia et secun- 2
dam aciem adortus circumagenti se ad dissonos cla-
mores ac subitos tumultus hosti undique obiecerat
victorem peditem equitemque. circumventi igitur iam 3
in medio ad unum omnes poenas rebellionis dedissent,
ni Vettius Messius ex Volscis, nobilior vir factis quam
genere, iam orbem volventes suos increpans clara voce
'hic praebituri' inquit 'vos telis hostium estis in- 4
defensi, inulti? quid igitur arma habetis aut quid
ultro bellum intulistis? in otio tumultuosi, in bello
segnes? quid hic stantibus spei est? an deum aliquem
protecturum vos rapturumque hinc putatis? ferro via
facienda est. hac, qua me praegressum videritis, agite, 5
qui visuri domos parentes, coniuges liberos estis, ite
mecum! non murus nec vallum, sed armati armatis
obstant. virtute pares, necessitate, quae ultimum ac
maximum telum est, superiores estis.' haec locutum 6
exsequentemque dicta redintegrato clamore secuti dant
inpressionem, qua Postumius Albus cohortes obiecerat;
et moverunt victorem, donec dictator pedem iam re-
ferentibus suit advenit, eoque omne proelium versum
est. uni viro, Messio, fortuna hostium innititur. 7
multa utrimque vulnera, multa passim caedes est. iam
ne duces quidem Romani incruenti pugnant. unus 8
Postumius ictus saxo perfracto capite acie excessit,
non dictatorem umerus vulneratus, non Fabium prope
affixum equo femur, non bracchium abscisum con-
sulem ex tam ancipiti proelio summovit.

XXIX. Messium impetus per stratos caede hostes 1
cum globo fortissimorum iuvenum extulit ad castra
Volscorum, quae nondum capta erant. eodem omnis

2 acies inclinatur. consul effusos usque ad vallum per-
secutus ipsa castra vallumque adgreditur; eodem et
3 dictator alia parte copias admovet. non segnior op-
pugnatio est, quam pugna fuerat. consulem signum
quoque intra vallum iniecisse ferunt, quo milites acrius
subirent, repetendoque signo primam inpressionem
factam; et dictator proruto vallo iam in castra proe-
4 lium intulerat. tum abici passim arma ac dedi hostes
coepti; castrisque et his captis hostes praeter senatores
omnes venumdati sunt. praedae pars sua cognoscen-
tibus Latinis atque Hernicis reddita, partem sub hasta
dictator vendidit; praepositoque consule castris ipse
triumphans invectus urbem dictatura se abdicavit.

5 Egregiae dictaturae tristem memoriam faciunt,
qui filium ab A. Postumio, quod occasione bene pu-
gnandi captus iniussu decesserit praesidio, victorem
6 securi percussum tradunt. nec libet credere et licet
in variis opinionibus; et argumento est, quod imperia
Manliana, non Postumiana appellata sunt, cum, qui
prior auctor tam saevi exempli foret, occupaturus in-
signem titulum crudelitatis fuerit. Imperioso quoque
Manlio cognomen inditum; Postumius nulla tristi nota
est insignitus.

7 Cn. Iulius consul aedem Apollinis absente collega
sine sorte dedicavit. aegre id passus Quinctius, cum
dimisso exercitu in urbem redisset, nequiquam in senatu
est conquestus.

8 Insigni magnis rebus anno additur nihil tum ad
rem Romanam pertinere visum, quod Carthaginienses,
tanti hostes futuri, tum primum per seditiones Sicu-
lorum ad partis alterius auxilium in Siciliam exer-
citum traiecere.

1 XXX. Agitatum in urbe ab tribunis plebis, ut
tribuni militum consulari potestate crearentur, nec ob-
tineri potuit. consules fiunt L. Papirius Crassus, L.
Iulius. Aequorum legati foedus ab senatu cum pe-
tissent et pro foedere deditio ostentaretur, indutias

annorum octo impetraverunt; Volscorum res super 2
acceptam in Algido cladem pertinaci certamine inter
pacis bellique auctores in iurgia et seditiones versa:
undique otium fuit Romanis. legem de multarum 3
aestimatione pergratam populo cum ab tribunis parari
consules unius ex collegio proditione excepissent, ipsi
praeoccupaverunt ferre.

Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostus Lu- 4
cretius Tricipitinus. nihil dignum dictu actum his
consulibus. secuti eos consules A. Cornelius Cossus,
T. Quinctius Poenus iterum. Veientes in agrum Ro-
manum excursiones fecerunt. fama fuit quosdam ex 5
Fidenatium iuventute participes eius populationis fuisse,
cognitioque eius rei L. Sergio et Q. Servilio et Mam.
Aemilio permissa. quidam Ostiam relegati, quod, cur 6
per eos dies a Fidenis afuissent, parum constabat.
colonorum additus numerus agerque iis bello inter-
emptorum adsignatus. siccitate eo anno plurimum 7
laboratum est, nec caelestes modo defuerunt aquae,
sed terra quoque ingenito umore egens vix ad per-
ennes suffecit amnes. defectus alibi aquarum circa 8
torridos fontes rivosque stragem siti pecorum morien-
tium dedit; scabie alia absumpta; vulgatique contactu
in homines morbi. et primo in agrestes ingruerant
servitiaque; urbs deinde inpletur. nec corpora modo 9
adfecta tabo, sed animos quoque multiplex religio et
pleraque externa invasit novos ritus sacrificandi vati-
cinando inferentibus in domos, quibus quaestui sunt
capti superstitione animi, donec publicus iam pudor 10
ad primores civitatis pervenit cernentes in omnibus
vicis sacellisque peregrina atque insolita piacula pacis
deum exposcendae. datum inde negotium aedilibus, 11
ut animadverterent, ne qui nisi Romani dii neu quo
alio more quam patrio colerentur.

Irae adversus Veientes in insequentem annum, 12
C. Servilium Ahalam, L. Papirium Mugilanum consules,
dilatae sunt. tunc quoque, ne confestim bellum in- 13

dieeretur neve exercitus mitterentur, religio obstitit; fetiales prius mittendos ad res repetendas censuere.
14 cum Veientibus nuper acie dimicatum ad Nomentum et Fidenas fuerat, indutiaeque inde, non pax facta, quarum et dies exierat et ante diem rebellaverant; missi tamen fetiales; nec eorum, cum more patrum
15 iurati repeterent res, verba sunt audita. controversia inde fuit, utrum populi iussu indiceretur bellum, an satis esset senatus consultum. pervicere tribuni denuntiando inpedituros se dilectum, ut Quinctius consul de bello ad populum ferret. omnes centuriae iussere.
16 in eo quoque plebs superior fuit, quod tenuit, ne consules in proximum annum crearentur.

1 XXXI. Tribuni militum consulari potestate quattuor creati sunt, T. Quinctius Poenus ex consulatu,
2 C. Furius, M. Postumius, A. Cornelius Cossus. ex his Cossus praefuit urbi; tres dilectu habito profecti sunt Veios documentoque fuere, quam plurium imperium bello inutile esset. tendendo ad sua quisque consilia, cum aliud alii videretur, aperuerunt occasionem ad
3 *bene rem gerendam* [locum] hosti; incertam namque aciem signum aliis dari, receptui aliis cani iubentibus invasere opportune Veientes. castra propinqua turbatos ac terga dantes accepere; plus itaque ignominiae quam cladis est acceptum.

4 Maesta civitas fuit vinci insueta; odisse tribunos, poscere dictatorem: in eo verti spes civitatis. et cum ibi quoque religio obstaret, ne non posset nisi ab consule dici dictator, augures consulti eam religionem
5 exemere. A. Cornelius dictatorem Mam. Aemilium dixit et ipse ab eo magister equitum est dictus; adeo, simul fortuna civitatis virtute vera eguit, nihil censoria animadversio effecit, quo minus regimen rerum ex
6 notata indigne domo peteretur. Veientes re secunda elati missis circum Etruriae populos legatis iactando tres duces Romanos ab se uno proelio fusos, cum tamen nullam publici consilii societatem movissent,

voluntarios undique ad spem praedae adsciverunt. uni 7
Fidenatium populo rebellare placuit; et tamquam nisi
ab scelere bellum ordiri nefas esset, sicut legatorum
antea, ita tum novorum colonorum caede inbutis armis
Veientibus sese coniungunt. consultare inde principes 8
duorum populorum, Veios an Fidenas sedem belli
caperent. Fidenae visae opportuniores; itaque traiecto
Tiberi Veientes Fidenas transtulerunt bellum.

Romae terror ingens erat. accito exercitu a Veis 9
eoque ipso ab re male gesta perculso castra locantur
ante portam Collinam, et in muris armati dispositi,
et iustitium in foro tabernaeque clausae, fiuntque
omnia castris quam urbi similiora, XXXII. cum tre- 1
pidam civitatem praeconibus per vicos dimissis dicta-
tor ad contionem advocatam increpuit, quod ani- 2
mos ex tam levibus momentis fortunae suspensos
gererent, ut parva iactura accepta, quae ipsa non vir-
tute hostium nec ignavia Romani exercitus, sed dis-
cordia imperatorum accepta sit, Veientem hostem
sexiens victum pertimescant Fidenasque prope saepius
captas quam oppugnatas. eosdem et Romanos et hostes 3
esse, qui per tot saecula fuerint, eosdem animos, easdem
corporis vires, eadem arma gerere; se quoque eundem
dictatorem Mam. Aemilium esse, qui antea Veientium
Fidenatiumque adiunctis Faliscis ad Nomentum exer-
citus fuderit, et magistrum equitum A. Cornelium 4
eundem in acie fore, qui priore bello tribunus militum
Larte Tolumnio, rege Veientium, in conspectu duorum
exercituum occiso spolia opima Iovis Feretrii templo
intulerit. proinde memores secum triumphos, secum 5
spolia, secum victoriam esse, cum hostibus scelus
legatorum contra ius gentium interfectorum, caedem
in pace Fidenatium colonorum, indutias ruptas, septi-
mam infelicem defectionem, arma caperent. simul 6
castra castris coniunxissent, satis confidere nec scelera-
tissimis hostibus diuturnum ex ignominia exercitus
Romani gaudium fore, et populum Romanum intel-

7 lecturum, quanto melius de re publica meriti sint,
qui se dictatorem tertium dixerint, quam qui ob erep-
tum censurae regnum labem secundae dictaturae suae
inposuerint.
8 Votis deinde nuncupatis profectus mille et quin-
gentos passus citra Fidenas castra locat dextra monti-
9 bus, laeva Tiberi amne saeptus. T. Quinctium Poenum
legatum occupare montes iubet occultumque id iugum
10 capere, quod ab tergo hostibus foret. ipse postero
die, cum Etrusci pleni animorum ab pristini diei me-
liore occasione quam pugna in aciem processissent,
cunctatus parumper, dum speculatores referrent Quinc-
tium evasisse in iugum propinquum arci Fidenarum,
signa profert peditumque aciem instructam pleno gradu
11 in hostem inducit; magistro equitum praecipit, ne
iniussu pugnam incipiat: se, cum opus sit equestri
auxilio, signum daturum; tum ut memor regiae pugnae,
memor opimi doni Romulique ac Iovis Feretrii rem
12 gereret. legiones impetu ingenti confligunt. Romanus
odio accensus inpium Fidenatem, praedonem Veientem,
ruptores indutiarum, cruentos legatorum infanda caede,
respersos sanguine colonorum suorum, perfidos socios,
inbelles hostes compellans factis simul dictisque odium
explet.
1 XXXIII. Concusserat primo statim congressu ho-
stem, cum repente patefactis Fidenarum portis nova
erumpit acies inaudita ante id tempus invisitataque:
2 ignibus armata ingens multitudo facibusque ardentibus
tota conlucens velut fanatico instincta *furore* cursu in
hostem ruit, formaque insolitae pugnae Romanos pa-
3 rumper exterruit. tum dictator magistro equitum
equitibusque, tum ex montibus Quinctio accito proe-
lium ciens ipse in sinistrum cornu, quod, incendio
similius quam proelio, territum cesserat flammis, ac-
4 currit claraque voce 'fumone victi' inquit 'velut exa-
men apium loco vestro exacti inermi cedetis hosti?
non ferro extinguetis ignes? non faces has ipsas pro

se quisque, si igni, non telis pugnandum est, ereptas
ultro inferetis? agite, nominis Romani ac virtutis 5
patrum vestraeque memores vertite incendium hoc in
hostium urbem et suis flammis delete Fidenas, quas
vestris beneficiis placare non potuistis. legatorum hoc
vos vestrorum colonorumque sanguis vastatique fines
monent'. ad imperium dictatoris mota cuncta acies. 6
faces partim emissae excipiuntur, partim vi eripiuntur;
utraque acies armatur igni. magister equitum et ipse 7
novat pugnam equestrem. frenos ut detrahant equis,
imperat et ipse princeps calcaribus subditis evectus
effreno equo in medios ignes infertur, et alii concitati
equi libero cursu ferunt equitem in hostem. pulvis 8
elatus mixtusque fumo lucem ex oculis virorum equo-
rumque aufert. ea, quae militem terruerat, species
nihil terruit equos. ruinae igitur similem stragem
eques, quacumque pervaserat, dedit. clamor deinde 9
accidit novus; qui cum utramque mirabundam in se
aciem vertisset, dictator exclamat Quinctium legatum
et suos ab tergo hostem adortos; ipse redintegrato
clamore infert acrius signa. cum duae acies, duo di- 10
versa proelia circumventos Etruscos et a fronte et ab
tergo urgerent neque in castra retro neque in montes,
unde se novus hostis obiecerat, iter fugae esset et
equitem passim liberi frenis distulissent equi, Veien-
tium maxima pars Tiberim effusi petunt, Fidenatium
qui supersunt ad urbem Fidenas tendunt. infert pa- 11
vidos fuga in mediam caedem; obtruncantur in ripis;
alios in aquam conpulsos gurgites ferunt; etiam peri-
tos nandi lassitudo et vulnera et pavor degravant;
pauci ex multis tranant. alterum agmen fertur per
castra in urbem. eodem et Romanos sequentes im- 12
petus rapit, Quinctium maxime et cum eo degressos
modo de montibus, recentissimum ad laborem militem,
quia ultimo proelio advenerat.

XXXIV. Hi postquam mixti hostibus portam in- 1
travere, in muros evadunt suisque capti oppidi signum

2 ex muro tollunt. quod ubi dictator conspexit — iam
enim et ipse in deserta hostium castra penetraverat —,
cupientem militem discurrere ad praedam spe iniecta
maioris in urbe praedae ad portam ducit receptusque
intra muros in arcem, quo ruere fugientium turbam
3 videbat, pergit. nec minor caedes in urbe quam in
proelio fuit, donec abiectis armis nihil praeter vitam
petentes dictatori deduntur. urbs castraque diripiuntur.
4 postero die singulis captivis ab equite ac centurioni-
bus sorte ductis et, quorum eximia virtus fuerat, binis,
aliis sub corona venumdatis exercitum victorem opu-
lentumque praeda triumphans dictator Romam reduxit
5 iussoque magistro equitum abdicare se magistratu
ipse deinde abdicavit die sexto decimo reddito in pace
imperio, quod in bello trepidisque rebus acceperat.

6 Classi quoque ad Fidenas pugnatum cum Veientibus
quidam in annales rettulere, rem aeque difficilem atque
incredibilem nec nunc lato satis ad hoc amne et tum
7 aliquanto, ut a veteribus accepimus, artiore, nisi in
traiectu forte fluminis prohibendo aliquarum navium
concursum in maius, ut fit, celebrantes navalis victoriae
vanum titulum adpetivere.

1 XXXV. Insequens annus tribunos militares consulari
potestate habuit A. Sempronium Atratinum, L. Quinc-
tium Cincinnatum, L. Furium Medullinum, L. Hora-
2 tium Barbatum. Veientibus annorum viginti indutiae
datae et Aequis triennii, cum plurium annorum pe-
tissent; et ab seditionibus urbanis otium fuit.

3 Annum insequentem neque bello foris neque domi
seditione insignem ludi bello voti celebrem et tribu-
norum militum apparatu et finitimorum concursu fe-
4 cere. tribuni consulari potestate erant *Ap.* Claudius
Crassus, Sp. Nautius Rutilus, L. Sergius Fidenas, Sex.
Iulius Iulus. spectaculum comitate etiam hospitum,
ad quam publice consenserant, advenis gratius fuit.
5 post ludos contiones seditiosae tribunorum plebi fue-
runt obiurgantium multitudinem, quod admiratione

eorum, quos odisset, stupens in aeterno se ipsa teneret
servitio et non modo ad spem consulatus in partem 6
revocandi aspirare non auderet, sed ne in tribunis
quidem militum creandis, quae communia essent co-
mitia patrum ac plebis, aut sui aut suorum meminisset.
desineret ergo mirari, cur nemo de commodis plebis 7
ageret; eo inpendi laborem ac periculum, unde emo-
lumentum atque honos speretur; nihil non adgressuros
homines, si magna conatis magna praemia proponan-
tur; ut quidem aliquis tribunus plebis ruat caecus in 8
certamina periculo ingenti, fructu nullo, ex quibus
pro certo habeat patres, adversus quos tetenderit, bello
inexpiabili se persecuturos, apud plebem, pro qua
dimicaverit, nihilo se honoratiorem fore, neque speran-
dum neque postulandum esse. magnos animos magnis 9
honoribus fieri. neminem se plebeium contempturum,
ubi contemni desissent. experiundam rem denique in
uno aut altero esse, sitne aliqui plebeius ferendo magno
honori, an portento simile miraculoque sit fortem ac
strenuum virum aliquem existere ortum ex plebe.
summa vi expugnatum esse, ut tribuni militum con- 10
sulari potestate et ex plebe crearentur. petisse viros
domi militiaeque spectatos; primis annis suggillatos,
repulsos, risui patribus fuisse; desisse postremo prae-
bere ad contumeliam os. nec se videre, cur non lex 11
quoque abrogetur, qua id liceat, quod numquam futu-
rum sit; minorem quippe ruborem fore in iuris ini-
quitate, quam si per indignitatem ipsorum praeter-
eantur.

XXXVI. Huius generis orationes cum adsensu 1
auditae incitavere quosdam ad petendum tribunatum
militum, alium alia de commodis plebis laturum se in
magistratu profitentem. agri publici dividendi colonia- 2
rumque deducendarum ostentatae spes et vectigali
possessoribus agrorum inposito in stipendium militum
erogandi aeris. captatum deinde tempus ab tribunis 3
militum, quo per discessum hominum ab urbe, cum

patres clandestina denuntiatione revocati ad diem cer-
tam essent, senatus consultum fieret absentibus tri-
4 bunis plebi, ut, quoniam Volscos in Hernicorum agros
praedatum exisse fama esset, ad rem inspiciendam
tribuni militum proficiscerentur consulariaque comitia
5 haberentur. profecti Ap. Claudium, filium decemviri,
praefectum urbis relinquunt, inpigrum iuvenem et iam
inde ab incunabulis inbutum odio tribunorum plebis-
que. tribuni plebi nec cum absentibus iis, qui senatus
consultum fecerant, nec cum Appio, transacta re, quod
contenderent, fuit.

1 XXXVII. Creati consules sunt C. Sempronius Atra-
tinus, Q. Fabius Vibulanus.

Peregrina res, sed memoria digna traditur eo anno
facta, Vulturnum, Etruscorum urbem, quae nunc Capua
est, ab Samnitibus captam Capuamque ab duce eorum
Capye vel, quod propius vero est, a campestri agro
2 appellatam. cepere autem prius bello fatigatis Etruscis
in societatem urbis agrorumque accepti, deinde festo
die gravis somno epulisque incolas veteres novi co-
loni nocturna caede adorti.

3 His rebus actis consules ii, quos diximus, idibus
4 Decembribus magistratum occepere. iam non solum,
qui ad id missi erant, rettulerant inminere Volscum
bellum, sed legati quoque ab Latinis et Hernicis nun-
tiabant non ante umquam Volscos nec ducibus legendis
5 nec exercitui scribendo intentiores fuisse; vulgo fre-
mere aut in perpetuum arma bellumque oblivioni
danda iugumque accipiendum, aut iis, cum quibus de
imperio certetur, nec virtute nec patientia nec disci-
6 plina rei militaris cedendum esse. haud vana attulere;
sed nec perinde patres moti sunt, et C. Sempronius,
cui ea provincia sorti evenit, tamquam constantissimae
rei fortunae fretus, quod victoris populi adversus
victos dux esset, omnia temere ac neglegenter egit,
7 adeo ut disciplinae Romanae plus in Volsco exercitu
quam in Romano esset. ergo fortuna, ut saepe alias,

virtutem est secuta. primo proelio, quod ab Sem- 8
pronio incaute inconsulteque commissum est, non sub-
sidiis firmata acie, non equite apte locato concursum
est. clamor indicium primum fuit, qua res inclinatura 9
esset, excitatior crebriorque ab hoste sublatus; ab
Romanis dissonus, inpar, segnius semper iteratus [in-
certo clamore] prodidit pavorem animorum. eo fero- 10
cior inlatus hostis urgere scutis, micare gladiis. altera
ex parte nutant circumspectantibus galeae, et incerti
trepidant adplicantque se turbae; signa nunc resistentia 11
deseruntur ab antesignanis, nunc inter suos mani-
pulos recipiuntur. nondum fuga certa, nondum victoria
erat; tegi magis Romanus quam pugnare; Volscus in-
ferre signa, urgere aciem, plus caedis hostium videre
quam fugae.

XXXVIII. Iam omnibus locis ceditur nequiquam 1
Sempronio consule obiurgante atque hortante. nihil
nec imperium nec maiestas valebat; dataque mox terga 2
hostibus forent, ni Sex. Tempanius, decurio equitum,
labante iam re praesenti animo subvenisset. qui cum
magna voce exclamasset, ut equites, qui salvam rem
publicam vellent esse, ex equis desilirent, omnium 3
turmarum equitibus velut ad consulis imperium motis
'nisi haec' inquit 'parmata cohors sistit impetum ho-
stium, actum de imperio est. sequimini pro vexillo
cuspidem meam; ostendite Romanis Volscisque neque
equitibus vobis ullos equites nec peditibus esse pedites
pares'. cum clamore conprobata adhortatio esset, va- 4
dit alte cuspidem gerens. quacumque incedunt, vi
viam faciunt; eo se inferunt obiectis parmis, ubi suorum
plurimum laborem vident. restituitur omnibus locis 5
pugna, in quae eos impetus tulit; nec dubium erat,
quin, si tam pauci simul obire omnia possent, terga
daturi hostes fuerint.

XXXIX. Et cum iam parte nulla sustinerentur, 1
dat signum Volscus imperator, ut parmatis, novae co-
horti hostium, locus detur, donec impetu inlati ab

2 suis excludantur. quod ubi est factum, interclusi
equites nec perrumpere eadem, qua transierant, posse
ibi maxime confertis hostibus, qua viam fecerant, et
3 consul legionesque Romanae, cum, quod tegumen modo
omnis exercitus fuerat, nusquam viderent, ne tot for-
tissimos viros interclusos opprimeret hostis, tendunt
4 in quemcumque casum. diversi Volsci hinc consulem
ac legiones sustinere, altera fronte instare Tempanio
atque equitibus; qui cum saepe conati nequissent per-
rumpere ad suos, tumulo quodam occupato in orbem
se tutabantur nequaquam inulti; nec pugnae finis ante
5 noctem fuit. consul quoque nusquam remisso certa-
mine, dum quicquam superfuit lucis, hostem tenuit.
6 nox incertos diremit; tantusque ab inprudentia eventus
utraque castra tenuit pavor, ut relictis sauciis et magna
parte inpedimentorum ambo pro victis exercitus se in
7 montes proximos reciperent. tumulus tamen circum-
sessus ultra mediam noctem est. quo cum circum-
sedentibus nuntiatum esset castra deserta esse, victos
rati suos et ipsi, qua quemque in tenebris pavor tulit,
fugerunt. Tempanius metu insidiarum suos ad lucem
8 tenuit. degressus deinde ipse cum paucis speculatum
cum ab sauciis hostibus sciscitando comperisset castra
Volscorum deserta esse, laetus ab tumulo suos devo-
9 cat et in castra Romana penetrat. ubi cum vasta
desertaque omnia atque eandem, quam apud hostes,
foeditatem invenisset, priusquam Volscos cognitus error
reduceret, quibus poterat sauciis ductis secum ignarus,
quam regionem consul petisset, ad urbem proximis
itineribus pergit.

1 XL. Iam eo fama pugnae adversae castrorumque
desertorum perlata erat, et ante omnia deplorati erant
2 equites non privato magis quam publico luctu, Fabius-
que consul terrore urbi quoque iniecto stationem ante
portas agebat, cum equites procul visi non sine terrore
ab dubiis, quinam essent, mox cogniti tantam ex
metu laetitiam fecere, ut clamor urbem pervaderet

gratulantium salvos victoresque redisse equites et ex
maestis paulo ante domibus, quae conclamaverant suos, 3
procurreretur in vias pavidaeque matres ac coniuges
oblitae prae gaudio decoris obviam agmini occurrerent
in suos quaeque simul corpore atque animo, vix prae
gaudio compotes, effusae.

Tribunis plebi, qui M. Postumio et T. Quinctio diem 4
dixerant, quod ad Veios eorum opera male pugnatum
esset, occasio visa est per recens odium Semproni con-
sulis renovandae in eos invidiae. itaque advocata 5
contione cum proditam Veis rem publicam esse ab
ducibus, proditum deinde, quia illis inpune fuerit, in
Volscis ab consule exercitum, traditos ad caedem for-
tissimos equites, deserta foede castra vociferati essent,
C. Iunius unus ex tribunis Tempanium equitem vocari 6
iussit coramque ei 'Sex. Tempani' inquit, 'quaero de
te, arbitrerisne C. Sempronium consulem aut in tem-
pore pugnam inisse aut firmasse subsidiis aciem aut
ullo boni consulis functum officio et tunc ipse victis
legionibus Romanis tuo consilio equitem ad pedes de-
duxeris restituerisque pugnam; excluso deinde ab acie 7
nostra tibi atque equitibus num aut consul ipse sub-
venerit aut miserit praesidium; postero denique die 8
ecquid praesidii usquam habueris, an tu cohorsque in
castra vestra virtute perruperitis; ecquem in castris
consulem, ecquem exercitum inveneritis, an deserta
castra, relictos saucios milites. haec pro virtute tua 9
fideque, qua una hoc bello res publica stetit, dicenda
tibi sunt hodie; denique ubi C. Sempronius, ubi le-
giones nostrae sint; desertus sis an deserueris con-
sulem exercitumque; victi denique simus an vice-
rimus'.

XLI. Adversus haec Tempani oratio incompta fuisse 1
dicitur, ceterum militariter gravis, non suis vana laudi-
bus, non crimine alieno laeta. quanta prudentia rei 2
bellicae in C. Sempronio esset, non militis de impera-
tore existimationem esse, sed populi Romani fuisse,

3 cum eum comitiis consulem legeret. itaque ne ab se
imperatoria consilia neu consulares artes exquirerent,
quae pensitanda quoque magnis animis atque ingeniis
4 essent; sed quod viderit, referre posse. vidisse autem
se, priusquam ab acie intercluderetur, consulem in prima
acie pugnantem, adhortantem, inter signa Romana tela-
5 que hostium versantem. postea se a conspectu suorum
ablatum ex strepitu tamen et clamore sensisse usque
ad noctem extractum certamen nec ad tumulum, quem
ipse tenuerat, prae multitudine hostium credere per-
6 rumpi potuisse. exercitus ubi esset, se nescire; arbi-
trari, velut ipse in re trepida loci praesidio se suos-
que sit tutatus, sic consulem servandi exercitus causa
7 loca tutiora castris cepisse; nec Volscorum meliores
res esse credere quam populi Romani; fortunam noctem-
que omnia erroris mutui inplesse. precantemque deinde,
ne se fessum labore ac vulneribus tenerent, cum ingenti
laude non virtutis magis quam moderationis dimiserunt.
8 Cum haec agerentur, iam consul via Labicana ad
fanum Quietis erat. eo missa plaustra iumentaque alia
ab urbe exercitum adfectum proelio ac via nocturna
9 excepere. paulo post in urbem est ingressus consul
non ab se magis enixe amovens culpam quam Tem-
panium meritis laudibus ferens.
10 Maestae civitati ab re male gesta et iratae ducibus
M. Postumius reus obiectus, qui tribunus militum pro
consule ad Veios fuerat, decem milibus aeris gravis
11 damnatur. T. Quinctium, collegam eius, quia et in
Volscis consul auspicio dictatoris Postumi Tuberti et
ad Fidenas legatus dictatoris alterius Mam. Aemili res
prospere gesserat, totam culpam eius temporis in prae-
damnatum collegam transferentem omnes tribus ab-
12 solverunt. profuisse ei Cincinnati patris memoria
dicitur, venerabilis viri, et exactae iam aetatis Capi-
tolinus Quinctius suppliciter orans, ne se brevi reliquo
vitae spatio tam tristem nuntium ferre ad Cincinna-
tum paterentur.

XLII. Plebs tribunos plebi absentes Sex. Tempa- 1
nium, M. Asellium, Ti. Antistium, Ti. Spurilium fecit,
quos et pro centurionibus sibi praefecerant Tempanio
auctore equites. senatus, cum odio Semproni consu- 2
lare nomen offenderet, tribunos militum consulari
potestate creari iussit. creati sunt L. Manlius Capito-
linus, Q. Antonius Merenda, L. Papirius Mugilanus.

Principio statim anni L. Hortensius tribunus plebis 3
C. Sempronio, consuli anni prioris, diem dixit. quem
cum quattuor collegae inspectante populo Romano
orarent, ne imperatorem suum innoxium, in quo nihil
praeter fortunam reprehendi posset, vexaret, aegre 4
Hortensius pati, temptationem eam credens esse per-
severantiae suae nec precibus tribunorum, quae in
speciem modo iactarentur, sed auxilio confidere reum.
itaque modo ad eum conversus, ubi illi patricii spiri- 5
tus, ubi subnixus et fidens innocentiae animus esset,
quaerebat: sub tribunicia umbra consularem virum
delituisse; modo ad collegas: 'vos autem, si reum 6
perago, quid acturi estis? an erepturi ius populo et
eversuri tribuniciam potestatem?' cum illi et de 7
Sempronio et de omnibus summam populi Romani
potestatem esse dicerent nec se iudicium populi tollere
aut velle aut posse, sed, si preces suae pro impera-
tore, qui sibi parentis esset loco, non valuissent, se
vestem cum eo mutaturos, tum Hortensius 'non vide- 8
bit' inquit 'plebs Romana sordidatos tribunos suos.
C. Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio
consecutus, ut tam carus esset militibus'. nec pietas 9
quattuor tribunorum quam Hortensi tam placabile ad
iustas preces ingenium pariter plebi patribusque gra-
tius fuit.

Non diutius fortuna Aequis indulsit, qui ambiguam 10
victoriam Volscorum pro sua amplexi fuerant.

XLIII. Proximo anno Num. Fabio Vibulano, T. 1
Quinctio Capitolini filio Capitolino consulibus ductu
Fabi, cui sorte ea provincia evenerat, nihil dignum

2 memoratu actum. cum trepidam tantum ostendissent aciem Aequi, turpi fuga funduntur haud magno consulis decore. itaque triumphus negatus, ceterum ob Sempronianae cladis levatam ignominiam, ut ovans urbem intraret, concessum est.

3 Quem ad modum bellum minore, quam timuerant, dimicatione erat perfectum, sic in urbe ex tranquillo necopinata moles discordiarum inter plebem ac patres exorta est coepta ab duplicando quaestorum numero.
4 quam rem — praeter duos urbanos quaestores *ut crearentur* duo, qui consulibus ad ministeria belli praesto essent — a consulibus relatam cum et patres summa ope adprobassent, tribuni plebi certamen intulerunt, ut pars quaestorum — nam ad id tempus patricii
5 creati erant — ex plebe fieret. adversus quam actionem primo et consules et patres summa ope adnisi sunt; concedendo deinde, ut, quem ad modum in tribunis consulari potestate creandis ius sissent adaequa*ri*, *sic* in quaestoribus liberum esset arbitrium populi, cum parum proficerent, totam rem de augendo
6 quaestorum numero omittunt. excipiunt omissam tribuni, aliaeque subinde, inter quas et agrariae legis, seditiosae actiones existunt. propter quos motus cum senatus consules quam tribunos creari mallet neque posset per intercessiones tribunicias senatus consultum
7 fieri, res publica a consulibus ad interregnum, neque id ipsum — nam coire patricios tribuni prohibebant — sine certamine ingenti, rediit.

8 Cum pars maior insequentis anni per novos tribunos plebi et aliquot interreges certaminibus extracta esset, modo prohibentibus tribunis patricios coire ad prodendum interregem, modo interregem interpellantibus, ne senatus consultum de comitiis consularibus
9 faceret, postremo L. Papirius Mugilanus proditus interrex castigando nunc patres, nunc tribunos plebi desertam omissamque ab hominibus rem publicam deorum providentia curaque exceptam memorabat Veientibus

indutiis et cunctatione Aequorum stare. unde si quid 10
increpet terroris, sine patricio magistratu placere rem
publicam opprimi? non exercitum, non ducem scri-
bendo exercitui esse? an bello intestino bellum exter-
num propulsaturos? quae si in unum conveniant, vix 11
deorum opibus, quin obruatur Romana res, resisti
posse. quin illi remittendo de summa quisque iuris
mediis copularent concordiam, patres patiendo tribunos 12
militum pro consulibus fieri, tribuni plebi non inter-
cedendo, quo minus quattuor quaestores promiscue de
plebe ac patribus libero suffragio populi fierent.

XLIV. Tribunicia primum comitia sunt habita. 1
creati tribuni consulari potestate omnes patricii, L.
Quinctius Cincinnatus tertium, L. Furius Medullinus
iterum, M. Manlius, A. Sempronius Atratinus. hoc 2
tribuno comitia quaestorum habente petentibusque
inter aliquot plebeios filio *A.* Antisti tribuni plebis et
fratre alterius tribuni plebis Sex. Pompili nec potestas
nec suffragatio horum valuit, quin, quorum patres
avosque consules viderant, eos nobilitate praeferrent.
furere omnes tribuni plebi, ante omnes Pompilius Anti- 3
stiusque repulsa suorum accensi; quidnam id rei esse? 4
non suis beneficiis, non patrum iniuriis, non denique
iuris usurpandi libidine, cum liceat, quod ante non
licuerit, si non tribunum militarem, ne quaestorem
quidem quemquam ex plebe factum? non valuisse 5
patris pro filio, fratris pro fratre preces, tribunorum
plebis, potestatis sacrosanctae ad auxilium libertatis
creatae. fraudem profecto in re esse, et A. Sempro-
nium comitiis plus artis adhibuisse quam fidei. eius
iniuria queri suos honore deiectos.

Itaque cum in ipsum et innocentia tutum et magi- 6
stratu, in quo tunc erat, impetus fieri non posset,
flexere iras in C. Sempronium, patruelem Atratini,
eique ob ignominiam Volsci belli adiutore collega M.
Canuleio diem dixere. subinde ab iisdem tribunis 7
mentio in senatu de agris dividendis inlata est, cui

actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat, ratis,
id quod erat, aut deposita causa leviorem futurum
apud patres reum aut perseverantem sub iudicii tem-
8 pus plebem offensurum. adversae invidiae obici ma-
9 luit et suae nocere causae quam publicae deesse; stetit-
que in eadem sententia, ne qua largitio cessura in
trium gratiam tribunorum fieret: nec tum agrum plebi,
sed sibi invidiam quaeri; se quoque subiturum eam
tempestatem forti animo; nec senatui tanti se civem
aut quemquam alium debere esse, ut in parcendo uni
10 malum publicum fiat. nihilo demissiore animo, cum
dies venit, causa ipse pro se dicta nequiquam omnia
expertis patribus, ut mitigarent plebem, quindecim
milibus aeris damnatur.

11 Eodem anno Postumia virgo Vestalis de incestu
causam dixit crimine innoxia, ab suspicione propter
cultum amoeniorem ingeniumque liberius, quam virgi-
12 nem decet, parum abhorrens. eam ampliatam, deinde
absolutam pro collegii sententia pontifex maximus
abstinere iocis colique sancte potius quam scite iussit.

Eodem anno a Campanis Cumae, quam Graeci tum
urbem tenebant, capiuntur.

13 Insequens annus tribunos militum consulari pote-
state habuit Agrippam Menenium Lanatum, P. Lucre-
tium Tricipitinum, Sp. Nautium Rutilum.

1 XLV. Annus felicitate populi Romani periculo
potius ingenti quam clade insignis. servitia, urbem
ut incenderent distantibus locis, coniurarunt, populo-
que ad opem passim ferendam tectis intento ut arcem
2 Capitoliumque armati occuparent. avertit nefanda con-
silia Iuppiter, indicioque duorum conprehensi sontes
poenas dederunt. indicibus dena milia gravis aeris, quae
tum divitiae habebantur, ex aerario numerata et liber-
tas praemium fuit.

3 Bellum inde ab Aequis reparari coeptum; et novos
hostes Labicanos consilia cum veteribus iungere haud
incertis auctoribus Romam est allatum. Aequorum

iam velut anniversariis armis adsueverat civitas; La-
bicos legati missi cum responsa inde rettulissent dubia,
quibus nec tum bellum parari nec diuturnam pacem
fore appareret, Tusculanis negotium datum, adverterent
animos, ne quid novi tumultus Labicis oreretur.

Ad insequentis anni tribunos militum consulari 5
potestate inito magistratu legati ab Tusculo venerunt,
L. Sergium Fidenatem, M. Papirium Mugilanum, C.
Servilium Prisci filium, quo dictatore Fidenae captae
fuerant. nuntiabant legati Labicanos arma cepisse et 6
cum Aequorum exercitu depopulatos agrum Tuscula-
num castra in Algido posuisse. tum Labicanis bellum 7
indictum; factoque senatus consulto, ut duo ex tribu-
nis ad bellum proficiscerentur, unus res Romae cu-
raret, certamen subito inter tribunos exortum; se quis-
que belli ducem potiorem ferre, curam urbis ut ingratam
ignobilemque aspernari. cum parum decorum inter col- 8
legas certamen mirabundi patres conspicerent, Q. Ser-
vilius 'quando nec ordinis huius ulla' inquit 'nec rei
publicae est verecundia, patria maiestas altercationem
istam dirimet: filius meus extra sortem urbi praeerit.
bellum utinam, qui adpetunt, consideratius concordius-
que, quam cupiunt, gerant'.

XLVI. Dilectum haberi non ex toto passim populo 1
placuit; decem tribus sorte ductae sunt. ex iis scriptos
iuniores duo tribuni ad bellum duxere. coepta inter 2
eos in urbe certamina cupiditate eadem imperii multo
inpensius in castris accendi; nihil sentire idem, pro
sententia pugnare; sua consilia velle, sua imperia sola
rata esse; contemnere in vicem et contemni, donec 3
castigantibus legatis tandem ita comparatum est, ut
alternis diebus summam imperii haberent. quae cum 4
adlata Romam essent, dicitur Q. Servilius aetate et
usu doctus precatus ab diis inmortalibus, ne discordia
tribunorum damnosior rei publicae esset, quam ad
Veios fuisset, et velut haud dubia clade inminente in-
stitisse filio, ut milites scriberet et arma pararet. nec

5 falsus vates fuit. nam ductu L. Sergi, cuius dies im-
perii erat, loco iniquo sub hostium castris, cum, quia
simulato metu receperat se hostis ad vallum, spes
vana expugnandi castra eo traxisset, repentino impetu
Aequorum per supinam vallem fusi sunt multique in
6 ruina maiore quam fuga oppressi obtruncatique. castra-
que eo die aegre retenta postero die circumfusis iam
magna ex parte hostibus per aversam portam fuga
turpi deseruntur. duces legatique et quod circa signa
7 roboris de exercitu fuit Tusculum petiere; palati alii
per agros passim multis itineribus maioris, quam ac-
8 cepta erat, cladis nuntii Romam contenderunt. minus
trepidationis fuit, quod eventus timori hominum con-
gruens fuerat et quod subsidia, quae respicerent in
9 re trepida, praeparata erant ab tribuno militum. iussu-
que eiusdem per minores magistratus sedato in urbe
tumultu speculatores propere missi nuntiavere Tusculi
duces exercitumque esse, hostem castra loco non mo-
10 visse. et, quod plurimum animorum fecit, dictator ex
senatus consulto dictus Q. Servilius Priscus, vir, cuius
providentiam in republica cum multis aliis tempestati-
bus ante experta civitas erat tum eventu eius belli,
quod uni certamen tribunorum suspectum ante rem
11 male gestam fuerat. magistro equitum creato, a quo
ipse tribuno militum dictator erat dictus, filio suo
— ut tradidere quidam; nam alii Ahalam Servilium
12 magistrum equitum eo anno fuisse scribunt — novo
exercitu profectus ad bellum accitis, qui Tusculi erant,
duo milia passuum ab hoste locum castris cepit.

1 XLVII. Transierat ex re bene gesta superbia negle-
gentiaque ad Aequos, quae in Romanis ducibus fuerat.
2 itaque primo statim proelio cum dictator equitatu in-
misso antesignanos hostium turbasset, legionum inde
signa inferri propere iussit signiferumque ex suis
3 unum cunctantem occidit. tantus ardor ad dimicandum
fuit, ut impetum Aequi non tulerint, victique acie
cum fuga effusa petissent castra, brevior tempore et

certamine minor castrorum oppugnatio fuit, quam proe-
lium fuerat. captis direptisque castris cum praedam 4
dictator militi concessisset secutique fugientem ex
castris hostem equites renuntiassent omnes Labicanos
[victos], magnam partem Aequorum Labicos confugisse,
postero die ad Labicos ductus exercitus oppidumque 5
corona circumdata scalis captum ac direptum est.
dictator exercitu victore Romam reducto die octavo, 6
quam creatus erat, magistratu se abdicavit; et oppor-
tune senatus, priusquam ab tribunis plebi agrariae
seditiones mentione inlata de agro Labicano dividendo
fierent, censuit frequens coloniam Labicos deducendam.
coloni ab urbe mille et quingenti missi bina iugera 7
acceperunt.

Captis Labicis ac deinde tribunis militum consulari
potestate Agrippa Menenio Lanato et C. Servilio Structo
et P. Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Sp. 8
Rutilio Crasso et insequente anno A. Sempronio Atra-
tino tertium et duobus iterum M. Papirio Mugilano
et Sp. Nautio Rutilo biennium tranquillae externae res,
discordia domi ex agrariis legibus fuit.

XLVIII. Turbatores vulgi erant Sp. Maecilius quar- 1
tum et *M.* Metilius tertium tribuni plebis, ambo ab-
sentes creati. ei cum rogationem promulgassent, ut 2
ager ex hostibus captus viritim divideretur, magnae-
que partis nobilium eo plebi scito publicarentur for-
tunae — nec enim ferme quicquam agri, ut in urbe 3
alieno solo posita, non armis partum erat, nec quod
venisset adsignatumve publice esset praeterquam plebs
habebat —, atrox plebi patribusque propositum vide- 4
batur certamen. nec tribuni militum nunc in senatu,
nunc in conciliis privatis principum cogendis viam
consilii inveniebant, cum Ap. Claudius, nepos eius, 5
qui decemvir legibus scribendis fuerat, minimus natu 6
ex patrum concilio, dicitur dixisse vetus se ac fami-
liare consilium domo adferre; proavum enim suum
Ap. Claudium ostendisse patribus viam unam dis-

18*

solvendae tribuniciae potestatis per collegarum inter-
7 cessionem. facile homines novos auctoritate princi-
pum de sententia deduci, si temporum interdum potius
8 quam maiestatis memor adhibeatur oratio. pro for-
tuna illis animos esse; ubi videant collegas principes
agendae rei gratiam omnem ad plebem praeoccupasse
9 nec locum in ea relictum sibi, haud gravate adclina-
turos se ad causam senatus, per quam *cum* universo
10 ordini, tum primoribus se patrum concilient. adpro-
bantibus cunctis et ante omnes Q. Servilio Prisco,
quod non degenerasset ab stirpe Claudia, conlaudante
iuvenem negotium datur, ut, quos quisque posset ex
collegio tribunorum, ad intercessionem perlicerent.
11 misso senatu prensantur ab principibus tribuni. sua-
dendo, monendo pollicendoque gratum id singulis pri-
vatim, gratum universo senatui fore sex ad inter-
12 cessionem comparavere. posteroque die cum ex com-
posito relatum ad senatum esset de seditione, quam
Maecilius Metiliusque largitione pessimi exempli con-
13 cirent, eae orationes a primoribus patrum habitae sunt,
ut pro se quisque iam nec consilium sibi suppetere
diceret nec se ullam opem cernere aliam usquam prae-
terquam in tribunicio auxilio. in eius potestatis fidem
circumventam rem publicam, tamquam privatum inopem,
14 confugere. praeclarum ipsis potestatique esse non ad
vexandum senatum discordiamque ordinum movendam
plus in tribunatu virium esse quam ad resistendum
15 inprobis collegis. fremitus deinde universi senatus
ortus, cum ex omnibus partibus curiae tribuni appel-
larentur. tum silentio facto ii, qui praeparati erant
gratia principum, quam rogationem a collegis promul-
gatam senatus censeat dissolvendae rei publicae esse,
ei se intercessuros ostendunt. gratiae intercessoribus
16 ab senatu actae. latores rogationis contione advocata
proditores plebis commodorum ac servos consularium
appellantes aliaque truci oratione in collegas invecti
actionem deposuere.

XLIX. Duo bella insequens annus habuisset, quo 1
P. Cornelius Cossus, C. Valerius Potitus, Q. Quinctius
Cincinnatus, Num. Fabius Vibulanus tribuni militum
consulari potestate fuerunt, ni Veiens bellum religio 2
principum distulisset, quorum agros Tiberis super
ripas effusus maxime ruinis villarum vastavit. simul 3
Aequos triennio ante accepta clades prohibuit Bolanis,
suae gentis populo, praesidium ferre. excursiones inde 4
in confinem agrum Labicanum factae erant novisque
colonis bellum inlatum. quam noxam cum se con- 5
sensu omnium Aequorum defensuros sperassent, deserti
ab suis ne memorabili quidem bello per obsidionem
levemque unam pugnam et oppidum et fines amisere.
temptatum ab L. Decio tribuno plebis, ut rogationem 6
ferret, qua Bolas quoque, sicut Labicos, coloni mitte-
rentur, per intercessionem collegarum, qui nullum plebi
scitum nisi ex auctoritate senatus passuros se perferri
ostenderunt, discussum est.

Bolis insequente anno receptis Aequi coloniaque 7
eo deducta novis viribus oppidum firmarunt tribunis
militum Romae consulari potestate Cn. Cornelio Cosso,
L. Valerio Potito, Q. Fabio Vibulano iterum, M.
Postumio Regillensi. huic bellum adversus Aequos 8
permissum est, pravae mentis homini, quam tamen
victoria magis quam bellum ostendit. nam exercitu 9
inpigre scripto ductoque ad Bolas cum levibus proeliis
Aequorum animos fregisset, postremo in oppidum in-
rupit. deinde ab hostibus in civis certamen vertit et,
cum inter oppugnationem praedam militis fore edi-
xisset, capto oppido fidem mutavit. eam magis adducor 10
ut credam irae causam exercitui fuisse, quam quod in
urbe nuper direpta coloniaque nova minus praedica-
tione tribuni praedae fuerit. auxit eam iram, postquam 11
ab collegis arcessitus propter seditiones tribunicias in
urbem revertit, audita vox eius in contione stolida ac
prope vecors, qua M. Sextio tribuno plebis legem
agrariam ferenti, simul, Bolas quoque ut mitterentur

coloni, laturum se dicenti — dignum enim esse, qui
armis cepissent, eorum urbem agrumque Bolanum
esse — 'malum quidem militibus meis' inquit, 'nisi
quieverint'. quod auditum non contionem magis quam
12 mox patres offendit. et tribunus plebis, vir acer nec
infacundus, nactus inter adversarios superbum ingenium
inmodicamque linguam, quam inritando agitandoque
in eas inpelleret voces, quae invidiae non ipsi tantum,
sed causae atque universo ordini essent, neminem ex
collegio tribunorum militum saepius quam Postumium
13 in disceptationem trahebat. tum vero secundum tam
saevum atque inhumanum dictum 'auditis' inquit,
14 'Quirites, sicut servis malum minantem militibus? tamen
haec belua dignior vobis tanto honore videbitur,
quam qui vos urbe agrisque donatos in colonias mittunt,
qui sedem senectuti vestrae prospiciunt, qui pro
vestris commodis adversus tam crudeles superbosque
15 adversarios depugnant? incipite deinde mirari, cur
pauci iam vestram suscipiant causam. quid ut a vobis
sperent? an honores, quos adversariis vestris potius
16 quam populi Romani propugnatoribus datis? ingemuistis
modo voce huius audita. quid id refert? iam
si suffragium detur, hunc, qui malum vobis minatur,
iis, qui agros sedesque ac fortunas stabilire volunt,
praeferetis'.

1 L. Perlata haec vox Postumi ad milites multo in
castris maiorem indignationem movit: praedaene interceptorem
fraudatoremque etiam malum minari militi-
2 bus? itaque cum fremitus aperte esset et quaestor
P. Sestius eadem violentia coerceri putaret seditionem
posse, qua mota erat, misso ad vociferantem quendam
militem lictore, cum inde clamor et iurgium oreretur,
3 saxo ictus turba excedit insuper increpante, qui vulneraverat,
habere quaestorem, quod imperator esset
4 militibus minatus. ad hunc tumultum accitus Postumius
asperiora omnia fecit acerbis quaestionibus, crudelibus
suppliciis. postremo, cum modum irae nullum

faceret, ad vociferationem eorum, quos necari sub crate
iusserat, concursu facto ipse ad interpellantis poenam
vecors de tribunali decurrit. ibi cum submoventes 5
passim lictores centurionesque vexarent turbam, eo in-
dignatio erupit, ut tribunus militum ab exercitu suo
lapidibus cooperiretur.

Quod tam atrox facinus postquam est Romam nun- 6
tiatum, tribunis militum de morte collegae per senatum
quaestiones decernentibus tribuni plebis intercedebant.
sed ea contentio ex certamine alio pendebat, quod cura 7
incesserat patres, ne metu quaestionum plebs iraque
tribunos militum ex plebe crearet, tendebantque summa
ope, ut consules crearentur. cum senatus consultum 8
fieri tribuni plebis non paterentur, iidem intercederent
consularibus comitiis, res ad interregnum rediit. victoria
deinde penes patres fuit.

LI. Q. Fabio Vibulano interrege comitia habente 1
consules creati sunt A. Cornelius Cossus, *L.* Furius
Medullinus. his consulibus principio anni senatus con- 2
sultum factum est, ut de quaestione Postumianae
caedis tribuni primo quoque tempore ad plebem fer-
rent plebesque praeficeret quaestioni, quem vellet.
a plebe consensu consulibus negotium mandatur; qui 3
summa moderatione ac lenitate per paucorum suppli-
cium, quos sibimet ipsos conscisse mortem satis cre-
ditum est, transacta re nequivere tamen consequi, ut
non aegerrime id plebs ferret: iacere tam diu inritas 4
actiones, quae de suis commodis ferrentur, cum interim
de sanguine ac supplicio suo latam legem confestim
exerceri et tantam vim habere. aptissimum tempus 5
fuerat vindicatis seditionibus delenimentum animis Bo-
lani agri divisionem obici, quo facto minuissent desi-
derium agrariae legis, quae possesso per iniuriam
agro publico patres pellebat; tunc haec ipsa indi- 6
gnitas angebat animos: non in retinendis modo publi-
cis agris, quos iam teneret, pertinacem nobilitatem
esse, sed ne vacuum quidem agrum nuper ex hostibus

captum plebi dividere, mox paucis, ut cetera, futurum
praedae.
7 Eodem anno adversus Volscos populantes Herni-
corum fines legiones ductae a Furio consule, cum ho-
stem ibi non invenissent, Ferentinum, quo magna
8 multitudo Volscorum se contulerat, cepere. minus
praedae, quam speraverant, fuit, quod Volsci, postquam
spes tuendi exigua erat, sublatis rebus nocte oppidum
reliquerant; postero die prope desertum capitur. Her-
nicis ipsum agerque dono datus.
1 LII. Annum modestia tribunorum quietum excepit
tribunus plebis L. Icilius Q. Fabio Ambusto, C. Furio
2 Pacilo consulibus. is cum principio statim anni, velut
pensum nominis familiaeque, seditiones agrariis legibus
3 promulgandis cieret, pestilentia coorta, minacior tamen
quam perniciosior, cogitationes hominum a foro certa-
minibusque publicis ad domum curamque corporum
nutriendorum avertit; minusque eam damnosam fuisse,
quam seditio futura fuerit, credunt.
4 Defuncta civitate plurimorum morbis, perpaucis
funeribus, pestilentem annum inopia frugum neglecto
cultu agrorum, ut plerumque fit, excepit M. Papirio
5 Atratino, C. Nautio Rutilo consulibus. iam fames quam
pestilentia tristior erat, ni dimissis circa omnes popu-
los legatis, qui Etruscum mare quique Tiberim ac-
colunt, ad frumentum mercandum annonae foret sub-
6 ventum. superbe ab Samnitibus, qui Capuam habe-
bant Cumasque, legati prohibiti commercio sunt, contra
ea benigne ab Siculorum tyrannis adiuti; maximos
commeatus summo Etruriae studio Tiberis devexit.
7 solitudinem in civitate aegra experti consules sunt,
cum in legationes non plus singulis senatoribus in-
8 venientes coacti sunt binos equites adicere. praeter-
quam ab morbo annonaque nihil eo biennio intestini
externive incommodi fuit. at ubi eae sollicitudines
decessere, omnia, quibus turbari solita erat civitas,
domi discordia, foris bellum exortum.

LIII. M. Aemilio, C. Valerio Potito consulibus bel- 1
lum Aequi parabant, Volscis quamquam non publico
consilio capessentibus arma, voluntariis mercede secu-
tis militiam. ad quorum famam hostium — iam enim 2
in Latinum Hernicumque transcenderant agrum —
dilectum habentem Valerium consulem M. Menenius
tribunus plebis, legis agrariae lator, cum inpediret
auxilioque tribuni nemo invitus sacramento diceret,
repente nuntiatur arcem Carventanam ab hostibus oc- 3
cupatam esse. ea ignominia accepta cum apud patres 4
invidiae Menenio fuit, tum ceteris tribunis, iam ante
praeparatis intercessoribus legis agrariae, praebuit
iustiorem causam resistendi collegae. itaque cum res 5
diu ducta per altercationem esset, consulibus deos
hominesque testantibus, quidquid ab hostibus cladis
ignominiaeque aut iam acceptum esset aut inmineret,
culpam penes Menenium fore, qui dilectum impediret,
Menenio contra vociferante, si iniusti domini posses- 6
sione agri publici cederent, se moram dilectui non
facere, decreto interposito novem tribuni sustulerunt
certamen pronuntiaveruntque ex collegii sententia C. 7
Valerio consuli se, damnum aliamque coercitionem
adversus intercessionem collegae dilectus causa de-
tractantibus militiam inhibenti, auxilio futuros esse.
hoc decreto consul armatus cum paucis appellantibus 8
tribunum collum torsisset, metu ceteri sacramento
dixere.

Ductus exercitus ad Carventanam arcem, quam- 9
quam invisus infestusque consuli erat, inpigre primo
statim adventu deiectis, qui in praesidio erant, arcem
recipit; praedatores ex praesidio per neglegentiam di-
lapsi occasionem aperuere ad invadendum. praedae 10
ex adsiduis populationibus, quod omnia in locum tu-
tum congesta erant, fuit aliquantum. venditum sub
hasta consul in aerarium redigere quaestores iussit
tum praedicans participem praedae fore exercitum, cum
militiam non abnuisset. auctae inde plebis ac mili- 11

tum in consulem irae. itaque cum ex senatus con-
sulto urbem ovans introiret, alternis inconditi versus
12 militari licentia iactati, quibus consul increpitus, Me-
neni celebre nomen laudibus fuit, cum ad omnem
mentionem tribuni favor circumstantis populi plausu-
13 que et adsensu cum vocibus militum certaret. plusque
ea res quam prope sollemnis militum lascivia in con-
sulem curae patribus iniecit; et tamquam haud dubius
inter tribunos militum honos Meneni, si peteret, con-
sularibus comitiis est exclusus.

1 LIV. Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus,
2 L. Furius Medullinus iterum. non alias aegrius plebs
tulit tribunicia comitia sibi non commissa. eum do-
lorem quaestoriis comitiis simul ostendit et ulta est
3 tunc primum plebeis quaestoribus creatis, ita ut in
quattuor creandis uni patricio K. Fabio Ambusto re-
linqueretur locus, tres plebei Q. Silius, P. Aelius, P.
Pupius clarissimarum familiarum iuvenibus praeferren-
4 tur. auctores fuisse tam liberi populo suffragii Icilios
accipio, ex familia infestissima patribus tres in eum
annum tribunos plebis creatos, multarum magnarum-
que rerum molem avidissimo ad ea populo ostentantes,
5 cum adfirmassent nihil se moturos, si ne quaestoriis
quidem comitiis, quae sola promiscua plebei patribus-
que reliquisset senatus, satis animi populo esset ad
6 id, quod tam diu vellent et per leges liceret. pro
ingenti itaque victoria id fuit plebi, quaesturamque
eam non honoris ipsius fine aestimabant, sed pate-
factus ad consulatum ac triumphos locus novis homi-
7 nibus videbatur. patres contra non pro communicatis,
sed pro amissis honoribus fremere; negare, si ea ita
sint, liberos tollendos esse, qui pulsi maiorum loco
cernentesque alios in possessione dignitatis suae salii
flaminesque nusquam alio quam ad sacrificandum pro
8 populo sine imperiis ac potestatibus relinquantur. in-
ritatis utriusque partis animis cum et spiritus plebs
sumpsisset et tres ad popularem causam celeberrimi

nominis haberet duces, patres omnia quaestoriis comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia fore cernentes tendere ad consulum comitia, quae nondum promiscua essent; Icilii contra tribunos militum crean- 9
dos dicere et tandem aliquando inpertiendos plebi honores.

LV. Sed nulla erat consularis actio, quam inpe- 1
diendo id, quod petebant, exprimerent, cum mira opportunitate Volscos et Aequos praedatum extra fines exisse in agrum Latinum Hernicumque adfertur. ad 2
quod bellum ubi ex senatus consulto consules dilectum habere occipiunt, obstare tunc enixe tribuni sibi plebique eam fortunam oblatam memorantes. tres 3
erant et omnes acerrimi viri generosique iam, ut inter plebeios. duo singuli singulos sibi consules adservandos adsidua opera desumunt; uni contionibus data nunc detinenda, nunc concienda plebs. nec dilectum 4
consules nec comitia, quae petebant, tribuni expediebant. inclinante deinde se fortuna ad causam plebis nuntii veniunt arcem Carventanam dilapsis ad praedam militibus, qui in praesidio erant, Aequos interfectis paucis custodibus arcis invasisse; alios recurrentis in arcem, alios palantes in agris caesos. ea ad- 5
versa civitati res vires tribuniciae actioni adiecit. nequiquam enim temptati, ut tum denique desisterent inpediendo bello, postquam non cessere nec publicae tempestati nec suae invidiae, pervincunt, ut senatus consultum fiat de tribunis militum creandis, certo 6
tamen pacto, ne cuius ratio haberetur, qui eo anno tribunus plebis esset, neve quis reficeretur in annum tribunus plebis, haud dubie Icilios denotante senatu, 7
quos mercedem seditiosi tribunatus petere consulatum insimulabant. tum dilectus haberi bellumque omnium ordinum consensu apparari coeptum. consules ambo 8
profecti sint ad arcem Carventanam, an alter ad comitia habenda substiterit, incertum diversi auctores faciunt; illa pro certo habenda, in quibus non dissentiunt, ab

arce Carventana, cum diu nequiquam oppugnata esset,
recessum, Verruginem in Volscis eodem exercitu re-
ceptam, populationesque et praedas et in Aequis et in
Volsco agro ingentes factas.

1 LVI. Romae sicut plebis victoria fuit in eo, ut
quae mallent, comitia haberent, ita eventu comitiorum
2 patres vicere; namque tribuni militum consulari po-
testate contra spem omnium tres patricii creati sunt,
C. Iulius Iulus, P. Cornelius Cossus, C. Servilius Ahala.
3 artem adhibitam ferunt a patriciis, cuius eos Icilii
tum quoque insimulabant, quod turbam indignorum
candidatorum intermiscendo dignis taedio sordium in
quibusdam insignium populum a plebeis avertissent.

4 Volscos deinde et Aequos, seu Carventana arx re-
tenta in spem seu Verrugine amissum praesidium ad
iram cum impulisset, fama adfertur summa vi ad bel-
5 lum coortos; caput rerum Antiatis esse; eorum legatos
utriusque gentis populos circumisse castigantis igna-
viam, quod abditi intra muros populabundos in agris
vagari Romanos priore anno et opprimi Verruginis
6 praesidium passi essent. iam non exercitus modo
armatos, sed colonias etiam in suos finis mitti; nec
ipsos modo Romanos sua divisa habere, sed Ferenti-
7 num etiam de se captum Hernicis donasse. ad haec
cum inflammarentur animi, ut ad quosque ventum
erat, numerus iuniorum conscribebatur. ita omnium
populorum iuventus Antium contracta; ibi castris po-
sitis hostem opperiebantur.

8 Quae ubi tumultu maiore etiam, quam res erat,
nuntiantur Romam, senatus extemplo, quod in rebus
trepidis ultimum consilium erat, dictatorem dici iussit.
9 quam rem aegre passos Iulium Corneliumque ferunt
10 magnoque certamine animorum rem actam, cum primo-
res patrum nequiquam conquesti non esse in auctori-
tate senatus tribunos militum postremo etiam tribunos
plebi appellarent et consulibus quoque ab ea potestate
11 vim super tali re inhibitam referrent, tribuni plebi

laeti discordia patrum nihil esse in *se* iis auxilii di-
cerent, quibus non civium, non denique hominum nu-
mero essent; si quando promiscui honores, communi- 12
cata res publica esset, tum se animadversuros, ne qua
superbia magistratuum inrita senatus consulta essent;
interim patricii soluti legum magistratuumque vi 13
atque verecundia per se potestatemque tribuniciam
agerent.

LVII. Haec contentio minime idoneo tempore, cum 1
tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes
hominum, donec, ubi diu alternis Iulius Corneliusque, 2
cum ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non
esse aequum mandatum sibi a populo eripi honorem
disseruere, tum Ahala Servilius tribunus militum ta- 3
cuisse se tam diu ait, non quia incertus sententiae
fuerit — quem enim bonum civem secernere sua a
publicis consilia? —, sed quia maluerit collegas sua
sponte cedere auctoritati senatus, quam tribuniciam
potestatem adversus se inplorari paterentur. tum quo- 4
que, si res sineret, libenter se daturum tempus iis
fuisse ad receptum nimis pertinacis sententiae; sed
cum belli necessitates non expectent humana consilia,
potiorem sibi collegarum gratia rem publicam fore et,
si maneat in sententia senatus, dictatorem nocte pro- 5
xima dicturum ac, si quis intercedat senatus consulto,
auctoritate se fore contentum. quo facto cum haud 6
inmeritam laudem gratiamque apud omnis tulisset,
dictatore P. Cornelio dicto ipse ab eo magister equi-
tum creatus exemplo fuit collegis *se* eumque intuenti-
bus, quam gratia atque honos opportuniora interdum
non cupientibus essent.

Bellum haud memorabile fuit. uno atque eo fa- 7
cili proelio caesi ad Antium hostes; victor exercitus
depopulatus Volscum agrum; castellum ad lacum Fu-
cinum vi expugnatum, atque in eo tria milia hominum
capta ceteris Volscis intra moenia conpulsis nec de-
fendentibus agros. dictator bello ita gesto, ut tantum 8

non defuisse fortunae videretur, felicitate quam gloria
maior in urbem rediit magistratuque se abdicavit.
9 Tribuni militum mentione nulla comitiorum con-
sularium habita — credo ob iram dictatoris creati —
10 tribunorum militum comitia edixerunt. tum vero gra-
vior cura patribus incessit, quippe cum prodi causam
11 ab suis cernerent. itaque sicut priore anno per in-
dignissimos ex plebeis candidatos omnium, etiam di-
gnorum, taedium fecerant, sic tum primoribus patrum
splendore gratiaque ad petendum praeparatis omnia
12 loca obtinuere, ne cui plebeio aditus esset. quattuor
creati sunt, omnes iam functi eo honore, L. Furius
Medullinus, C. Valerius Potius, Num. Fabius Vibulanus,
C. Servilius Ahala, hic refectus continuato honore cum
ob alias virtutes, tum ob recentem favorem unica
moderatione partum.

1 LVIII. Eo anno, quia tempus indutiarum cum
Veienti populo exierat, per legatos fetialesque res re-
peti coeptae. quibus venientibus ad finem legatio
2 Veientium obvia fuit. petiere, ne, priusquam ipsi
senatum Romanum adissent, Veios iretur. ab senatu
impetratum, quia discordia intestina laborarent Veientes,
ne res ab iis repeterentur; tantum afuit, ut ex in-
3 commodo alieno sua occasio peteretur. at in Volscis
accepta clades amisso Verrugine praesidio; ubi tantum
in tempore fuit momenti, ut, cum precantibus opem
militibus, qui ibi a Volscis obsidebantur, succurri, si
maturatum esset, potuisset, ad id venerit exercitus
subsidio missus, ut ab recenti caede palati ad prae-
4 dandum hostes opprimerentur. tarditatis causa *non*
in senatu magis fuit quam tribunis, qui, quia summa
vi restari nuntiabatur, parum cogitaverunt nulla vir-
5 tute superari humanarum virium modum. fortissimi
milites non tamen nec vivi nec post mortem inulti
fuere.

6 Insequenti anno P. et Cn. Corneliis Cossis, Num.
Fabio Ambusto, L. Valerio Potito tribunis militum

consulari potestate Veiens bellum motum ob superbum
responsum Veientis senatus, qui legatis repetentibus
res, ni facesserent propere *ex* urbe finibusque, daturos, 7
quod Lars Tolumnius dedisset, responderi iussit. id 8
patres aegre passi decrevere, ut tribuni militum de
bello indicendo Veientibus primo quoque die ad po-
pulum ferrent. quod ubi primo promulgatum est, 9
fremere iuventus nondum debellatum cum Volscis esse;
modo duo praesidia occidione occisa, et cum periculo
retineri *unum castellum*; nullum annum esse, quo non 10
acie dimicetur; et tamquam paeniteat laboris, novum
bellum cum finitimo populo et potentissimo parari,
qui omnem Etruriam sit concitaturus. haec sua sponte 11
agitata; insuper tribuni plebis accendunt. maximum 12
bellum patribus cum plebe esse dictitant; eam de in-
dustria vexandam militia trucidandamque hostibus obici;
eam procul urbe haberi atque ablegari, ne domi per
otium memor libertatis coloniarumque aut agri publici
aut suffragii libere ferendi consilia agitet. prensantes- 13
que veteranos stipendia cuiusque et vulnera ac cica-
trices numerabant, quid iam integri esset in corpore
loci ad nova vulnera accipienda, quid super sanguinis,
quod dari pro re publica posset, rogitantes. haec cum 14
in sermonibus contionibusque interdum agitantes aver-
tissent plebem ab suscipiendo bello, profertur tempus
ferundae legis, quam, si subiecta invidiae esset, anti-
quari apparebat.

LIX. Interim tribunos militum in Volscum agrum 1
ducere exercitum placuit; C. Cornelius unus Romae re-
lictus. tres tribuni, postquam nullo loco castra Volsco- 2
rum esse nec commissuros se proelio apparuit, triper-
tito ad devastandos fines discessere. Valerius Antium 3
petit, Cornelius Ecetras; quacumque incessere, late po-
pulati sunt tecta agrosque, ut distinerent Volscos;
Fabius, quod maxime petebatur, ad Anxur oppugnan-
dum sine ulla populatione accessit.

Anxur fuit, quae nunc Tarracinae sunt, urbs prona 4

5 in paludes. ab ea parte Fabius oppugnationem osten-
dit. circummissae quattuor cohortes cum C. Servilio
Ahala cum inminentem urbi collem cepissent, ex loco
altiore, qua nullum erat praesidium, ingenti clamore
6 ac tumultu moenia invasere. ad quem tumultum ob-
stupefacti, qui adversus Fabium urbem infimam tue-
bantur, locum dedere scalas admovendi; plenaque
hostium cuncta erant, et inmitis diu caedes pariter
fugientium ac resistentium, armatorum atque inermium
7 fuit. cogebantur itaque victi, quia cedentibus spei
nihil erat, pugnam inire, cum pronuntiatum repente,
ne quis praeter armatos violaretur, reliquam omnem
8 multitudinem voluntariam exuit armis; quorum ad duo
milia et quingenti vivi capiuntur. a cetera praeda
9 Fabius militem abstinuit, donec collegae venirent, ab
illis quoque exercitibus captum Anxur dictitans esse,
qui ceteros Volscos a praesidio eius loci avertissent.
10 qui ubi venerunt, oppidum vetere fortuna opulentum
tres exercitus diripuere; eaque primum benignitas im-
peratorum plebem patribus conciliavit.

11 Additum deinde omnium maxime tempestivo prin-
cipum in multitudinem munere, ut ante mentionem
ullam plebis tribunorumve decerneret senatus, ut sti-
pendium miles de publico acciperet, cum ante id tem-
pus de suo quisque functus eo munere esset.

1 LX. Nihil acceptum umquam a plebe tanto gaudio
traditur. concursum itaque ad curiam esse prensatas-
que exeuntium manus et patres vere appellatos, effectum
esse fatentibus, ut nemo pro tam munifica patria, do-
nec quicquam virium superesset, corpori aut sanguini
2 suo parceret. cum commoditas iuvaret, rem familia-
rem saltem acquiescere eo tempore, quo corpus ad-
dictum atque operatum rei publicae esset, tum quod
ultro sibi oblatum esset, non a tribunis plebis um-
quam agitatum non suis sermonibus efflagitatum, id
efficiebat multiplex gaudium cumulatioremque gratiam
3 rei. tribuni plebis communis ordinum laetitiae con-

cordiaeque soli expertes negare tam id laetum patribus
nec universis prosperum fore, quam ipsi crederent.
consilium specie prima melius fuisse quam usu ap-
pariturum. unde enim eam pecuniam confici posse 4
nisi tributo populo indicto? ex alieno igitur aliis
largitos. neque id, etiamsi ceteri ferant, passuros eos,
quibus iam emerita stipendia essent, meliore con-
dicione alios militare, quam ipsi militassent, et eosdem
in sua stipendia inpensas fecisse et in aliorum facere.
his vocibus moverunt partem plebis. postremo indicto 5
iam tributo edixerunt etiam tribuni auxilio se futuros,
si quis in militare stipendium tributum non contu-
lisset. patres bene coeptam rem perseveranter tueri; 6
conferre ipsi primi et, quia nondum argentum signatum
erat, aes grave plaustris quidam ad aerarium con-
vehentes speciosam etiam conlationem faciebant. cum 7
senatus summa fide ex censu contulisset, primores
plebis, nobilium amici, ex conposito conferre incipiunt.
quos cum et a patribus conlaudari et a militari aetate 8
tamquam bonos cives conspici vulgus hominum vidit,
repente spreto tribunicio auxilio certamen conferendi
est ortum.

Et lege perlata de indicendo Veientibus bello exer- 9
citum magna ex parte voluntarium novi tribuni mili-
tum consulari potestate Veios duxere.

LXI. Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus, 1
Q. Quinctius Cincinnatus, C. Iulius Iulus iterum, A.
Manlius, L. Furius Medullinus tertium, M. Aemilius
Mamercus. ab iis primum circumsessi Vei sunt. sub 2
cuius initium obsidionis cum Etruscorum concilium
ad fanum Voltumnae frequenter habitum esset, parum
constitit, bellone publico gentis universae tuendi Veien-
tes essent. ea oppugnatio segnior insequenti anno 3
fuit parte tribunorum exercitusque ad Volscum avocata
bellum.

Tribunos militum consulari potestate is annus ha- 4
buit C. Valerium Potitum tertium, M'. Sergium Fide-

natem, P. Cornelium Maluginensem, Cn. Cornelium
Cossum, K. Fabium Ambustum, Sp. Nautium Rutilum
5 iterum. cum Volscis inter Ferentinum atque Ecetram
6 signis conlatis dimicatum; Romanis secunda fortuna
pugnae fuit. Artena inde, Volscorum oppidum, ab
tribunis obsideri coepta. inde inter eruptionem tempta-
tam conpulso in urbem hoste occasio data est Romanis
inrumpendi, praeterque arcem cetera capta; in arcem
munitam natura globus armatorum concessit; infra
7 arcem caesi captique multi mortales. arx deinde ob-
sidebatur; nec aut vi capi poterat, quia pro spatio
loci satis praesidii habebat, aut spem dabat deditionis
omni publico frumento, priusquam urbs caperetur, in
8 arcem convecto; taedioque recessum inde foret, ni
servus arcem Romanis prodidisset. ab eo milites per
locum arduum accepti cepere; a quibus cum custodes
trucidarentur, cetera multitudo repentino pavore op-
9 pressa in deditionem venit. diruta et arce et urbe
Artena reductae legiones ex Volscis, omnisque vis
10 Romana Veios conversa est. proditori praeter liber-
tatem duarum familiarum bona in praemium data;
Servius Romanus vocitatus. sunt, qui Artenam Veien-
11 tium, non Volscorum fuisse credant. praebet errorem,
quod eiusdem nominis urbs inter Caere atque Veios
fuit; sed eam reges Romani delevere, Caeretumque,
non Veientium fuerat; altera haec nomine eodem in
Volsco agro fuit, cuius excidium est dictum.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER V.

PERIOCHA LIBRI V.

In obsidione Veiorum hibernacula militibus facta sunt. ea res cum esset nova, indignationem tribunorum plebis movit querentium non dari plebi nec per hiemem militiae requiem. equites tum primum equis suis mereri coeperunt. cum inundatio ex lacu Albano facta esset, vates, qui eam rem interpretaretur, ex hostibus captus est. Furius Camillus dictator decem annis obsessos Veios cepit, simulacrum *Iunonis* Romam transtulit, decimam praedae Delphos Apollini misit. idem tribunus militum cum Faliscos obsideret, proditos hostium filios parentibus remisit statimque deditione facta Faliscorum victoriam iustitia consecutus est. cum alter ex censoribus C. Iulius decessisset, in locum eius M. Cornelius suffectus est. nec id postea factum est, quoniam eo lustro a Gallis Roma capta est. Furius Camillus, cum dies ei a L. Apuleio tribuno plebis dicta esset, in exilium abiit. cum Galli Senones Clusium obsiderent et legati a senatu missi ad conponendam inter eos et Clusinos pacem pugnantes contra Gallos in acie Clusinorum *stetissent*, hoc facto eorum concitati Senones urbem infesto exercitu petierunt fusisque ad Aliam Romanis cepere urbem praeter Capitolium, quo se iuventus contulerat; maiores natu cum insignibus honorum, quos quisque gesserat, in vestibulis aedium sedentes occiderunt. et cum per aversam partem Capitolii iam in summum evasissent, proditi clangore anserum M. Manlii praecipue opera deiecti sunt. coactis deinde propter famem Romanis *eo* descendere, ut mille pondo auri darent et hoc pretio finem obsidionis emerent, Furius Camillus dictator absens creatus inter ipsum conloquium, quo de pacis con-

dicionibus agebatur, cum exercitu venit et Gallos post sextum mensem urbe expulit ceciditque. [dictum est ad Veios migrandum esse propter incensam et dirutam urbem, quod consilium Camillo auctore discussum est. movit populum vocis quoque omen ex centurione auditae, qui, cum in forum venisset, manipularibus suis dixerat: 'sta, miles; hic optime manebimus'. aedis Iovi Capitolino facta est, quod ante urbem captam vox audita erat adventare Gallos.]

---

1 I. Pace alibi parta Romani Veique in armis erant tanta ira odioque, ut victis finem adesse appareret. comitia utriusque populi longe diversa ratione facta
2 sunt. Romani auxere tribunorum militum consulari potestate numerum; octo, quot numquam antea, creati, M. Aemilius Mamercus iterum, L. Valerius Potitus tertium, Ap. Claudius Crassus, M. Quinctilius Varus, L. Iulius Iulus, M. Postumius, M. Furius Camillus, M.
3 Postumius Albinus. Veientes contra taedio annuae ambitionis, quae interdum discordiarum causa erat, regem creavere. offendit ea res populorum Etruriae animos
4 non maiore odio regni quam ipsius regis. gravis iam is antea genti fuerat opibus superbiaque, quia sol-
5 lemnia ludorum, quos intermitti nefas est, violenter diremisset, cum ob iram repulsae, quod suffragio duodecim populorum alius sacerdos ei praelatus esset, artifices, quorum magna pars ipsius servi erant, ex
6 medio ludicro repente abduxit. gens itaque ante omnes alias eo magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas, auxilium Veientibus negandum, do-
7 nec sub rege essent, decrevit. cuius decreti suppressa fama est Veis propter metum regis, qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis eum
8 principe, non vani sermonis auctore habebat. Romanis etsi quietae res ex Etruria nuntiabantur, tamen, quia omnibus conciliis eam rem agitari adferebatur, ita
9 muniebant, ut ancipitia munimenta essent, alia in urbem et contra oppidanorum eruptiones versa, aliis

frons in Etruriam spectans auxiliis, si qua forte inde venirent, obstruebatur.

II. Cum spes maior imperatoribus Romanis in ob- 1
sidione quam in oppugnatione esset, hibernacula etiam,
res nova militi Romano, aedificari coepta, consilium-
que erat hiemando continuare bellum. quod post- 2
quam tribunis plebis iam diu nullam novandi res
causam invenientibus Romam est adlatum, in contio-
nem prosiliunt, sollicitant plebis animos hoc illud esse 3
dictitantes, quod aera militibus sint constituta; nec
se fefellisse id donum inimicorum veneno inlitum fore.
venisse libertatem plebis; remotam in perpetuum et 4
ablegatam ab urbe et ab re publica iuventutem iam
ne hiemi quidem aut tempori anni cedere ac domos
ac res invisere suas. quam putarent continuatae militiae 5
causam esse? nullam profecto aliam inventuros, quam
ne quid per frequentiam iuvenum eorum, in quibus
vires omnes plebis essent, agi de commodis eorum
posset. vexari praeterea et subigi multo acrius quam 6
Veientes; quippe illos hiemem sub tectis suis agere
egregiis muris situque naturali urbem tutantes, militem 7
Romanum in opere ac labore nivibus pruinisque obru-
tum sub pellibus durare ne hiemis quidem spatio, quae
omnium bellorum terra marique sit quies, arma depo-
nentem. hoc neque reges neque ante tribuniciam po- 8
testatem creatam superbos illos consules neque triste
dictatoris imperium neque inportunos decemviros in-
iunxisse servitutis, ut perennem militiam facerent, quod
tribuni militum in plebe Romana regnum exercerent.
quidnam illi consules dictatoresve facturi essent, qui 9
proconsularem imaginem tam saevam ac trucem fece-
rint? sed id accidere haud inmerito. non fuisse ne
in octo quidem tribunis militum locum ulli plebeio.
antea trina loca cum contentione summa patricios ex- 10
plere solitos, nunc iam octoiuges ad imperia obtinenda
ire, et ne in turba quidem haerere plebeium quem-
quam, qui, si nihil aliud, admoneat collegas liberos 11

12 et civis eorum, non servos militare, quos hieme sal-
tem in domos ac tecta reduci oporteat et aliquo tem-
pore anni parentis liberosque ac coniuges invisere et
usurpare libertatem et creare magistratus.
13 Haec taliaque vociferantes adversarium haud in-
parem nacti sunt Ap. Claudium relictum a collegis ad
tribunicias seditiones conprimendas, virum inbutum
14 iam ab iuventa certaminibus plebeis, quem auctorem
aliquot annis ante fuisse memoratum est per collegarum
intercessionem tribuniciae potestatis dissolvendae.
1 III. Is tum iam non promptus ingenio tantum,
2 sed usu etiam exercitatus talem orationem habuit: 'si
umquam dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis
vestra, an sua causa seditionum semper auctores fue-
rint, id ego hoc anno desisse dubitari certum habeo;
3 et cum laetor tandem longi erroris vobis finem factum
esse, tum, quod secundis potissimum vestris rebus hic
error est sublatus, et vobis et propter vos rei pu-
4 blicae gratulor. an est quisquam, qui dubitet nullis
iniuriis vestris, si quae forte aliquando fuerunt, um-
quam aeque quam munere patrum in plebem, cum
aera militantibus constituta sunt, tribunos plebis offen-
5 sos ac concitatos esse? quid illos aliud aut tum ti-
muisse creditis aut hodie turbare velle nisi concordiam
ordinum, quam dissolvendae maxime tribuniciae pote-
6 statis rentur esse? sic hercule tamquam artifices in-
probi opus quaerunt *in*quiet*i*; semper aegri aliquid
esse in re publica volunt, ut sit, ad cuius curationem
7 a vobis adhibeantur. utrum enim defenditis, an in-
pugnatis plebem? utrum militantium adversarii estis,
an causam agitis?

[Nisi forte hoc dicitis] quidquid patres faciunt,
displicet, sive illud pro plebe sive contra plebem est,
8 et quem ad modum cum servis suis vetant domini
quicquam rei alienis hominibus esse pariterque in iis
beneficio ac maleficio abstineri aecum censent, sic vos
interdicitis patribus commercio plebis, ne nos comitate

ac munificentia nostra provocemus plebem nec plebs
nobis dicto audiens atque oboediens sit. quanto tan- 9
dem, si quicquam in vobis non dico civilis, sed hu-
mani *animi* esset, favere vos magis et, quantum in
vobis esset, indulgere potius comitati patrum atque
obsequio plebis oportuit? quae si perpetua concordia 10
sit, quis non spondere ausit maximum hoc imperium
inter finitimos brevi futurum esse?

IV. Atque ego, quam hoc consilium collegarum 1
meorum, quod abducere infecta re a Veis exercitum
noluerunt, non utile solum, sed etiam necessarium
fuerit, postea disseram; nunc de ipsa condicione di-
cere militantium libet. quam orationem non apud 2
vos solum, sed etiam in castris si habeatur, ipso exer-
citu disceptante aequam arbitror videri posse. in qua,
si mihi ipsi nihil, quod dicerem, in mentem venire
posset, adversariorum certe orationibus contentus essem.
negabant nuper danda esse aera militibus, quia num- 3
quam data essent. quonam modo igitur nunc in-
dignari possunt, quibus aliquid novi adiectum commodi
sit, eis laborem etiam novum pro portione iniungi?
nusquam nec opera sine emolumento nec emolumen- 4
tum ferme sine inpensa opera est. labor voluptas-
que, dissimillima natura, societate quadam inter se
naturali sunt iuncta. moleste antea ferebat miles se 5
suo sumptu operam rei publicae praebere; gaudebat
idem partem anni se agrum suum colere, quaerere,
unde domi militiaeque se ac suos tueri posset; gaudet 6
nunc fructui sibi rem publicam esse et laetus stipen-
dium accipit; aequo igitur animo patiatur se ab domo
ac re familiari, cui gravis inpensa non est, paulo diu-
tius abesse. an, si ad calculos eum res publica vocet, 7
non merito dicat: 'annua aera habes, annuam operam
ede; an tu aecum censes militia semenstri solidum te
stipendium accipere?' invitus in hac parte orationis, 8
Quirites, moror; sic enim agere debent, qui mercen-
nario milite utuntur; nos tamquam cum civibus agere

volumus agique tamquam cum patria nobiscum aecum
censemus.
9 Aut non suscipi bellum oportuit aut geri pro
dignitate populi Romani et perfici quam primum
10 oportet. perficietur autem, si urgemus obsessos, si
non ante abscedimus, quam spei nostrae finem captis
Veis inposuerimus. si hercules nulla alia causa, ipsa
11 indignitas perseverantiam inponere debuit. decem
quondam annos urbs oppugnata est ob unam mulierem
ab universa Graecia quam procul ab domo? quot
12 terras, quot maria distans? nos intra vicensimum la-
pidem in conspectu prope urbis nostrae annuam op-
pugnationem perferre piget! scilicet quia levis causa
belli est nec satis quicquam iusti doloris est, quod
13 nos ad perseverandum stimulet. septiens rebellarunt;
in pace numquam fida fuerunt; agros nostros miliens
depopulati sunt; Fidenates deficere a nobis coegerunt;
14 colonos nostros ibi interfecerunt; auctores fuere contra
ius caedis inpiae legatorum nostrorum; Etruriam om-
nem adversus nos concitare voluerunt hodieque id
moliuntur; res repetentis legatos nostros haud procul
afuit quin violarent.
1 V. Cum his molliter et per dilationes bellum geri
oportet? si nos tam iustum odium nihil movet, ne
2 illa quidem, oro vos, movent? operibus ingentibus
saepta urbs est, quibus intra muros coercetur hostis;
3 agrum non coluit, et culta evastata sunt bello; si
reducimus exercitum, quis est, qui dubitet illos non
a cupiditate solum ulciscendi, sed etiam necessitate
inposita ex alieno praedandi, cum sua amiserint, agrum
nostrum invasuros? non differimus igitur bellum isto
4 consilio, sed intra fines nostros accipimus. quid? illud,
quod proprie ad milites pertinet, quibus boni tribuni
plebis olim stipendium extorquere voluerunt, nunc
5 consultum repente volunt, quale est? vallum fossam-
que, ingentis utramque rem operis, per tantum spatii
duxerunt; castella primo pauca, postea exercitu aucto

creberrima fecerunt; munitiones non in urbem modo,
sed in Etruriam etiam spectantes, si qua inde auxilia
veniant, opposuere; quid turres, quid vineas testudines- 6
que et alium oppugnandarum urbium apparatum loquar?
cum tantum laboris exhaustum sit et ad finem iam
operis tandem perventum, relinquendane haec cen-
setis, ut ad aestatem rursus novus de integro his in-
stituendis exsudetur labor? quanto est minus *operae* 7
opera tueri facta et instare ac perseverare defungique
cura *brevi*? brevis enim profecto res est, si uno tenore
peragitur nec ipsi per intermissiones has intervallaque
lentiorem spem nostram facimus. loquor de operae 8
et de temporis iactura; quid? periculi, quod differendo
bello adimus, num oblivisci nos haec tam crebra
Etruriae concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur?
ut nunc res se habet, irati sunt, oderunt, negant mis- 9
suros; quantum in illis est, capere Veios licet. quis
est, qui spondeat eundem, si differtur bellum, animum
postea fore, cum, si laxamentum dederis, maior fre- 10
quentiorque legatio itura sit, cum id, quod nunc offen-
dit Etruscos, rex creatus Veis, mutari spatio inter-
posito possit vel consensu civitatis, ut eo reconcilient
Etruriae animos, vel ipsius voluntate regis, qui ob-
stare regnum suum saluti civium nolit? videte, quot 11
res quam inutiles sequantur illam viam consilii, iactura
operum tanto labore factorum, vastatio inminens finium
nostrorum, Etruscum bellum pro Veiente concitatum.
haec sunt, tribuni, consilia vestra, non hercule dis- 12
similia ac si quis aegro, qui curari se fortiter passus
extemplo convalescere possit, cibi gratia praesentis
aut potionis longinquum et forsitan insanabilem mor-
bum efficiat.

VI. Si, me dius fidius, ad hoc bellum nihil per- 1
tineret, ad disciplinam certe militiae plurimum inter-
erat insuescere militem nostrum non solum parta
victoria frui, sed, si etiam res lentior sit, pati taedium 2
et quamvis serae spei exitum expectare et, si non sit

aestate perfectum bellum, hiemen opperiri nec, sicut
aestivas aves, statim autumno tecta ac recessus circum-
3 spicere. obsecro vos, venandi studium ac voluptas
homines per nives ac pruinas in montes silvasque ra-
pit; belli necessitatibus eam patientiam non adhibe-
bimus, quam vel lusus ac voluptas elicere solet?
4 adeone effeminata corpora militum nostrorum esse
putamus, adeo molles animos, ut hiemem unam du-
rare in castris, abesse ab domo non possint? ut tam-
quam navale bellum tempestatibus captandis et ob-
servando tempore anni gerant, non aestus, non frigora
5 pati possint? erubescant profecto, si quis eis haec
obiciat, contendantque et animis et corporibus suis viri-
lem patientiam inesse et se iuxta hieme atque aestate bella
gerere posse nec se patrocinium mollitiae inertiaeque
mandasse tribunis et meminisse hanc ipsam potesta-
tem non in umbra nec in tectis maiores suos creasse.

6 Haec virtute militum vestrorum, haec Romano
nomine sunt digna, non Veios tantum nec hoc bellum
intueri, quod instat, sed famam et ad alia bella et ad
7 ceteros populos in posterum quaerere. an mediocre
discrimen opinionis secuturum ex hac re putatis,
utrum tandem finitimi populum Romanum eum esse
putent, cuius si qua urbs primum illum brevissimi
8 temporis sustinuerit impetum, nihil deinde timeat, an
hic sit terror nominis nostri, ut exercitum Romanum
non taedium longinquae oppugnationis, non vis hiemis
ab urbe circumsessa semel amovere possit nec finem
ullum alium belli quam victoriam noverit nec impetu
9 potius bella quam perseverantia gerat? quae in omni
quidem genere militiae, maxime tamen in obsidendis
urbibus necessaria est, quarum plerasque munitionibus
ac naturali situ inexpugnabiles fame sitique tempus
10 ipsum vincit atque expugnat, sicut Veios expugnabit,
nisi auxilio hostibus tribuni plebis fuerint et Romae
invenerint praesidia Veientes, quae nequiquam in Etruria
quaerunt.

An est quicquam, quod Veientibus optatum aeque 11
contingere possit, quam ut seditionibus primum urbs
Romana, deinde velut ex contagione castra impleantur?
at hercule apud hostis tanta modestia est, ut non ob- 12
sidionis taedio, non denique regni quicquam apud eos
novatum sit, non negata auxilia ab Etruscis inrita-
verint animos; morietur enim extemplo, quicumque 13
erit seditionis auctor, nec cuiquam dicere ea licebit,
quae apud vos inpune dicuntur. fustuarium meretur, 14
qui signa relinquit aut praesidio decedit; auctores
signa relinquendi et deserendi castra non uni aut
alteri militi, sed universis exercitibus palam in con-
tione audiuntur; adeo quidquid tribunus plebi loqui- 15
tur, etsi prodendae patriae dissolvendaeque rei publicae
est, adsuestis qui*eti* audire et dulcedine potestatis eius
capti quaelubet sub ea scelera latere sinitis. reliquum 16
est, ut, quae hic vociferantur, eadem in castris et
apud milites agant et exercitus corrumpant ducibus-
que parere non patiantur, quoniam ea demum Romae 17
libertas est, non senatum, non magistratus, non leges,
non mores maiorum, non instituta patrum, non disci-
plinam vereri militiae'.

VII. Par iam etiam in contionibus erat Appius 1
tribunis plebis, cum subito, unde minime quis crede-
ret, accepta calamitas apud Veios et superiorem Ap-
pium in causa et concordiam ordinum maiorem ar-
doremque ad obsidendos pertinacius Veios fecit. nam 2
cum agger promotus ad urbem vineaeque tantum non
iam iniunctae moenibus essent, dum opera interdiu
fiunt intentius quam nocte custodiuntur, patefacta re-
pente porta ingens multitudo facibus maxime armata
ignes coniecit, horaeque momento simul aggerem ac 3
vineas, tam longi temporis opus, incendium hausit;
multique ibi mortales nequiquam opem ferentes ferro
ignique absumpti sunt.

Quod ubi Romam est nuntiatum, maestitiam om- 4
nibus, senatui curam metumque iniecit, ne tum vero

sustineri nec in urbe seditio nec in castris posset
et tribuni plebis velut ab se victae rei publicae in-
5 sultarent, cum repente, quibus census equester erat,
equi publici non erant adsignati, concilio prius inter
sese habito senatum adeunt factaque dicendi potestate
6 equis se suis stipendia facturos promittunt. quibus
cum amplissimis verbis gratiae ab senatu actae essent
famaque ea forum atque urbem pervasisset, subito ad
7 curiam concursus fit plebis; pedestris ordinis [se]
aiunt nunc esse *nomina dare* operamque rei publicae
extra ordinem polliceri, seu Veios seu quo alio ducere
velint. si Veios ducti sint, negant se inde prius quam
capta urbe hostium redituros esse.

8 Tum vero iam superfundenti se laetitiae vix tempe-
9 ratum est; non enim, sicut equites, dato magistratibus
negotio laudari iussi, neque aut in curiam vocati,
quibus responsum daretur, aut limine curiae contine-
batur senatus, sed pro se quisque ex superiore loco
ad multitudinem in comitio stantem voce manibusque
10 significare publicam laetitiam, beatam urbem Roma-
nam et invictam et aeternam illa concordia dicere,
laudare equites, laudare plebem, diem ipsum laudibus
ferre, victam esse fateri comitatem benignitatemque
11 senatus. certatim patribus plebique manare gaudio
lacrimae, donec revocatis in curiam patribus senatus
12 consultum factum est, ut tribuni militares contione
advocata peditibus equitibusque gratias agerent, me-
morem pietatis eorum erga patriam dicerent senatum
fore; placere autem omnibus his voluntariam extra
ordinem professis militiam aera procedere; et equiti
13 certus numerus aeris est adsignatus. tum primum
equis suis merere equites coeperunt. voluntarius ductus
exercitus Veios non amissa modo restituit opera, sed
nova etiam instituit. ab urbe commeatus intentiore
quam antea subvehi cura, ne quid tam bene merito
exercitui ad usum deesset.

1 VIII. Insequens annus tribunos militum consulari

potestate habuit C. Servilium Ahalam tertium, Q. Ser-
vilium, L. Verginium, Q. Sulpicium, A. Manlium iterum,
M. Sergium iterum. his tribunis, dum cura omnium 2
in Veiens bellum intenta est, neglectum Anxuri prae-
sidium vacationibus militum et Volscos mercatores
vulgo receptando proditis repente portarum custodibus
oppressum est. minus militum periit, quia praeter 3
aegros lixarum in modum omnes per agros vicinasque
urbes negotiabantur. nec Veis melius gesta res, quod 4
tum caput omnium curarum publicarum erat; nam et
duces Romani plus inter se irarum quam adversus
hostes animi habuerunt, et auctum est bellum adventu
repentino Capenatium atque Faliscorum. hi duo Etru- 5
riae populi, quia proximi regione erant, devictis Veis
bello quoque Romano se proximos fore credentes,
Falisci propria etiam causa infesti, quod Fidenati bello 6
se iam antea inmiscuerant. per legatos ultro citroque
missos iure iurando inter se obligati cum exercitibus
necopinato ad Veios accessere. forte ea regione, qua 7
M. Sergius tribunus militum praeerat, castra adorti
sunt ingentemque terrorem intulere, quia Etruriam
omnem excitam sedibus magna mole adesse Romani
crediderant. eadem opinio Veientes in urbe concitavit.
ita ancipiti proelio castra Romana oppugnabantur; 8
concursantesque cum huc atque illuc signa transferrent,
nec Veientem satis cohibere intra munitiones nec suis
munimentis arcere vim ac tueri se ab exteriore pote-
rant hoste. una spes erat, si ex maioribus castris 9
subveniretur, ut diversae legiones aliae adversus Ca-
penatem ac Faliscum, aliae contra eruptionem oppi-
danorum pugnarent; sed castris praeerat Verginius
privatim Sergio invisus infestusque. is, cum pleraque 10
castella oppugnata, superatas munitiones, utrimque
invehi hostem nuntiaretur, in armis milites tenuit, si
opus foret auxilio, collegam dictitans ad se missurum.
huius adrogantiam pertinacia alterius aequabat, qui, 11
ne quam opem ab inimico videretur petisse, vinci ab

12 hoste quam vincere per civem maluit. diu in medio
caesi milites; postremo desertis munitionibus perpauci
in maiora castra, pars maxima atque ipse Sergius
Romam pertenderunt. ubi cum omnem culpam in
collegam inclinaret, acciri Verginium ex castris, interea
13 praeesse legatos placuit. acta deinde in senatu res
est certatumque inter collegas maledictis. pauci rei
publicae, *plerique* huic atque illi, ut quosque studium
privatim aut gratia occupaverat, adsunt.

1 IX. Primores patrum, sive culpa sive infelicitate
imperatorum tam ignominiosa clades accepta esset,
censuere non expectandum iustum tempus comitiorum,
sed extemplo novos tribunos militum creandos esse,
2 qui kal. Octobribus magistratum occiperent. in quam
sententiam cum pedibus iretur, ceteri tribuni militum
3 nihil contradicere; at enim vero Sergius Verginiusque,
propter quos paenitere magistratuum eius anni sena-
tum apparebat, primo deprecari ignominiam, deinde
intercedere senatus consulto, negare se ante idus De-
cembris, sollemnem ineundis magistratibus diem, ho-
4 nore abituros esse. inter haec tribuni plebis, cum in
concordia hominum secundisque rebus civitatis inviti
silentium tenuissent, feroces repente minari tribunis
militum, nisi in auctoritate senatus essent, se in vincla
5 eos duci iussuros esse. tum C. Servilius Ahala tri-
bunus militum: 'quod ad vos attinet, tribuni plebis,
minasque vestras, ne ego libenter experirer, quam non
plus in iis iuris quam in vobis animi esset; sed nefas
6 est tendere adversus auctoritatem senatus. proinde et
vos desinite inter nostra certamina locum iniuriae
quaerere, et collegae aut facient, quod censet senatus,
aut, si pertinacius tendent, dictatorem extemplo dicam,
7 qui eos abire magistratu cogat'. cum omnium ad-
sensu conprobata oratio esset gauderentque patres sine
tribuniciae potestatis terriculis inventam esse aliam
8 vim maiorem ad coercendos magistratus, victi con-
sensu omnium comitia tribunorum militum habuere,

qui kal. Octobribus magistratum occiperent, seque ante
eam diem magistratu abdicavere.

X. L. Valerio Potito quartum, M. Furio Camillo 1
iterum, M. Aemilio Mamerco tertium, Cn. Cornelio
Cosso iterum, K. Fabio Ambusto, L. Iulio Iulo tribu-
nis militum consulari potestate multa domi militiae-
que gesta. nam et bellum multiplex fuit eodem tem- 2
pore, ad Veios et ad Capenam et ad Falerios et in
Volscis, ut Anxur ab hostibus recuperaretur, et Romae 3
simul dilectu simul tributo conferendo laboratum est,
et de tribunis plebi cooptandis contentio fuit, et haud
parvum motum duo iudicia eorum, qui paulo ante
consulari potestate fuerant, excivere.

Omnium primum tribunis militum fuit dilectum 4
habere, nec iuniores modo conscripti, sed seniores
etiam coacti nomina dare, ut urbis custodiam agerent.
quantum autem augebatur militum numerus, tanto 5
maiore pecunia in stipendium opus erat, eaque tributo
conferebatur, invitis conferentibus qui domi remane-
bant, quia tuentibus urbem opera quoque militari
laborandum serviendumque rei publicae erat. haec, 6
per se gravia, indigniora ut viderentur, tribuni plebis
seditiosis contionibus faciebant ideo aera militibus
constituta esse arguendo, ut plebis partem militia,
partem tributo conficerent. unum bellum annum iam 7
tertium trahi et consulto male geri, ut diutius gerant.
in quattuor deinde bella uno dilectu exercitus scriptos
et pueros quoque ac senes extractos. iam non aestatis 8
nec hiemis discrimen esse, ne ulla quies umquam mi-
serae plebi sit, quae nunc etiam vectigalis ad ulti-
mum facta sit, ut, cum confecta labore, vulneribus, 9
postremo aetate corpora rettulerint incultaque omnia
diutino dominorum desiderio domi invenerint, tributum
ex adfecta re familiari pendant aeraque militaria velut
faenore accepta multiplicia rei publicae reddant.

Inter dilectum tributumque et occupatos animos 10
maiorum rerum curis comitiis tribunorum plebis nu-

merus expleri nequiit. pugnatum inde, in loca vacua
11 ut patricii cooptarentur. postquam obtineri non poterat, tamen labefactandae legis Treboniae causa
effectum est, ut cooptarentur tribuni plebis C. Lacerius et M. Acutius haud dubie patriciorum opibus.

1 XI. Fors ita tulit, ut eo anno tribunus plebis Cn.
Trebonius esset, qui nomini ac familiae debitum prae-
2 stare videretur Treboniae legis patrocinium. is, quod
petissent patres quondam primo incepto repulsi, iam
tribunos militum expugnasse vociferans, legem Treboniam sublatam et cooptatos tribunos plebis non suffragiis populi, sed imperio patriciorum; eo revolvi
rem, ut aut patricii aut patriciorum adseculae habendi
3 tribuni plebis sint; eripi sacratas leges, extorqueri
tribuniciam potestatem; id fraude patriciorum, scelere
ac proditione collegarum factum arguere.

4 Cum arderent invidia non patres modo, sed etiam
tribuni plebis, cooptati pariter et qui cooptaverant,
tum ex collegio tres, P. Curatius, M. Metilius, M. Minucius, trepidi rerum suarum, in Sergium Verginiumque, prioris anni tribunos militares, incurrunt; in eos
5 ab se iram plebis invidiamque die dicta avertunt. quibus dilectus, quibus tributum, quibus diutina militia
longinquitasque belli sit gravis, qui clade accepta ad
Veios doleant, qui amissis liberis fratribus, propinquis adfinibus lugubres domos habeant, iis publici
privatique doloris exsequendi ius potestatemque ex
duobus noxiis capitibus datam ab se memorant:

6 Omnium namque malorum in Sergio Verginioque
causas esse; nec id accusatores magis arguere quam
fateri reos, qui noxii ambo alter in alterum causam
conferant, fugam Sergi Verginius, Sergius proditionem
7 increpans Vergini. quorum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo veri similius sit conpecto eam
8 rem et communi fraude patriciorum actam. ab his
et prius datum locum Veientibus ad incendenda opera
belli trahendi causa et nunc proditum exercitum, tra-

dita Faliscis Romana castra. omnia fieri, ut con- 9
senescat ad Veios iuventus nec de agris nec de aliis
commodis plebis ferre ad populum tribuni frequentia-
que urbana celebrare actiones et resistere conspirationi
patriciorum possint. praeiudicium iam de reis et ab 10
senatu et ab populo Romano et ab ipsorum collegis
factum esse; nam et senatus consulto eos ab re publica 11
remotos esse et recusantes abdicare se magistratu
dictatoris metu ab collegis coercitos esse, et populum
Romanum tribunos creasse, qui non idibus Decembri-
bus, die sollemni, sed extemplo kal. Octobribus magi-
stratum occiperent, quia stare diutius res publica his
manentibus in magistratu non posset; et tamen eos 12
tot iudiciis confossos praedamnatosque venire ad po-
puli iudicium et existimare defunctos se esse satisque
poenarum dedisse, quod duobus mensibus citius privati
facti sint, neque intellegere nocendi sibi diutius tum 13
potestatem ereptam esse, non poenam inrogatam;
quippe et collegis abrogatum imperium, qui certe nihil
deliquissent. illos repeterent animos Quirites, quos 14
recenti clade accepta habuissent cum fuga ac pavore
trepidum, plenum volnerum incidentem portis exer-
citum viderint non fortunam aut quemquam deorum,
sed hos duces accusantem. pro certo se habere ne- 15
minem in contione stare, qui illo die non caput, do-
mum fortunasque L. Vergini ac M. Sergi sit execratus
detestatusque. minime convenire, quibus iratos quis- 16
que deos precatus sit, in iis sua potestate, cum liceat
et oporteat, non uti. numquam deos ipsos admovere
nocentibus manus; satis esse, si occasione ulciscendi
laesos arment.

XII. His orationibus incitata plebs denis milibus aeris 1
gravis reos condemnat nequiquam Sergio Martem com-
munem belli fortunamque accusante, Verginio depre-
cante, ne infelicior domi quam militiae esset. in hos 2
versa ira populi cooptationis tribunorum fraudisque contra
legem Treboniam factae memoriam obscuram fecit.

3 Victores tribuni, ut praesentem mercedem iudicii
plebes haberet, legem agrariam promulgant tributum-
4 que conferri prohibent, cum tot exercitibus stipendio
opus esset resque militiae ita prospere gererentur, ut
nullo bello veniretur ad exitum spei. namque Veis
castra, quae amissa erant, recuperata castellis prae-
sidiisque firmabantur; praeerant tribuni militum M.
5 Aemilius et K. Fabius. a M. Furio in Faliscis et *a*
Cn. Cornelio in Capenate agro hostes nulli extra moe-
nia inventi; praedae actae incendiisque villarum ac
frugum vastati fines; oppida *nec* oppugnata nec ob-
6 sessa sunt. at in Volscis depopulato agro Anxur ne-
quiquam oppugnatum loco alto situm et, postquam
vis inrita erat, vallo fossaque obsideri coeptum. Va-
lerio Potito Volsci provincia evenerat.

7 Hoc statu militarium rerum seditio intestina maiore
mole coorta, quam bella tractabantur; et cum tributum
conferri per tribunos non posset nec stipendium im-
peratoribus mitteretur aeraque militaria flagitaret miles,
haud procul erat, quin castra quoque urbanae sedi-
8 tionis contagione turbarentur. inter has iras plebis
in patres cum tribuni plebi nunc illud tempus esse
dicerent stabiliendae libertatis et ab Sergiis Verginiis-
que ad plebeios viros fortes ac strenuos transferendi
9 summi honoris, non tamen ultra processum est, quam
ut unus ex plebe, usurpandi iuris causa, P. Licinius
Calvus tribunus militum consulari potestate crearetur;
10 ceteri patricii creati, P. Manlius, L. Titinius, P. Maelius,
11 L. Furius Medullinus, L. Publilius Volscus. ipsa plebes
mirabatur se tantam rem obtinuisse, non is modo,
qui creatus erat, vir nullis ante honoribus usus, vetus
12 tantum senator et aetate iam gravis. nec satis con-
stat, cur primus ac potissimus ad novum delibandum
honorem sit habitus. alii Cn. Corneli fratris, qui
tribunus militum priore anno fuerat triplexque stipen-
dium equitibus dederat, gratia extractum ad tantum
honorem credunt, alii orationem ipsum tempestivam

de concordia ordinum patribus plebique gratam ha-
buisse. hac victoria comitiorum exultantes tribuni 13
plebis, quod maxime rem publicam inpediebat, de tri-
buto remiserunt. collatum oboedienter missumque ad
exercitum est.

XIII. Anxur in Volscis brevi receptum est neglectis 1
die festo custodiis urbis. — Insignis annus hieme ge-
lida ac nivosa fuit, adeo ut viae clausae, Tiberis in-
navigabilis fuerit. annona ex ante convecta copia
nihil mutavit. et quia P. Licinius, ut ceperat haud 2
tumultuose magistratum maiore gaudio plebis quam
indignatione patrum, ita etiam gessit, dulcedo invasit
proximis comitiis tribunorum militum plebeios creandi.
unus M. Veturius ex patriciis candidatis locum tenuit; 3
plebeios alios tribunos militum consulari potestate
omnes fere centuriae dixere: M. Pomponium, Cn.
Duillium, Voleronem Publilium, Cn. Genucium, L.
Atilium.

Tristem hiemem sive ex intemperie caeli raptim 4
mutatione in contrarium facta sive alia qua de causa
gravis pestilensque omnibus animalibus aestas excepit.
cuius insanabili perniciei quando nec causa nec finis 5
inveniebatur, libri Sibyllini ex senatus consulto aditi
sunt. duumviri sacris faciundis lectisternio tunc pri- 6
mum in urbe Romana facto per dies octo Apollinem
Latonamque, Herculem et Dianam, Mercurium atque
Neptunum tribus, quam amplissume tum apparari
poterant, stratis lectis placavere. privatim quoque id 7
sacrum celebratum est. tota urbe patentibus ianuis
promiscuoque usu rerum omnium in propatulo posito
notos ignotosque passim advenas in hospitium ductos
ferunt et cum inimicis quoque benigne ac comiter
sermones habitos, iurgiis ac litibus temperatum; vinctis 8
quoque dempta in eos dies vincula; religioni deinde
fuisse, quibus eam opem dei tulissent, vinciri.

Interim ad Veios terror multiplex fuit tribus in 9
unum bellis conlatis. namque eodem, quo antea, modo

circa munimenta, cum repente Capenates Faliscique
subsidio venissent, adversus tres exercitus ancipiti
10 proelio pugnatum est. ante omnia adiuvit memoria
damnationis Sergi ac Vergini. itaque *e* maioribus
castris, unde antea cessatum fuerat, brevi spatio cir-
cumductae copiae Capenates in vallum Romanum ver-
11 sos ab tergo adgrediuntur; inde pugna coepta et
Faliscis intulit terrorem, trepidantesque eruptio ex
castris opportune facta avertit. repulsos deinde inse-
12 cuti victores ingentem ediderunt caedem. nec ita
multo post iam palantibus, velut *tuti forent*, forte ob-
lati populatores Capenatis agri reliquias pugnae ab-
13 sumpsere. et Veientium refugientes in urbem multi
ante portas caesi, dum prae metu, ne simul Romanus
inrumperet, obiectis foribus extremos suorum ex-
clusere.

1 XIV. Haec eo anno acta. et iam comitia tribu-
norum militum aderant, quorum prope maior patribus
quam belli cura erat quippe non communicatum modo
cum plebe, sed prope amissum cernentibus summum
2 imperium. itaque clarissimis viris ex composito prae-
paratis ad petendum, quos praetereundi verecundiam
crederent fore, nihilo minus ipsi, perinde ac si omnes
candidati essent, cuncta experientes non homines modo,
sed deos etiam exciebant in religionem vertentes co-
3 mitia biennio habita: priore anno intolerandam hie-
mem prodigiisque divinis similem coortam, proxumo
4 non prodigia, sed iam eventus: pestilentiam agris urbi-
que inlatam haud dubia ira deum, quos pestis eius
arcendae causa placandos esse in libris fatalibus in-
ventum sit; comitiis, auspicato quae fierent, indignum
dis visum honores volgari discriminaque gentium con-
5 fundi. praeterquam maiestate petentium, religione
etiam attoniti homines patricios omnis, partem magnam
honoratissimum quemque, tribunos militum consulari
potestate creavere, L. Valerium Potitum quintum, M.
Valerium Maximum, M. Furium Camillum iterum, L.

Furium Medullinum tertium, Q. Servilium Fidenatem
iterum, Q. Sulpicium Camerinum iterum.
His tribunis ad Veios nihil admodum memorabile 6
actum est; tota vis in populationibus fuit. duo summi 7
imperatores Potitus a Faleriis, Camillus a Capena
praedas ingentes egere nulla incolumi relicta re, cui
ferro aut igni noceri posset.
XV. Prodigia interim multa nuntiari, quorum plera- 1
que, et quia singuli auctores erant, parum credita
spretaque, et quia hostibus Etruscis, per quos ea pro-
curarent, haruspices non erant; in unum omnium curae 2
versae sunt, quod lacus in Albano nemore sine ullis
caelestibus aquis causave qua alia, quae rem miraculo
eximeret, in altitudinem insolitam crevit. quidnam eo 3
di portenderent prodigio, missi sciscitatum oratores ad
Delphicum oraculum. sed propior interpres fatis ob- 4
latus senior quidam Veiens, qui inter cavillantes in
stationibus ac custodiis milites Romanos Etruscosque
vaticinantis in modum cecinit, priusquam ex lacu Al-
bano aqua emissa foret, numquam potiturum Veis
Romanum. quod primo velut temere iactum sperni; 5
agitari deinde sermonibus coeptum est, donec unus ex
statione Romana percunctatus proximum oppidanorum,
iam per longinquitatem belli commercio sermonum
facto, quisnam is esset, qui per ambages de lacu Al-
bano iaceret, postquam audivit haruspicem esse, vir 6
haud intacti religione animi, causatus de privati por-
tenti procuratione, si operae illi esset, consulere velle,
ad conloquium vatem elicuit. cumque progressi ambo 7
a suis longius essent inermes sine ullo metu, prae-
valens iuvenis Romanus senem infirmum in conspectu
omnium raptum nequiquam tumultuantibus Etruscis
ad suos transtulit. qui cum perductus ad imperatorem, 8
inde Romam ad senatum missus esset, sciscitantibus,
quidnam id esset, quod de lacu Albano docuisset, re- 9
spondit profecto iratos deos Veienti populo illo fuisse
die, quo sibi eam mentem obiecissent, ut excidium

10 patriae fatale proderet. itaque, quae tum cecinerit
divino spiritu instinctus, ea se nec, ut indicta sint,
revocare posse et tacendo forsitan, quae di inmortales
vulgari velint, haud minus quam celanda effando nefas
11 contrahi. sic igitur libris fatalibus, sic disciplina Etrusca
traditum esse, quanto aqua Albana abundasset, tum, si
eam Romanus rite emisisset, victoriam de Veientibus
dari; antequam id fiat, deos moenia Veientium deser-
turos non esse. exsequebatur inde, quae sollemnis
12 derivatio esset. sed auctorem levem nec satis fidum
super tanta re patres rati decrevere legatos sortesque
oraculi Pythici expectandas.

1 XVI. Priusquam a Delphis oratores redirent Alba-
nive prodigii piacula invenirentur, novi tribuni mili-
tum consulari potestate L. Iulius Iulus, L. Furius Me-
dullinus quartum, L. Sergius Fidenas, A. Postumius
Regillensis, P. Cornelius Maluginensis, A. Manlius magi-
2 stratum inierunt. eo anno Tarquinienses novi hostes
exorti. quia multis simul bellis, Volscorum ad Anxur,
ubi praesidium obsidebatur, Aequorum ad Labicos, qui
Romanam ibi coloniam oppugnabant, ad hoc Veienti
quoque et Falisco et Capenati bello occupatos vide-
bant Romanos nec intra muros quietiora negotia esse
3 certaminibus patrum ac plebis, inter haec locum in-
iuriae rati esse praedatum in agrum Romanum co-
hortes expeditas mittunt: aut enim passuros inultam
eam iniuriam Romanos, ne novo bello se onerarent,
aut exiguo eoque parum valido exercitu persecuturos.
4 Romanis indignitas maior quam cura populationis
Tarquiniensium fuit; eo nec magno conatu suscepta
5 nec in longum dilata res est. A. Postumius et L.
Iulius non iusto dilectu — etenim ab tribunis plebis
inpediebantur —, sed prope *omnium* voluntariorum,
quos adhortando incitaverant, coacta manu per agrum
Caeretem obliquis tramitibus egressi redeuntes a po-
pulationibus gravesque praeda Tarquinienses oppres-
6 sere. multos mortales obtruncant, omnes exuunt in-

pedimentis et receptis agrorum suorum spoliis Romam
revertuntur. biduum ad recognoscendas res datum 7
dominis; tertio incognita — erant autem ea pleraque
hostium ipsorum — sub hasta veniere, quodque inde
redactum, militibus est divisum.

Cetera bella maximeque Veiens incerti exitus erant.
iamque Romani desperata ope humana fata et deos 8
spectabant, cum legati ab Delphis venerunt sortem
oraculi adferentes congruentem responso captivi vatis:
'Romane, aquam Albanam cave lacu contineri, cave in 9
mare manare suo flumine sinas; emissam per agros
rigabis dissipatamque rivis extingues; tum tu insiste 10
audax hostium muris memor, quam per tot annos ob-
sides urbem, ex ea tibi his, quae nunc panduntur,
fatis victoriam datam. bello perfecto donum amplum 11
victor ad mea templa portato sacraque patria, quorum
omissa cura est, instaurata, ut adsolet, facito'.

XVII. Ingens inde haberi captivus vates coeptus, 1
eumque adhibere tribuni militum Cornelius Postumius-
que ad prodigii Albani procurationem ac deos rite
placandos coepere; inventumque tandem est, ubi ne- 2
glectas caerimonias intermissumve sollemne dii argue-
rent: nihil profecto aliud esse quam magistratus vitio
creatos Latinas sacrumque in Albano monte non rite
concepisse. unam expiationem eorum esse, ut tribuni 3
militum abdicarent se magistratu, auspicia de integro
repeterentur et interregnum iniretur. ea ita facta sunt 4
ex senatus consulto. interreges tres deinceps fuere:
L. Valerius, Q. Servilius Fidenas, M. Furius Camillus.
numquam desitum interim turbari comitia interpellanti- 5
bus tribunis plebis, donec convenisset prius, ut maior
pars tribunorum militum ex plebe crearetur.

Quae dum aguntur, concilia Etruriae ad fanum 6
Voltumnae habita, postulantibusque Capenatibus ac
Faliscis, ut Veios communi animo consilioque omnes
Etruriae populi ex obsidione eriperent, responsum est 7
antea se id Veientibus negasse, quia, unde consilium

non petissent super tanta re, auxilium petere non de-
berent; nunc iam pro se fortunam suam illis negare.
8 maxime in ea parte Etruriae *consedisse* gentem in-
visitatam; novos accolas Gallos esse, cum quibus nec
9 pax satis fida nec bellum pro certo sit. sanguini
tamen nominique et praesentibus periculis consangui-
neorum id dari, ut, si qui iuventutis suae voluntate
10 ad id bellum eant, non inpediant. eum magnum ad-
venisse hostium numerum fama Romae erat; eoque
mitescere discordiae intestinae metu communi, ut fit,
coepere.

1 XVIII. Haud invitis patribus P. Licinium Calvum
praerogativae tribunum militum non petentem creant,
moderationis expertae in priore magistratu virum,
2 ceterum iam tum exactae aetatis; omnesque deinceps
ex collegio eiusdem anni refici apparebat, L. Titinium,
Q. Manlium, P. Maenium, Cn. Genucium, L. Atilium.
qui priusquam renuntiarentur iure vocatis tribubus,
permissu interregis P. Licinius Calvus ita verba fecit:
3 'omen concordiae, Quirites, rei maxime in hoc tempus
utili, memoria nostri magistratus vos his comitiis pe-
4 tere in insequentem annum video; sed collegas eosdem
reficitis, etiam usu meliores factos, me iam non eun-
dem, sed umbram nomenque P. Licini relictum videtis.
vires corporis adfectae, sensus oculorum atque aurium
5 hebetes, memoria labat, vigor animi obtunsus. en
vobis' inquit 'iuvenem', filium tenens, 'effigiem atque
imaginem eius, quem vos antea tribunum militum ex
plebe primum fecistis. hunc ego institutum disciplina
mea vicarium pro me rei publicae do dicoque vosque
quaeso, Quirites, delatum mihi ultro honorem huic
petenti meisque pro eo adiectis precibus mandetis'.
6 datum id petenti patri, filiusque eius P. Licinius tri-
bunus militum consulari potestate cum iis, quos supra
scripsimus, declaratus.

7 Titinius Genuciusque tribuni militum profecti ad-
versus Faliscos Capenatesque, dum bellum maiore

animo gerunt quam consilio, praecipitavere in insidias.
Genucius morte honesta temeritatem luens ante signa 8
inter primores cecidit; Titinius in editum tumulum ex
multa trepidatione militibus collectis aciem restituit
nec se tamen aequo loco hosti commisit. plus igno- 9
miniae erat quam cladis acceptum, quae prope in cladem
ingentem vertit; tantum inde terroris non Romae modo,
quo multiplex fama pervenerat, sed in castris quoque
fuit ad Veios. aegre ibi miles retentus a fuga est, 10
cum pervasisset castra rumor ducibus exercituque caeso
victorem Capenatem ac Faliscum Etruriaeque omnem
iuventutem haud procul inde abesse. his tumultuosiora 11
Romae, iam castra ad Veios oppugnari, iam partem
hostium tendere ad urbem agmine infesto, crediderant;
concursumque in muros est et matronarum, quas ex
domo conciverat publicus pavor, obsecrationes in templis
factae precibusque ab dis petitum, ut exitium ab urbis 12
tectis templisque ac moenibus Romanis arcerent Veios-
que eum averterent terrorem, si sacra renovata rite, si
procurata prodigia essent.

XIX. Iam ludi Latinaeque instauratae erant, iam 1
ex lacu Albano aqua emissa in agros, Veiosque fata
adpetebant. igitur fatalis dux ad excidium illius urbis 2
servandaeque patriae M. Furius Camillus dictator dictus
magistrum equitum P. Cornelium Scipionem dixit.

Omnia repente mutaverat imperator mutatus: alia 3
spes, alius animus hominum, fortuna quoque alia urbis
videri. omnium primum in eos, qui a Veis in illo 4
pavore fugerant, more militari animadvertit effecitque,
ne hostis maxime timendus militi esset. deinde in-
dicto dilectu in diem certam ipse interim Veios ad con-
firmandos militum animos intercurrit; inde Romam ad 5
scribendum novum exercitum redit nullo detractante
militiam. peregrina etiam iuventus, Latini Hernicique,
operam suam pollicentes ad id bellum venere; quibus 6
cum gratias in senatu egisset dictator, satis iam omni-
bus ad id bellum paratis ludos magnos ex senatus

consulto vovit Veis captis se facturum aedemque Ma-
tutae matris refectam dedicaturum iam ante ab rege
Ser. Tullio dedicatam.

7 Profectus cum exercitu ab urbe expectatione homi-
num maiore quam spe in agro primum Nepesino cum
8 Faliscis et Capenatibus signa confert. omnia ibi summa
ratione consilioque acta fortuna etiam, ut fit, secuta
est. non proelio tantum fudit hostes, sed castris quo-
que exuit ingentique praeda est potitus; cuius pars
maxima ad quaestorem redacta est, haud ita multum
9 militi datum. inde ad Veios exercitus ductus, densiora-
que castella facta et a procursationibus, quae multae
temere inter murum ac vallum fiebant, edicto, ne quis
10 iniussu pugnaret, ad opus milites traducti. operum
fuit omnium longe maximum ac laboriosissimum cuni-
11 culus in arcem hostium agi coeptus. quod ne inter-
mitteretur opus neu sub terra continuus labor eosdem
conficeret, in partes sex munitorum numerum divisit;
senae horae in orbem operi attributae sunt; nocte ac
die numquam ante omissum, quam in arcem viam fa-
cerent.

1 XX. Dictator cum iam in manibus videret victo-
riam esse, urbem opulentissimam capi tantumque prae-
dae fore, quantum non omnibus in unum conlatis ante
2 bellis fuisset, ne quam inde aut militum iram ex ma-
lignitate praedae partitae aut invidiam apud patres ex
prodiga largitione caperet, litteras ad senatum misit:
3 deum inmortalium benignitate, suis consiliis, patientia
militum Veios iam fore in potestate populi Romani;
quid de praeda faciendum censerent?

4 Duae senatum distinebant sententiae, senis P. Licini,
quem primum dixisse a filio interrogatum ferunt, edici
palam placere populo, ut, qui particeps esse praedae
5 vellet, in castra Veios iret, altera Ap. Claudi, qui largi-
tionem novam, prodigam, inaequalem, inconsultam ar-
guens, si semel nefas ducerent captam ex hostibus in
aerario exhausto bellis pecuniam esse, auctor erat sti-

pendii ex ea pecunia militi numerandi, ut eo minus
tributi plebes conferret; eius enim doni societatem sen- 6
suras aequaliter omnium domos, non avidas in direp-
tiones manus otiosorum urbanorum praerepturas fortium
bellatorum praemia esse, cum ita ferme eveniat, ut
segnior sit praedator, ut quisque laboris periculique
praecipuam petere partem soleat.

Licinius contra suspectam et invisam semper eam 7
pecuniam fore aiebat causasque criminum ad plebem,
seditionum inde ac legum novarum praebituram; satius 8
igitur esse reconciliari eo dono plebis animos, ex-
haustis atque exinanitis tributo tot annorum succurri
et sentire praedae fructum ex eo bello, in quo prope
consenuerint. gratius id fore laetiusque, quod quisque
sua manu ex hoste captum domum rettulerit, quam
si multiplex alterius arbitrio accipiat. ipsum dictato- 9
rem fugere invidiam ex eo criminaque; eo delegasse ad
senatum; senatum quoque debere reiectam rem ad se
permittere plebi ac pati habere, quod cuique fors belli
dederit.

Haec tutior visa sententia est, quae popularem se- 10
natum faceret. edictum itaque est, ad praedam Veien-
tem, quibus videretur, in castra ad dictatorem pro-
ficiscerentur.

XXI. Ingens profecta multitudo replevit castra. tum 1
dictator auspicato egressus, cum edixisset, ut arma mi-
lites caperent, 'tuo ductu' inquit, 'Pythice Apollo, 2
tuoque numine instinctus pergo ad delendam urbem
Veios tibique hinc decimam partem praedae voveo.
te simul, Iuno regina, quae nunc Veios colis, precor, 3
ut nos victores in nostram tuamque mox futuram
urbem sequare, ubi te dignum amplitudine tua templum
accipiat'. haec precatus superante multitudine ab om- 4
nibus locis urbem adgreditur, quo minor ab cuniculo
ingruentis periculi sensus esset. Veientes, ignari se 5
iam a suis vatibus, iam ab externis oraculis proditos,
iam in partem praedae suae vocatos deos, alios votis

ex urbe sua evocatos hostium templa novasque sedes
6 spectare seque ultimum illum diem agere, nihil minus
timentes quam subrutis cuniculo moenibus arcem iam
plenam hostium esse in muros pro se quisque armati
7 discurrunt mirantes, quidnam id esset, quod, cum tot
per dies nemo se ab stationibus Romanus movisset,
tum velut repentino icti furore inprovidi currerent
ad muros.

8 Inseritur huic loco fabula: immolante rege Veien-
tium vocem haruspicis dicentis, qui eius hostiae exta
prosecuisset, ei victoriam dari exauditam in cuniculo
movisse Romanos milites, ut adaperto cuniculo exta
9 raperent et ad dictatorem ferrent. sed in rebus tam
antiquis si, quae similia veris sint, pro veris accipian-
tur, satis habeam; haec ad ostentationem scaenae gau-
dentis miraculis aptiora quam ad fidem neque adfirmare
neque refellere operae pretium est.

10 Cuniculus delectis militibus eo tempore plenus in
aedem Iunonis, quae in Veientana arce erat, armatos
repente edidit, et pars aversos in muris invadunt hostes,
pars claustra portarum revellunt, pars, cum ex tectis
saxa tegulaeque a mulieribus ac servitiis iacerentur,
11 inferunt ignes. clamor omnia variis terrentium ac pa-
ventium vocibus mixto mulierum ac puerorum ploratu
12 complet. momento temporis deiectis ex muro undique
armatis patefactisque portis cum alii agmine inruerent,
alii desertos scanderent muros, urbs hostibus inpletur;
13 omnibus locis pugnatur; deinde multa iam edita caede
senescit pugna, et dictator praecones edicere iubet, ut
ab inermi abstineatur. is finis sanguinis fuit.

14 Dedi inde inermes coepti, et ad praedam miles per-
missu dictatoris discurrit. quae cum ante oculos eius
aliquantum spe atque opinione maior maiorisque pretii
rerum ferretur, dicitur manus ad caelum tollens pre-
15 catus esse, ut, si cui deorum hominumque nimia sua
fortuna populique Romani videretur, ut eam invidiam
lenire quam minimo suo privato incommodo publico-

que populi Romani liceret. convertentem se inter hanc 16
venerationem traditur memoriae prolapsum cecidisse,
idque omen pertinuisse postea eventu rem coniectanti-
bus visum ad damnationem ipsius Camilli, captae de-
inde urbis Romanae, quod post paucos accidit annos,
cladem. atque ille dies caede hostium ac direptione 17
urbis opulentissimae est consumptus.

XXII. Postero die libera corpora dictator sub co- 1
rona vendidit. ea sola pecunia in publicum redigitur,
haud sine ira plebis; et quod rettulere secum praedae,
nec duci, qui ad senatum malignitatis auctores quae-
rendo, rem arbitrii sui reiecisset, nec senatui, sed Liciniae 2
familiae, ex qua filius ad senatum rettulisset, pater tam
popularis sententiae auctor fuisset, acceptum referebant.

Cum iam humanae opes egestae a Veis essent, amo- 3
liri tum deum dona ipsosque deos, sed colentium magis
quam rapientium modo, coepere. namque delecti ex 4
omni exercitu iuvenes pure lautis corporibus, candida
veste, quibus deportanda Romam regina Iuno adsignata
erat, venerabundi templum iniere primo religiose ad-
moventes manus, quod id signum more Etrusco nisi
certae gentis sacerdos adtrectare non esset solitus. dein 5
cum quidam seu spiritu divino tactus seu iuvenali
ioco 'visne Romam ire, Iuno?' dixisset, adnuisse ceteri
deam conclamaverunt. inde fabulae adiectum est vocem 6
quoque dicentis velle auditam; motam certe sede sua
parvi molimenti adminiculis sequentis modo accepimus
levem ac facilem tralatu fuisse integramque in Aven-
tinum, aeternam sedem suam, quo vota Romani dicta- 7
toris vocaverant, perlatam, ubi templum ei postea idem,
qui voverat, Camillus dedicavit.

Hic Veiorum occasus fuit, urbis opulentissimae 8
Etrusci nominis, magnitudinem suam vel ultima clade
indicantis, quod decem aestates hiemesque continuas
circumsessa, cum plus aliquanto cladium intulisset
quam accepisset, postremo iam fato quoque urgente
operibus tamen, non vi expugnata est.

1 XXIII. Romam ut nuntiatum est Veios captos,
quamquam et prodigia procurata fuerant et vatum re-
sponsa et Pythicae sortes notae et, quantum humanis
adiuvari consiliis potuerat res, ducem M. Furium ma-
2 ximum imperatorum omnium legerant, tamen, quia tot
annis varie ibi bellatum erat multaeque clades ac-
ceptae, velut ex insperato inmensum gaudium fuit et,
3 priusquam senatus decerneret, plena omnia templa Ro-
manarum matrum grates dis agentium erant. senatus
in quadriduum, quot dierum nullo ante bello, suppli-
4 cationes decernit. adventus quoque dictatoris omnibus
ordinibus obviam effusis celebratior quam ullius um-
quam antea fuit, triumphusque omnem consuetum
5 honorandi diei illius modum aliquantum excessit. ma-
xime conspectus ipse est curru equis albis iuncto urbem
invectus; parumque id non civile modo, sed humanum
6 etiam visum. Iovis Solisque equis aequiperatum dicta-
torem in religionem etiam trahebant, triumphusque ob
7 eam unam maxime rem clarior quam gratior fuit. tum
Iunoni reginae templum in Aventino locavit dedicavit-
que Matutae matris; atque his divinis humanisque
rebus gestis dictatura se abdicavit.

8 Agi deinde de Apollinis dono coeptum. cui se de-
cumam vovisse praedae partem cum diceret Camillus,
9 pontifices solvendum religione populum censerent, haud
facile inibatur ratio iubendi referre praedam populum,
10 ut ex ea pars debita in sacrum secerneretur. tandem
eo, quod lenissimum videbatur, decursum est, ut, qui
se domumque religione exsolvere vellet, cum sibimet
ipse praedam aestumasset suam, decumae pretium partis
11 in publicum deferret, ut ex eo donum aureum, dignum
amplitudine templi ac numine dei, ex dignitate populi
Romani fieret. ea quoque conlatio plebis animos a
Camillo alienavit.

12 Inter haec pacificatum legati a Volscis et Aequis
venerunt, inpetrataque pax, magis ut fessa tam diutino
bello adquiesceret civitas, quam quod digni peterent.

XXIV. Veis captis sex tribunos militum consulari 1
potestate insequens annus habuit, duos P. Cornelios,
Cossum et Scipionem, M. Valerium Maximum iterum,
K. Fabium Ambustum iterum, L. Furium Medullinum
quintum, Q. Servilium tertium. Corneliis Faliscum bel-
lum, Valerio ac Servilio Capenas sorte evenit. ab iis 2
non urbes vi aut operibus temptatae, sed ager est de-
populatus praedaeque rerum agrestium actae; nulla
felix arbor, nihil frugiferum in agro relictum. ea clades 3
Capenatem populum subegit; pax petentibus data; in
Faliscis bellum restabat.

Romae interim multiplex seditio erat, cuius le- 4
niendae causa coloniam in Volscos, quo tria milia ci-
vium Romanorum scriberentur, deducendam censuerant,
triumvirique ad id creati terna iugera et septunces
viritim diviserant. ea largitio sperni coepta, quia spei 5
maioris avertendae solacium obiectum censebant: cur
enim relegari plebem in Volscos, cum pulcherrima urbs
Vei agerque Veientanus in conspectu sit, uberior am-
pliorque Romano agro? urbem quoque urbi Romae 6
vel situ vel magnificentia publicorum privatorumque
tectorum ac locorum praeponebant. quin illa quoque 7
actio movebatur, quae post captam utique Romam a
Gallis celebratior fuit, transmigrandi Veios. ceterum 8
partem plebis, partem senatus destinabant *ad* habi-
tandos Veios, duasque urbes communis rei publicae
incoli a populo Romano posse.

Adversus quae cum optimates ita tenderent, ut 9
morituros se citius dicerent in conspectu populi Ro-
mani, quam quicquam earum rerum rogaretur; quippe 10
nunc in una urbe tantum dissensionum esse; quid in
duabus urbibus fore? victamne ut quisquam victrici
patriae praeferret sineretque maiorem fortunam captis
esse Veis, quam incolumibus fuerit? postremo se re- 11
linqui a civibus in patria posse; ut relinquant patriam
atque cives, nullam vim umquam subacturam, et T.
Sicinium — is enim ex tribunis plebis rogationis eius

lator erat — conditorem Veios sequantur relicto deo
Romulo, dei filio, parente et auctore urbis Romae:
1 XXV. haec cum foedis certaminibus agerentur — nam
partem tribunorum plebi patres in suam sententiam
2 traxerant —, nulla res alia manibus temperare plebem
cogebat, quam quod, ubi rixae committendae causa
clamor ortus esset, principes senatus primi turbae
3 offerentes se peti feririque atque occidi iubebant. ab
horum aetatibus dignitatibusque et honoribus violandis
dum abstinebatur, et ad reliquos similes conatus vere-
cundia irae obstabat.

4 Camillus identidem omnibus locis contionabundus:
haud mirum id quidem esse, furere civitatem, quae
damnata voti omnium rerum potiorem curam quam
5 religione se exsolvendi habeat. nihil de conlatione di-
cere stipis verius quam decumae, quando ea se quisque
6 privatim obligaverit, liberatus sit populus. enimvero
illud se tacere suam conscientiam non pati, quod ex
ea tantum praeda, quae rerum moventium sit, decuma
designetur; urbis atque agri capti, quae et ipsa voto
contineantur, mentionem nullam fieri.

7 Cum ea disceptatio, anceps senatui visa, delegata
ad pontifices esset, adhibito Camillo visum collegio, quod
eius ante conceptum votum Veientium fuisset et post
votum in potestatem populi Romani venisset, eius par-
tem decumam Apollini sacram esse. ita in aestima-
8 tionem urbs agerque venit. pecunia ex aerario prompta
et tribunis militum consularibus, ut aurum ex ea coe-
merent, negotium datum. cuius cum copia non esset,
matronae coetibus ad eam rem consultandam habitis,
communi decreto pollicitae tribunis militum aurum,
9 [et] omnia ornamenta sua in aerarium detulerunt. grata
ea res ut quae maxime senatui umquam fuit; hono-
remque ob eam munificentiam ferunt matronis habi-
tum, ut pilento ad sacra ludosque, carpentis festo
10 profestoque uterentur. pondere ab singulis auri ac-
cepto aestimatoque, ut pecuniae solverentur, crateram

auream fieri placuit, quae donum Apollini Delphos
portaretur.

Simul ab religione animos remiserunt, integrant 11
seditionem tribuni plebis; incitatur multitudo in omnes
principes, ante alios in Camillum: eum praedam Veien- 12
tanam publicando sacrandoque ad nihilum redegisse.
absentes ferociter increpant; praesentium, cum se ultro
iratis offerrent, verecundiam habent. simul extrahi 13
rem ex eo anno viderunt, tribunos plebis latores legis
in annum eosdem reficiunt; et patres hoc idem de inter-
cessoribus legis adnisi. ita tribuni plebis magna ex
parte iidem refecti.

XXVI. Comitiis tribunorum militum patres summa 1
ope evicerunt, ut M. Furius Camillus crearetur. prop-
ter bella simulabant parari ducem; sed largitioni tri-
buniciae adversarius quaerebatur. cum Camillo creati 2
tribuni militum consulari potestate L. Furius Medul-
linus sextum, C. Aemilius, L. Valerius Publicola, Sp.
Postumius, P. Cornelius iterum.

Principio anni tribuni plebis nihil moverunt, donec 3
M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum manda-
tum erat, proficisceretur. differendo deinde elanguit
res, et Camillo, quem adversarium maxime metuebant,
gloria in Faliscis crevit. nam cum primo moenibus 4
se hostes tenerent tutissimum id rati, populatione
agrorum atque incendiis villarum coegit eos egredi
urbe. sed timor longius progredi prohibuit; mille fere 5
passuum ab oppido castra locant nulla re alia fidentes
ea satis tuta esse quam difficultate aditus asperis con-
fragosisque circa et partim artis partim arduis viis.
ceterum Camillus captivum indidem ex agris secutus 6
ducem castris multa nocte motis prima luce aliquanto
superioribus locis se ostendit. triarii Romani munie- 7
bant, alius exercitus proelio intentus stabat. ibi in-
pedire opus conatos hostes fundit fugatque; tantumque
inde pavoris Faliscis iniectum est, ut effusa fuga castra
sua, quae propiora erant, praelati urbem peterent.

8 multi caesi vulneratique, priusquam paventes portis
inciderent. castra capta; praeda ad quaestores redacta
cum magna militum ira; sed severitate imperii victi
9 eandem virtutem et oderant et mirabantur. obsidio
inde urbis et munitiones, et interdum per occasionem
impetus oppidanorum in Romanas stationes proeliaque
parva fieri, et teri tempus neutro inclinata spe, cum
frumentum copiaeque aliae ex ante convecto largius
10 obsessis quam obsidentibus suppeterent. videbaturque
aeque diuturnus futurus labor, ac Veis fuisset, ni for-
tuna imperatori Romano simul et *in*cognitae rebus belli-
cis virtutis specimen et maturam victoriam dedisset.

1 XXVII. Mos erat Faliscis eodem magistro libero-
rum et comite uti, simulque plures pueri, quod hodie
quoque in Graecia manet, unius curae demandabantur.
principum liberos, sicut fere fit, qui scientia videbatur
2 praecellere, erudiebat. is cum in pace instituisset pue-
ros ante urbem lusus exercendique causa producere,
nihil eo more per belli tempus intermisso [dum]modo
brevioribus modo longioribus spatiis trahendo eos a
porta, lusu sermonibusque variatis longius solito, ubi
res dedit, progressus inter stationes eos hostium castra-
que inde Romana in praetorium ad Camillum perduxit.
3 ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem addit, Fa-
4 lerios se in manus Romanis tradidisse, quando eos
pueros, quorum parentes capita ibi rerum sint, in pote-
statem dediderit.

5 Quae ubi Camillus audivit, 'non ad similem' inquit
'tui nec populum nec imperatorem scelestus ipse cum
6 scelesto munere venisti. nobis cum Faliscis, quae pacto
fit humano, societas non est; quam ingeneravit natura
utrisque, est eritque. sunt et belli sicut pacis iura,
iusteque ea non minus quam fortiter didicimus gerere.
7 arma habemus non adversus eam aetatem, cui etiam
captis urbibus parcitur, sed adversus armatos et ipsos,
qui nec laesi nec lacessiti a nobis castra Romana ad
8 Veios oppugnarunt. eos tu, quantum in te fuit, novo

scelere vicisti; ego Romanis artibus, virtute, opere,
armis, sicut Veios, vincam'. denudatum deinde eum 9
manibus post tergum inligatis reducendum Falerios
pueris tradidit virgasque eis, quibus proditorem agerent
in urbem verberantes, dedit.

Ad quod spectaculum concursu populi primum facto, 10
deinde a magistratibus de re nova vocato senatu tanta
mutatio animis est iniecta, ut qui modo efferati odio
iraque Veientium exitum paene quam Capenatium pacem
mallent, apud eos pacem universa posceret civitas.
fides Romana, iustitia imperatoris in foro, in curia 11
celebratur, consensuque omnium legati ad Camillum in
castra atque inde permissu Camilli Romam ad senatum,
qui dederent Falerios, proficiscuntur. introducti ad se- 12
natum ita locuti traduntur: 'patres conscripti, victoria,
cui nec deus nec homo quisquam invideat, victi a vobis
et imperatore vestro dedimus nos vobis rati, quo nihil
victori pulchrius est, melius nos sub imperio vestro
quam legibus nostris victuros. eventu huius belli duo 13
salutaria exempla prodita humano generi sunt: vos
fidem in bello quam praesentem victoriam maluistis;
nos fide provocati victoriam ultro detulimus. sub di-
cione vestra sumus; mittite, qui arma, qui obsides, qui 14
urbem patentibus portis accipiant. nec vos fidei nostrae
nec nos imperii vestri paenitebit'. Camillo et ab hosti- 15
bus et a civibus gratiae actae. Faliscis in stipendium
militum eius anni, ut populus Romanus tributo va-
caret, pecunia imperata. pace data exercitus Romam
reductus.

XXVIII. Camillus, meliore multo laude, quam cum 1
triumphantem albi per urbem vexerant equi, insignis,
iustitia fideque hostibus victis cum in urbem redisset,
taciti eius verecundiam non tulit senatus, quin sine
mora voti liberaretur; crateramque auream donum Apol- 2
lini Delphos legati qui ferrent, L. Valerius, L. Sergius,
A. Manlius missi longa una nave haud procul freto
Siculo a piratis Liparensium excepti devehuntur Liparas.

3 mos erat civitatis velut publico latrocinio partam prae-
dam dividere. forte eo anno in summo magistratu
erat Timasitheus quidam, Romanis vir similior quam
4 suis, qui legatorum nomen donumque et deum, cui
mitteretur, et doni causam veritus ipse multitudinem
quoque, quae semper ferme regenti est similis, reli-
gionis iustae inplevit adductosque in publicum hospi-
tium legatos cum praesidio etiam navium Delphos prose-
5 cutus Romam inde sospites restituit. hospitium cum
eo senatus consulto est factum donaque publice data.

Eodem anno in Aequis varie bellatum, adeo ut in
incerto fuerit et apud ipsos exercitus et Romae, vi-
cissent victine essent. imperatores Romani fuere ex
6 tribunis militum C. Aemilius, Sp. Postumius. primo
rem communiter gesserunt; fusis inde acie hostibus
Aemilium praesidio Verruginem obtinere placuit, Postu-
7 mium fines vastare. ibi eum incomposito agmine negle-
gentius ab re bene gesta euntem adorti Aequi terrore
iniecto in proximos conpulere tumulos; pavorque inde
Verruginem etiam ad praesidium alterum est perlatus.
8 Postumius suis in tutum receptis cum contione ad-
vocata terrorem increparet ac fugam, fusos esse ab
ignavissimo ac fugacissimo hoste, conclamat universus
exercitus merito se ea audire et fateri admissum flagi-
tium, sed eosdem correcturos esse neque diuturnum
9 id gaudium hostibus fore. poscentes, ut confestim inde
ad castra hostium duceret — et in conspectu erant
posita in plano —, nihil poenae recusabant, ni ea
10 ante noctem expugnassent. conlaudatos corpora cu-
rare paratosque esse quarta vigilia iubet. et hostes,
nocturnam fugam ex tumulo Romanorum ut ab ea
via, quae ferebat Verruginem, excluderent, fuere obvii
proeliumque ante lucem — sed luna pernox erat —
commissum est. [et] haud incertius diurno proelium
11 fuit; sed clamor Verruginem perlatus, cum castra Ro-
mana crederent oppugnari, tantum iniecit pavoris, ut
nequiquam retinente atque obsecrante Aemilio Tuscu-

lum palati fugerent. inde fama Romam perlata est 12
Postumium exercitumque occisum. qui, ubi prima lux
metum insidiarum effuse sequentibus sustulit, cum
perequitasset aciem promissa repetens, tantum iniecit
ardoris, ut non ultra sustinuerint impetum Aequi.
caedis inde fugientium, qualis ubi ira magis quam 13
virtute res geritur, ad perniciem hostium facta est,
tristemque ab Tusculo nuntium nequiquam exterrita
civitate litterae a Postumio laureatae secuntur, victoriam
populi Romani esse, Aequorum exercitum deletum.

XXIX. Tribunorum plebis actiones quia nondum 1
invenerant finem, et plebs continuare latoribus legis
tribunatum et patres reficere intercessores legis adnisi
sunt; sed plus suis comitiis plebs valuit. quem dolo- 2
rem ulti patres sunt senatus consulto facto, ut con-
sules, invisus plebi magistratus, crearentur. annum post
quintum decimum creati consules L. Lucretius Flavus,
Ser. Sulpicius Camerinus.

Principio huius anni ferociter, quia nemo ex col- 3
legio intercessurus erat, coortis ad perferendam legem
tribunis plebis nec segnius ob id ipsum consulibus
resistentibus omnique civitate in unam eam curam
conversa Vitelliam coloniam Romanam in suo agro Aequi
expugnant. colonorum pars maxima incolumes, quia 4
nocte proditione oppidum captum liberam per aversa
urbis fugam dederat, Romam perfugere. L. Lucretio 5
consuli ea provincia evenit. is cum exercitu profectus
acie hostes vicit victorque Romam ad maius aliquanto
certamen rediit.

Dies dicta erat tribunis plebi bienni superioris A. 6
Verginio et Q. Pomponio, quos defendi patrum con-
sensu ad fidem senatus pertinebat; neque enim eos aut
vitae ullo crimine alio aut gesti magistratus quisquam
arguebat, praeterquam quod gratificantes patribus ro-
gationi tribuniciae intercessissent. vicit tamen gratiam 7
senatus plebis ira, et pessimo exemplo innoxii denis mili-
bus gravis aeris condemnati sunt. id aegre passi patres.

8 Camillus palam sceleris plebem arguere, quae iam
in suos versa non intellegeret se pravo iudicio de tri-
bunis intercessionem sustulisse, intercessione sublata
9 tribuniciam potestatem evertisse. nam quod illi spera-
rent effrenatam licentiam eius magistratus patres la-
turos, falli eos. si tribunicia vis tribunicio auxilio
repelli nequeat, aliud telum patres inventuros esse.
10 consulesque increpabat, quod fide publica decipi tri-
bunos eos taciti tulissent, qui senatus auctoritatem se-
cuti essent. haec propalam contionabundus in dies
magis augebat iras hominum.

1 XXX. Senatum vero incitare adversus legem haud
desistebat: ne aliter descenderent in forum, cum dies
ferendae legis venisset, quam ut qui meminissent sibi
pro aris focisque et deum templis ac solo, in quo nati
2 essent, dimicandum fore. nam quod ad se privatim
attineat, si suae gloriae sibi inter dimicationem patriae
meminisse sit fas, sibi amplum quoque esse urbem ab
se captam frequentari, cotidie se frui monumento glo-
riae suae et ante oculos habere urbem latam in triumpho
3 suo, insistere omnes vestigiis laudum suarum; sed nefas
ducere desertam ac relictam ab dis inmortalibus in-
coli urbem et in captivo solo habitare populum Ro-
manum et victrice patria victam mutari.

4 His adhortationibus principis concitati patres, senes
iuvenesque, cum ferretur lex, agmine facto in forum
venerunt dissipatique per tribus suos quisque tribules
5 prensantes orare cum lacrimis coepere, ne eam patriam,
pro qua fortissime felicissimeque ipsi ac patres eorum
dimicassent, desererent, Capitolium, aedem Vestae, ce-
6 tera circa templa deorum ostentantes; ne exulem, ex-
torrem populum Romanum ab solo patrio ac diis
penatibus in hostium urbem agerent eoque rem addu-
cerent, ut melius fuerit non capi Veios, ne Roma dese-
7 reretur. quia non vi agebant, sed precibus et inter
preces multa deorum mentio erat, religiosum parti
maximae fuit, et legem una plures tribus antiquarunt

quam iusserunt. adeoque ea victoria laeta patribus 8
fuit, ut postero die referentibus consulibus senatus consultum fieret, ut agri Veientani septena iugera plebi dividerentur nec patribus familiae tantum, sed ut omnium in domo liberorum capitum ratio haberetur, vellentque in eam spem liberos tollere.

XXXI. Eo munere delenita plebe nihil certatum est, 1
quo minus consularia comitia haberentur. creati con- 2
sules L. Valerius Potitus, M. Manlius, cui Capitolino postea fuit cognomen. hi consules magnos ludos fecere, quos M. Furius dictator voverat Veienti bello.
eodem anno aedes Iunonis reginae ab eodem dictatore 3
eodemque bello vota dedicatur, celebratamque dedicationem ingenti matronarum studio tradunt.

Bellum haud memorabile in Algido cum Aequis 4
gestum est fusis hostibus prius paene, quam manus consererent. Valerio, quod perseverantior *in* iis caedendis in fuga fuit, triumphus, Manlio, ut ovans ingrederetur urbem, decretum est. eodem anno novum bellum 5
cum Volsiniensibus exortum; quo propter famem pestilentiamque in agro Romano ex siccitate caloribusque nimiis ortam exercitus duci nequivit. ob quae Volsinienses Sappinatibus adiunctis superbia inflati ultro agros Romanos incursavere; bellum inde duobus po- 6
pulis indictum.

C. Iulius censor decessit; in eius locum M. Cornelius suffectus, quae res postea religioni fuit, quia eo lustro Roma est capta; nec deinde umquam in de- 7
mortui locum censor sufficitur. consulibusque morbo inplicitis placuit per interregnum renovari auspicia.
itaque cum ex senatus consulto consules magistratu se 8
abdicassent, interrex creatur M. Furius Camillus, qui P. Cornelium Scipionem, is deinde L. Valerium Potitum interregem prodidit. ab eo creati sex tribuni 9
militum consulari potestate, ut, etiam si cui eorum incommoda valetudo fuisset, copia magistratuum rei publicae esset.

1 XXXII. Kalendis Quinctilibus magistratum occepere
L. Lucretius, Ser. Sulpicius, M. Aemilius, L. Furius Me-
dullinus septimum, Agrippa Furius, C. Aemilius iterum.
2 ex his L. Lucretio et C. Aemilio Volsinienses provincia
evenit, Sappinates Agrippae Furio et Ser. Sulpicio.
3 prius cum Volsiniensibus pugnatum est. bellum nu-
mero hostium ingens, certamine haud sane asperum fuit.
fusa primo concursu acies, in fugam versa milia octo
armatorum ab equitibus interclusa positis armis in de-
4 ditionem venerunt. eius belli fama effecit, ne se pugnae
committerent Sappinates; moenibus armati se tuta-
bantur. Romani praedas passim et ex Sappinati agro
5 et ex Volsiniensi nullo eam vim arcente egerunt, do-
nec Volsiniensibus fessis bello ea condicione, ut res
populo Romano redderent stipendiumque eius anni ex-
ercitui praestarent, in viginti annos indutiae datae.
6 Eodem anno M. Caedicius de plebe nuntiavit tri-
bunis se in Nova via, ubi nunc sacellum est supra
aedem Vestae, vocem noctis silentio audisse clariorem
humana, quae magistratibus dici iuberet Gallos ad-
7 ventare. id, ut fit, propter auctoris humilitatem spre-
tum et quod longinqua eoque ignotior gens erat.
neque deorum modo monita ingruente fato spreta, sed
humanam quoque opem, quae una erat, M. Furium ab
8 urbe amovere. qui, die dicta ab L. Apuleio tribuno
plebis propter praedam Veientanam, filio quoque adu-
lescente per idem tempus orbatus cum accitis domum
tribulibus et clientibus, quae magna pars plebis erat,
percunctatus animos eorum responsum tulisset, se con-
9 laturos quanti damnatus esset, absolvere eum non posse,
in exilium abiit, precatus ab diis inmortalibus, si in-
noxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque tempore
desiderium sui civitati ingratae facerent. absens quin-
decim milibus gravis aeris damnatur.
1 XXXIII. Expulso cive, quo manente, si quicquam
humanorum certi est, capi Roma non potuerat, ad-
ventante fatali urbi clade legati ab Clusinis veniunt

auxilium adversus Gallos petentes. eam gentem tra- 2
ditur fama dulcedine frugum maximeque vini, nova tum
voluptate, captam Alpes transisse agrosque ab Etruscis
ante cultos possedisse; et invexisse in Galliam vinum 3
inliciendae gentis causa Arruntem Clusinum ira cor-
ruptae uxoris ab Lucumone, cui tutor ipse fuerat,
praepotente iuvene et a quo expeti poenae, nisi ex-
terna vis quaesita esset, nequirent; hunc transeuntibus 4
Alpes ducem auctoremque Clusium oppugnandi fuisse.

Equidem haud abnuerim Clusium Gallos ab Ar-
runte seu quo alio Clusino adductos; sed eos, qui op- 5
pugnaverint Clusium, non fuisse, qui primi Alpes trans-
ierint, satis constat. ducentis quippe annis ante, quam
Clusium oppugnarent urbemque Romam caperent, in
Italiam Galli transcenderunt; nec cum his primum 6
Etruscorum, sed multo ante cum iis, qui inter Appen-
ninum Alpesque incolebant, saepe exercitus Gallici
pugnavere. Tuscorum ante Romanum imperium late 7
terra marique opes patuere. mari supero inferoque,
quibus Italia insulae modo cingitur, quantum potue-
rint, nomina sunt argumento, quod alterum Tuscum
communi vocabulo gentis, alterum Hadriaticum mare
ab Hadria, Tuscorum colonia, vocavere Italicae gentes;
Graeci eadem Tyrrhenum atque Hadriaticum vocant. 8
et in utrumque mare vergentes incoluere urbibus duo- 9
denis terras, prius cis Appenninum ad inferum mare,
postea trans Appenninum totidem, quot capita originis
erant, coloniis missis, quae trans Padum omnia loca 10
excepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt
maris, usque ad Alpes tenuere. Alpinis quoque ea 11
gentibus haud dubie origo est, maxime Raetis, quos
loca ipsa efferarunt, ne quid ex antiquo praeter sonum
linguae, nec eum incorruptum, retinerent.

XXXIV. De transitu in Italiam Gallorum haec ac- 1
cepimus: Prisco Tarquinio Romae regnante Celtarum,
quae pars Galliae tertia est, penes Bituriges summa
imperii fuit; ii regem Celtico dabant. Ambigatus is

2 fuit, virtute fortunaque cum sua tum publica prae-
pollens, quod in imperio eius Gallia adeo frugum ho-
minumque fertilis fuit, ut abundans multitudo vix regi
3 videretur posse. hic magno natu ipse iam exonerare
praegravante turba regnum cupiens Bellovesum ac Sego-
vesum, sororis filios, inpigros iuvenes, missurum se esse
4 in quas dii dedissent auguriis sedes ostendit: quantum
ipsi vellent numerum hominum excirent, ne qua gens
arcere advenientes posset. tum Segoveso sortibus dati
Hercynii saltus; Belloveso haud paulo laetiorem in
5 Italiam viam di dabant. is, quod eius ex populis
abundabat, Bituriges, Arvernos, Senones, Haeduos, Am-
barros, Carnutes, Aulercos excivit. profectus ingenti-
bus peditum equitumque copiis in Tricastinos venit.
6 Alpes inde oppositae erant; quas inexsuperabiles visas
haud equidem miror nulladum via, quod quidem con-
tinens memoria sit, nisi de Hercule fabulis credere
7 libet, superatas. ibi cum velut saeptos montium alti-
tudo teneret Gallos circumspectarentque, quanam per
iuncta caelo iuga in alium orbem terrarum transirent,
religio etiam tenuit, quod adlatum est advenas quae-
8 rentes agrum ab Salluvium gente oppugnari. Massi-
lienses erant ii navibus a Phocaea profecti. id Galli
fortunae suae omen rati adiuvere, ut, quem primum
in terram egressi occupaverant locum, patientibus Sal-
9 luviis communirent. ipsi per Taurinos saltus *vallem*-
que Duriae Alpis transcenderunt fusisque acie Tuscis
haud procul Ticino flumine, cum, in quo consederant,
agrum Insubrium appellari audissent, cognominem In-
subribus, pago Haeduorum, ibi omen sequentes loci
condidere urbem; Mediolanium appellarunt.

1 XXXV. Alia subinde manus Cenomanorum Etitovio
duce vestigia priorum secuta eodem saltu favente Bello-
veso cum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia ac
2 Verona urbes sunt, locos tenuere. Libui considunt post
hos Salluviique prope antiquam gentem Laevos Ligu-
res incolentes circa Ticinum amnem. Poenino deinde

Boi Lingonesque transgressi, cum iam inter Padum
atque Alpes omnia tenerentur, Pado ratibus traiecto
non Etruscos modo, sed etiam Umbros agro pellunt;
intra Appenninum tamen sese tenuere. tum Senones, 3
recentissimi advenarum, ab Utente flumine usque ad
Aesim fines habuere. hanc gentem Clusium Romamque
inde venisse comperio; id parum certum est, solamne
an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adiutam.

Clusini novo bello exterriti cum multitudinem, cum 4
formas hominum invisitatas cernerent et genus armo-
rum audirentque saepe ab iis cis Padum ultraque le-
giones Etruscorum fusas, quamquam adversus Romanos
nullum eis ius societatis amicitiaeve erat, nisi quod
Veientes consanguineos adversus populum Romanum
non defendissent, legatos Romam, qui auxilium ab se-
natu peterent, misere. de auxilio nihil impetratum; 5
legati *tres* M. Fabi Ambusti filii missi, qui senatus
populi*que* Romani nomine agerent cum Gallis, ne, a
quibus nullam iniuriam accepissent, socios populi Ro-
mani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello 6
quoque, si res cogat, tuendos esse; sed melius visum
bellum ipsum amoveri, si posset, et Gallos, novam
gentem, pace potius cognosci quam armis.

XXXVI. Mitis legatio, ni praeferoces legatos Gallis- 1
que magis quam Romanis similes habuisset. quibus,
postquam mandata ediderunt in concilio Gallorum, da-
tur responsum: etsi novum nomen audiant Romano- 2
rum, tamen credere viros fortes esse, quorum auxilium
a Clusinis in re trepida sit inploratum; et quoniam 3
legatione adversus se maluerint quam armis tueri so-
cios, ne se quidem pacem, quam illi adferant, asper-
nari, si Gallis egentibus agro, quem latius possideant
quam colant Clusini, partem finium concedant; aliter
pacem impetrari non posse. et responsum coram Ro- 4
manis accipere velle et, si negetur ager, coram iisdem
Romanis dimicaturos, ut nuntiare domum possent, quan-
tum Galli virtute ceteros mortales praestarent.

5 Quodnam id ius esset, agrum a possessoribus pe-
tere aut minari arma, Romanis quaerentibus, et quid
in Etruria rei Gallis esset, cum illi se in armis ius
ferre et omnia fortium virorum esse ferociter dicerent,
accensis utrimque animis ad arma discurritur et proe-
6 lium conseritur. ibi iam urgentibus Romanam urbem
fatis legati contra ius gentium arma capiunt. nec id
clam esse potuit, cum ante signa Etruscorum tres nobi-
lissimi fortissimique Romanae iuventutis pugnarent;
7 tantum eminebat peregrina virtus. quin etiam Q. Fa-
bius evectus extra aciem equo ducem Gallorum fero-
citer in ipsa signa Etruscorum incursantem per latus
transfixum hasta occidit; spoliaque eius legentem Galli
agnovere, perque totam aciem Romanum legatum esse
signum datum est.

8 Omissa inde in Clusinos ira receptui canunt mi-
nantes Romanis. erant, qui extemplo Romam eundum
censerent; vicere seniores, ut legati prius mitterentur
questum iniurias postulatumque, ut pro iure gentium
9 violato Fabii dederentur. legati Gallorum cum ea, sicut
erant mandata, exposuissent, senatui nec factum place-
bat Fabiorum, et ius postulare barbari videbantur; sed
ne id, quod placebat, decerneret in tantae nobilitatis
10 viris, ambitio obstabat. itaque ne penes ipsos culpa
esset, *si* clades forent Gallico bello acceptae, cognitio-
nem de postulatis Gallorum ad populum reiciunt; ubi
tanto plus gratia atque opes valuere, ut, quorum de
poena agebatur, tribuni militum consulari potestate in
11 insequentem annum crearentur. quo facto haud secus,
quam dignum erat, infensi Galli bellum propalam mi-
12 nantes ad suos redeunt. tribuni militum cum tribus
Fabiis creati Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius quartum,
P. Cornelius Maluginensis.

1 XXXVII. Cum tanta moles mali instaret — adeo
obcaecat animos fortuna, ubi vim suam ingruentem
refringi non vult —, civitas, quae adversus Fidenatem
ac Veientem hostem aliosque finitimos populos ultima

experiens auxilia dictatorem multis tempestatibus dix-
isset, ea tunc invisitato atque inaudito hoste ab Oceano 2
terrarumque ultimis oris bellum ciente nihil extra-
ordinarii imperii aut auxilii quaesivit. tribuni, quo- 3
rum temeritate bellum contractum erat, summae rerum
praeerant dilectumque nihilo accuratiorem, quam ad
media bella haberi solitus erat, extenuantes etiam fa-
mam belli habebant.

Interim Galli, postquam accepere ultro honorem 4
habitum violatoribus iuris humani elusamque legatio-
nem suam esse, flagrantes ira, cuius inpotens est gens,
confestim signis convulsis citato agmine iter ingre-
diuntur. ad quorum praetereuntium raptim tumultum 5
cum exterritae urbes ad arma concurrerent fugaque
agrestium fieret, Romam se ire magno clamore signi-
ficabant, quacumque ibant, equis virisque longe ac late
fuso agmine inmensum obtinentes loci. sed antecedente 6
fama nuntiisque Clusinorum, deinceps inde aliorum
populorum, plurimum terroris Romam celeritas hostium
tulit, quippe quibus velut tumultuario exercitu raptim 7
ducto aegre ad undecimum lapidem occursum est, qua
flumen Alia Crustuminis montibus praealto defluens
alveo haud multum infra viam Tiberino amni miscetur.
iam omnia contra circaque hostium plena erant, et 8
nata in vanos tumultus gens truci cantu clamoribus-
que variis horrendo cuncta conpleverant sono.

XXXVIII. Ibi tribuni militum non loco castris ante 1
capto, non praemunito vallo, quo receptus esset, non
deorum saltem, si non hominum, memores nec auspi-
cato nec litato instruunt aciem diductam in cornua,
ne circumveniri multitudine hostium possent; nec tamen 2
aequari frontes poterant, cum extenuando infirmam et
vix cohaerentem mediam aciem haberent. paulum erat
ab dextera editi loci, quem subsidiariis repleri placuit;
eaque res ut initium pavoris ac fugae, sic una salus
fugientibus fuit. nam Brennus, regulus Gallorum, in 3
paucitate hostium artem maxime timens, ratus ad id

captum superiorem locum, ut, ubi Galli cum acie le-
gionum recta fronte concurrissent, subsidia in aversos
transversosque impetum darent, ad subsidiarios signa
4 convertit, si eos loco depulisset, haud dubius facilem
in aequo campi tantum superanti multitudine victoriam
fore; adeo non fortuna modo, sed ratio etiam cum
5 barbaris stabat. in altera acie nihil simile Romanis,
non apud duces, non apud milites erat. pavor fuga-
que occupaverat animos et tanta omnium oblivio, ut
multo maior pars Veios, in hostium urbem, cum Tiberis
arceret, quam recto itinere Romam ad coniuges ac
6 liberos fugerent. parumper subsidiarios tutatus est
locus; in reliqua acie simul est clamor proximis ab
latere, ultimis ab tergo auditus, ignotum hostem prius
paene quam viderent, non modo non temptato certa-
mine, sed ne clamore quidem reddito integri intactique
7 fugerunt; nec ulla caedes pugnantium fuit; terga caesa
suomet ipsorum certamine in turba inpedientium fu-
8 gam. circa ripam Tiberis, quo armis abiectis totum
sinistrum cornu refugit, magna strages facta est, multos-
que inperitos nandi aut invalidos, graves loricis aliisque
9 tegminibus, hausere gurgites. maxima tamen pars in-
columis Veios perfugit, unde non modo praesidii quic-
quam, sed ne nuntius quidem cladis Romam est missus.
10 ab dextro cornu, quod procul a flumine et magis sub
monte steterat, Romam omnes petiere et ne clausis
quidem portis urbis in arcem confugerunt.

1 XXXIX. Gallos quoque velut obstupefactos miracu-
lum victoriae tam repentinae tenuit, et ipsi pavore
defixi primum steterunt velut ignari, quid accidisset;
deinde insidias vereri; postremo caesorum spolia legere
2 armorumque cumulos, ut mos eis est, coacervare; tum
demum, postquam nihil usquam hostile cernebatur,
viam ingressi haud multo ante solis occasum ad ur-
bem Romam perveniunt. ubi cum praegressi equites
non portas clausas, non stationem pro portis excubare,
non armatos esse in muris rettulissent, aliud priori

simile miraculum eos sustinuit; noctemque veriti et 3
ignotae situm urbis inter Romam atque Anienem con-
sedere exploratoribus missis circa moenia aliasque
portas, quaenam hostibus in perdita re consilia essent.

Romani, cum pars maior ex acie Veios petisset 4
quam Romam, nemo superesse quemquam praeter eos,
qui Romam refugerant, crederet, conplorati omnes pa-
riter vivi mortuique totam prope urbem lamentis in-
pleverunt. privatos deinde luctus stupefecit publicus 5
pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est; mox
ululatus cantusque dissonos vagantibus circa moenia
turmatim barbaris audiebant. omne inde tempus sus- 6
pensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram, ut
identidem iam in urbem futurus videretur impetus;
primo adventus, quia accesserant ad urbem — mansuros
enim ad Aliam fuisse, nisi hoc consilii foret —; de- 7
inde sub occasum solis, quia haud multum diei super-
erat, ante noctem ratis invasuros; tum in noctem
dilatum consilium esse, quo plus pavoris inferrent;
postremo lux adpropinquans exanimare; timorique per- 8
petuo ipsum malum continens fuit, cum signa infesta
portis sunt inlata. nequaquam tamen ea nocte neque
insequenti die similis illi, quae ad Aliam tam pavide
fugerat, civitas fuit. nam cum defendi urbem posse 9
tam parva relicta manu spes nulla esset, placuit cum
coniugibus ac liberis iuventutem militarem senatusque
robur in arcem Capitoliumque concedere armisque et 10
frumento conlato ex loco inde munito deos homines-
que et Romanum nomen defendere; flaminem sacer- 11
dotesque Vestales sacra publica a caede, ab incendiis
procul auferre nec ante deseri cultum deorum, quam
non superessent, qui colerent. si arx Capitoliumque, 12
sedes deorum, si senatus, caput publici consilii, si
militaris iuventus superfuerit inminenti ruinae urbis,
facilem iacturam esse seniorum relictae in urbe utique
peritura turbae. et quo id aequiore animo de plebe 13
multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul

se cum illis palam dicere obituros nec his corporibus,
quibus non arma ferre, non tueri patriam possent,
oneraturos inopiam armatorum.

1 XL. Haec inter seniores morti destinatos iactata
solacia. versae inde adhortationes ad agmen iuvenum,
quos in Capitolium atque in arcem prosequebantur,
commendantes virtuti eorum iuventaeque urbis per
trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quae-
2 cumque reliqua esset fortuna. digredientibus, qui spem
omnem atque opem secum ferebant, ab iis, qui captae
3 urbis non superesse statuerant exitio, cum ipsa res
speciesque miserabilis erat, tum muliebris fletus et
concursatio incerta nunc hos nunc illos sequentium
rogitantiumque viros natosque, cui se fato darent, nihil,
4 quod humani superesset mali, relinquebant. magna
pars tamen earum in arcem suos persecutae sunt nec
prohibente ullo nec vocante, quia, quod utile obsessis
ad minuendam inbellem multitudinem, id parum hu-
5 manum erat. alia maxime plebis turba, quam nec
capere tam exiguus collis nec alere in tanta inopia
frumenti poterat, ex urbe effusa velut agmine iam uno
6 petiit Ianiculum. inde pars per agros dilapsi, pars
urbes petunt finitimas sine ullo duce aut consensu
suam quisque spem, sua consilia communibus deplo-
ratis sequentes.

7 Flamen interim Quirinalis virginesque Vestales omissa
rerum suarum cura, quae sacrorum secum ferenda, quae,
quia vires ad omnia ferenda deerant, relinquenda essent,
consultantes, quisve ea locus fideli adservaturus cu-
8 stodia esset, optimum ducunt condita in doliolis sa-
cello proximo aedibus flaminis Quirinalis, ubi nunc
despui religio est, defodere; cetera inter se onere partito
ferunt via, quae sublicio ponte ducit ad Ianiculum.
9 in eo clivo eas cum L. Albinius, de plebe [Romana]
homo, conspexisset plaustro coniugem ac liberos ave-
hens inter ceteram turbam, quae inutilis bello urbe
10 excedebat, salvo etiam tum discrimine divinarum huma-

narumque rerum, religiosum ratus sacerdotes publicas
sacraque populi Romani pedibus ire ferrique ac suos
in vehiculo conspici, descendere uxorem ac pueros
iussit, virgines sacraque in plaustrum inposuit et Caere,
quo iter sacerdotibus erat, pervexit.

XLI. Romae interim satis iam omnibus ut in tali 1
re ad tuendam arcem compositis turba seniorum domos
regressi adventum hostium obstinato ad mortem animo
expectabant. qui eorum curules gesserant magistratus, 2
ut in fortunae pristinae honorumque ac virtutis in-
signibus morerentur, quae augustissima vestis est tensas
ducentibus triumphantibusve, ea vestiti medio aedium
eburneis sellis sedere. sunt qui M. Folio pontifice 3
maximo praefante carmen devovisse eos se pro patria
Quiritibusque Romanis tradant.

Galli et quia interposita nocte a contentione pugnae 4
remiserant animos et quod nec in acie ancipiti usquam
certaverant proelio nec tum impetu aut vi capiebant
urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi postero
die urbem patente Collina porta in forum perveniunt
circumferentes oculos ad templa deum arcemque solam
belli speciem tenentem. inde modico relicto praesidio, 5
ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio impetus
fieret, dilapsi ad praedam vacuis occursu hominum viis
pars in proxima quaeque tectorum agmine ruunt, pars
ultima, velut ea demum intacta et referta praeda, pe-
tunt. inde rursus ipsa solitudine absterriti, ne qua 6
fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua
foro loca conglobati redibant; ubi eos plebis aedificiis 7
obseratis, patentibus atriis principum maior prope
cunctatio tenebat aperta quam clausa invadendi; adeo 8
haud secus quam venerabundi intuebantur in aedium
vestibulis sedentes viros praeter ornatum habitumque
humano augustiorem maiestate etiam, quam vultus
gravitasque oris prae se ferebat, simillimos dis. ad 9
eos velut ad simulacra versi cum starent, M. Papirius,
unus ex iis, dicitur Gallo barbam suam, ut tum om-

nibus promissa erat, permulcenti scipione eburneo in
caput incusso iram movisse atque ab eo initium caedis
ortum, ceteros in sedibus suis trucidatos; post princi-
pum caedem nulli deinde mortalium parci, diripi tecta,
exhaustis inici ignes.

1 XLII. Ceterum, — seu non omnibus delendi urbem
libido erat, seu ita placuerat principibus Gallorum, et
ostentari quaedam incendia terroris causa, si compelli
ad deditionem caritate sedum suarum obsessi possent,
2 et non omnia concremari tecta, ut, quodcumque super-
esset urbis, id pignus ad flectendos hostium animos
haberent, — nequaquam perinde atque in capta urbe
3 prima die aut passim aut late vagatus est ignis. Ro-
mani ex arce plenam hostium urbem cernentes vagos-
que per vias omnes cursus, cum alia atque alia parte
nova aliqua clades oreretur, non mentibus solum con-
cipere *rem*, sed ne auribus quidem atque oculis satis
4 constare poterant. quocumque clamor hostium, mulie-
rum puerorumque ploratus, sonitus flammae et fragor
ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia ani-
mos oraque et oculos flectebant velut ad spectaculum
a fortuna positi occidentis patriae nec ullius rerum
5 suarum relicti praeterquam corporum vindices, tanto
ante alios miserandi magis, qui umquam obsessi sunt,
quod interclusi a patria obsidebantur omnia sua cer-
6 nentes in hostium potestate. nec tranquillior nox diem
tam foede actum excepit; lux deinde noctem inquietam
insecuta est, nec ullum erat tempus, quod a novae
7 semper cladis alicuius spectaculo cessaret. nihil tamen
tot onerati atque obruti malis flexerunt animos, quin,
etsi omnia flammis ac ruinis aequata vidissent, quam-
vis inopem parvumque, quem tenebant, collem libertati
8 relictum virtute defenderent; et iam, cum eadem cotidie
acciderent, velut adsueti malis abalienaverant ab sensu
rerum suarum animos, arma tantum ferrumque in
dextris velut solas reliquias spei suae intuentes.

1 XLIII. Galli quoque per aliquot dies in tecta modo

urbis nequiquam bello gesto cum inter incendia ac ruinas captae urbis nihil superesse praeter armatos hostes viderent nequaquam tot cladibus territos nec flexuros ad deditionem animos ni vis adhiberetur, experiri ultima et impetum facere in arcem statuunt. prima luce signo dato multitudo omnis in foro in- 2
struitur; inde clamore sublato ac testudine facta subeunt. adversus quos Romani nihil temere nec trepide; ad omnis aditus stationibus firmatis, qua signa ferri videbant, ea robore virorum opposito scandere hostem sinunt, quo successerit magis in arduum, eo pelli posse per proclive facilius rati. medio fere clivo restitere 3
atque inde ex loco superiore, qui prope sua sponte in hostem inferebat, impetu facto strage ac ruina fudere Gallos, ut numquam postea nec pars nec universi temptaverint tale pugnae genus. omissa itaque spe 4
per vim atque arma subeundi obsidionem parant, cuius ad id tempus inmemores et quod in urbe fuerat frumentum incendiis urbis absumpserant, et ex agris per eos ipsos dies raptum omne Veios erat. igitur exer- 5
citu diviso partim per finitimos populos praedari placuit, partim obsidere arcem, ut obsidentibus frumentum populatores agrorum praeberent.

Proficiscentis Gallos ab urbe ad Romanam ex- 6
periendam virtutem fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exulabat, duxit; qui maestior ibi fortuna publica quam 7
sua cum dis hominibusque accusandis senesceret, indignando mirandoque, ubi illi viri essent, qui secum Veios Faleriosque cepissent, qui alia bella fortius semper quam felicius gessissent, repente audit Gallo- 8
rum exercitum adventare atque ideo pavidos Ardeates consultare. nec secus quam divino spiritu tactus cum se in mediam contionem intulisset abstinere suetus ante talibus conciliis, XLIV. 'Ardeates' inquit, 'veteres 1
amici, novi etiam cives mei, quando et vestrum beneficium ita tulit et fortuna hoc eguit mea, nemo vestrum condicionis meae oblitum me huc processisse putet;

sed res ac commune periculum cogit quod quisque
2 possit in re trepida praesidii in medium conferre. et
quando ego vobis pro tantis vestris in me meritis
gratiam referam, si nunc cessavero? aut ubi usus erit
mei vobis, si in bello non fuerit? hac arte in patria
steti et invictus bello in pace ab ingratis civibus pul-
3 sus sum. vobis autem, Ardeates, fortuna oblata est
et pro tantis populi Romani beneficiis, quanta ipsi
meministis — nec enim exprobranda apud memores
sunt — gratiae referendae et huic urbi decus ingens
belli ex hoste communi pariendi, qui effuso agmine
4 adventat. gens est, cui natura corpora animosque
magna magis quam firma dederit; eo in certamen
5 omne plus terroris quam virium ferunt. argumento
sit clades Romana: patentem cepere urbem; ex arce
Capitolioque iis exigua resistitur manu; iam obsidionis
6 taedio victi abscedunt vagique per agros palantur. cibo
vinoque raptim hausto repleti, ubi nox adpetit, prope
rivos aquarum sine munimento, sine stationibus ac
custodiis passim ferarum ritu sternuntur nunc ab se-
7 cundis rebus magis etiam solito incauti. si vobis in
animo est tueri moenia vestra nec pati haec omnia
Gallorum fieri, prima vigilia capite arma frequentes-
que me sequimini ad caedem, non ad pugnam. nisi
vinctos somno velut pecudes trucidandos tradidero, non
recuso eundem Ardeae rerum mearum exitum, quem
Romae habui'.

1 XLV. Aequis iniquisque persuasum erat tantum bello
virum neminem usquam ea tempestate esse. contione
dimissa corpora curant intenti, quam mox signum dare-
tur. quo dato primo silentio noctis ad portas Camillo
2 praesto fuere. egressi haud procul urbe, sicut prae-
dictum erat, castra Gallorum intuta neglectaque ab
3 omni parte nacti cum ingenti clamore invadunt. nus-
quam proelium, omnibus locis caedes est; nuda cor-
pora et soluta somno trucidantur. extremos tamen
pavor cubilibus suis excitos, quae aut unde vis esset,

ignaros in fugam et quosdam in hostem ipsum inprovidos tulit. magna pars in agrum Antiatem delati excursione ab oppidanis in palatos facta circumveniuntur

Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est. 4
qui urbis iam prope quadringentesimum annum vicinae, oppressae ab hoste invisitato, inaudito, adeo nihil miseriti sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones facerent plenique praedae Veios etiam praesidiumque, spem ultimam Romani nominis, in animo habuerint oppugnare. viderant eos milites Romani 5
vagantes per agros et congregato agmine praedam prae se agentis et castra cernebant haud procul Veis posita. inde primum miseratio sui, deinde indignitas atque ex 6
ea ira animos cepit: Etruscisne etiam, a quibus bellum Gallicum in se avertissent, ludibrio esse clades suas? vix temperavere animis, quin extemplo impetum face- 7
rent; conpressi a Q. Caedicio centurione, quem sibimet ipsi praefecerant, rem in noctem sustinuere. tantum 8
par Camillo defuit auctor; cetera eodem ordine eodemque fortunae eventu gesta. quin etiam ducibus captivis, qui caedi nocturnae superfuerant, ad aliam manum Tuscorum ad salinas profecti nocte insequenti ex inproviso maiorem caedem edidere duplicique victoria ovantes Veios redeunt.

XLVI. Romae interim plerumque obsidio segnis et 1
utrimque silentium esse ad id tantum intentis Gallis, ne quis hostium evadere inter stationes posset, cum repente iuvenis Romanus admiratione in se civis hostesque convertit. sacrificium erat statum in Quirinali 2
colle genti Fabiae. ad id faciendum C. Fabius Dorsuo Gabino cinctu, sacra manibus gerens, cum de Capitolio descendisset, per medias hostium stationes egressus, nihil ad vocem cuiusquam terroremve motus, in Quiri- 3
nalem collem pervenit ibique omnibus sollemniter peractis eadem revertens similiter constanti vultu graduque, satis sperans propitios esse deos, quorum cultum

ne mortis quidem metu prohibitus deseruisset, in
Capitolium ad suos rediit seu attonitis Gallis mira-
culo audaciae seu religione etiam motis, cuius haud-
quaquam neglegens gens est.
4 Veis interim non animi tantum in dies, sed etiam
vires crescebant. nec Romanis solum eo convenienti-
bus ex agris, qui aut proelio adverso aut clade captae
urbis palati fuerant, sed etiam ex Latio voluntariis con-
5 fluentibus, ut in parte praedae essent, maturum iam
videbatur repeti patriam eripique ex hostium mani-
6 bus; sed corpori valido caput deerat. locus ipse ad-
monebat Camilli, et magna pars militum erat, qui
ductu auspicioque eius res prospere gesserant; et Cae-
dicius negare se commissurum, cur sibi aut deorum
aut hominum quisquam imperium finiret potius, quam
7 ipse memor ordinis sui posceret imperatorem. con-
sensu omnium placuit ab Ardea Camillum acciri, sed
antea consulto senatu, qui Romae esset; adeo regebat
omnia pudor, discriminaque rerum prope perditis rebus
8 servabant. ingenti periculo transeundum per hostium
custodias erat. ad eam rem Pontius Cominius, in-
piger iuvenis, operam pollicitus incubans cortici se-
9 cundo Tiberi ad urbem defertur. inde, qua proximum
fuit a ripa, per praeruptum eoque neglectum hostium
custodia saxum in Capitolium evadit et ad magistratus
10 ductus mandata exercitus edit. accepto inde senatus
consulto, uti comitiis curiatis revocatus de exilio iussu
populi Camillus dictator extemplo diceretur militesque
haberent imperatorem, quem vellent, eadem degressus
11 nuntius Veios contendit; missique Ardeam legati ad
Camillum Veios eum perduxere, seu [quod] magis cre-
dere libet non prius profectum ab Ardea, quam con-
pererit legem latam, quod nec iniussu populi mutari
finibus posset nec nisi dictator dictus auspicia in
exercitu habere. lex curiata lata est dictatorque ab-
sens dictus.
1 XLVII. Dum haec Veis agebantur, interim arx

Romae Capitoliumque in ingenti periculo fuit. nam- 2
que Galli seu vestigio notato humano, qua nuntius a
Veis pervenerat, seu sua sponte animadverso ad Car-
mentis saxo ascensu aequo, nocte sublustri, cum primo
inermem, qui temptaret viam, praemisissent, tradentes
inde arma, ubi quid iniqui esset, alterni innixi sub-
levantesque in vicem et trahentes alii alios, prout 3
postularet locus, tanto silentio in summum evasere,
ut non custodes solum fallerent, sed ne canes quidem,
sollicitum animal ad nocturnos strepitus, excitarent.
anseres non fefellere, quibus sacris Iunonis in summa 4
inopia cibi tamen abstinebatur. quae res saluti fuit;
namque clangore eorum alarumque crepitu excitus M.
Manlius, qui triennio ante consul fuerat, vir bello
egregius, armis arreptis simul ad arma ceteros ciens
vadit et, dum ceteri trepidant, Gallum, qui iam in
summo constiterat, umbone ictum deturbat. cuius ca- 5
sus prolapsi cum proximos sterneret, trepidantes alios
armisque omissis saxa, quibus adhaerebant, manibus
amplexos trucidat. iamque et alii congregati telis
missilibusque saxis proturbare hostes, ruinaque tota
prolapsa acies in praeceps deferri. sedato deinde tu- 6
multu reliquum noctis, quantum in turbatis mentibus
poterat, cum praeteritum quoque periculum sollicitaret,
quieti datum est.

Luce orta vocatis classico ad concilium militibus ad 7
tribunos, cum et recte et perperam facto pretium de-
beretur, Manlius primum ob virtutem laudatus donatus-
que non ab tribunis solum militum, sed consensu etiam
militari; cui universi selibras farris et quartarios vini 8
ad aedes eius, quae in arce erant, contulerunt, rem dictu
parvam, ceterum inopia fecerat eam argumentum in-
gens caritatis, cum se quisque victu suo fraudans de-
tractum corpori atque usibus necessariis ad honorem
unius viri conferret. tum vigiles eius loci, qua fefellerat 9
ascendens hostis, citati; et cum in omnes more militari
se animadversurum Q. Sulpicius tribunus militum pro-

10 nuntiasset, consentiente clamore militum in unum vi-
gilem conicientium culpam deterritus a ceteris absti-
nuit, reum haud dubium eius noxae adprobantibus
11 cunctis de saxo deiecit. inde intentiores utrimque
custodiae esse, et apud Gallos, quia vulgatum erat inter
Veios Romamque nuntios commeare, et apud Romanos
ab nocturni periculi memoria.

1 XLVIII. Sed ante omnia obsidionis bellique mala
2 fames utrumque exercitum urgebat, Gallos pestilentia
etiam, cum loco iacente inter tumulos castra habentes
tum ab incendiis torrido et vaporis pleno cineremque,
non pulverem modo ferente, cum quid venti motum
3 esset. quorum intolerantissima gens umorique ac fri-
gori adsueta, cum aestu et angore vexata vulgatis velut
in pecua morbis morerentur, iam pigritia singulos
sepeliendi promiscue acervatos cumulos hominum ure-
bant; bustorumque inde Gallicorum nomine insignem
locum fecere.

4 Indutiae deinde cum Romanis factae et conloquia
permissu imperatorum habita; in quibus cum identi-
dem Galli famem obicerent eaque necessitate ad dedi-
tionem vocarent, dicitur avertendae eius opinionis causa
multis locis panis de Capitolio iactatus esse in hostium
5 stationes. sed iam neque dissimulari neque ferri ultra
fames poterat. itaque dum dictator dilectum per se
Ardeae habet, magistrum equitum L. Valerium a Veis
adducere exercitum iubet, parat instruitque, quibus
6 haud inpar adoriatur hostes, interim Capitolinus exer-
citus stationibus vigiliis*que* fessus superatis tamen hu-
manis omnibus malis, cum famem unam natura vinci
7 non sineret, diem de die prospectans, ecquod auxilium
ab dictatore appareret, postremo spe quoque iam, non
solum cibo deficiente et, cum stationes procederent,
prope obruentibus infirmum corpus armis vel dedi vel
redimi se, quacumque pactione possent, iussit iactanti-
bus non obscure Gallis haud magna mercede se ad-
8 duci posse, ut obsidionem relinquant. tum senatus

habitus tribunisque militum negotium datum, ut paci-
scerentur, inde inter Q. Sulpicium tribunum militum
et Brennum, regulum Gallorum, conloquio transacta
res, et mille pondo auri pretium populi gentibus
mox imperaturi factum. rei foedissimae per se ad- 9
iecta indignitas est: pondera ab Gallis adlata iniqua,
et tribuno recusante additus ab insolente Gallo pon-
deri gladius auditaque intoleranda Romanis vox: vae
victis.

XLIX. Sed diique et homines prohibuere redemptos 1
vivere Romanos. nam forte quadam, priusquam in-
fanda merces perficeretur, per altercationem nondum
omni auro appenso dictator intervenit auferrique aurum
de medio et Gallos summoveri iubet. cum illi reni- 2
tentes pactos dicerent sese, negat eam pactionem ratam
esse, quae, postquam ipse dictator creatus esset, in-
iussu suo ab inferioris iuris magistratu facta esset,
denuntiatque Gallis, ut se ad proelium expediant. suos 3
in acervum conicere sarcinas et arma aptare ferroque,
non auro recuperare patriam iubet in conspectu ha-
bentis fana deum et coniuges et liberos et solum patriae
deforme belli malis et omnia, quae defendi repetique
et ulcisci fas sit. instruit deinde aciem, ut loci natura 4
patiebatur, in semirutae solo urbis et natura inaequali
et omnia, quae arte belli secunda suis eligi praepa-
rarive poterant, providit. Galli nova re trepidi arma 5
capiunt iraque magis quam consilio in Romanos in-
currunt. iam verterat fortuna, iam deorum opes hu-
manaque consilia rem Romanam adiuvabant. igitur
primo concursu haud maiore momento fusi Galli sunt,
quam ad Aliam vicerant.

Iustiore altero deinde proelio ad octavum lapidem 6
Gabina via, quo se ex fuga contulerant, eiusdem ductu
auspicioque Camilli vincuntur. ibi caedes omnia ob-
tinuit; castra capiuntur, et ne nuntius quidem cladis
relictus. dictator recuperata ex hostibus patria trium- 7
phans in urbem redit interque iocos militaris, quos

inconditos iaciunt, Romulus ac parens patriae conditor-
que alter urbis haud vanis laudibus appellabatur.
8 Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud
dubie servavit, cum prohibuit migrari Veios et tri-
bunis rem intentius agentibus post incensam urbem
9 et per se inclinata magis plebe ad id consilium; eaque
causa fuit non abdicandae post triumphum dictaturae
senatu obsecrante, ne rem publicam in incerto relin-
queret statu.
1 L. Omnium primum, ut erat diligentissimus reli-
2 gionum cultor, quae ad deos inmortalis pertinebant,
rettulit et senatus consultum facit, fana omnia, quoad
ea hostis possedisset, restituerentur expiarenturque ex-
piatioque eorum in libris per duumviros quaereretur;
3 cum Caeritibus hospitium publice fieret, quod sacra
populi Romani ac sacerdotes recepissent beneficioque
eius populi non intermissus honos deum inmortalium
4 esset; ludi Capitolini fierent, quod Iuppiter optimus
maximus suam sedem atque arcem populi Romani in
re trepida tutatus esset, collegiumque ad eam rem M.
Furius dictator constitueret ex eis, qui in Capitolio
5 atque arce habitarent. expiandae etiam vocis nocturnae,
quae nuntia cladis ante bellum Gallicum audita neglecta-
que esset, mentio inlata iussumque templum in Nova
6 via Aio Locutio fieri. aurum, quod Gallis ereptum
erat quodque ex aliis templis inter trepidationem in
Iovis cellam conlatum, cum, quo referri oporteret,
confusa memoria esset, sacrum omne iudicatum et sub
7 Iovis sella poni iussum. iam ante in eo religio civi-
tatis apparuerat, quod, cum in publico deesset aurum,
ex quo summa pactae mercedis Gallis confieret, a ma-
tronis conlatum acceperant, ut sacro auro abstineretur.
matronis gratiae actae honosque additus, ut earum
sicut virorum post mortem sollemnis laudatio esset.
8 His peractis, quae ad deos pertinebant quaeque per
senatum agi poterant, tum demum agitantibus tribunis
plebem adsiduis contionibus, ut relictis ruinis in urbem

paratam Veios transmigrarent, in contionem universo
senatu prosequente escendit atque ita verba fecit:
LI. 'Adeo mihi acerbae sunt, Quirites, contentiones 1
cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exilii solacium
aliud habuerim, quoad Ardeae vixi, quam quod procul
ab his certaminibus eram, et ob eadem haec non, si
milies senatus consulto populique iussu revocaretis,
rediturus umquam fuerim. nec nunc me, ut redirem, 2
mea voluntas mutata, sed vestra fortuna perpulit; quippe,
ut in sua sede maneret patria, id agebatur, non ut ego
utique in patria essem. et nunc quiescerem ac tacerem
libenter, nisi haec quoque pro patria dimicatio esset,
cui deesse, quoad vita suppetat, aliis turpe, Camillo
etiam nefas est. quid enim repetiimus, quid obsessam 3
ex hostium manibus eripuimus, si reciperatam ipsi
deserimus? et cum victoribus Gallis, capta tota urbe
Capitolium tamen atque arcem diique et homines Ro-
mani tenuerint et *ibi* habitaverint, victoribus Romanis,
recuperata urbe arx quoque et Capitolium deseretur,
et plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna
faciet, quam adversa fecit? equidem, si nobis cum 4
urbe simul positae traditaeque per manus religiones
nullae essent, tamen tam evidens numen hac tempe-
state rebus adfuit Romanis, ut omnem neglegentiam
divini cultus exemptam hominibus putem. intuemini 5
enim horum deinceps annorum vel secundas res vel
adversas; invenietis omnia prospera evenisse sequentibus
deos, adversa spernentibus. iam omnium primum Ve- 6
iens bellum — per quot annos quanto labore gestum! —
non ante cepit finem, quam monitu deorum aqua ex
lacu Albano emissa est. quid haec tandem urbis nostrae 7
clades nova? num ante exorta est, quam spreta vox
caelo emissa de adventu Gallorum, quam gentium ius
ab legatis nostris violatum, quam a nobis, cum vindi-
cari deberet, eadem neglegentia deorum praetermissum?
igitur victi captique ac redempti tantum poenarum dis 8
hominibusque dedimus, ut terrarum orbi documento

9 essemus. adversae deinde res admonuerunt religionum.
confugimus in Capitolium ad deos, ad sedem Iovis
optimi maximi; sacra in ruina rerum nostrarum alia
terra celavimus, alia avecta in finitimas urbes amo-
vimus ab hostium oculis; deorum cultum deserti ab
10 dis hominibusque tamen non intermisimus. reddidere
igitur patriam et victoriam et antiquum belli decus
amissum et in hostes, qui caeci avaritia in pondere
auri foedus ac fidem fefellerunt, verterunt terrorem
fugamque et caedem.

1 LII. Haec culti neglectique numinis tanta momenta in
rebus humanis cernentes ecquid sentitis, Quirites, quan-
tum vixdum e naufragiis prioris culpae cladisque emer-
2 gentes paremus nefas? urbem auspicato inauguratoque
conditam habemus; nullus locus in ea non religionum
deorumque est plenus; sacrificiis sollemnibus non dies
3 magis stati quam loca sunt, in quibus fiant. hos
omnes deos publicos privatosque, Quirites, deserturi
estis? quam par vestrum factum *ei* est, quod in ob-
sidione nuper in egregio adulescente C. Fabio non
minore hostium admiratione quam vestra conspectum
est, cum inter Gallica tela degressus ex arce sollemne
4 Fabiae gentis in colle Quirinali obiit? an gentilicia
sacra ne in bello quidem intermitti, publica sacra et
Romanos deos etiam in pace deseri placet et pontifices
flaminesque neglegentiores publicarum religionum esse,
quam privatus in sollemni gentis fuerit?

5 Forsitan aliquis dicat aut Veis ea nos facturos aut
huc inde missuros sacerdotes nostros, qui faciant; quo-
6 rum neutrum fieri salvis caerimoniis potest. et ne
omnia generatim sacra omnesque percenseam deos, in
Iovis epulo num alibi quam in Capitolio pulvinar
7 suscipi potest? quid de aeternis Vestae ignibus signo-
que, quod imperii pignus custodia eius templi tenetur,
loquar? quid de ancilibus vestris, Mars Gradive tuque,
Quirine pater? haec omnia in profano deseri placet
sacra aequalia urbi, quaedam vetustiora origine urbis?

et videte, quid inter nos ac maiores intersit. illi sacra 8
quaedam in monte Albano Laviniique nobis facienda
tradiderunt. an ex hostium urbibus Romam ad nos
transferri sacra religiosum fuit, hinc sine piaculo in
hostium urbem Veios transferemus?

Recordamini, agite dum, quotiens sacra instauren- 9
tur, quia aliquid ex patrio ritu neglegentia casuve
praetermissum est. modo quae res post prodigium
Albani lacus nisi instauratio sacrorum auspiciorumque
renovatio adfectae Veienti bello rei publicae remedio
fuit? at etiam, tamquam veterum religionum memores, 10
et peregrinos deos transtulimus Romam et instituimus
novos. Iuno regina transvecta a Veis nuper in Aven-
tino quam insigni ob excellens matronarum studium
celebrique dedicata est die! Aio Locutio templum 11
propter caelestem vocem exauditam in Nova via ius-
simus fieri; Capitolinos ludos sollemnibus aliis addi-
dimus collegiumque ad id novum auctore senatu con-
didimus; quid horum opus fuit suscipi, si una cum 12
Gallis urbem Romanam relicturi fuimus, si non vo-
luntate mansimus in Capitolio per tot menses obsidio-
nis, sed ab hostibus metu retenti sumus?

De sacris loquimur et de templis; quid tandem de 13
sacerdotibus? nonne in mentem venit, quantum piaculi
comittatur? Vestalibus nempe una illa sedes est, ex
qua eas nihil umquam praeterquam urbs capta movit;
flamini Diali noctem unam manere extra urbem nefas
est; hos Veientis pro Romanis facturi estis sacerdotes, 14
et Vestales tuae te deserent, Vesta, et flamēn peregre
habitando in singulas noctes tantum sibi reique pu-
blicae piaculi contrahet?

Quid? alia, quae auspicato agimus omnia fere intra 15
pomerium, cui oblivioni aut cui neglegentiae damus?
comitia curiata, quae rem militarem continent, comitia 16
centuriata, quibus consules tribunosque militaris crea-
tis, ubi auspicato, nisi ubi adsolent, fieri possunt?
Veiosne haec transferemus? an comitiorum causa po- 17

pulus tanto incommodo in desertam hanc ab dis ho-
minibusque urbem conveniet?
1 LIII. At enim apparet quidem *pollui omnia* nec
ullis piaculis expiari posse, sed res ipsa cogit vastam
incendiis ruinisque relinquere urbem et ad integra
omnia Veios migrare nec hic aedificando inopem plebem
2 vexare. hanc autem iactari magis causam quam veram
esse, ut ego non dicam, apparere vobis, Quirites, puto,
qui meministis ante Gallorum adventum salvis tectis
publicis privatisque, stante incolumi urbe hanc eandem
3 rem actam esse, ut Veios transmigraremus. et videte,
quantum inter meam sententiam vestramque intersit,
tribuni. vos, etiamsi tunc faciendum non fuerit, nunc
utique faciendum putatis; ego contra — nec id mirati
sitis, priusquam, quale sit, audieritis —, etiamsi tum
migrandum fuisset incolumi tota urbe, nunc has ruinas
4 relinquendas non censerem. quippe tum causa nobis
in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa
nobis ac posteris nostris; nunc haec migratio nobis
5 misera ac turpis, Gallis gloriosa est. non enim reli-
quisse victores, sed amisisse victi patriam videbimur:
hoc ad Aliam fuga, hoc capta urbs, hoc circumsessum
Capitolium necessitatis inposuisse, ut desereremus penatis
nostros exiliumque ac fugam nobis ex eo loco con-
particularly sisceremus, quem tueri non possemus. et Galli ever-
tere potuerunt Romam, Romani restituere non vide-
6 buntur potuisse? quid restat, nisi ut, si iam novis
copiis veniant — constat enim vix credibilem multi-
tudinem esse — et habitare in capta ab se, deserta
7 a vobis hac urbe velint, sinatis? quid? si non Galli
hoc, sed veteres hostes vestri, Aequi Volscive, faciant,
ut commigrent Romam, velitisne illos Romanos, vos
Veientes esse? an malitis hanc solitudinem vestram
quam urbem hostium esse? non equidem video, quid
magis nefas sit. haec scelera, quia piget aedificare,
haec dedecora pati parati estis? si tota urbe nullum
8 melius ampliusve tectum fieri possit, quam casa illa

conditoris est nostri, non in casis ritu pastorum agre-
stiumque habitare est satius inter sacra penatesque
nostros quam exulatum publice ire? maiores nostri, 9
convenae pastoresque, cum in his locis nihil praeter
silvas paludesque esset, novam urbem tam brevi aedi-
ficarunt; nos Capitolio *atque* arce incolumi, stantibus
templis deorum aedificare incensa piget? et quod sin-
guli facturi fuimus, si aedes nostrae deflagrassent, hoc
in publico incendio universi recusamus facere?

LIV. Quid tandem? si fraude, si casu Veis incen- 1
dium ortum sit ventoque, ut fieri potest, diffusa flamma
magnam partem urbis absumat, Fidenas inde aut Ga-
bios aliamve quam urbem quaesituri sumus, quo trans-
migremus? adeo nihil tenet solum patriae nec haec 2
terra, quam matrem appellamus, sed in superficie tignis-
que caritas nobis patriae pendet? equidem fatebor 3
vobis, etsi minus iniuriae vestrae meaeque calamitatis
meminisse iuvat: cum abessem, quotienscumque patria
in mentem veniret, haec omnia occurrebant, colles
campique et Tiberis et adsueta oculis regio et hoc
caelum, sub quo natus educatusque essem; quae vos,
Quirites, nunc moveant potius caritate sua, ut maneatis
in sede vestra, quam postea, cum reliqueritis eam,
macerent desiderio. non sine causa dii hominesque 4
hunc urbi condendae locum elegerunt, saluberrimos
colles, flumen opportunum, quo ex mediterraneis locis
fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipian-
tur, mare vicinum ad commoditates nec expositum nimia
propinquitate ad pericula classium externarum, regio-
nem Italiae mediam, ad incrementum urbis natum unice
locum. argumento est ipsa magnitudo tam novae urbis. 5
trecentesimus sexagesimus quintus annus urbis, Quirites,
agitur; inter tot veterrimos populos tam diu bella geritis,
cum interea, ne singulas loquar urbes, non coniuncti
cum Aequis Volsci, tot tam valida oppida, non universa
Etruria tantum terra marique pollens atque inter duo
maria latitudinem obtinens Italiae bello vobis par est.

6 Quod cum ita sit, quae, malum, ratio est expertis
ea alia experiri, cum, iam ut virtus vestra transire alio
possit, fortuna certe loci huius transferri non possit?
7 hic Capitolium est, ubi quondam capite humano in-
vento responsum est eo loco caput rerum summam-
que imperii fore; hic cum augurato liberaretur Capi-
tolium, Iuventas Terminusque maxime gaudio patrum
vestrorum moveri se non passi; hic Vestae ignes, hic
ancilia caelo demissa, hic omnes propitii manentibus
vobis dei'.

1 LV. Movisse Camillus cum alia oratione tum ea,
quae ad religiones pertinebat, maxime dicitur; red rem
dubiam decrevit vox opportune emissa, quod, cum se-
natus post paulo de his rebus in curia Hostilia habe-
retur cohortesque ex praesidiis revertentes forte ag-
mine forum transirent, centurio in comitio exclamavit:
2 'signifer, statue signum; hic manebimus optime'. qua
voce audita et senatus accipere se omen ex curia
egressus conclamavit et plebs circumfusa adprobavit.
antiquata deinde lege promiscue urbs aedificari coepta.
3 tegula publice praebita est; saxi materiaeque caedendae,
unde quisque vellet, ius factum praedibus acceptis eo
4 anno aedificia perfecturos. festinatio curam exemit
vicos derigendi, dum omisso sui alienique discrimine
5 in vacuo aedificant. ea est causa, cur veteres cloacae
primo per publicum ductae nunc privata passim subeant
tecta formaque urbis sit occupatae magis quam divisae
similis.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER VI.

PERIOCHA LIBRI VI.

Res adversus Volscos et Aequos et Praenestinos prospere gestas continet. quattuor tribus adiectae: Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis. M. Manlius, qui Capitolium a Gallis defenderat, cum obstrictos aere alieno liberaret, nexos exsolveret, crimine adfectati regni damnatus de saxo deiectus est; in cuius notam senatus consultum factum est, ne cui de Manlia gente Marco nomen esset. C. Licinius et L. Sextius tribuni plebis legem promulgaverunt, ut consules ex plebe fierent, qui ex patribus creabantur; eamque cum magna contentione repugnantibus patribus, cum iidem tribuni plebis per quinquennium soli magistratus fuissent, pertulerunt; et primus ex plebe consul L. Sextius creatus est. lata est et altera lex, ne cui plus quingentis iugeribus agri liceret possidere.

I. Quae ab condita urbe Roma ad captam urbem eandem Romani sub regibus primum, consulibus deinde ac dictatoribus decemvirisque ac tribunis consularibus gessere, foris bella, domi seditiones, quinque 1
libris exposui, res cum vetustate nimia obscuras, velut quae magno ex intervallo loci vix cernuntur, tum quod parvae et rarae per eadem tempora litterae fuere, una custodia fidelis memoriae rerum gestarum, et quod, etiam si quae in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant monumentis, incensa urbe pleraeque 2

3 interiere. clariora deinceps certioraque ab secunda
origine velut ab stirpibus laetius feraciusque renatae
urbis gesta domi militiaeque exponentur.
4 Ceterum primo, quo adminiculo erecta erat, eodem
innixa, M. Furio principe, stetit, neque eum abdicare
5 se dictatura nisi anno circumacto passi sunt. comitia
in insequentem annum tribunos habere, quorum in
magistratu capta urbs esset, non placuit; res ad inter-
6 regnum rediit. cum civitas in opere ac labore adsiduo
reficiendae urbis teneretur, interim Q. Fabio, simul
primum magistratu abiit, ab Cn. Marcio tribuno plebis
dicta dies est, quod legatus in Gallos, ad quos missus
7 erat orator, contra ius gentium pugnasset; cui iudicio
eum mors adeo opportuna, ut voluntariam magna pars
crederet, subtraxit.
8 Interregnum initum; P. Cornelius Scipio interrex fuit,
post eum M. Furius Camillus [iterum]. is tribunos
militum consulari potestate creat L. Valerium Publi-
colam iterum, L. Verginium, P. Cornelium, A. Manlium,
L. Aemilium, L. Postumium.
9 Hi ex interregno cum extemplo magistratum in-
issent, nulla de re prius quam de religionibus senatum
10 consuluere. in primis foedera ac leges — erant autem
eae duodecim tabulae et quaedam regiae leges — con-
quiri, quae conparerent, iusserunt. alia ex eis edita
etiam in vulgus; quae autem ad sacra pertinebant, a
pontificibus maxime, ut religione obstrictos haberent
11 multitudinis animos, suppressa. tum de diebus reli-
giosis agitari coeptum, diemque a. d. quintum decimum
kal. Sextiles, duplici clade insignem, quo die ad Cre-
meram Fabii caesi, quo deinde ad Aliam cum exitio
urbis foede pugnatum, a posteriore clade Aliensem
appellarunt insignemque reli*gione rei* ullius publice
12 privatimque agendae fecerunt. quidam, quod postridie
idus Quinctiles non litasset Sulpicius tribunus militum
neque inventa pace deum post diem tertium obiectus
hosti exercitus Romanus esset, etiam postridie idus

rebus divinis supersederi iussum; inde, ut postridie
kalendas quoque ac nonas eadem religio esset, tradi-
tum putant.

II. Nec diu licuit quietis consilia erigendae ex tam 1
gravi casu rei publicae secum agitare. hinc Volsci, 2
veteres hostes, ad extinguendum nomen Romanum arma
ceperant; hinc Etruriae principum ex omnibus populis
coniurationem de bello ad fanum Voltumnae factam
mercatores adferebant. novus quoque terror accesserat 3
defectionis Latinorum Hernicorumque, qui post pugnam
ad lacum Regillum factam per annos prope centum
numquam ambigua fide in amicitia populi Romani
fuerant.

Itaque, cum tanti undique terrores circumstarent 4
appareretque omnibus non odio solum apud hostis sed
contemptu etiam inter socios nomen Romanum labo-
rare, placuit eiusdem auspiciis defendi rem publicam, 5
cuius recuperata esset, dictatoremque dici M. Furium
Camillum. is dictator C. Servilium Ahalam magistrum 6
equitum dixit iustitioque indicto dilectum iuniorum
habuit ita, ut seniores quoque, quibus aliquid roboris
superesset, in verba sua iuratos centuriaret.

Exercitum conscriptum armatumque trifariam di- 7
visit. partem unam in agro Veiente Etruriae oppo-
suit, alteram ante urbem castra locare iussit; tribuni 8
militum his A. Manlius, illis, qui adversus Etruscos
mittebantur, L. Aemilius praepositus; tertiam partem
ipse ad Volscos duxit nec procul a Lanuvio — ad Me-
cium is locus dicitur — castra oppugnare est adortus.
quibus ab contemptu, quod prope omnem deletam a 9
Gallis Romanam iuventutem crederent, ad bellum pro-
fectis tantum Camillus auditus imperator terroris in-
tulerat, ut vallo se ipsi, vallum congestis arboribus
saepirent, ne qua intrare ad munimenta hostis posset.

Quod ubi animadvertit Camillus, ignem in obiectam 10
saepem conici iussit, et forte erat vis magna venti
versa in hostem; itaque non aperuit solum incendio 11

viam, sed flammis in castra tendentibus vapore etiam
ac fumo crepituque viridis materiae flagrantis ita con-
sternavit hostes, ut minor moles superantibus vallum
militibus munitum in castra Volscorum Romanis fuerit,
quam transcendentibus saepem incendio absumptam
12 fuerat. fusis hostibus caesisque cum castra impetu
cepisset dictator, praedam militi dedit quo minus spe-
ratam minime largitore duce, eo militi gratiorem.
13 persecutus deinde fugientes cum omnem Volscum agrum
depopulatus esset, ad deditionem Volscos septuagesimo
14 demum anno subegit. victor ex Volscis in Aequos
transiit et ipsos bellum molientes; exercitum eorum
ad Bolas oppressit nec castra modo sed urbem etiam
adgressus impetu primo cepit.

1 III. Cum in ea parte, in qua caput rei Romanae
Camillus erat, ea fortuna esset, aliam in partem terror
2 ingens ingruerat. Etruria prope omnis armata Su-
trium, socios populi Romani, obsidebat; quorum legati
opem rebus adfectis orantes cum senatum adissent,
decretum tulere, ut dictator primo quoque tempore
3 auxilium Sutrinis ferret. cuius spei moram cum pati
fortuna obsessorum non potuisset confectaque paucitas
oppidanorum opere, vigiliis, vulneribus, quae semper
eosdem urgebant, per pactionem urbe hostibus tradita
inermis cum singulis emissa vestimentis miserabili ag-
mine penates relinqueret, eo forte tempore Camillus
4 cum exercitu Romano intervenit. cui cum se maesta
turba ad pedes provolvisset principumque orationem
necessitate ultima expressam fletus mulierum ac pue-
rorum, qui exilii comites trahebantur, excepisset, par-
cere lamentis Sutrinos iussit; Etruscis se luctum lacri-
5 masque ferre. sarcinas inde deponi Sutrinosque ibi
considere modico praesidio relicto, arma secum militem
ferre iubet. ita expedito exercitu profectus ad Sutrium,
id quod rebatur, soluta omnia rebus, ut fit, secundis
invenit, nullam stationem ante moenia, patentes portas,
victorem vagum praedam ex hostium tectis egerentem.

Iterum igitur eodem die Sutrium capitur; victores 6
Etrusci passim trucidantur ab novo hoste, neque se
conglobandi coeundique in unum aut arma capiundi
datur spatium. cum pro se quisque tenderent ad portas, 7
si qua forte se in agros eicere possent, clausas — id
enim primum dictator imperaverat — portas inveniunt.
inde alii arma capere, alii, quos forte armatos tumul- 8
tus occupaverat, convocare suos, ut proelium inirent;
quod accensum ab desperatione hostium fuisset, ni
praecones per urbem dimissi poni arma et parci in-
ermi iussissent nec praeter armatos quemquam violari.
tum etiam quibus animi in spe ultima obstinati ad 9
decertandum fuerant, postquam data spes vitae est,
iactare passim arma inermesque, quod tutius fortuna
fecerat, se hosti offerre. magna multitudo iu custo-
dias divisa; oppidum ante noctem redditum Sutrinis 10
inviolatum integrumque ab omni clade belli, quia non
vi captum, sed traditum per condiciones fuerat.

IV. Camillus in urbem triumphans rediit trium 1
simul bellorum victor. longe plurimos captivos ex 2
Etruscis ante currum duxit, quibus sub hasta venum-
datis tantum aeris redactum est, ut pretio pro auro
matronis persoluto ex eo, quod supererat, tres paterae
aureae factae sint, quas cum titulo nominis Camilli 3
ante Capitolium incensum in Iovis cella constat ante
pedes Iunonis positas fuisse.

Eo anno in civitatem accepti, qui Veientium Ca- 4
penatiumque ac Faliscorum per ea bella transfugerant
ad Romanos, agerque his novis civibus adsignatus.
revocati quoque in urbem senatus consulto a Veis, qui 5
aedificandi Romae pigritia, occupatis ibi vacuis tectis,
Veios se contulerant. et primo fremitus fuit asper-
nantium imperium; dies deinde praestituta capitalisque
poena, qui non remigrasset Romam, ex ferocibus uni-
versis singulos, metu suo quemque, oboedientes fecit.
et Roma cum frequentia crescere, tum tota simul ex- 6
surgere aedificiis et re publica inpensas adiuvante et

aedilibus velut publicum exigentibus opus et ipsis
privatis — admonebat enim desiderium usus — festi-
nantibus ad effectum operis; intraque annum nova urbs
stetit.
7 Exitu anni comitia tribunorum militum consulari
potestate habita. creati T. Quinctius Cincinnatus, Q.
Servilius Fidenas quintum, L. Iulius Iulus, L. Aquilius
Corvus, L. Lucretius Tricipitinus, Ser. Sulpicius Rufus.
8 exercitum alterum in Aequos non ad bellum — victos
namque se fatebantur — sed ab odio ad pervastandos
fines, ne quid ad nova consilia relinqueretur virium,
9 duxere, alterum in agrum Tarquiniensem. ibi oppida
Etruscorum Cortuosa et Contenebra vi capta. ad Cor-
tuosam nihil certaminis fuit: inproviso adorti primo
clamore atque impetu cepere; direptum oppidum atque
10 incensum est. Contenebra paucos dies oppugnationem
sustinuit, laborque continuus, non die, non nocte re-
missus, subegit eos. cum in sex partes divisus exer-
citus Romanus senis horis in orbem succederet proelio,
oppidanos eosdem integro semper certamini paucitas
fessos obiceret, cessere tandem, locusque invadendi
11 urbem Romanis datus est. publicari praedam tribunis
placebat; sed imperium quam consilium segnius fuit:
dum cunctantur, iam militum praeda erat nec nisi per
invidiam adimi poterat.
12 Eodem anno, ne privatis tantum operibus cresceret
urbs, Capitolium quoque saxo quadrato substructum
est, opus vel in hac magnificentia urbis conspiciendum.
1 V. Iam et tribuni plebis civitate aedificando oc-
cupata contiones suas frequentare legibus agrariis co-
2 nabantur. ostentabatur in spem Pomptinus ager, tum
primum post accisas a Camillo Volscorum res posses-
3 sionis haud ambiguae. criminabantur multo eum in-
festiorem agrum ab nobilitate esse, quam a Volscis
fuerit; ab illis enim tantum, quoad vires et arma ha-
4 buerint, incursiones eo factas; nobiles homines in pos-
sessionem agri publici grassari, nec, nisi, antequam

omnia praecipiant, divisus sit, locum ibi plebi fore.
haud magno opere plebem moverunt et infrequentem 5
in foro propter aedificandi curam et eandem exhaustam
inpensis eoque agri inmemorem, ad quem instruendum
vires non essent.

In civitate plena religionum, tunc etiam ab re- 6
centi clade superstitiosis principibus, ut renovarentur
auspicia, res ad interregnum rediit. interreges de-
inceps M. Manlius Capitolinus, Ser. Sulpicius Camerinus,
L. Valerius Potitus. hic demum tribunorum militum 7
consulari potestate comitia habuit; L. Papirium, C. *Cor-
nelium*, *C.* Sergium, L. Aemilium iterum, L. Menenium,
L. Valerium Publicolam tertium creat. ii ex inter-
regno magistratum occepere.

Eo anno aedis Martis Gallico bello vota dedicata 8
est a T. Quinctio duumviro sacris faciendis. tribus
quattuor ex novis civibus additae: Stellatina, Tromen-
tina, Sabatina, Arniensis; eaeque viginti quinque tri-
buum numerum explevere.

VI. De agro Pomptino ab L. Sicinio tribuno plebis 1
actum ad frequentiorem iam populum mobilioremque
ad cupiditatem agri, quam fuerat. et de Latino Her- 2
nicoque bello mentio facta in senatu maioris belli cura,
quod Etruria in armis erat, dilata est. res ad Camillum 3
tribunum militum consulari potestate rediit; collegae
additi quinque: Ser. Cornelius Maluginensis, Q. Servi-
lius Fidenas sextum, L. Quinctius Cincinnatus, L. Hora-
tius Pulvillus, P. Valerius.

Principio anni aversae curae hominum sunt a bello 4
Etrusco, quod fugientium ex agro Pomptino agmen
repente inlatum in urbem attulit Antiates in armis
esse Latinorumque populos iuventutem suam misisse
ad id bellum, eo abnuentis publicum fuisse consilium, 5
quod non prohibitos tantummodo voluntarios dicerent
militare, ubi vellent.

Desierant iam ulla contemni bella. itaque senatus 6
dis agere gratias, quod Camillus in magistratu esset;

dictatorem quippe dicendum eum fuisse, si privatus
esset; et collegae fateri regimen omnium rerum, ubi
7 quid bellici terroris ingruat, in viro uno esse, sibique
destinatum [in] animo esse Camillo submittere impe-
rium, nec quicquam de maiestate sua detractum cre-
dere, quod maiestati eius viri concessissent. conlau-
datis ab senatu tribunis et ipse Camillus, confusus
animo, gratias egit.

8 Ingens inde ait onus a populo Romano sibi, qui
se [dictatorem] iam quartum creasset, magnum a se-
natu talibus de se iudiciis eius ordinis, maxumum tam
9 honorato collegarum obsequio iniungi. itaque si quid
laboris vigiliarumque adici possit, certantem secum
ipsum adnisurum, ut tanto de se consensu civitatis
opinionem, quae maxima sit, etiam constantem efficiat.
10 quod ad bellum atque Antiates attineat, plus ibi mi-
narum quam periculi esse; se tamen, ut nihil timendi,
11 sic nihil contemnendi auctorem esse. circumsederi
urbem Romanam ab invidia et odio finitimorum; ita-
que et ducibus pluribus et exercitibus administrandam
rem publicam esse.

12 'Te' inquit, 'L. Valeri, socium imperii consiliique
legiones mecum adversus Antiatem hostem ducere pla-
13 cet; te, Q. Servili, altero exercitu instructo paratoque
ad urbem castra habere, intentum, sive Etruria se in-
terim, ut nuper, sive nova haec cura, Latini atque
Hernici moverint; pro certo habeo ita rem gesturum,
ut patre, avo teque ipso ac sex tribunatibus dignum
14 est. tertius exercitus ex causariis senioribusque a L.
Quinctio scribatur, qui urbi moenibusque praesidio sit.
L. Horatius arma, tela, frumentum quaeque alia belli
15 tempora poscent provideat. te, Ser. Corneli, praesidem
huius publici consilii, custodem religionum, comitio-
rum, legum, rerum omnium urbanarum collegae fa-
cimus.'

16 Cunctis in partes muneris sui benigne pollicentibus
operam Valerius, socius imperii lectus, adiecit M. Furium

sibi pro dictatore seque ei pro magistro equitum fu-
turum; proinde, quam opinionem de unico imperatore, 17
eam spem de bello haberent. se vero bene sperare
patres et de bello et de pace universaque re publica
erecti gaudio fremunt, nec dictatore umquam opus fore 18
rei publicae, si talis viros in magistratu habeat, tam
concordibus iunctos animis, parere atque imperare iuxta
paratos laudemque conferentis potius in medium quam
ex communi ad se trahentis.

VII. Iustitio indicto dilectuque habito Furius ac 1
Valerius ad Satricum profecti, quo non Volscorum modo
iuventutem Antiates ex nova subole lectam sed ingen-
tem *vim* Latinorum Hernicorumque conciverant ex
integerrimis diutina pace populis. itaque novus hostis 2
veteri adiunctus commovit animos militis Romani. quod
ubi aciem iam instruenti Camillo centuriones renuntia-
verunt, turbatas militum mentes esse, segniter arma
capta, cunctabundosque et resistentes egressos castris
esse, quin voces quoque auditas 'cum centenis hosti-
bus singulos pugnaturos, et aegre inermem tantam mul-
titudinem, nedum armatam sustineri posse', in equum
insilit et ante signa, obversus in aciem, ordines inter- 3
equitans:

'Quae tristitia, milites, haec, quae insolita cunctatio
est? hostem an me an vos ignoratis? hostis est quid
aliud quam perpetua materia virtutis gloriaeque vestrae?
vos contra me duce, ut Falerios Veiosque captos et in 4
capta patria Gallorum legiones caesas taceam, modo
trigeminae victoriae triplicem triumphum ex his ipsis
Volscis et *ex* Aequis et ex Etruria egistis. an me, 5
quod non dictator vobis sed tribunus signum dedi,
non agnoscitis ducem? neque ego maxima imperia in
vos desidero, et vos in me nihil praeter me ipsum
intueri decet; neque enim dictatura mihi umquam
animos fecit, ut ne exilium quidem ademit. iidem 6
igitur omnes sumus, et cum eadem omnia in hoc
bellum adferamus, quae in priora attulimus, eundem

eventum belli expectemus. simul concurreritis, quod
quisque didicit ac consuevit, faciet: vos vincetis, illi
fugient.'
1 VIII. Dato deinde signo ex equo desilit et proxi-
mum signiferum manu arreptum secum in hostem rapit
2 'infer, miles', clamitans 'signum'. quod ubi videre
ipsum Camillum, iam ad munera corporis senecta in-
validum, vadentem in hostes, procurrunt pariter omnes
clamore sublato 'sequere imperatorem' pro se quisque
3 clamantes. emissum etiam signum Camilli iussu in
hostium aciem ferunt, idque ut repeteretur concitatos
4 antesignanos; ibi primum pulsum Antiatem, terrorem-
que non in primam tantum aciem sed etiam ad sub-
5 sidiarios perlatum. nec vis tantum militum movebat
excitata praesentia ducis, sed quod Volscorum animis
nihil terribilius erat quam ipsius Camilli forte oblata
6 species; ita, quocumque se intulisset, victoriam secum
haud dubiam trahebat. maxime id evidens fuit, cum in
laevum cornu prope iam pulsum arrepto repente equo
cum scuto pedestri advectus conspectu suo proelium resti-
7 tuit ostentans vincentem ceteram aciem. iam inclinata
res erat, sed turba hostium et fugam inpediebat et
longa caede conficienda multitudo tanta fesso militi
erat, cum repente ingentibus procellis fusus imber cer-
tam magis victoriam quam proelium diremit.
8 Signo deinde receptui dato nox insecuta quietis
Romanis perfecit bellum. Latini namque et Hernici
relictis Volscis domos profecti sunt malis consiliis pares
9 adepti eventus; Volsci, ubi se desertos ab eis videre,
quorum fiducia rebellaverant, relictis castris moenibus
Satrici se includunt. quos primo Camillus vallo cir-
cumdare et aggere atque operibus oppugnare est ador-
10 tus. quae postquam nulla eruptione impediri videt,
minus esse animi ratus in hoste, quam ut in eo tam
lentae spei victoriam expectaret, cohortatus milites, 'ne
tamquam Veios oppugnantes in opere longinquo sese
tererent: victoriam in manibus esse', ingenti militum

alacritate moenia undique adgressus scalis oppidum
cepit. Volsci abiectis armis sese dediderunt.

IX. Ceterum animus ducis rei maiori, Antio, in- 1
minebat: id caput Volscorum, eam fuisse originem pro-
ximi belli. sed quia nisi magno apparatu, tormentis 2
machinisque, tam valida urbs capi non poterat, relicto
ad exercitum collega Romam est profectus, ut senatum
ad excidendum Antium hortaretur. inter sermonem 3
eius — credo rem Antiatem diuturniorem manere dis
cordi fuisse — legati ab Nepete ac Sutrio auxilium
adversus Etruscos petentes veniunt, brevem occasionem
esse ferendi auxilii memorantes.

Eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit. namque 4
cum ea loca opposita Etruriae et velut claustra inde
portaeque essent, et illis occupandi ea, cum quid novi
molirentur, et Romanis recuperandi tuendique cura erat.
igitur senatui cum Camillo agi placuit, ut omisso Antio 5
bellum Etruscum susciperet. legiones urbanae, quibus
Quinctius praefuerat, ei decernuntur. quamquam ex- 6
pertum exercitum adsuetumque imperio, qui in Volscis
erat, mallet, nihil recusavit. Valerium tantummodo
imperii socium depoposcit. Quinctius Horatiusque suc-
cessores Valerio in Volscos missi.

Profecti ab urbe Sutrium Furius et Valerius partem 7
oppidi iam captam ab Etruscis invenere, ex parte altera
intersaeptis itineribus aegre oppidanos vim hostium ab
se arcentes. cum Romani auxilii adventus tum Camilli 8
nomen celeberrimum apud hostes sociosque et in prae-
sentia rem inclinatam sustinuit et spatium ad opem
ferendam dedit.

Itaque diviso exercitu Camillus collegam in eam 9
partem circumductis copiis, quam hostes tenebant,
moenia adgredi iubet, non tam a spe scalis capi ur-
bem posse, quam ut aversis eo hostibus et oppidanis
iam pugnando fessis laxaretur labor et ipse spatium
intrandi sine certamine moenia haberet. quod cum 10
simul utrimque factum esset ancepsque terror Etruscos

circumstaret et moenia summa vi oppugnari et intra
moenia esse hostem viderent, porta se, quae una forte
11 non obsidebatur, trepidi uno agmine eiecere. magna
caedes fugientium et in urbe et per agros est facta.
plures a Furianis intra moenia caesi; Valeriani ex-
peditiores ad persequendos fuere nec ante noctem, quae
12 conspectum ademit, finem caedendi fecere. Sutrio re-
cepto restitutoque sociis Nepete exercitus ductus, quod
per deditionem acceptum iam totum Etrusci habebant.
1 X. Videbatur plus in ea urbe recipienda laboris
fore, non eo solum, quod tota hostium erat, sed etiam
quod parte Nepesinorum prodente civitatem facta erat
2 deditio. mitti tamen ad principes eorum placuit, ut
secernerent se ab Etruscis fidemque, quam inplorassent
3 ab Romanis, ipsi praestarent. unde cum responsum
allatum esset nihil suae potestatis esse, Etruscos moenia
custodiasque portarum tenere, primo populationibus
4 agri terror est oppidanis admotus; deinde, postquam
deditionis quam societatis fides sanctior erat, fascibus
sarmentorum ex agro conlatis ductus ad moenia exer-
citus conpletisque fossis scalae admotae, et clamore
5 primo impetuque oppidum capitur. Nepesinis inde
edictum, ut arma ponant, parcique iussum inermi;
Etrusci pariter armati atque inermes caesi. Nepesino-
rum quoque auctores deditionis securi percussi; in-
noxiae multitudini redditae res, oppidumque cum prae-
6 sidio relictum. ita duabus sociis urbibus ex hoste
receptis victorem exercitum tribuni cum magna gloria
Romam reduxerunt.

Eodem anno ab Latinis Hernicisque res repetitae
quaesitumque, cur per eos annos militem ex instituto
7 non dedissent. responsum frequenti utriusque gentis
concilio est nec culpam in eo publicam nec consilium
fuisse, quod suae iuventutis aliqui apud Volscos milita-
8 verint; eos tamen ipsos pravi consilii poenam habere,
nec quemquam ex iis reducem esse; militis autem non
dati causam terrorem adsiduum a Volscis fuisse, quam

pestem adhaerentem lateri suo tot super alia aliis bellis
exhauriri nequisse. quae relata patribus magis tempus 9
quam causam non visa belli habere.

XI. Insequenti anno A. Manlio, P. Cornelio, T. et L. 1
Quinctiis Capitolinis, L. Papirio Cursore iterum, *C.*
Sergio iterum tribunis consulari potestate grave bellum
foris, gravior domi seditio exorta: bellum ab Volscis 2
adiuncta Latinorum atque Hernicorum defectione, se-
ditio, unde minime timeri potuit, a patriciae gentis
viro et inclitae famae, M. Manlio Capitolino.

Qui nimius animi cum alios principes sperneret, 3
uni invideret, eximio simul honoribus atque virtutibus,
M. Furio, aegre ferebat solum eum in magistratibus,
solum apud exercitus esse: tantum iam eminere, ut 4
iisdem auspiciis creatos non pro collegis sed pro mi-
nistris habeat, cum interim, si quis vere aestimare
velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium
non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx
servata esset, et ille inter aurum accipiendum et in 5
spem pacis solutis animis Gallos adgressus sit, ipse
armatos capientesque arcem depulerit, illius gloriae
pars virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint,
suae victoriae neminem omnium mortalium socium esse
constet.

His opinionibus inflato animo, ad hoc vitio quoque 6
ingenii vehemens et inpotens, postquam inter patres
non, quantum aecum censebat, excellere suas opes ani-
madvertit, primus omnium ex patribus popularis factus 7
cum plebeis magistratibus consilia communicare, cri-
minando patres, adliciendo ad se plebem iam aura,
non consilio ferri famaeque magnae malle quam bonae
esse. et non contentus agrariis legibus, quae materia 8
semper tribunis plebi seditionum fuisset, fidem moliri
coepit: acriores quippe aeris alieni stimulos esse, qui
non egestatem modo atque ignominiam minentur, sed
nervo ac vinculis corpus liberum territent. et erat 9
aeris alieni magna vis re damnosissima etiam diviti-

bus, aedificando, contracta. bellum itaque Volscum,
grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum
defectione, in speciem causae iactatum, ut maior po-
testas quaereretur; sed nova consilia Manli magis con-
pulere senatum ad dictatorem creandum. creatus A.
Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quinc-
tium Capitolinum.

1 XII. Dictator etsi maiorem dimicationem propo-
sitam domi quam foris cernebat, tamen, seu quia cele-
ritate ad bellum opus erat, seu victoria triumphoque
dictaturae ipsi vires se additurum ratus, dilectu habito
in agrum Pomptinum, quo a Volscis exercitum inductum
audierat, pergit.

2 Non dubito, praeter satietatem tot iam libris ad-
sidua bella cum Volscis gesta legentibus illud quoque
succursurum, quod mihi percensenti propiores tempo-
ribus harum rerum auctores miraculo fuit, unde totiens
3 victis Volscis et Aequis suffecerint milites. quod cum
ab antiquis tacitum praetermissum sit, cuius tandem
ego rei praeter opinionem, quae sua cuique coniectanti
4 esse potest, auctor sim? simile veri est aut intervallis
bellorum, sicut nunc in dilectibus fit Romanis, alia
atque alia subole iuniorum ad bella instauranda totiens
usos esse, aut non ex iisdem semper populis exercitus
scriptos, quamquam eadem semper gens bellum intu-
5 lerit, aut innumerabilem multitudinem liberorum capi-
tum in eis fuisse locis, quae nunc vix seminario exiguo
militum relicto servitia Romana ab solitudine vindi-
6 cant. ingens certe, quod inter omnes auctores con-
veniat, quamquam nuper Camilli ductu atque auspicio
accisae res erant, Volscorum exercitus fuit. ad hoc
Latini Hernicique accesserant et Cerceiensium quidam
et coloni etiam a Velitris Romani.

7 Dictator castris eo die positis, postero cum auspi-
cato prodisset hostiaque caesa pacem deum adorasset,
laetus ad milites iam arma ad propositum pugnae
signum, sicut edictum erat, luce prima capientes pro-

cessit. 'nostra victoria est, milites', inquit, 'si quid 8
di vatesque eorum in futurum vident. itaque, ut decet
certae spei plenos et cum inparibus manus conserturos,
pilis ante pedes positis gladiis tantum dextras arme-
mus. ne procurri quidem ab acie velim, sed obnixos
vos stabili gradu impetum hostium excipere. ubi illi 9
vana iniecerint missilia et effusi stantibus vobis se in-
tulerint, tum micent gladii, et veniat in mentem uni-
cuique deos esse, qui Romanum adiuvent, deos, qui
secundis avibus in proelium miserint. tu, T. Quincti, 10
equitem intentus ad primum initium moti certaminis
teneas; ubi haerere iam aciem conlato pede videris,
tum terrorem equestrem occupatis alio pavore infer
invectusque ordines pugnantium dissipa.' sic eques, 11
sic pedes, ut praeceperat, pugnant; nec dux legiones
nec fortuna fefellit ducem.

XIII. Multitudo hostium, nulli rei praeterquam nu- 1
mero freta et oculis utramque metiens aciem, temere
proelium iniit, temere omisit; clamore tantum missi- 2
libusque telis et primo pugnae impetu ferox gladios
et conlatum pedem et vultum hostis ardore animi mi-
cantem ferre non potuit. inpulsa frons prima et trepi- 3
datio subsidiis inlata; et suum terrorem intulit eques;
rupti inde multis locis ordines motaque omnia et
fluctuanti similis acies erat. dein, postquam cadentibus
primis iam ad se quisque perventuram caedem cerne-
bat, terga vertunt. instare Romanus; et donec armati 4
confertique abibant, peditum labor in persequendo fuit;
postquam iactari arma passim fugaque per agros spargi
aciem hostium animadversum est, tum equitum turmae
emissae dato signo, ne in singulorum morando caede
spatium ad evadendum interim multitudini darent:
satis esse missilibus ac terrore inpediri cursum ob- 5
equitandoque agmen teneri, dum adsequi pedes et
iusta caede conficere hostem posset. fugae sequendi- 6
que non ante noctem finis fuit. capta quoque ac di-
repta eodem die castra Volscorum, praedaque omnis

7 praeter libera corpora militi concessa est. pars maxima
captivorum ex Latinis atque Hernicis fuit, nec hominum
de plebe, ut credi posset mercede militasse, sed principes
quidam iuventutis inventi, manifesta fides publica ope
8 Volscos hostes adiutos. Cerceiensium quoque quidam cog-
niti et coloni a Velitris; Romamque omnes missi per-
cunctantibus primoribus patrum eadem, quae dictatori, de-
fectionem sui quisque populi, haud perplexe indicavere.
1 XIV. Dictator exercitum in stativis tenebat mi-
nime dubius bellum cum iis populis patres iussuros,
cum maior domi exorta moles coegit acciri Romam
eum gliscente in dies seditione, quam solito magis
2 metuendam auctor faciebat. non enim iam orationes
modo M. Manli sed facta popularia in speciem, tumul-
3 tuosa eadem, qua mente fierent, intuenti erant. cen-
turionem, nobilem militaribus factis, iudicatum pecuniae
cum duci vidisset, medio foro cum caterva sua ac-
currit et manum iniecit vociferatusque de superbia
patrum ac crudelitate faeneratorum et miseriis plebis,
4 virtutibus eius viri fortunaque, 'tum vero ego' inquit
'nequiquam hac dextra Capitolium arcemque servave-
rim, si civem commilitonemque meum tamquam Gallis
victoribus captum in servitutem ac vincula duci vi-
5 deam.' inde rem creditori palam populo solvit libra-
que et aere liberatum emittit, deos atque homines ob-
testantem, ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis
6 Romanae, gratiam referant. acceptus extemplo in
tumultuosam turbam et ipse tumultum augebat, cica-
trices acceptas Veienti, Gallico aliisque deinceps bellis
7 ostentans: se militantem, se restituentem eversos pe-
nates, multiplici iam sorte exsoluta mergentibus semper
8 sortem usuris obrutum faenore esse; videre lucem,
forum, civium ora M. Manli opera; omnia parentium
beneficia ab illo se habere; illi devovere corporis vitae-
que ac sanguinis quod supersit; quodcumque sibi cum
patria, penatibus publicis ac privatis iuris fuerit, id
cum uno homine esse.

His vocibus instincta plebes cum iam unius homi- 9
nis esset, addita alia commodioris ad omnia turbanda
consilii res. fundum in Veienti, caput patrimonii, sub- 10
iecit praeconi; 'ne quem vestrum' inquit, 'Quirites,
donec quidquam in re mea supererit, iudicatum ad-
dictumve duci patiar.' id vero ita accendit animos,
ut per omne fas ac nefas secuturi vindicem libertatis
viderentur.

Ad hoc domi, contionantis in modum, sermones 11
pleni criminum in patres; inter quos, [cum] omisso
discrimine, vera an vana iaceret, thensauros Gallici
auri occultari a patribus iecit, nec iam possidendis
publicis agris contentos esse, nisi pecuniam quoque
publicam avertant; ea res si palam fiat, exsolvi plebem
aere alieno posse. quae ubi obiecta spes est, enim- 12
vero indignum facinus videri: cum conferendum ad
redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit, tributo
conlationem factam, idem aurum ex hostibus captum
in paucorum praedam cessisse. itaque exsequebantur 13
quaerendo, ubi tantae rei furtum occultaretur; differenti-
que et tempore suo se indicaturum dicenti ceteris omissis
eo versae erant omnium curae, apparebatque nec veri
indicii gratiam mediam nec falsi offensionem fore.

XV. Ita suspensis rebus dictator accitus ab exercitu 1
in urbem venit. postero die senatu habito cum satis
periclitatus voluntates hominum discedere senatum ab
se vetuisset, stipatus ea multitudine, sella in comitio
posita viatorem ad M. Manlium misit; qui dictatoris 2
iussu vocatus, cum signum suis dedisset adesse certa-
men, agmine ingenti ad tribunal venit. hinc senatus, 3
hinc plebs, suum quisque intuentes ducem, velut in
acie constiterant. tum dictator silentio facto: 'utinam' 4
inquit 'mihi patribusque Romanis ita de ceteris rebus
cum plebe conveniat, quem ad modum quod ad te
attinet eamque rem, quam de te sum quaesiturus, con-
venturum satis confido. spem factam a te civitati 5
video, fide incolumi ex thensauris Gallicis, quos pri-

mores patrum occultent, creditum solvi posse. cui ego
rei tantum abest ut inpedimento sim, ut contra te,
M. Manli, adhorter, liberes faenore plebem Romanam
et istos incubantes publicis thensauris ex praeda clan-
6 destina evolvas. quod nisi facis, sive ut et ipse in
parte praedae sis, sive quia vanum indicium est, in
vincla te duci iubebo nec diutius patiar a te multitu-
7 dinem fallaci spe concitari.' ad ea Manlius nec se
fefellisse ait, non adversus Volscos, totiens hostis, quo-
tiens patribus expediat, nec adversus Latinos Hernicos-
que, quos falsis criminibus in arma agant, sed ad-
versus se ac plebem Romanam dictatorem creatum
8 esse; iam omisso bello, quod simulatum sit, in se im-
petum fieri, iam dictatorem profiteri patrocinium faene-
ratorum adversus plebem, iam sibi ex favore multitu-
9 dinis crimen et perniciem quaeri. 'offendit' inquit 'te,
A. Corneli, vosque, patres conscripti, circumfusa turba
lateri meo? quin eam diducitis a me singuli vestris
beneficiis, intercedendo, eximendo de nervo cives vestros,
prohibendo iudicatos addictosque duci, ex eo, quod
afluit opibus vestris, sustinendo necessitates aliorum?
10 sed quid ego vos, de vestro inpendatis, hortor? sortem
reliquam ferte; de capite deducite, quod usuris per-
numeratum est; iam nihilo mea turba quam ullius con-
11 spectior erit. at enim quid ita solus ego civium curam
ago? nihilo magis, quod respondeam, habeo, quam si
quaeras, quid ita solus Capitolium arcemque serva-
verim. et tum universis, quam potui, opem tuli et
12 nunc singulis feram. nam quod ad thensauros Gallicos
attinet, rem suapte natura facilem difficilem interrogatio
facit. cur enim quaeritis, quod scitis? cur, quod in
sinu vestro est, excuti iubetis potius, quam ponatis,
13 nisi aliqua fraus subest? quo magis argui praestigias
iubetis vestras, eo plus vereor, ne abstuleritis obser-
vantibus etiam oculos. itaque non ego, vobis ut in-
dicem praedas vestras, sed vos id cogendi estis, ut in
1 medium proferatis.' XVI. Cum mittere ambages dic-

tator iuberet et aut peragere verum indicium cogeret
aut fateri facinus insimulati falso crimine senatus obla-
taeque vani furti invidiae, negantem arbitrio inimico-
rum se locuturum in vincla duci iussit. arreptus a 2
viatore 'Iuppiter' inquit 'optime maxime Iunoque re-
gina ac Minerva ceterique di deaeque, qui Capitolium
arcemque incolitis, sicine vestrum militem ac praesi-
dem sinitis vexari ab inimicis? haec dextra, qua Gallos
fudi a delubris vestris, iam in vinclis et catenis erit?'
nullius nec oculi nec aures indignitatem ferebant; sed 3
invicta sibi quaedam patientissima iusti imperii civitas
fecerat, nec adversus dictatoriam vim aut tribuni plebis
aut ipsa plebs attollere oculos aut hiscere audebant.
coniecto in carcerem Manlio satis constat magnam 4
partem plebis vestem mutasse, multos mortales capil-
lum ac barbam promisisse obversatamque vestibulo
carceris maestam turbam.

Dictator de Volscis triumphavit, invidiaeque magis 5
triumphus quam gloriae fuit; quippe domi, non militiae
partum eum actumque de cive, non de hoste freme-
bant; unum defuisse tantum superbiae, quod non M.
Manlius ante currum sit ductus. iamque haud procul 6
seditione res erat. cuius leniendae causa postulante
nullo largitor voluntarius repente senatus factus Sa-
tricum coloniam duo milia civium Romanorum deduci
iussit; bina iugera et semisses agri adsignati. quod 7
cum et parvum et paucis datum et mercedem esse
prodendi M. Manli interpretarentur, remedio inritatur
seditio. et iam magis insignis sordibus et facie reo- 8
rum turba Manliana erat, amotusque post triumphum
abdicatione dictaturae terror et linguam et animos
liberaverat hominum.

XVII. Audiebantur itaque propalam voces expro- 1
brantium multitudini, quod defensores suos semper in
praecipitem locum favore tollat, deinde in ipso dis-
crimine periculi destituat: sic Sp. Cassium in agros 2
plebem vocantem, sic Sp. Maelium ab ore civium fa-

mem suis inpensis propulsantem oppressos, sic M.
Manlium mersam et obrutam faenore partem civitatis
in libertatem ac lucem extrahentem proditum inimicis.
3 saginare plebem populares viros, ut iugulentur. hocine
patiendum fuisse, si ad nutum dictatoris non respon-
derit vir consularis? fingerent mentitum ante atque
ideo non habuisse, quod tum responderet; cui servo
4 umquam mendacii poenam vincula fuisse? non ob-
versatam esse memoriam noctis illius, quae paene ultima
atque aeterna nomini Romano fuerit? non speciem ag-
minis Gallorum per Tarpeiam rupem scandentis? non
ipsius M. Manli, qualem eum armatum, plenum sudoris
ac sanguinis, ipso paene Iove erepto ex hostium mani-
bus vidissent? selibrisne farris gratiam servatori patriae
5 relatam? et quem prope caelestem, cognomine certe
Capitolini Iovi parem fecerint, eum pati vinctum in
carcere, in tenebris obnoxiam carnificis arbitrio ducere
animam? adeo in uno omnibus satis auxilii fuisse,
6 nullam opem in tam multis uni esse? iam ne nocte
quidem turba ex eo loco dilabebatur refracturosque
carcerem minabantur, cum remisso eo, quod erepturi
erant, ex senatus consulto Manlius vinclis liberatur.
quo facto non seditio finita, sed dux seditioni datus est.
7 Per eosdem dies Latinis et Hernicis, simul colonis
Circeiensibus et a Velitris, purgantibus se Volsci cri-
mine belli captivosque repetentibus, ut suis legibus
in eos animadverterent, tristia responsa reddita, tristiora
colonis, quod cives Romani patriae oppugnandae ne-
8 fanda consilia inissent. non negatum itaque tantum
de captivis, sed, in quo ab sociis tamen temperaverant,
denuntiatum senatus verbis, facesserent propere ex urbe
ab ore atque oculis populi Romani, ne nihil eos lega-
tionis ius, externo non civi conparatum, tegeret.
1 XVIII. Recrudescente Manliana seditione sub exitum
anni comitia habita, creatique tribuni militum consulari
potestate Ser. Cornelius Maluginensis iterum, P. Vale-
rius Potitus iterum, M. Furius Camillus quintum, Ser.

Sulpicius Rufus iterum, C. Papirius Crassus, T. Quinctius Cincinnnatus iterum. cuius principio anni et patri- 2
bus et plebi peropportune externa pax data: plebi, quod non avocata dilectu spem cepit, dum tam potentem haberet ducem, faenoris expugnandi, patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis malis. igitur cum pars utraque acrior ali- 3
quanto coorta esset, [iam propinquum] certamen aderat. et Manlius advocata domum plebe cum principibus novandarum rerum interdiu noctuque consilia agitat, plenior aliquanto animorum irarumque, quam antea fuerat. iram accenderat ignominia recens in 4
animo ad contumeliam inexperto; spiritus dabat, quod nec ausus esset idem in se dictator, quod in Sp. Maelio Cincinnatus Quinctius fecisset, et vinculorum suorum invidiam non dictator modo abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset.

His simul inflatus exacerbatusque iam per se ac- 5
censos incitabat plebis animos: 'quo usque tandem ignorabitis vires vestras, quas natura ne beluas quidem ignorare voluit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. si singuli singulos ad- 6
gressuri essetis, tamen acrius crederem vos pro libertate quam illos pro dominatione certaturos. quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. ostendite modo bellum; 7
pacem habebitis. videant vos paratos ad vim; ius ipsi remittent. audendum est aliquid universis, aut omnia singulis patienda. quo usque me circumspectabitis? ego quidem nulli vestrum deero; ne fortuna mea desit, 8
videte. ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus repente fui; et vidistis in vincula duci universi eum, qui a singulis vobis vincula depuleram. quid 9
sperem, si plus in me audeant inimici? an exitum Cassi Maelique expectem? bene facitis, quod abominamini: 'di prohibebunt haec'; sed numquam propter me de caelo descendent; vobis dent *eam* mentem opor-

tet, ut prohibeatis, sicut mihi dederunt armato togato-
que, ut vos a barbaris hostibus, a superbis defenderem
10 civibus. tam parvus animus tanti populi est, ut semper
vobis auxilium adversum inimicos satis sit, nec ullum,
nisi quatenus imperari vobis sinatis, certamen adversus
patres noritis? nec hoc natura insitum vobis est, sed
11 usu possidemini. cur enim adversus externos tantum
animorum geritis, ut imperare illis aequum censeatis?
quia consuestis cum eis pro imperio certare, adversus
12 hos temptare magis quam tueri libertatem. tamen,
qualescumque duces habuistis, qualescumque ipsi fuistis,
omnia adhuc, quantacumque petistis, obtinuistis seu vi
seu fortuna vestra. tempus est iam maiora conari.
13 experimini modo et vestram felicitatem et me, ut spero,
feliciter expertum; minore negotio qui imperet patri-
bus inponetis quam qui resisterent imperantibus in-
14 posuistis. solo aequandae sunt dictaturae consulatus-
que, ut caput attollere Romana plebes possit. proinde
adeste; prohibete ius de pecuniis dici; ego me patro-
num profiteor plebis, quod mihi cura mea et fides
15 nomen indidit; vos si quo insigni magis imperii ho-
norisve nomine vestrum appellabitis ducem, eo utemini
potentiore ad obtinenda ea, quae vultis.'

16 Inde de regno agendi ortum initium dicitur; sed
nec cum quibus nec quem ad finem consilia pervene-
rint, satis planum traditur.

1 XIX. At in parte altera senatus de secessione in
domum privatam plebis, forte etiam in arce positam,
2 et inminenti mole libertati agitat. magna pars voci-
ferantur Servilio Ahala opus esse, qui non in vincla
duci iubendo inritet publicum hostem, sed unius iactura
3 civis finiat intestinum bellum. decurritur ad leniorem
verbis sententiam, vim tamen eandem habentem, ut
videant magistratus, ne quid ex perniciosis consiliis
M. Manli res publica detrimenti capiat.

4 Tum tribuni consulari potestate tribunique plebi
— nam ei, quia eundem et suae potestatis, quem liber-

tatis omnium, finem cernebant, patrum auctoritati se
dediderant — hi tum omnes, quid opus facto sit, con-
sultant. cum praeter vim et caedem nihil cuiquam 5
occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore ap-
pareret, tum M. Menenius et Q. Publilius tribuni plebis:
'quid patrum et plebis certamen facimus, quod civita- 6
tis esse adversus unum pestiferum civem debet? quid
cum plebe adgredimur eum, quem per ipsam plebem
tutius adgredi est, ut suis ipse oneratus viribus ruat?
diem dicere ei nobis in animo est. nihil minus popu- 7
lare quam regnum est. simul multitudo illa non se-
cum certari viderint et ex advocatis iudices facti erunt
et accusatores de plebe, patricium reum intuebuntur
et regni crimen in medio, nulli magis quam libertati
favebunt suae.'

XX. Adprobantibus cunctis diem Manlio dicunt. 1
quod ubi est factum, primo commota plebs est, utique
postquam sordidatum reum viderunt nec cum eo non 2
modo patrum quemquam sed ne cognatos quidem aut
adfines, postremo ne fratres quidem A. et T. Manlios,
quod ad eum diem numquam usu venisset, ut in tanto
discrimine non et proximi vestem mutarent: Ap. Claudio 3
in vincula ducto C. Claudium inimicum Claudiamque
omnem gentem sordidatam fuisse; consensu opprimi
popularem virum, quod primus a patribus ad plebem
defecisset.

Cum dies venit, quae praeter coetus multitudinis 4
seditiosasque voces et largitionem et fallax indicium
pertinentia proprie ad regni crimen ab accusatoribus
obiecta sint reo, apud neminem auctorem invenio; nec 5
dubito haud parva fuisse, cum damnandi mora plebi
non in causa, sed in loco fuerit. illud notandum vide-
tur, ut sciant homines, quae et quanta decora foeda
cupiditas regni non ingrata solum sed invisa etiam
reddiderit: homines prope quadringentos produxisse dici- 6
tur, quibus sine faenore expensas pecunias tulisset,
quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset;

7 ad haec decora quoque belli non commemorasse tantum
sed protulisse etiam conspicienda, spolia hostium cae-
sorum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta,
in quibus insignes duas murales coronas, civicas octo;
8 ad hoc servatos ex hostibus cives [produxit], inter quos
C. Servilium magistrum equitum absentem nominatim;
et cum ea quoque, quae bello gesta essent, pro fastigio
rerum oratione etiam magnifica, facta dictis aequando,
memorasset, nudasse pectus insigne cicatricibus bello
9 acceptis et identidem Capitolium spectans Iovem deos-
que alios devocasse ad auxilium fortunarum suarum
precatusque esse, ut, quam mentem sibi Capitolinam
arcem protegenti ad salutem populi Romani dedissent,
eam populo Romano in suo discrimine darent, et orasse
singulos universosque, ut Capitolium atque arcem in-
tuentes, ut ad deos inmortales versi de se iudicarent.
10 In campo Martio cum centuriatim populus citaretur
et reus ad Capitolium manus tendens ab hominibus
ad deos preces avertisset, apparuit tribunis, nisi oculos
quoque hominum liberassent tanti memoria decoris,
numquam fore in praeoccupatis beneficio animis vero
11 crimini locum. ita prodicta die in Petelinum lucum
extra portam Flumentanam, unde conspectus in Capi-
tolium non esset, concilium populi indictum est. ibi
crimen valuit, et obstinatis animis triste iudicium in-
12 visumque etiam iudicibus factum. sunt, qui per duum-
viros, qui de perduellione anquirerent, creatos auctores
sint damnatum. tribuni de saxo Tarpeio deiecerunt;
locusque idem in uno homine et eximiae gloriae monu-
13 mentum et poenae ultimae fuit. adiectae mortuo notae
sunt: publica una, quod, cum domus eius fuisset, ubi
nunc aedes atque officina Monetae est, latum ad po-
pulum est, ne quis patricius in arce aut Capitolio habi-
14 taret; gentilicia altera, quod gentis Manliae decreto
cautum est, ne quis deinde M. Manlius vocaretur. hunc
exitum habuit vir, nisi in libera civitate natus esset,
memorabilis.

Populum brevi, postquam periculum ab eo nullum 15
erat, per se ipsas recordantem virtutes desiderium eius
tenuit. pestilentia etiam brevi consecuta nullis occur-
rentibus tantae cladis causis ex Manliano supplicio
magnae parti videri orta: violatum Capitolium esse 16
sanguine servatoris, nec dis cordi fuisse poenam eius
oblatam prope oculis suis, a quo sua templa erepta e
manibus hostium essent.

XXI. Pestilentiam inopia frugum et vulgatam utrius- 1
que mali famam anno insequente multiplex bellum ex-
cepit L. Valerio quartum, A. Manlio tertium, Ser. Sul-
picio tertium, L. Lucretio *tertium*, L. Aemilio tertium,
M. Trebonio tribunis militum consulari potestate. hostes 2
novi praeter Volscos, velut sorte quadam prope in
aeternum exercendo Romano militi datos, Cerceiosque
et Velitras colonias iam diu molientes defectionem et
suspectum Latium Lanuvini etiam, quae fidelissima
urbs fuerat, subito exorti. id patres rati contemptu 3
accidere, quod Veliternis civibus suis tam diu inpunita
defectio esset, decreverunt, ut primo quoque tempore
ad populum ferretur de bello eis indicendo. ad quam 4
militiam quo paratior plebes esset, quinqueviros Pomp-
tino agro dividendo et triumviros Nepete coloniae de-
ducendae creaverunt. tum, ut bellum iuberent, latum 5
ad populum est, et nequiquam dissuadentibus tribunis
plebis omnes tribus bellum iusserunt.

Apparatum eo anno bellum est, exercitus propter 6
pestilentiam non eductus; eaque cunctatio colonis spa-
tium dederat deprecandi senatum; et magna hominum
pars eo, ut legatio supplex Romam mitteretur, incli-
nabat, ni privato, ut fit, periculo publicum inplicitum 7
esset auctoresque defectionis ab Romanis metu, ne soli
crimini subiecti piacula irae Romanorum dederentur,
avertissent colonias a consiliis pacis. neque in senatu 8
solum per eos legatio inpedita est, sed magna pars
plebis incitata, ut praedatum in agrum Romanum ex-
irent. haec nova iniuria exturbavit omnem spem pacis.

9 De Praenestinorum quoque defectione eo anno pri-
mum fama exorta; arguentibusque eos Tusculanis et
Gabinis et Labicanis, quorum in fines incursatum erat,
ita placide ab senatu responsum est, ut minus credi
de criminibus, quia nollent ea vera esse, appareret.

1 XXII. Insequenti anno Sp. et L. Papirii novi tribuni
militum consulari potestate Velitras legiones duxere
quattuor collegis, Ser. Cornelio Maluginensi tertium,
Q. Servilio, C. Sulpicio, L. Aemilio quartum [tribunis],
ad praesidium urbis et si qui ex Etruria novi motus
nuntiarentur — omnia enim inde suspecta erant —
2 relictis. ad Velitras adversus maiora paene auxilia
Praenestinorum quam ipsam colonorum multitudinem
secundo proelio pugnatum est ita, ut propinquitas urbis
hosti et causa maturioris fugae et unum ex fuga re-
3 ceptaculum esset. oppidi oppugnatione tribuni absti-
nuere, quia et anceps erat nec in perniciem coloniae
pugnandum censebant. litterae Romam ad senatum
cum victoriae nuntiis acriores in Praenestinum quam
4 in Veliternum hostem missae. itaque ex senatus con-
sulto populique iussu bellum Praenestinis indictum;
qui coniuncti Volscis anno insequente Satricum, colo-
niam populi Romani, pertinaciter a colonis defensam,
vi expugnarunt foedeque in captis exercuere victoriam.
5 eam rem aegre passi Romani M. Furium Camillum
sextum tribunum militum creavere. additi collegae A.
et L. Postumii Regillenses ac L. Furius cum L. Lu-
cretio et M. Fabio Ambusto.

6 Volscum bellum M. Furio extra ordinem decretum;
adiutor ex tribunis sorte L. Furius datur, non tam e
re publica, quam ut collegae materia ad omnem laudem
esset, et publice, quod rem temeritate eius prolapsam
restituit, et privatim, quod ex errore gratiam potius
7 eius sibi quam suam gloriam petiit. exactae iam aeta-
tis Camillus erat comitiisque iurare parato in verba
excusandae valetudini solita consensus populi restiterat;
sed vegetum ingenium in vivido pectore vigebat, virebat-

que integris sensibus, et civilis iam res haud magno-
pere obeuntem bella excitabant.

Quattuor legionibus quaternum milium scriptis, exer- 8
citu indicto ad portam Esquilinam in posteram diem,
ad Satricum profectus. ibi eum expugnatores coloniae
haudquaquam perculsi, fidentes militum numero, quo
aliquantum praestabant, opperiebantur. postquam ad- 9
propinquare Romanos senserunt, extemplo in aciem
procedunt, nihil dilaturi, quin periculum summae re-
rum facerent: ita paucitati hostium nihil artes impe-
ratoris unici, quibus solis confiderent, profuturas esse.

XXIII. Idem ardor et in Romano exercitu erat et 1
in altero duce, nec praesentis dimicationis fortunam
ulla res praeterquam unius viri consilium atque im-
perium morabatur, qui occasionem iuvandarum ratione
virium trahendo bello quaerebat. eo magis hostis in- 2
stare nec iam pro castris tantum suis explicare aciem,
sed procedere in medium campi et vallo prope hostium
signa inferendo superbam fiduciam virium ostentare.
id aegre patiebatur Romanus miles, multo aegrius alter 3
ex tribunis militum, L. Furius, cum aetate et ingenio
ferox tum multitudinis ex incertissimo sumentis animos
spe inflatus. hic per se iam milites incitatos insuper 4
instigabat elevando, qua una poterat, aetate auctorita-
tem collegae, iuvenibus bella data dictitans et cum
corporibus vigere et deflorescere animos; cunctatorem
ex acerrimo bellatore factum et, qui adveniens castra 5
urbesque primo impetu capere sit solitus, eum residem
intra vallum tempus terere, quid accessurum suis de-
cessurumve hostium viribus sperantem, quam occasio- 6
nem, quod tempus, quem insidiis instruendis locum?
frigere ac torpere senis consilia. sed Camillo cum 7
vitae satis tum gloriae esse; quid attinere cum mor-
tali corpore uno civitatis, quam inmortalem esse deceat,
pati consenescere vires?

His sermonibus tota in se averterat castra, et cum 8
omnibus locis posceretur pugna, 'sustinere' inquit,

'M. Furi, non possumus impetum militum, et hostis,
cuius animos cunctando auximus, iam minime tole-
randa superbia insultat; cede unus omnibus et patere
te vinci consilio, ut maturius bello vincas.'
9 Ad ea Camillus, quae bella suo unius auspicio gesta
ad eam diem essent, negare in eis neque se neque
populum Romanum aut consilii sui aut fortunae pae-
nituisse; nunc scire se collegam habere iure imperio-
10 que parem, vigore aetatis praestantem; itaque se, quod
ad exercitum attineat, regere consuesse, non regi;
collegae imperium se non posse inpedire. dis bene
11 iuvantibus ageret, quod e re publica duceret; aetati
suae se veniam eam petere, ne in prima acie esset;
quae senis munia in bello sint, iis se non defuturum.
id a dis inmortalibus precari, ne qui casus suum con-
silium laudabile efficiat.
12 Nec ab hominibus salutaris sententia nec a dis tam
piae preces auditae sunt. primam aciem auctor pugnae
instruit, subsidia Camillus firmat validamque stationem
pro castris opponit; ipse edito loco spectator intentus
in eventum alieni consilii constitit.
1 XXIV. Simul primo concursu concrepuere arma,
2 hostis dolo, non metu pedem rettulit. lenis ab tergo
clivus erat inter aciem et castra; et, quod multitudo
suppeditabat, aliquot validas cohortes in castris arma-
tas instructasque reliquerant, quae inter commissum
iam certamen, ubi vallo adpropinquasset hostis, erum-
3 perent. Romanus cedentem hostem effuse sequendo
in locum iniquum pertractus opportunus huic eruptioni
fuit. versus itaque in victorem terror et novo hoste
et supina valle Romanam inclinavit aciem.
4 Instant Volsci recentes, qui e castris impetum fe-
cerant; integrant et illi pugnam, qui simulata cesserant
fuga. iam non recipiebat se Romanus miles, sed in-
memor recentis ferociae veterisque decoris terga passim
5 dabat atque effuso cursu castra repetebat, cum Ca-
millus subiectus ab circumstantibus in equum et raptim

subsidiis oppositis 'haec est' inquit, 'milites, pugna,
quam poposcistis? quis homo, quis deus est, quem
accusare possitis? vestra illa temeritas, vestra ignavia 6
haec est. secuti alium ducem sequimini nunc Camillum
et, quod ductu meo soletis, vincite. quid vallum et
castra spectatis? neminem vestrum illa nisi victorem
receptura sunt.' pudor primo tenuit effusos; inde, ut 7
circumagi signa obvertique aciem viderunt in hostem,
et dux, praeterquam quod tot insignis triumphis, etiam
aetate venerabilis, inter prima signa, ubi plurimus labor
periculumque erat, se offerebat, increpare singuli se
quisque et alios, et adhortatio in vicem totam alacri
clamore pervasit aciem.

Neque alter tribunus rei defuit, sed missus a col- 8
lega restituente peditum aciem ad equites, non casti-
gando, ad quam rem leviorem auctorem eum culpae
societas fecerat, sed ab imperio totus ad preces versus
orare singulos universosque, ut se reum fortunae eius
diei crimine eximerent: 'abnuente ac prohibente col 9
lega temeritati me omnium potius socium quam unius
prudentiae dedi. Camillus in utraque vestra fortuna
suam gloriam videt; ego, ni restituitur pugna, quod
miserrimum est, fortunam cum omnibus, infamiam solus
sentiam.'

Optimum visum est in fluctuante acie tradi equos 10
et pedestri pugna invadere hostem. eunt insignes armis
animisque, qua premi parte maxime peditum copias
vident. nihil neque apud duces neque apud milites
remittitur a summo certamine animi. sensit ergo even- 11
tus virtutis enixae opem, et Volsci, qua modo simulato
metu cesserant, ea in veram fugam effusi; magna pars
et in ipso certamine et post in fuga caesi, ceteri in
castris, quae capta eodem impetu sunt; plures tamen
capti quam occisi.

XXV. Ubi in recensendis captivis cum Tusculani 1
aliquot noscitarentur, secreti ab aliis ad tribunos ad-
ducuntur percunctantibusque fassi publico consilio se

2 militasse. cuius tam vicini belli metu Camillus motus
extemplo se Romam captivos ducturum ait, ne patres
ignari sint Tusculanos ab societate descisse; castris
3 exercituique interim, si videater, praesit collega. docu-
mento unus dies fuerat, ne sua consilia melioribus
praeferret. nec tamen aut ipsi aut in exercitu cui-
quam satis placato animo Camillus laturus culpam eius
videbatur, qua data in tam praecipitem casum res
4 publica esset; et cum in exercitu tum Romae constans
omnium fama erat, cum varia fortuna in Volscis gesta
res esset, adversae pugnae fugaeque in L. Furio cul-
pam, secundae decus omne penes M. Furium esse.
5 introductis in senatum captivis cum bello persequendos
Tusculanos patres censuissent Camilloque id bellum
mandassent, adiutorem sibi ad eam rem unum petit
permissoque, ut ex collegis optaret, quem vellet, contra
6 spem omnium L. Furium optavit. qua moderatione
animi cum collegae levavit infamiam, tum sibi gloriam
ingentem peperit. nec fuit cum Tusculanis bellum; pace
constanti vim Romanam arcuerunt, quam armis non
poterant.

7 Intrantibus fines Romanis non demigratum ex propin-
quis itineri locis, non cultus agrorum intermissus, pa-
tentibus portis urbis togati obviam frequentes impera-
toribus processere, commeatus exercitui comiter in
8 castra ex urbe et ex agris devehitur. Camillus castris
ante portas positis, eademne forma pacis, quae in agris
ostentaretur, etiam intra moenia esset, scire cupiens,
9 ingressus urbem ubi patentes ianuas et tabernis aper-
tis proposita omnia in medio vidit intentosque opifices
suo quemque operi et ludos litterarum strepere dis-
centium vocibus ac repletas semitas inter vulgus aliud
puerorum et mulierum huc atque illuc euntium, qua
quemque suorum usuum causae ferrent, nihil usquam
10 non pavidis modo sed ne mirantibus quidem simile,
circumspiciebat omnia, inquirens oculis, ubinam bellum
fuisset; adeo nec amotae rei usquam nec oblatae ad

tempus vestigium ullum erat, sed ita omnia constanti
tranquilla pace, ut eo vix fama belli perlata videri
posset.

XXVI. Victus igitur patientia hostium senatum 1
eorum vocari iussit. 'soli adhuc' inquit, 'Tusculani,
vera arma verasque vires, quibus ab ira Romanorum
vestra tutaremini, invenistis. ite Romam ad senatum; 2
aestimabunt patres, utrum plus ante poenae an nunc
veniae meriti sitis; non praecipiam gratiam publici
beneficii; deprecandi potestatem a me habueritis; pre-
cibus eventum vestris senatus, quem videbitur, dabit.'
postquam Romam Tusculani venerunt senatusque paulo 3
ante fidelium sociorum maestus in vestibulo curiae est
conspectus, moti extemplo patres vocari eos iam tum
hospitaliter magis quam hostiliter iussere.

Dictator Tusculanus ita verba fecit: 'quibus bellum 4
indixistis intulistisque, patres conscripti, sicut nunc
videtis nos stantes in vestibulo curiae vestrae, ita ar-
mati paratique obviam imperatoribus legionibusque
vestris processimus. hic noster, hic plebis nostrae 5
habitus fuit eritque semper, nisi si quando a vobis
proque vobis arma acceperimus. gratias agimus et
ducibus vestris et exercitibus, quod oculis magis quam
auribus crediderunt et, ubi nihil hostile erat, ne ipsi
quidem fecerunt. pacem, quam nos praestitimus, eam 6
a vobis petimus; bellum eo, sicubi est, avertatis pre-
camur; in nos quid arma polleant vestra, si patiendo
experiundum est, inermes experiemur. haec mens nostra
sit, di inmortales faciant, tam felix, quam pia. quod 7
ad crimina attinet, quibus moti bellum indixistis, etsi
revicta rebus verbis confutare nihil attinet, tamen,
etiam si vera sint, vel fateri nobis ea, cum tam evi-
denter paenituerit, tutum censemus. peccetur in vos,
dum digni sitis, quibus ita satisfiat.' tantum fere ver- 8
borum ab Tusculanis factum. pacem in praesentia nec
ita multo post civitatem etiam impetraverunt. ab
Tusculo legiones reductae.

1 XXVII. Camillus, consilio et virtute in Volsco bello,
felicitate in Tusculana expeditione, utrobique singulari
adversus collegam patientia et moderatione insignis,
2 magistratu abiit creatis tribunis militaribus in inse-
quentem annum L. et P. Valeriis, Lucio quintum, Publio
tertium, et C. Sergio tertium, L. Menenio iterum, P.
Papirio, Ser. Cornelio Maluginense.
3 Censoribus quoque eguit annus maxime propter
incertam famam aeris alieni, adgravantibus summam
etiam invidiosius tribunis plebis, cum ab iis elevaretur,
quibus fide magis quam fortuna debentium laborare
4 creditum videri expediebat. creati censores C. Sulpi-
cius Camerinus Sp. Postumius Regillensis, coeptaque
iam res morte Postumi, quia collegam suffici censori
5 religio erat, interpellata est. igitur cum Sulpicius ab-
dicasset se magistratu, censores alii vitio creati non
gesserunt magistratum; tertios creari velut dis non
accipientibus in eum annum censuram religiosum fuit.
6 Eam vero ludificationem plebis tribuni ferendam
negabant: fugere senatum testes tabulas publicas census
cuiusque, quia nolint conspici summam aeris alieni,
quae indicatura sit demersam partem a parte civitatis,
cum interim obaeratam plebem obiectari aliis atque
7 aliis hostibus. passim iam sine ullo discrimine bella
quaeri: ab Antio Satricum, ab Satrico Velitras, inde
Tusculum legiones ductas; Latinis, Hernicis, Praene-
stinis iam intentari arma civium magis quam hostium
odio, ut in armis terant plebem nec respirare in urbe
aut per otium libertatis meminisse sinant aut con-
sistere in contione, ubi aliquando audiant vocem tri-
buniciam de levando faenore et fine aliarum iniuriarum
8 agentem quod si sit animus plebi memor patrum
libertatis, se nec addici quemquam civem Romanum
ob creditam pecuniam passuros neque dilectum haberi,
donec inspecto aere alieno initaque ratione minuendi
eius sciat unus quisque, quid sui, quid alieni sit, super-
sit sibi liberum corpus an id quoque nervo debeatur.

Merces seditionis proposita confestim seditionem ex- 9
citavit. nam et addicebantur multi, et ad Praenestini
famam belli novas legiones scribendas patres censu-
erant; quae utraque simul auxilio tribunicio et consensu
plebis inpediri coepta; nam neque duci addictos tribuni 10
sinebant neque iuniores nomina dabant. cum patribus
minor *in* praesens cura creditae pecuniae iuris ex-
sequendi quam dilectus esset — quippe iam a Praeneste
profectos hostes in agro Gabino consedisse nuntia-
batur —, interim tribunos plebis fama ea ipsa inrita- 11
verat magis ad susceptum certamen quam deterruerat;
neque aliud ad seditionem extinguendam in urbe quam
prope inlatum moenibus ipsis bellum valuit.

XXVIII. Nam cum esset Praenestinis nuntiatum nul- 1
lum exercitum conscriptum Romae, nullum ducem certum
esse, patres ac plebem in semet ipsos versos, occasio- 2
nem rati duces eorum raptim agmine acto pervastatis
protinus agris ad portam Collinam signa intulere. ingens 3
in urbe trepidatio fuit. conclamatum ad arma con-
cursumque in muros atque portas est, tandemque ab
seditione ad bellum versi dictatorem T. Quinctium
Cincinnatum creavere. is magistrum equitum A. Sem- 4
pronium Atratinum dixit. quod ubi auditum est — tantus
eius magistratus terror erat —, simul hostes a moeni-
bus recessere et iuniores Romani ad edictum sine re-
tractatione convenere. dum conscribitur Romae ex- 5
ercitus, castra interim hostium haud procul Alia flumine
posita; inde agrum late populantes fatalem se urbi
Romanae locum cepisse inter se iactabant: similem 6
pavorem inde ac fugam fore, ac bello Gallico fuerit;
etenim si diem contactum religione insignemque no-
mine eius loci timeant Romani, quanto magis Aliensi
die Aliam ipsam, monumentum tantae cladis, reformi-
daturos! species profecto iis ibi truces Gallorum so-
numque vocis in oculis atque auribus fore.

Has inanium rerum inanes ipsas volventes cogita- 7
tiones fortunae loci delegaverant spes suas. Romani

contra, ubicumque esset Latinus hostis, satis scire eum
esse, quem ad Regillum lacum devictum centum an-
8 norum pace obnoxia tenuerint; locum insignem memoria
cladis inritaturum se potius ad delendam memoriam
dedecoris, quam ut timorem faciat, ne qua terra sit
9 nefasta victoriae suae; quin ipsi sibi Galli si offerantur
illo loco, se ita pugnaturos, ut Romae pugnaverint in
repetenda patria, ut postero die ad Gabios, tunc cum
effecerint, ne quis hostis, qui moenia Romana intrasset,
nuntium secundae adversaeque fortunae domum per-
ferret.

1 XXIX. His utrimque animis ad Aliam ventum est.
dictator Romanus, postquam in conspectu hostes erant
instructi intentique, 'videsne tu' inquit, 'A. Semproni,
loci fortuna illos fretos ad Aliam constitisse? nec illis
di inmortales certioris quidquam fiduciae maiorisve
2 quod sit auxilii dederint. at tu, fretus armis animis-
que, concitatis equis invade mediam aciem; ego cum
legionibus in turbatos trepidantesque inferam signa.
adeste, di testes foederis, et expetite poenas debitas
simul vobis violatis nobisque per vestrum numen de-
ceptis.'

3 Non equitem, non peditem sustinuere Praenestini.
primo impetu ac clamore dissipati ordines sunt; dein,
postquam nullo loco constabat acies, terga vertunt con-
sternatique et praeter castra etiam sua pavore praelati
non prius se ab effuso cursu sistunt, quam in con-
4 spectu Praeneste fuit. ibi ex fuga dissipata locum,
quem tumultuario opere communirent, capiunt, ne, si
intra moenia se recepissent, extemplo ureretur ager
5 depopulatisque omnibus obsidio urbi inferretur. sed
postquam direptis ad Aliam castris victor Romanus
aderat, id quoque munimentum relictum, et vix moenia
6 tuta rati oppido se Praeneste includunt. octo praeterea
oppida erant sub dicione Praenestinorum. ad ea cir-
cumlatum bellum, deincepsque haud magno certamine
captis Velitras exercitus ductus. eae quoque expugnatae.

tum ad caput belli Praeneste ventum. id non vi, sed 7
per deditionem receptum est.
T. Quinctius semel acie victor, binis castris hostium, 8
novem oppidis vi captis, Praeneste in deditionem ac-
cepto Romam revertit triumphansque signum Praeneste
devectum Iovis Imperatoris in Capitolium tulit. dedi- 9
catum est inter cellam Iovis ac Minervae tabulaque
sub eo fixa, monumentum rerum gestarum, his ferme
incisa litteris fuit: 'Iuppiter atque divi omnes hoc de-
derunt, ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet.'
die vicesimo, quam creatus erat, dictatura se abdicavit. 10
XXX. Comitia inde habita tribunorum militum 1
consulari potestate, quibus aequatus patriciorum plebe-
iorumque numerus. ex patribus creati P. et C. Manlii 2
cum L. Iulio; plebes C. Sextilium, M. Albinium, L.
Antistium dedit. Manliis, quod genere plebeios, gratia 3
Iulium anteibant, Volsci provincia sine sorte, sine con-
paratione extra ordinem data; cuius et ipsos postmodo
et patres, qui dederant, paenituit. inexplorato pabu- 4
latum cohortes misere; quibus velut circumventis, cum
id falso nuntiatum esset, dum, praesidio ut essent,
citati feruntur, ne auctore quidem adservato, qui eos,
hostis Latinus pro milite Romano, frustratus erat, ipsi
in insidias praecipitavere. ibi dum iniquo loco sola 5
virtute militum restantes caedunt caeduntur que, castra
interim Romana iacentia in campo ab altera parte
hostes invasere. ab ducibus utrobique proditae teme- 6
ritate atque inscitia res; quidquid superfuit fortuna
populi Romani et militum, etiam sine rectore stabilis,
virtus tutata est. quae ubi Romam sunt relata, pri- 7
mum dictatorem dici placebat; deinde, postquam quietae
res ex Volscis adferebantur et apparuit nescire eos
victoria et tempore uti, revocati etiam inde exercitus
ac duces, otiumque inde, quantum a Volscis, fuit; id 8
modo extremo anno tumultuatum, quod Praenestini
concitatis Latinorum populis rebellarunt.
Eodem anno Setiam, ipsis querentibus penuriam 9

hominum, novi coloni adscripti. rebusque haud prosperis bello domestica quies, quam tribunorum militum ex plebe gratia maiestasque inter suos obtinuit, solacium fuit.

1 XXXI. Insequentis anni principia statim seditione ingenti arsere tribunis militum consulari potestate Sp. Furio, Q. Servilio iterum, L. Menenio tertium, P. Cloelio, M. Horatio, L. Geganio. erat autem et materia et
2 causa seditionis aes alienum. cuius noscendi gratia Sp. Servilius Priscus Q. Cloelius Siculus censores facti,
3 ne rem agerent, bello impediti sunt; namque trepidi nuntii primo, fuga deinde ex agris legiones Volscorum ingressas fines popularique passim Romanum agrum
4 attulere. in qua trepidatione tantum afuit, ut civilia certamina terror externus cohiberet, ut contra eo violentior potestas tribunicia inpediendo dilectu esset, donec condiciones inpositae patribus, ne quis, quoad debellatum esset, tributum daret aut ius de pecunia credita diceret.

5 Eo laxamento plebi sumpto mora dilectui non est facta. legionibus novis scriptis placuit duos exercitus in agrum Volscum legionibus divisis duci; Sp. Furius M. Horatius dextrorsus *in* maritimam oram atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius laeva ad montes
6 Ecetram pergunt. neutra parte hostis obvius fuit; populatio itaque non illi vagae similis, quam Volscus latrocinii more, discordiae hostium fretus et virtutem metuens, per trepidationem raptim fecerat, sed ab iusto exercitu iusta ira facta, spatio quoque temporis gravior.
7 quippe a Volscis timentibus, ne interim exercitus ab Roma exiret, incursiones in extrema finium factae erant; Romano contra etiam in hostico morandi causa erat,
8 ut hostem ad certamen eliceret. itaque omnibus passim tectis agrorum vicisque etiam quibusdam exustis, non arbore frugifera, non satis in spem frugum relictis, omni, quae extra moenia fuit, hominum pecudumque praeda abacta, Romam utrimque exercitus reducti.

XXXII. Parvo intervallo ad respirandum debitori- 1
bus dato, postquam quietae res ab hostibus erant, ce-
lebrari de integro iuris dictio, et tantum abesse spes
veteris levandi faenoris, ut tributo novum faenus contra-
heretur in murum a censoribus locatum saxo quadrato
faciundum. cui succumbere oneri coacta plebes, quia 2
quem dilectum inpedirent non habebant tribuni plebis.
tribunos etiam militares patricios omnes coacta princi- 3
pum opibus fecit: L. Aemilium, P. Valerium quartum,
C. Veturium, Ser. Sulpicium, L. et C. Quinctios Cin-
cinnatos.

Iisdem opibus obtinuere, ut adversus Latinos Vol- 4
scosque, qui coniunctis legionibus ad Satricum castra
habebant, nullo inpediente omnibus iunioribus sacra-
mento adactis tres exercitus scriberent, unum ad prae- 5
sidium urbis, alterum, qui, si qui alibi motus extitisset,
ad subita belli mitti posset; tertium longe validissi-
mum P. Valerius et L. Aemilius ad Satricum duxere.
ubi cum aciem instructam hostium loco aequo inve- 6
nissent, extemplo pugnatum; et ut nondum satis certam
victoriam, sic prosperae spei pugnam imber ingentibus
procellis fusus diremit. postero die iterata pugna; et 7
aliquamdiu aequa virtute fortunaque Latinae maxime
legiones, longa societate militiam Romanam edoctae,
restabant. eques inmissus ordines turbavit, turbatis 8
signa peditum inlata, quantumque Romana se invexit
acies, tantum hostes gradu demoti; et, ut semel in-
clinavit pugna, iam intolerabilis Romana vis erat. fusi 9
hostes cum Satricum, quod duo milia inde aberat, non
castra peterent, ab equite maxime caesi; castra capta
direptaque.

Ab Satrico nocte, quae proelio proxima fuit, fugae 10
simili agmine petunt Antium; et cum Romanus ex-
ercitus prope vestigiis sequeretur, plus tamen timor
quam ira celeritatis habuit. prius itaque moenia intra-
vere hostes, quam Romanus extrema agminis carpere
aut morari posset. inde aliquot dies vastando agro 11

absumpti, nec Romanis satis instructis apparatu bellico ad moenia adgredienda nec illis ad subeundum pugnae casum.

1 XXXIII. Seditio tum inter Antiates Latinosque co-
orta, cum Antiates victi malis subactique bello, in quo
et nati erant et consenuerant, deditionem spectarent,
2 Latinos ex diutina pace nova defectio recentibus adhuc
animis ferociores ad perseverandum in bello faceret.
finis certaminis fuit, postquam utrisque apparuit nihil
per alteros stare, quo minus incepta persequerentur.
3 Latini profecti a societate pacis, ut rebantur, inhonestae
sese vindicaverunt, Antiates incommodis arbitris salu-
tarium consiliorum remotis urbem agrosque Romanis
dedunt.

4 Ira et rabies Latinorum, quia nec Romanos bello
laedere nec Volscos in armis retinere potuerant, eo
erupit, ut Satricum urbem, quae receptaculum primum
eis adversae pugnae fuerat, igni concremarent; nec
aliud tectum eius superfuit urbis, cum faces pariter sacris
profanisque inicerent, quam matris Matutae templum;
5 inde eos nec sua religio nec verecundia deum arcuisse
dicitur, sed vox horrenda edita templo cum tristibus
minis, ni nefandos ignes procul delubris amovissent.

6 Incensos ea rabie impetus Tusculum tulit ob iram,
quod deserto communi concilio Latinorum non in socie-
tatem modo Romanam, sed etiam in civitatem se de-
7 dissent. patentibus portis cum inproviso incidissent,
primo clamore oppidum praeter arcem captum est.
in arcem oppidani refugere cum coniugibus ac liberis
nuntiosque Romam, qui certiorem de suo casu senatum
8 facerent, misere. haud segnius, quam fide populi Ro-
mani dignum fuit, exercitus Tusculum ductus; L. Quinc-
tius et Ser. Sulpicius tribuni militum duxere.

9 Clausas portas Tusculi Latinosque simul obsiden-
tium atque obsessorum animo hinc moenia Tusculi
tueri vident, illinc arcem oppugnare, terrere una ac
10 pavere. adventus Romanorum mutaverat utriusque partis

animos; Tusculanos ex ingenti metu in summam ala-
critatem, Latinos ex prope certa fiducia mox capiendae
arcis, quoniam oppido potirentur, in exiguam de se
ipsis spem verterat. tollitur ex arce clamor ab Tuscu- 11
lanis; excipit aliquanto maior ab exercitu Romano.
utrimque urgentur Latini; nec impetus Tusculanorum
decurrentium ex superiore loco sustinent nec Romanos
subeuntes moenia molientesque obices portarum arcere
possunt. scalis prius moenia capta; inde effracta clau- 12
stra portarum; et cum anceps hostis et a fronte et a
tergo urgeret nec ad pugnam ulla vis nec ad fugam
loci quicquam superesset, in medio caesi ad unum
omnes. recuperato ab hostibus Tusculo exercitus Ro-
mam est reductus.

XXXIV. Quanto magis prosperis eo anno bellis 1
tranquilla omnia foris erant, tantum in urbe vis patrum
in dies miseriaeque plebis crescebant, cum eo ipso,
quod necesse erat solvi, facultas solvendi inpediretur.
itaque cum iam ex re nihil dari posset, fama et cor- 2
pore, iudicati atque addicti, creditoribus satisfaciebant,
poenaque in vicem fidei cesserat. adeo ergo obnoxios 3
summiserant animos non infimi solum, sed principes
etiam plebis, ut non modo ad tribunatum militum inter
patricios petendum, quod tanta vi ut liceret tetende-
rant, sed ne ad plebeios quidem magistratus capes- 4
sendos petendosque ulli viro acri experientique animus
esset, possessionemque honoris usurpati modo a plebe
per paucos annos recuperasse in perpetuum patres vide-
rentur. ne id nimis laetum parti alteri esset, parva, 5
ut plerumque solet, rem ingentem moliundi causa
intervenit.

M. Fabi Ambusti, potentis viri cum inter sui cor-
poris homines tum etiam ad plebem, quod haudqua-
quam inter id genus contemptor eius habebatur, filiae
duae nuptae Ser. Sulpicio maior, minor C. Licinio
Stoloni erat, inlustri quidem viro, tamen plebeio;
eaque ipsa adfinitas haud spreta gratiam Fabio ad vul-

6 gum quaesierat. forte ita incidit, ut in Ser. Sulpici
tribuni militum domo sorores Fabiae cum inter se, ut
fit, sermonibus tempus tererent, lictor Sulpici, cum is
de foro se domum reciperet, forem, ut mos est, virga
percuteret. cum ad id, moris eius insueta, expavisset
minor Fabia, risui sorori fuit, miranti ignorare id so-
7 rorem. ceterum is risus stimulos parvis mobili rebus
animo muliebri subdidit. frequentia quoque prose-
quentium rogantiumque, num quid vellet, credo fortu-
natum matrimonium ei sororis visum suique ipsam
malo arbitrio, quo a proximis quisque minime anteiri
8 vult, paenituisse. confusam eam ex recenti morsu
animi cum pater forte vidisset, percunctatus 'satin
salvae?' avertentem causam doloris, quippe nec satis
piam adversus sororem nec admodum in virum honori-
9 ficam, elicuit comiter sciscitando, ut fateretur eam esse
causam doloris, quod iuncta inpari esset, nupta in
10 domo, quam nec honos nec gratia intrare posset. con-
solans inde filiam Ambustus bonum animum habere
iussit: eosdem prope diem domi visuram honores, quos
11 apud sororem videat. inde consilia inire cum genero
coepit adhibito L. Sextio, strenuo adulescente et cuius
spei nihil praeter genus patricium deesset.

1 XXXV. Occasio videbatur rerum novandarum prop-
ter ingentem vim aeris alieni, cuius levamen mali plebes
nisi suis in summo imperio locatis nullum speraret:
2 accingendum ad eam cogitationem esse; conando agendo-
que iam eo gradum fecisse plebeios, unde, si porro
adnitantur, pervenire ad summa et patribus aequari
tam honore quam virtute possent.

3 In praesentia tribunos plebis fieri placuit, quo in
magistratu sibimet ipsi viam ad ceteros honores ape-
4 rirent. creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius pro-
mulgavere leges omnes adversus opes patriciorum et
pro commodis plebis, unam de aere alieno, ut deducto
eo de capite, quod usuris pernumeratum esset, id, quod
superesset, triennio aequis pensionibus persolveretur;

alteram de modo agrorum, ne quis plus quingentas 5
iugera agri possideret; tertiam, ne tribunorum militum
comitia fierent consulumque utique alter ex plebe crea-
retur, — cuncta ingentia et quae sine certamine ma-
ximo obtineri non possent.

Omnium igitur simul rerum, quarum inmodica cu- 6
pido inter mortales est, agri, pecuniae, honorum dis-
crimine proposito conterriti patres cum trepidassent
publicis privatisque consiliis, nullo remedio alio praeter
expertam multis iam ante certaminibus intercessionem
invento collegas adversus tribunicias rogationes con-
paraverunt. qui ubi tribus ad suffragium ineundum 7
citari a Licinio Sextioque viderunt, stipati patrum prae-
sidiis ne recitari rogationes nec sollemne quidquam
aliud ad sciscendum plebi fieri passi sunt. iamque 8
frustra saepe concilio advocato cum pro antiquatis
rogationes essent: 'bene habet' inquit Sextius; 'quando
quidem tantum intercessionem pollere placet, isto ipso
telo tutabimur plebem. agite dum, comitia indicite, 9
patres, tribunis militum creandis; faxo, ne iuvet vox
ista 'veto', qua nunc concinentes collegas nostros tam
laeti auditis.'

Haud inritae cecidere minae; comitia praeter aedi- 10
lium tribunorumque plebi nulla sunt habita. Licinius
Sextiusque tribuni plebis refecti nullos curules magi-
stratus creari passi sunt; eaque solitudo magistratuum
et plebe reficiente duos tribunos et iis comitia tribu-
norum militum tollentibus per quinquennium urbem
tenuit.

XXXVI. Alia bella opportune quievere; Veliterni 1
coloni gestientes otio, quod nullus exercitus Romanus
esset, et agrum Romanum aliquotiens incursavere et
Tusculum oppugnare adorti sunt; eaque res Tusculanis, 2
veteribus sociis, novis civibus, opem orantibus vere-
cundia maxime non patres modo sed etiam plebem
movit. remittentibus tribunis plebis comitia per inter- 3
regem sunt habita creatique tribuni militum L. Furius,

A. Manlius, Ser. Sulpicius, Ser. Cornelius, P. et C. Valerii.
haudquaquam tam oboedientem in dilectu quam in co-
4 mitiis plebem habuere; ingentique contentione exercitu
scripto profecti non ab Tusculo modo summovere
5 hostem sed intra suamet ipsum moenia conpulere, ob-
sidebanturque haud paulo vi maiore Velitrae quam
Tusculum obsessum fuerat. nec tamen ab eis, a qui-
6 bus obsideri coeptae erant, expugnari potuere; ante
novi creati sunt tribuni militum Q. Servilius, C. Ve-
turius, A. et M. Cornelii, Q. Quinctius, M. Fabius.
nihil ne ab iis quidem tribunis ad Velitras memorabile
factum.

7 In maiore discrimine domi res vertebantur. nam
praeter Sextium Liciniumque latores legum, iam octa-
vum tribunos plebis refectos, Fabius quoque tribunus
militum, Stolonis socer, quarum legum auctor fuerat,
8 earum suasorem se haud dubium ferebat; et cum octo
ex collegio tribunorum plebi primo intercessores legum
fuissent, quinque soli erant; et, ut ferme solent qui a
suis desciscunt, capti et stupentes animi vocibus alienis
id modo, quod domi praeceptum erat, intercessioni
9 suae praetendebant: Velitris in exercitu plebis magnam
partem abesse; in adventum militum comitia differri
debere, ut universa plebes de suis commodis suffra-
10 gium ferret. Sextius Liciniusque cum parte collega-
rum et uno ex tribunis militum Fabio, artifices iam
tot annorum usu tractandi animos plebis, primores
patrum productos interrogando de singulis, quae fere-
11 bantur ad populum, fatigabant: auderentne postulare,
ut, cum bina iugera agri plebi dividerentur, ipsis plus
quingenta iugera habere liceret, ut singuli prope tre-
centorum civium possiderent agros, plebeio homini vix
ad tectum necessarium aut locum sepulturae suus
12 pateret ager? an placeret faenore circumventam ple-
bem, potius quam sorte creditum solvat, corpus in
nervum ac supplicia dare, et gregatim cotidie de
foro addictos duci et repleri vinctis nobiles domus et,

ubicumque patricius habitet, ibi carcerem privatum
esse?

XXXVII. Haec indigna miserandaque auditu cum 1
apud timentes sibimet ipsos maiore audientium in-
dignatione quam sua increpuissent, atqui nec agros 2
occupandi modum nec faenore trucidandi plebem alium
patribus umquam fore adfirmabant, nisi alterum ex
plebe consulem, custodem suae libertatis, plebes fe-
cisset. contemni iam tribunos plebis, quippe quae 3
potestas iam suam ipsa vim frangat intercedendo. non 4
posse aequo iure agi, ubi imperium penes illos, penes
se auxilium tantum sit; nisi imperio communicato
numquam plebem in parte pari rei publicae fore. nec
esse, quod quisquam satis putet, si plebeiorum ratio
comitiis consularibus habeatur; nisi alterum consulem
utique ex plebe fieri necesse sit, neminem fore. an 5
iam memoria exisse, cum tribunos militum idcirco
potius quam consules creari placuisset, ut et plebeis
pateret summus honos, quattuor et quadraginta annis
neminem ex plebe tribunum militum creatum esse?
quid crederent? duobusne in locis sua voluntate im- 6
pertituros plebi honorem, qui octona loca tribunis
militum creandis occupare soliti sint, et ad consulatum
viam fieri passuros, qui tribunatum saeptum tam diu
habuerint? lege obtinendum esse, quod comitiis per 7
gratiam nequeat, et seponendum extra certamen alterum
consulatum, ad quem plebi sit aditus, quoniam in cer-
tamine relictus praemium semper potentioris futurus
sit. nec iam posse dici id, quod antea iactare soliti 8
sint, non esse in plebeis idoneos viros ad curules magi-
stratus; numquid enim socordius aut segnius rem pu-
blicam administrari post P. Licini Calvi tribunatum,
qui primus ex plebe creatus sit, quam per eos annos
gesta sit, quibus praeter patricios nemo tribunus mili-
tum fuerit? quin contra patricios aliquot damnatos
post tribunatum, neminem plebeium. quaestores quo- 9
que, sicut tribunos militum, paucis ante annis ex plebe

coeptos creari, nec ullius eorum populum Romanum
10 paenituisse. consulatum superesse plebeis; eam esse
arcem libertatis, id columen. si eo perventum sit, tum
populum Romanum vere exactos ex urbe reges et
11 stabilem libertatem suam existimaturum; quippe ex
illa die in plebem ventura omnia, quibus patricii ex-
cellant, imperium atque honorem, gloriam belli, genus,
nobilitatem, magna ipsis fruenda, maiora liberis relin-
quenda.

12 Huius generis orationes ubi accipi videre, novam
rogationem promulgant, ut pro duumviris sacris fa-
ciundis decemviri creentur ita, ut pars ex plebe, pars
ex patribus fiat; omniumque earum rogationum comitia
in adventum eius exercitus differunt, qui Velitras ob-
sidebat.

1 XXXVIII. Prius circumactus est annus, quam a
Velitris reducerentur legiones. ita suspensa de legibus
res ad novos tribunos militum dilata; nam plebis tri-
bunos eosdem, duos utique, qui legum latores erant,
2 plebes reficiebat. tribuni militum creati T. Quinctius,
Ser. Cornelius, Ser. Sulpicius, Sp. Servilius, L. Papirius,
L. Veturius.

3 Principio statim anni ad ultimam dimicationem de
legibus ventum; et cum tribus vocarentur nec inter-
cessio collegarum latoribus obstaret, trepidi patres ad
duo ultima auxilia, ad summum imperium summum-
4 que civem, decurrunt. dictatorem dici placet; dicitur
M. Furius Camillus, qui magistrum equitum L. Aemilium
cooptat. legum quoque latores adversus tantum ap-
paratum adversariorum et ipsi causam plebis ingenti-
bus animis armant concilioque plebis indicto tribus ad
suffragium vocant.

5 Cum dictator, stipatus agmine patriciorum, plenus
irae minarumque consedisset atque ageretur res solito
primum certamine inter se tribunorum plebi ferentium
legem intercedentiumque et, quanto iure potentior inter-
cessio erat, tantum vinceretur favore legum ipsarum

latorumque et 'uti rogas' primae tribus dicerent, tum 6
Camillus 'quando quidem' inquit, 'Quirites, iam vos
tribunicia libido, non potestas regit et intercessionem
secessione quondam plebis partam vobis eadem vi fa-
citis inritam, qua peperistis, non rei publicae magis
universae quam vestra causa dictator intercessioni adero
eversumque vestrum auxilium imperio tutabor. itaque, 7
si C. Licinius et L. Sextius intercessioni conlegarum
cedunt, nihil patricium magistratum inseram concilio
plebis; si adversus intercessionem tamquam captae ci-
vitati leges inponere tendent, vim tribuniciam a se
ipsa dissolvi non patiar.'

Adversus ea cum contemptim tribuni plebis rem 8
nihilo segnius peragerent, tum percitus ira Camillus
lictores, qui de medio plebem emoverent, misit et ad-
didit minas, si pergerent, sacramento omnes iuniores
adacturum exercitumque extemplo ex urbe educturum.
terrorem ingentem incusserat plebi; ducibus plebis ac- 9
cendit magis certamine animos quam minuit. sed re
neutro inclinata magistratu se abdicavit, seu quia vitio
creatus erat, ut scripsere quidam, seu quia tribuni
plebis tulerunt ad plebem, idque plebs scivit, ut, si
M. Furius pro dictatore quid egisset, quingentum mi-
lium ei multa esset. sed auspiciis magis quam novi 10
exempli rogatione deterritum ut potius credam, cum
ipsius viri facit ingenium, tum quod ei suffectus est
extemplo P. Manlius dictator — quem quid creari at- 11
tinebat ad id certamen, quo M. Furius victus esset? —
et quod eundem M. Furium dictatorem insequens annus
habuit, haud sine pudore certe fractum priore anno
in se imperium repetiturum; simul quod eo tempore, 12
quo promulgatum de multa eius traditur, aut et huic
rogationi, qua se in ordinem cogi videbat, obsistere
potuit, aut ne illas quidem, propter quas et haec lata
erat, inpedire, et quod usque ad memoriam nostram 13
tribuniciis consularibusque certatum viribus est, dicta-
turae semper altius fastigium fuit.

1 XXXIX. Inter priorem dictaturam abdicatam novam-
que a Manlio initam ab tribunis velut per interregnum
concilio plebis habito apparuit, quae ex promulgatis
2 plebi, quae latoribus gratiora essent. nam de faenore
atque agro rogationes iubebant, de plebeio consule
antiquabant; et perfecta utraque res esset, ni tribuni
3 se in omnia simul consulere plebem dixissent. P. Man-
lius deinde dictator rem in causam plebis inclinavit
C. Licinio, qui tribunus militum fuerat, magistro equi-
4 tum de plebe dicto. id aegre patres passos accipio;
dictatorem propinqua cognatione Licini se apud patres
excusare solitum, simul negantem magistri equitum
maius quam tribuni consularis imperium esse.

5 Licinius Sextiusque, cum tribunorum plebi crean-
dorum indicta comitia essent, ita se gerere, ut negando
iam sibi velle continuari honorem acerrime accenderent
6 ad id, quod dissimulando petebant, plebem: nonum se
annum iam velut in acie adversus optumates maximo
privatim periculo, nullo publice emolumento stare.
consenuisse iam secum et rogationes promulgatas et
7 vim omnem tribuniciae potestatis. primo intercessione
collegarum in leges suas pugnatum esse, deinde ab-
legatione iuventutis ad Veliternum bellum, postremo
8 dictatorium fulmen in se intentatum. iam nec col-
legas nec bellum nec dictatorem obstare, quippe qui
etiam omen plebeio consuli magistro equitum ex plebe
dicendo dederit: se ipsam plebem et commoda morari
9 sua. liberam urbem ac forum a creditoribus, liberos
agros ab iniustis possessoribus extemplo, si velit, ha-
10 bere posse. quae munera quando tandem satis grato
animo aestimaturos, si inter accipiendas de suis com-
modis rogationes spem honoris latoribus earum inci-
dant? non esse modestiae populi Romani id postulare,
ut ipse faenore levetur et in agrum iniuria possessum
a potentibus inducatur, per quos ea consecutus sit,
senes tribunicios non sine honore tantum sed etiam
11 sine spe honoris relinquat. proinde ipsi primum sta-

tuerent apud animos, quid vellent, deinde comitiis
tribuniciis declararent voluntatem. si coniuncte ferri
ab se promulgatas rogationes vellent, esse, quod eos-
dem reficerent tribunos plebis; perlaturos enim, quae
promulgaverint; sin, quod cuique privatim opus sit, 12
id modo accipi velint, opus esse nihil invidiosa con-
tinuatione honoris; nec se tribunatum nec illos ea, quae
promulgata sint, habituros.

XL. Adversus tam obstinatam orationem tribuno- 1
rum cum prae indignitate rerum stupor silentiumque
inde ceteros patrum defixisset, Ap. Claudius Crassus, 2
nepos decemviri, dicitur odio magis iraque quam spe
ad dissuadendum processisse et locutus in hanc fere
sententiam esse: 'neque novum neque inopinatum mihi 3
sit, Quirites, si, quod unum familiae nostrae semper
obiectum est ab seditiosis tribunis, id nunc ego quo-
que audiam, Claudiae genti iam inde ab initio nihil
antiquius in re publica patrum maiestate fuisse, semper
plebis commodis adversatos esse. quorum alterum 4
neque nego neque infitias eo, nos, ex quo adsciti
sumus simul in civitatem et patres, enixe operam de-
disse, ut per nos aucta potius quam inminuta maie-
stas earum gentium, inter quas nos esse voluistis, dici
vere posset; illud alterum pro me maioribusque meis 5
contendere ausim, Quirites, nisi, quae pro universa re
publica fiant, ea plebi tamquam aliam incolenti urbem
adversa quis putet, nihil nos neque privatos neque in
magistratibus, quod incommodum plebi esset, scientes
fecisse, nec ullum factum dictumve nostrum contra
utilitatem vestram, etsi quaedam contra voluntatem
fuerint, vere referri posse. an hoc, si Claudiae familiae 6
non sim nec ex patricio sanguine ortus, sed unus Qui-
ritium quilibet, qui modo me duobus ingenuis ortum
et vivere in libera civitate sciam, reticere possim, L. 7
illum Sextium et C. Licinium, perpetuos si dis placet
tribunos, tantum licentiae novem annis, quibus regnant,
sumpsisse, ut vobis negent potestatem liberam suffragii

non in comitiis, non in legibus iubendis se permis-
8 suros esse? 'sub condicione' inquit 'nos reficietis
decimum tribunos.' quid est aliud dicere 'quod petunt
alii, nos adeo fastidimus, ut sine mercede magna non
9 accipiamus'? sed quae tandem ista merces est, qua
vos semper tribunos plebis habeamus? 'ut rogationes'
inquit 'nostras, seu placent seu displicent, seu utiles
10 seu inutiles sunt, omnes coniunctim accipiatis.' ob-
secro vos, Tarquinii tribuni plebis, putate me ex media
contione unum civem succlamare: 'bona venia vestra
liceat ex his rogationibus legere, quas salubres nobis
11 censemus esse, antiquare alias'; 'non' inquit 'licebit,
ut de faenore atque agris, quod ad vos omnes pertinet,
iubeas, et hoc portenti non fiat in urbe Romana, uti
L. Sextium atque hunc C. Licinium consules, quod
indignaris, quod abominaris, videas; aut omnia accipe,
12 aut nihil fero.' ut si quis ei, quem urgeat fames,
venenum ponat cum cibo et aut abstinere eo, quod
vitale sit, iubeat aut mortiferum vitali admisceat. ergo
si esset libera haec civitas, non tibi frequentes suc-
clamassent: 'abi hinc cum tribunatibus ac rogationibus
tuis!' quid? si tu non tuleris, quod commodum est
13 populo accipere, nemo erit, qui ferat? illud si quis
patricius, si quis — quod illi volunt invidiosius esse —
Claudius diceret: 'aut omnia accipite, aut nihil fero',
14 quis vestrum, Quirites, ferret? numquamne vos res
potius quam auctores spectabitis, sed omnia semper,
quae magistratus ille dicet, secundis auribus, quae ab
15 nostrum quo dicentur, adversis accipietis? at hercule
sermo est minime civilis; quid? rogatio qualis est,
quam a vobis antiquatam indignantur? sermoni, Qui-
rites, simillima. 'consules' inquit, 'rogo, ne vobis, quos
16 velitis, facere liceat.' an aliter rogat, qui utique alte-
rum ex plebe fieri consulem iubet nec duos patricios
17 creandi potestatem vobis permittit? si hodie bella
sint, quale Etruscum fuit, cum Porsinna Ianiculum
insedit, quale Gallicum modo, cum praeter Capitolium

atque arcem omnia haec hostium erant, et consulatum
cum hoc M. Furio et quolibet alio ex patribus L. ille
Sextius peteret, possetisne ferre Sextium haud pro
dubio consule esse, Camillum de repulsa dimicare?
hocine est in commune honores vocare, ut duos ple- 18
beios fieri consules liceat, duos patricios non liceat?
et alterum ex plebe creari necesse sit, utrumque ex
patribus praeterire liceat? quaenam ista societas, quae-
nam consortio est? parum est, si, cuius pars tua nulla
adhuc fuit, in partem eius venis, nisi partem petendo
totum traxeris? 'timeo' inquit, 'ne, si duos licebit 19
creari patricios, neminem creetis plebeium.' quid est
dicere aliud 'quia indignos vestra voluntate creaturi
non estis, necessitatem vobis creandi, quos non vultis,
inponam'? quid sequitur, nisi ut ne beneficium qui- 20
dem debeat populo, si cum duobus patriciis unus pe-
tierit plebeius et lege se, non suffragio, creatum dicat?

XLI. Quo modo extorqueant, non quo modo petant 1
honores, quaerunt; et ita maxima sunt adepturi, ut
nihil ne pro minimis quidem debeant; et occasionibus
potius quam virtute petere honores malunt. est aliquis, 2
qui se inspici, aestimari fastidiat, qui certos sibi uni
honores inter dimicantes competitores aequum censeat
esse, qui se arbitrio vestro eximat, qui vestra neces-
saria suffragia pro voluntariis et serva pro liberis
faciat. omitto Licinium Sextiumque, quorum annos 3
in perpetua potestate tamquam regum in Capitolio
numeratis; quis est hodie in civitate tam humilis, cui
non via ad consulatum facilior per istius legis occa-
sionem quam nobis ac liberis nostris fiat? si quidem
nos, ne cum volueritis quidem, creare interdum pote-
ritis, istos, etiam si nolueritis, necesse erit.

De indignitate satis dictum est. at enim dignitas 4
ad homines pertinet; quid de religionibus atque auspi-
ciis, quae propria deorum inmortalium contemptio
atque iniuria est, loquar? auspiciis hanc urbem con-
ditam esse, auspiciis bello ac pace, domi militiaeque

5 omnia geri quis est, qui ignoret? penes quos igitur
sunt auspicia more maiorum? nempe penes patres;
nam plebeius quidem magistratus nullus auspicato
6 creatur; nobis adeo propria sunt auspicia, ut non solum,
quos populus creat patricios magistratus, non aliter
quam auspicato creet, sed nos quoque ipsi sine suffra-
gio populi auspicato interregem prodamus et privati
auspicia habeamus, quae isti ne in magistratibus qui-
7 dem habent. quid igitur aliud quam tollit ex civitate
auspicia, qui plebeios consules creando a patribus,
8 qui soli ea habere possunt, aufert? eludant nunc licet
religiones 'quid enim esse, si pulli non pascantur, si
ex cavea tardius exierint, si occecinerit avis?' parva
sunt haec; sed parva ista non contemnendo maiores
9 nostri maximam hanc rem fecerunt; nunc nos, tam-
quam iam nihil pace deorum opus sit, omnes caeri-
monias polluimus. vulgo ergo pontifices, augures,
sacrificuli reges creentur; cuilibet apicem dialem, dum-
modo homo sit, inponamus; tradamus ancilia, pene-
10 tralia, deos deorumque curam, quibus nefas est; non
leges auspicato ferantur, non magistratus creentur nec
centuriatis nec curiatis comitiis patres auctores fiant;
Sextius et Licinius tamquam Romulus ac Tatius in
urbe Romana regnent, quia pecunias alienas, quia agros
11 dono dant. tanta dulcedo est ex alienis fortunis prae-
dandi, nec in mentem venit altera lege solitudines
vastas in agris fieri pellendo finibus dominos, altera
fidem abrogari, cum qua omnis humana societas tol-
12 litur? omnium rerum causa vobis antiquandas censeo
istas rogationes. quod faxitis, deos velim fortunare.'

1 XLII. Oratio Appi ad id modo valuit, ut tempus
2 rogationum iubendarum proferretur. refecti decumum
iidem tribuni Sextius et Licinius de decemviris sacro-
rum ex parte de plebe creandis legem pertulere. creati
quinque patrum, quinque plebis; graduque eo iam via
3 facta ad consulatum videbatur. hac victoria contenta
plebes cessit patribus, ut in praesentia consulum men-

tione omissa tribuni militum crearentur. creati A. et
M. Cornelii iterum, M. Geganius, P. Manlius, L. Veturius,
P. Valerius sextum. cum praeter Velitrarum obsidio- 4
nem, tardi magis rem exitus quam dubii, quietae ex-
ternae res Romanis essent, fama repens belli Gallici
allata perpulit civitatem, ut M. Furius dictator quin-
tum diceretur. is T. Quinctium Poenum magistrum
equitum dixit.

Bellatum cum Gallis eo anno circa Anienem flumen 5
auctor est Claudius inclitamque in ponte pugnam, qua
T. Manlius Gallum, cum quo provocatus manus con-
seruit, in conspectu duorum exercituum caesum torque
spoliavit, tum pugnatam. pluribus auctoribus magis 6
adducor, ut credam decem haud minus post annos ea
acta, hoc autem anno in Albano agro cum Gallis dicta-
tore M. Furio signa conlata.

Nec dubia nec difficilis Romanis, quamquam in- 7
gentem Galli terrorem memoria pristinae cladis at-
tulerant, victoria fuit. multa milia barbarorum in acie,
multa captis castris caesa; palati alii Apuliam maxime 8
petentes cum fuga se longinqua, tum quod passim eos
simul pavor errorque distulerant, ab hoste [sese] tutati
sunt. dictatori consensu patrum plebisque triumphus
decretus.

Vixdum perfunctum eum bello atrocior domi se- 9
ditio excepit; et per ingentia certamina dictator senatus-
que victus, ut rogationes tribuniciae acciperentur; et
comitia consulum adversa nobilitate habita, quibus L.
Sextius de plebe primus consul factus. et ne is qui-
dem finis certaminum fuit. quia patricii se auctores 10
futuros negabant, prope secessionem plebis res terri-
bilesque alias minas civilium certaminum venit, cum 11
tandem per dictatorem condicionibus sedatae discordiae
sunt concessumque ab nobilitate plebi de consule ple-
beio, a plebe nobilitati de praetore uno, qui ius in
urbe diceret, ex patribus creando. ita ab diutina ira 12
tandem in concordiam redactis ordinibus cum dignam

eam rem senatus censeret esse, meritoque id, si quando
umquam alias, deum inmortalium fore, ut ludi maximi
13 fierent et dies unus ad triduum adiceretur, recusanti-
bus id munus aedilibus plebis, conclamatum a patriciis
est iuvenibus se id honoris deum inmortalium causa
14 libenter facturos, ut aediles fierent. quibus cum ab
universis gratiae actae essent, factum senatus consultum,
ut duoviros aediles ex patribus dictator populum ro-
garet, patres auctores omnibus eius anni comitiis fierent.